

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2019 рік
Випуск 21

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор істор. наук, професор С. В. Корновенко

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Гоцуляк В. В. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Дубінка-Гуца С. О. – доктор філософії (Данія);
Івангородський К. В. – канд. іст. наук, доцент (Україна);
Льницький В. І. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Землюліна Н. І. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Карсв Д. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Кирилюк Є. М. – доктор економ. наук, професор (Україна);
Кульчицький С. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марочко В. І. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марусик Т. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Масненко В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Мельниченко В. М. – канд. іст. наук, професор (Україна);
Меньковський В. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Перехрест О. Г. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Ратніков М. І. – кандидат політ. наук, доцент (Україна);
Ресніт О. П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (Україна);
Сердженга П. – доктор габілітований, професор (Польща);
Священко З. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Стемпнік А. – доктор габілітований, професор (Польща);
Сінкевич Є. Г. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Тельвак В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Темченко А. І. – канд. іст. наук, доцент (Україна);
Тригуб О. П. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Чабан А. Ю. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Черевко О. В. – доктор екон. наук, професор (Україна);
Шмігель М. – доктор істор. наук, доцент (Словаччина).

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

Index Copernicus ICV 2017: 59.90
Cite Factor (Impact Factor 3,2)
Directory of Research Journals Indexing
Cosmos Impact Factor
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory

Редколегія висловлює
щирі подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району»,
почесному голові фонду
ім. І. М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).
Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 5 від 07.02.2019 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2019 year Issue 21

Editorial board

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **S. V. Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **A. H. Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Y. G. Pasichna**.

Editorial board:

V. V. Hotsuliak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
L. O. Dubinka-Guschcha, PhD (Denmark);
K. V. Ivanhorodskiy, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
V. I. Ihnytskyi, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
N. I. Zemziulina, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
D. Karev, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
Y. M. Kyryliuk, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
S. V. Kulchytsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Marochko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
T. V. Marusik, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Masnenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. M. Melnychenko, Candidate of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. Menkovsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
O. H. Perekhrest, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
M. I. Ratnikov, PhD in Political Sciences, associate professor (Ukraine);
O. P. Reient, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);
P. Serdzhenga, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Z. V. Svyaschenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. Stempnik, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Y. G. Sinkevych, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Telvak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. I. Temchenko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
O. P. Trygub, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. Yu. Chaban, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
O. V. Cherevko, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
M. Šmigel, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Slovakia).

The collection is indexed in international databases:

Index Copernicus ICV 2017: 59.90
Cite Factor (Impact Factor 3,2)
Directory of Research Journals Indexing
Cosmos Impact Factor
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory

The Board expresses its
sincere gratitude for helping to
prepare the issue

to the honorary chairman of the association
“Independent association of agricultural
producers in the Chornobayivsky district”, the
honorary chairman of the I. M. Piddubny
Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko

and the leaders of “Dnipro” corporation

Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko

Founders – NASU Institute of History of Ukraine, Bohdan
Khmelnytsky National University of Cherkasy.

According to the decision of the Presidium of the Higher
Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010
№1-05 / 8 was included in the List of professional journals on
historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation
Commission of Ukraine - 2011. - №2). According to the order
of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated
11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of
scientific professional editions of Ukraine.

Certificate of state registration of printed mass media series KB
№16452-4924P from 02.02.2010.

Issued according to the decision of the academic council of
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
(records № 5 from 02.07.2019).

The publication is organized with the support of the Scientific
Society of Historians-Agrarians and the Scientific-Research
Institute of the Peasantry.

The electronic version of the journal is available at the web-
address: <http://ukr-selianyn-ejournal.edu.edu.ua>

ЗМІСТ

Революційні потрясіння початку XX ст. Селянський вимір подій

<i>Ivashchenko V., Taranenko O.</i> Requisition policy of austria-german occupying administration in ukrainian villages (february - december 1918).....	5
<i>Ковальова Н. А.</i> Повстання на Київщині влітку 1918 р.: апробація політичної програми селянської революції в Наддніпрянській Україні.....	9
<i>Kornovenko S., Zemzulina N.</i> Ukrainian agrarianism as an option of eastern european agrarism in political programs of the ukrainian national parties of the period of the Ukrainian revolution.....	14
<i>Масненко В. В.</i> Нестор Махно й Україна: до проблеми самоідентифікації «селянського батька».....	21
<i>Орлик С. В.</i> Закупівлі та реквізиції у селян Східної Галичини й Буковини під час російської окупації у роки Першої світової війни.....	34
<i>Священко З. В.</i> Селянські рухи початку XX ст. в Російській імперії як чинник соціальних змін.....	40
<i>Шмігель М., Сирни М.</i> Чехословаччина в період національної та соціальної революції (1918-1919): суспільно-політичний аспект Словаччини.....	44

Аграрний розвиток України в 1920-х рр.

<i>Зеркаль М. М.</i> Історичний досвід сприяння малому та середньому підприємству в аграрній промисловості Півдня України в XX ст.....	50
<i>Kotraniiets O., Morozov A.</i> Influence of the typhoid pandemic on the vital activity of population of Ukraine under conditions of military conflicts and war devastation (1919 – 1923).....	58
<i>Лазуренко В. М.</i> Роль селянських фермерських господарств України у розвитку хлібного експорту в період НЕПу.....	66

Методологія та історіографія аграрної історії

<i>Бундак О. А.</i> Участь селянства Волині в революційних подіях початку XX століття: історіографічний зріз.....	74
<i>Глібіщук М. В.</i> Концепція революцій Т. Скокпол.....	79
<i>Dubinka-Hushcha L.</i> Politics of Collective Memory: Insight from the Nordic Historiography on the Ukrainian famine in 1932-33.....	82
<i>Лазуренко Ю. М.</i> Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві України доби НЕПу в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації: історіографія кінця 50-х – початку 90-х рр. XX ст.....	88
<i>Лазурко Л. М.</i> Львівський часопис «Kwartalnik historyczny» як комунікаційна платформа для обговорення організаційних трансформацій польської історичної науки (1918–1939).....	97
<i>Пасічна Ю. Г., Кирилюк Є. М., Берестовий А. І.</i> Суспільно-політична активність селянства в період Української революції 1917 – 1921 рр.: виступи, повстанство чи бандитизм?.....	101
<i>Пасічник Н. О.</i> Аграрне питання у науковій спадщині П.П. Мігуліна.....	109
<i>Платмір Я. Л.</i> Українське селянство кінця XIX – початку XX ст. у рецепції Наддніпрянської інтелігенції.....	114
<i>Сінкевич Є. Г.</i> Погляди П. Лященка щодо аграрних перетворень в СРСР у 1920-х роках.....	119
<i>Telvak V., Vladuya O. M.</i> Hrushevsky's publications for peasants in historiographical perception at the beginning of XX century.....	124
<i>Фареній І. А.</i> Концепція національної аграрної буржуазної революції початку XX ст. академіка М. І. Яворського.....	130

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

<i>Дублянська Т. С.</i> Селянство Ковельської волості в другій половині XVI ст.....	137
<i>Присяжнюк Ю. П.</i> Українське селянство Наддніпрянщини пізньоімперського періоду: проблема ідентичності.....	142
<i>Романюк Б. І.</i> Відновлення і розбудова бібліотечної мережі в українському селі другої половини 1940-х – першої половини 1950-х років.....	147
<i>Сосюра Л. Г.</i> Мовне питання у творчій спадщині та діяльності М. Драгоманова в другій половині XIX ст.....	151

Рецензії

<i>Гай-Нижник П.</i> Історико-географічні уявлення і національна ідентичність. Рецензія на монографію: Трубанінов С. В. Конструювання національного простору: історико-географічні уявлення в українській науковій і суспільно-політичній думці 1830–1930-х рр.: Монографія. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2019. – 480 с.....	156
<i>Фареній І.</i> «ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ / Вступне слово Євгена Нищука; Передмова, авторський текст Василя Марочка. – Дрогобич: Коло, 2018. – 576 с.».....	157

CONTENTS

Revolutionary Shocks of the Early 20th Century. Peasantry Dimension of the Events

<i>Ivashchenko V., Taranenko O.</i> Requisition policy of austria-german occupying administration in ukrainian villages (february - december 1918).....	5
<i>Kovalyova N.</i> Revolt in Kyiv region in summer 1918: approbation of political programme of peasant revolution in Dnieper Ukraine.....	9
<i>Kornovenko S., Zemzulina N.</i> Ukrainian agrarianism as an option of eastern european agrarism in political programs of the ukrainian national parties of the period of the Ukrainian revolution.....	14
<i>Masnenko V.</i> Nestor Makhno and Ukraine: to the problem of self-identification of the "peasant father".....	21
<i>Orlyk S.</i> Purchases and requisitions from peasants in Eastern Galicia and Bukovina during russian occupation in the First world war.....	34
<i>Svyaschenko Z.</i> Peasant movements in the beginning of XX-th century in the Russian empire as factor of social changes.....	40
<i>Šmigel Ě., Syrný Ě.</i> Czechoslovakia during the national and social revolution (1918–1919): the social-political aspect of Slovakia.....	44

Agrarian Development of Ukraine in the 1920s

<i>Zerkal M.</i> Historical experience of promoting small and medium enterprises in the agricultural industry of the South of Ukraine in the XX century.....	50
<i>Kompaniiets O., Morozov A.</i> Influence of the typhoid pandemic on the vital activity of population of Ukraine under conditions of military conflicts and war devastation (1919 – 1923).....	58
<i>Lazurenko V.</i> The role of peasant farms in Ukraine in the development of grain exports in the NEP period.....	66

Methodology and historiography of agrarian history

<i>Bundak O.</i> Participation of the peasantry of volhynia in the revolutionary events of the beginning of the XX century: historiographic review.....	74
<i>Hlibischuk M.</i> The concept of revolution T. Skocpol.....	79
<i>Dubinka-Hushcha L.</i> Politics of Collective Memory: Insight from the Nordic Historiography on the Ukrainian famine in 1932-33.....	82
<i>Lazurenko Yu.</i> Peculiarities of coverage of agricultural cooperatives activities of the NEP era in the historiography of the late 50's – early 90's of the XX century.....	88
<i>Lazurko L.</i> Lviv journal «Kwartalnik historyczny» as a communication platform for discussing of organizational transformations of polish historical science (1918-1939).....	97
<i>Pasichna Y., Kyryliuk Ye., Berestovyy A.</i> The socio-political activity of the peasantry during the Ukrainian Revolution of 1917-1921: speeches, insurgency or banditry?.....	101
<i>Pasichnyk N.</i> Agrarian issue in the scientific heritage of P.P. Migulin.....	109
<i>Platmir Y.</i> Ukrainian peasantry in the end of nineteenth-beginning of the twentieth centuries in the reception intelligentsia of Naddniprianshchyna.....	114
<i>Sinkevych Y.</i> Perspective views P. Lyashchenko agricultural transformations in the USSR in the 1920s....	119
<i>Telvak V., Vladysa O. M.</i> Hrushevsky's publications for peasants in historiographical perception at the beginning of XX century.....	124
<i>Farenij I.</i> Academician M. I. Yavorsky's Concept of the National Bourgeois Revolution of the Beginning of the Twentieth Century.....	130

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

<i>Dublianytsia T.</i> Peasantry of Kovel volost in the second half of the 16th century.....	137
<i>Prysiazhniuk Y.</i> Ukrainian peasantry of Naddniprianshchyna of the late-imperial period: identity problem.....	142
<i>Romanyuk B.</i> Restoration and development of the library network in ukrainian countryside of the second half 1940's - first half of 1950's.....	147
<i>Sosyura L.</i> The linguistic issue in Mikhaylo Dragomanov's artistic inheritance and activity during the second part of XIX century.....	151

Reviews

<i>Guy-Nyzhnyk P.</i> Historical-geographical perceptions and national identity. Review of the monograph: Trubchaninov S.V. Constructing the national space: historical and geographical perceptions in the Ukrainian scientific and socio-political opinion of the 1830-1930-ies: Monograph. Kamianets-Podilskyi: Oiyum, 2019. – 480 p.....	156
<i>Farenij I.</i> «THE ENCYCLOPEDIA OF THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN UKRAINE / Opening remarks by Yevhen Nishchuk; Foreword, author's text by Vasyl Marochko. - Drohobych: Kolo, 2018. - 576 p.».....	157

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОТРАСІННЯ ПОЧАТКУ XX СТ. СЕЛЯНСЬКИЙ ВИМІР ПОДІЙ

UDC 94(4)''1918''+94(477) «1918»
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-5-9

V. Ivashchenko

*candidate of Historical Sciences, associate Professor
Associate Professor of the Department of Intellectual
Property and Civil Law disciplines of Bogdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy*

O. Taranenko

*candidate of Historical Sciences, associate Professor
Associate Professor of the Department of Intellectual
Property and Civil Law disciplines of Bogdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy*

REQUISITION POLICY OF AUSTRIA-GERMAN OCCUPYING ADMINISTRATION IN UKRAINIAN VILLAGES (FEBRUARY - DECEMBER 1918)*

In the article, the authors disclose the revisory measures of the Austro-German War in Ukrainian villages in February - March 1918. It shows the attitude of the Austro-Germanic authorities to the Ukrainian peasantry, the mechanism of imposing and recovering the continuities, as well as the attitude of the population towards such activity.

Key words: Ukrainian government, peasantry, requisition, Austro-German war, occupation administration.

The statement of the issue. In 1918, Ukrainian lands became the scene of the curve of struggle and the volume economic policy of foreign countries. Being an "ally", the Austro-German occupation administration in February - December 1918 carried out its own policy, which was in line with the policy of local government.

Research analysis. The theme outlined by us attracts the interest of historians [1-4, 6, 10, 17]. However, a special intelligence devoted to the revisionary activity of the Austro-Germanic administration in Ukrainian settlements in February - December 1918, remains absent, which is due to the urgency for the article of the topic.

The **purpose** of the article is to cover the requisition activities of Austria-Hungary and Germany in the Ukrainian village from February to December 1918.

The statement of the basic material. On February 9, 1918, the delegation of the UNR and representatives of the Fourth Alliance signed the Brest Peace Treaty. In the contract, the parties refused to claim damages, declared the exchange of prisoners, restored economic relations and committed to carry out commodity exchanges [1, 62]. The seventh article of the treaty determined the further

actions of the Ukrainian authorities and the Austro-German military command. It included the obligation of the parties to July 31, 1918, to exchange surpluses of agricultural products and industry. For a detailed examination of the issues of commodity exchange, on March 25, 1918, the Austro-German-Ukrainian Commission headed by Porsche, Fogach and Fon-Mumon began work in Kyiv. The result of the commission's work was the signing of a series of economic agreements and the harmonization of supply of products in the amount of 60 million pounds. cereals, 400 million eggs, 2 million 750 thousand poods of cattle, 1.5 million pood of potatoes [2, 203-204]. It was these agreements that had a decisive influence on the subsequent policies of Germany and Austria-Hungary in relation to the Ukrainian village.

By military support of the countries of the Fourth Alliance, Central Army troops entered Kyiv on March 1 [3, 243]. By fulfilling its obligations and pushing for the Bolshevik troops, the Austro-Hungarian and German troops were counting on the rapid implementation of food supply agreements. But the deals mentioned in the deals were difficult to carry out. There were several reasons for this: first, after the so-called socialization of land in the Ukrainian countryside, a real chaos began. In the village there were destructions of large "unprofit" farms, land area of more than 50 dessiatines. [4, 49]. By distributing the land of these farms, the state eliminated the only stable source of bread and other agricultural products. Secondly, the Ukrainian village, which was weakened by the Bolshevik's policy of overproduction, could not physically provide supplies in the amount laid down in the agreements. Thirdly, both parties, producing the texts of supply-side agreements, did not have statistical and economic data on the amount of bread in Ukraine.

At the end of February 1918, as soon as foreign military units entered the territory of Ukraine, they immediately became aware of their intentions. Since the arrival of the Austro-Hungarian and German military commanders in the occupied territories began to establish their own regime. The territory of Ukraine was divided into two spheres of influence. Austria-Hungary controlled in Volyn, Podillya, Kherson, Ekaterinoslav province, Germany - all the others, as well as Tavria and Crimea [5, 150]. In the occupied territories in provinces, counties, areas the military commandant's offices began to work. Officially acting in concert with the Ukrainian authorities, in fact, they were conducting their own activities. The main task of the Austro-Hungarian and German military command was to set up at any cost the supply of food to their own countries. Some representatives of the German military command offered to forcibly remove peasants from food. In a telegram, sent on March 9, 1918, by the

* The article is written in accordance with the state budget theme "Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor" (state registration number 0118U003864).

German commander in Ukraine, the commander of the Eastern Front, it was recommended to increase the number of military contingents in Ukraine without which it was impossible to seize the amount of bread [6, 111]. To do this, they used all the methods.

For the effective functioning of the troops and support for its combat capabilities, it was necessary to provide complete food, hay and straw. The whole burden of holding the Austro-German army lay on the shoulders of the Ukrainian peasantry. The newly formed military commandant's offices, immediately after their foundation, began active requisitions, neglecting the rules of food purchases made by the peasants, made by the Ukrainian authorities. The central government agencies received reports from local authorities on the first unauthorized requisitions made by the Austrian and German military units on their way to the East.

Thus, the Makariv District, the People's Council of Kyiv District, by telegram dated February 27, 1918, reported that the representatives of local rural communities addressed the parish council and stated that the German troops who went to Kiev during the stop for the night arbitrarily took bread, hay, oats, Pigs issue receipts for this [5, 75].

Requests were made everywhere. Peasants, realizing that they sometimes take the last one, filed complaints with district commissars. Those, in turn, could only observe the situation and communicate information about events at a higher instance, waiting for instructions therefrom. On March 23, 1918, the Kyiv district commissar appealed to the provincial commissar informing him that a number of applications came from the villages of the Kiev district. They talked about the fact that German soldiers voluntarily enter the villages and take all the things that they get into their hands. It was difficult for the Ukrainian authorities to explain to the peasants such actions by the Allied forces, therefore it was not surprising to see the loss of power by the peasants' trust, which they often identified with the German-Austrian administration.

Heightened by Bolshevik's agitation, and feeling the impotence of local government peasants made attempts to protect their own interests alone. So, in the village of Marholevka during an attempt to confiscate property by German soldiers, several villagers opposed such actions. In the battle two German soldiers were killed. After that, a German unit of 100 people surrounded the village, selected five horses, carts, and raped women who had not managed to escape from the village. In the Mikhailivka village, the Germans held the requisition and did not receive any receipts and money, thus setting up the local population against them. The Romanov rural council reported that the Germans were acting without presenting the orders of the current Ukrainian authorities.

What is important is the fact that the Germans took not only bread, but also precious things and personal belongings, thus plundering the population. This was stated in the message of the Belgorod district council. There are also numerous reports that products were picked up without weight determination, castles were torn down in barns, money and valuable clothes were taken away [7, 18]. The situation was similar in other regions of Ukraine. The peasants took even the last. The inhabitants of Austropolitan units of the Krasnopolye Tiraspol district demanded 1000 pounds of grains. The peasants were able to collect only 450 pounds, after

which the Austrians walked all the houses, requiring even the bread needed for personal use [8].

Similar activity of foreign troops was fixed in the Kharkiv region. Residents of villages suffered from requisites, which increased significantly in April. These facts are evidenced by numerous complaints from the peasantry of the Kharkiv Region contained in documentary sources. Thus, in a complaint dated April 26, 1918, residents of the village of Malichi Passages of the Lipetsk parish of the Kharkiv district, in the name of the Kharkov commissar of the Central Council, reported: "German soldiers arrive in our village daily, rob, carry out illegal requisitions of hay, livestock and other products, break the castles, take everything that falls into their eyes, sometimes give a little money, and in most cases, they do not pay anything. When requisitions, they do not make any warrant, no one addresses; they themselves go in the yards and take everything. This strongly harassed our citizens, who are now starving, because they took bread and hay, did not deprive citizens of anything. April 22 this year eight German soldiers of the 110th German heavy artillery division came to us and took 80 pounds. hay, given one rub. for a pound and went away. "[9, 26]. Under the pressure of economic obligations to the countries of the Fourth Alliance, the government forced the peasants to issue food supplies that they illegally seized from public stores. Such confiscations were made by the commissars of the Central Council with the help of German troops. The peasants returned food, livestock, and rationales, although there was no official order to return [10, 98]. The occupying power, in its aspirations to ensure uninterrupted flow of goods, was guided by such brutal methods.

Requisitions and all kinds of confiscation of property were carried out with the use of brute force. Often such actions were the nature of this terror. Thus, in the report of the provincial revolutionary council of Novopokrovsky rural district council reported: "that in the Novopokrovsky district there were units of the Austro-German troops armed with machine guns and rifles. They came to the villages, gathered the peasants, stitching them in the ranks, beat the whistles dragged along the ground, shot them down. "[11, 35-36]. Similar incidents occurred in almost every county, causing a violent reaction of the population, especially peasants. The latter tried in every way to avoid giving food, constantly sabotaging the requisition campaign launched by the Austro-Germanic administrations and representatives of the Ukrainian authorities. In many counties, peasants' armed demonstrations broke out against the German-Austrian troops. The German and Austrian authorities began to apply the practice of military indemnities and fines to bring order and suppress the speeches of the peasants. Such activity contradicted the Ukrainian legislation, which did not have the appropriate regulatory framework for the application of indemnity. Contradictions were imposed on various types of guilty and misconduct of the peasants.

For example, the inhabitants of one of the villages of the Khorol district fired a German unit, which subsequently confiscated many hidden weapons. For this misdemeanor the village has an indemnity of 5000 rubles and a large amount of life supplies [7, 25]. Often, the Ukrainian authorities took part in suppressing various performances and collecting contributions. In those

villages where peasants raised performances, a punitive detachment of Ukrainians and Germans was sent to restore order [12, 8]. For the most part, the indemnity was charged with money, sometimes with food and other valuable things, which at their total cost equaled the amount of indemnity. Due to constant outrageous "Allied troops". At the end of April, the Central Rada and the Council of Ministers began to lose confidence and support of the population.

The inability of the Ukrainian authorities to fulfill the conditions of the economic agreement with the countries of the Fourth Alliance has affected the position of Austria-Hungary and Germany regarding the UNR. These countries were interested in a strong, authoritative power, which the Central Rada and the government, unfortunately, were not. The Central Council's mistakes in the internal economic policy, the contradictions within the Ukrainian political system, led to the activation of the opposition forces. On April 29, 1918, P. Skoropadskyi was elected to Ukraine at the congress of grain workers of the Hetman of all Ukraine [2, 28]. The new government had to fulfill its food supply commitments to the Central Powers.

In fact, the Hetmanate's power was under the influence of the Austro-German military occupation administration. Last, as is known, was intended in any way to adjust the flow of agricultural products, especially food to Austria-Hungary and Germany. In this regard, the Austro-German troops launched a large campaign for harvesting bread, using requisitioning. Such actions contradicted the "Mandatory Decree of the Minister of Food" dated May 30, 1918, which stated that "no one except the representatives of the State Bread Bureau and their agents has the right to procure from the population bread and grain of the harvest of 1917 p." [7, 66]. For the effective functioning of the occupation forces and the maintenance of their combat capabilities, it was necessary to provide complete food security, hay and straw. The newly formed military commandant's offices, immediately after their foundation, began active requisitions, ignoring the rules of food procurement from peasants, approved by the Ukrainian authorities. Such actions are evidenced by numerous reports from local authorities of the Ukrainian State.

Thus, on January 20, 1918, Katerynoslav provincial governor informed the authorized Ukrainian government under the Austro-German command: "Many villages of the Mariupol district receive many complaints of the collection of bread by German troops without documents, if such requisitions continue, then those villages will be left without bread. In addition, there are a lot of complaints about the troops set for their needs, the duty of delivery of the boat. Some villages are required to deliver up to 100 or more troops on an orderly basis every day. If such a conscription will not be removed from the population at the time of collecting bread, it will greatly affect the harvest" [7, 230]. On July 13, 1918, the Kherson provincial governor drew the attention of the Minister of Internal Affairs of the Ukrainian State to the "extraordinary danger to the general peace of unauthorized requisites of the most intrusive articles of a massive nature" [13, 120]. The situation was similar in other regions of Ukraine.

In many villages, especially if their territories were bordered with villages of other counties, attempts at double requisition took place. Mykhailivskyi rural district council of Ekaterinoslav province reported to Mariupol

district old age that "July 20 / August 6 in. Mikhailivka Mariupol district of the Katerynoslav province arrived from Yuzivka, an Austro-German detachment of 45 horses, 150 soldiers with officers. They required 100 barrels of straw, 60 hawks of hay, 10 potatoes, 60 wheat breads, 2000 eggs, 60 pounds of fat, 35 geese, 5 boars, 500 pounds of wheat, 800 pounds. barley, and 100 pounds of Wheat, 6 pounds of tea, 1 pound of tobacco, 3 pounds of cabbages and 100 cargoes from the village to send the cargo. The requirements could not be fulfilled because of. Mikhailovka already had requisitioning, besides, there was an order of the Austrian authorities in the village of Nikolsky, Pavlovsky region of Mariupol district, that without their knowledge, no extradition to the Austro-German troops was conducted, as was said to German officers "[14, 23]. According to the sources worked out by us, sometimes the requisition was accompanied by a real terror, in which not only the occupation forces but also the Hetman detachments participated. "Haydamaky fled the village, made some notes on some huts. The Germans approached and set fire on all sides, not allowing anything to be taken out of the houses. One house was burnt, and dozens burned down. With one peasant (a very polite person) did this: ordered a dinner for officers, the mistress treated them very well, and they thanked - they brought out all valuable things from the house and then burned the hut. " Such was described by the rural teacher of one of the villages of Zolotonsky district [15, 259]. At the end of summer 1918 the requisition of the Austro-German troops became massive. Feeling the crisis, which was aggravated in the middle of the Ukrainian state and lack of food, the Austro-German occupation administration tried to maximize the flow of food from the population of the occupied Ukrainian territories. There was a sharp need not only in food, but also in horses that were so necessary for the army. Thus, the German commandant Heisberg issued an order to all the villages of the Borovsky region of the Rilsky district of the Chernihiv province, where, by October 15, 1918 (according to the old style), the peasants were obliged to bring in 30 Rilsk adults with a strong average height of horses [16, 205]. This requirement of content caused the dissatisfaction of the peasants not only with the activities of the Austro-German administration, but also with the Hetman regime, which was associated with the occupiers. Even the interior minister was compelled to admit that the Hetman saw the German agent [17, 72]. The authorities resorted to repressions against the peasants. The military, as a rule, did not search specifically the perpetrators, but punished the village community as a whole. Soldiers robbed peasant homes. The practice of contributing has become widespread. Without an appropriate regulatory framework for the use of indemnities, Hetman was compelled to agree to the use of the laws on indemnities adopted by the countries of the Fourth Alliance [18, 137].

Often, the amount of the indemnity was very high. The Austro-Germanic administration ignored the real financial and economic opportunities of the villagers. So, residents of. the village Bagata Chernetka, where the killer of the ataman of the provincial police, and the killers were not found, paid 100,000 rubles of indemnities. In addition, with the consent of the chairman of the commission on the alienation of the remains of bread and county old age, they had requisitioned 400 pounds of wheat, 400 pounds of oats and 22 hairs of straw [6, 81]

Money collected from the peasants, as the indemnity by the Austro-German administration, was transferred to the local treasuries. The smaller part of them went to the needs of the occupation troops. In connection with this, the Zolotonsky district chief noted: "The German government has taken a monetary indemnity from the villages of Velikaya Burimka - 30,000 rubles, Malaya Burimka - 15,000 rubles., Great Kaniv 987 rubles. 75 kopecks From this amount the Germans took 10,000 rubles. for own needs, while others 60877 rubles. stored at me. "[19, 5]. Especially large amounts of indemnities and fines were imposed on the population for various unlawful actions: the murder of Austrian and German soldiers, concealment of weapons, armed protest, Bolshevik agitation. So, July 22, 1918 in the village. The secretary of Trudeh region has arrived the Austrougorsk subdivision and has paid a indemnity in the amount of 10,000 rubles. and 1000 pounds. flour for failure to comply with the order to extradite criminals guilty of the murder of four Austrian soldiers. The same unit was charged a stipend of 20,000 rubles. and 1000 pounds. flour for the lack of rifles and arrested eight peasants [14, 45]. For certain crimes (destruction of railways), the indemnities were imposed not only on separate villages, but also on the whole area. After the collapse of August 8, 1918, a railway canvas between the Zhmerinka and Yaroshenko stations of the Odesa-Kyiv line, Austrian soldiers, who searched the perpetrators and did not find them, laid the indemnity on the villages located near the accident. In particular on the village. Stanislavchik - 250,000 rubles., Malu Zhmerinka - 18,000 pounds. flour, on. The Buddies - 250,000 rubles. The peasants could not pay the latter amount because the number of inhabitants was smaller than in other villages (80 households or 1,000 people). For this, the Austrian military took all the horses - 169 heads and 50 cows. In this way, the villagers were deprived of the opportunity to prepare the soil before winter crops [20, 117]. The sabotage of requisition, appeals for revolts, and Bolshevik agitation also served as grounds for imposing indemnities. The mass peasant unrest by the Austro-German troops was severely suppressed, and the indemnities were distributed among the participants of the uprising. Thus, for the residents of the villages of Lomozova, Kulovki, Nizhniy Olchedayevka, Irkalyenko, Kanivka traces, and Berezovka, for their participation in the uprising, a contingency was imposed, which developed among all the settlements in which the participants of the uprising lived [21, 41].

The conclusions. Thus, during February - December 1918, the Austro-German administration launched a large-scale re-requisition campaign, regardless of the real socio-economic situation of the peasants of Ukraine. The protests of the Ukrainian authorities were also ignored. During the ten months of 1918, so-called Allies became invaders. If during the activity of the Central Council the intervention was less significant, then at the time of Hetman the Austro-German troops behaved like hosts in this territory.

Bibliography:

1. Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. / П. Притуляк // Український історичний журнал. – 1997. – № 1.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
3. Верстюк В. Українська Центральна Рада / В. Верстюк. – К. : Заповіт, 1997. – 243 с.

4. Мороз О. Українське селянство першої половини XX ст. Трагедія і героїзм / О. Мороз, С. Злупко. – Львів : Універсам, 1997. – 165 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), Ф. 5, Оп. 5, Спр. 79.
6. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський, О. Михайлюк, А. Морозов. – Черкаси : Ант, 2007. – 280 с.
7. ЦДАГО України, Ф. 5, Оп. 5, Спр 105.
8. Известия Одесского Совета Рабочих Депутатов. – 1918. – 30 березня
9. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной интервенции : сб. документов и материалов (февраль 1918–1920 г.) – Харьков : Прапор, 1973. – 323 с.
10. Борисов В. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период Первой мировой войны и революции (1914–1918) / В. Борисов, А. Чернобаев. – Луганск : [Без вид.], 1997. – 148 с.
11. Гражданская война на Екатеринославщине : сб. документов и материалов (февраль 1918–1920 гг.). – Днепропетровск : Промінь, 1968. – 355 с.
12. ЦДАГО України, Ф. 57, Оп. 2, Спр 234.
13. ЦДАГО України, Ф. 5, Оп. 5, Спр 112.
14. ЦДАГО України, Ф. 5, Оп. 5, Спр 82.
15. ЦДАГО України, Ф. 5, Оп. 5, Спр 85.
16. ЦДАГО України, Ф. 5, Оп. 5, Спр 87.
17. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К. : ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.
18. ЦДАГО України, Ф. 5, Оп. 5, Спр 104.
19. ЦДАГО України, Ф. 5, Оп. 5, Спр 81.
20. ЦДАГО України, Ф. 5, Оп. 5, Спр 86.
21. ЦДАГО України, Ф. 5, Оп. 5, Спр 88.

References:

1. Prtulyak, P. (1997). Economic contract of the UNR with Germany and Austria-Hungary in 1918. *Ukrainian Historical Journal*, 1. (in Ukr.)
2. Doroshenko, D. (2007). My memories of the recent past (1914–1920). K.: Tempora, 632. (in Ukr.)
3. Vestyuk, V. (1997). Ukrainian Central Rada. K.: Testament, 243. (in Ukr.)
4. Moroz, O. & Zlupko, S. The Ukrainian peasantry of the first half of the XX century. Tragedy and heroism. Lviv: University, 165. (in Ukr.)
5. Central State Archive of Public Associations of Ukraine (TsDAGO of Ukraine), F. 5, Op. 5, Sprav. 79. (in Ukr.)
6. Agrarian Policy in Ukraine during the Period of the National-Democratic Revolution (1917–1921). (2007). Ed. N. A. Kovalev, S. V. Kornovenko, B. V. Malinovsky, O. Mikhailuk, A. G. Morozov. Cherkassy: Ant, 280. (in Ukr.)
7. TsDAGO of Ukraine, F. 5, Op. 5, Sprav 105. (in Ukr.)
8. News of the Odessa Council of Workers' Deputies. (1918). March. (in Russ)
9. Kharkiv region during the civil war and foreign intervention: Sat. documents and materials (February 1918–1920) (1973). Kharkov: Flag, 323. (in Russ)
10. Borisov, V. & Chernobayev, A. Bread, War, Revolution: Food Policy in Southern Russia during the First World War and the Revolution (1914–1918) (1997). Lugansk: Without a species, 148. (in Russ)
11. Civil war in Ekaterinoslav: sat. documents and materials (February 1918–1920) (1968). Dnipropetrovsk: Promin, 355. (in Russ)
12. TsDAGO of Ukraine, F. 57, Op. 2, Sprav 234. (in Ukr.)
13. TsDAGO of Ukraine, F. 5, Op. 5, Sprav 112. (in Ukr.)
14. TsDAGO of Ukraine, F. 5, Op. 5, Sprav 82. (in Ukr.)
15. TsDAGO of Ukraine, F. 5, Op. 5, Sprav 85. (in Ukr.)
16. TsDAGO of Ukraine, F. 5, Op. 5, Sprav 87. (in Ukr.)
17. Zakharchenko P. P. Peasant War in Ukraine: Year 1918 / P. P. Zakharchenko. - K.: ZAO "Nichlava", 1997. - 188 p.
18. TsDAGO of Ukraine, F. 5, Op. 5, Sprav 104. (in Ukr.)
19. TsDAGO of Ukraine, F. 5, Op. 5, Sprav 81. (in Ukr.)
20. TsDAGO of Ukraine, F. 5, Op. 5, Sprav 86. (in Ukr.)
21. TsDAGO of Ukraine, F. 5, Op. 5, Sprav 88. (in Ukr.)

В. Іващенко, О. Тараненко

УДК 94:323.272](447.4) «1918»
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-9-14

РЕКВИЗИЦІЙНА ПОЛІТИКА АВСТРО-НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (ЛЮТИЙ – ГРУДЕНЬ 1918 Р.)

Н. А. Ковальова

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету

Постановка проблеми. У 1918 р. українські землі стали ареною кривавої боротьби різних політичних сил за владу та об'єктом економічної політики іноземних держав військово-політичні інтереси яких визначали ставлення до пересічного населення. Будучи військовим «союзником», австро-німецька окупаційна адміністрація у лютому – грудні 1918 р. проводила власну політику, яка йшла у розріз із політикою української власної влади. Окреслена тема приверте інтерес низки як радянських так і сучасних істориків, що вивчали різні аспекти взаємодії окупаційних військ. Їх увага переважно зосереджувалася на репресивних заходах військ, каральних операціях проти українського населення та боротьбою з радянськими військами. Однак, спеціальної розвідки, присвяченій реквізиційній діяльності австро-німецької адміністрації в українському селі у лютому – грудні 1918 рр., покищо немає, чим і обумовлена актуальність обраної для статті теми. Інший аспект актуальності пояснюється необхідністю нагромадження історичних знань з вказаного історичного періоду.

Метою статті є висвітлення реквізиційної діяльності Австро-Угорщини та Німеччини в українському селі з лютого по грудень 1918 р.

Основні результати дослідження. У статті, автори розкривають реквізиційні заходи австро-німецьких військ в українському селі у лютому – березні 1918 р. Авторами аналізуються передумови реквізиційної діяльності окупаційних військ у контексті загальної політики національних урядів Центральної Ради та Гетьманату. Показано ставлення австро-німецької влади до українського селянства. Авторами наводяться приклади, щодо причин реквізиційної політик. Також вивчається, механізм накладання та стягнення контрибуцій. Акцентується увага на ставленні населення до такої діяльності.

Висновки. Упродовж лютого – грудня 1918 р. австро-німецька адміністрація розгорнула широкомасштабну реквізиційну кампанію, не рахуючись із реальним соціально-економічним становищем селян України. Протести української влади також ігнорувалися. За десять місяців 1918 р. так звані союзники перетворилися в окупантів. Якщо за часів діяльності Центральної Ради втручання було менш значним, то за часів Гетьмана австро-німецькі війська вели себе як господарі на даній території.

Ключові слова: українська влада, селянство, реквізиції, контрибуції, австро-німецькі війська, окупаційна адміністрація.

ПОВСТАННЯ НА КИЇВЩИНІ ВЛІТКУ 1918 Р.: АПРОБАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОГРАМИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті проаналізовано передумови й розвиток селянського повстанського руху у Київській губернії у червні – серпні 1918 р., висвітлено участь сільського населення у збройних формуваннях. Встановлено, що це була стихійно реалізована політична програма селянської революції (участь селянства в захопленні влади), яка розроблялася соціалістами-революціонерами та соціал-демократами на початку XX ст.

Ключові слова: селянство, повстання, Вільне козацтво, Звенигородський повіт, Таращанський повіт, політична програма, селянська революція.

Постановка проблеми. У розвитку селянської революції в Наддніпрянській Україні після 1917 р. важливо визначити той рубіж, коли селянська боротьба набула політичного характеру. Якщо протягом 1917 – на початку 1918 рр. тривало протистояння селянства з поміщицтвом на ґрунті перерозподілу землі й власності, то зі встановленням політичного режиму Гетьманату П. Скоропадського розпочалися відкриті виступи за участі селян проти органів державної влади. У розвитку селянської революційності влітку 1918 р. можна виокремити такі напрями: сутички під час роззброєння селян австро-німецькими військами; конфлікти під час повернення власності поміщикам; повстання з метою захоплення влади. Масові повстання політичного характеру були організовані на Київщині за підтримки партії українських лівих есерів і на Чернігівщині з ініціативи ЦК КП(б)У. Якщо перше повстання переслідувало мету відновлення УНР і влади Центральної Ради, то друге – встановлення радянської влади (пролетарської) за активної участі селянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Радянська історіографія селянської повстання 1918 р. вивчала з точки зору класової боротьби і надавала перевагу висвітленню каральної політики німецьких і австро-угорських військ [див., напр.: 1] або ж героїчній боротьбі партизан-більшовиків. Стереотипи радянської історіографії про керівну роль більшовицької партії спростував П. Захарченко, який оцінив селянсько-повстанський рух як «селянська війна» і сформулював його основні етапи [2]. Організаційну роль Вільного козацтва у розвитку повстанського руху на Київщині влітку 1918 р. висвітлено у працях В. Лободаєва [3; 4]. Спробу з'ясувати ступінь залученості селянства до повстанської боротьби в українському селі в 1918 р. зроблено Б. Малиновським [5]. Причини поразки селянських виступів влітку 1918 р. проаналізовано Р. Пирогом [6, 249–250]. Ураховуючи, що

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

фактологічний матеріал, оцінка подій фігурують у багатьох працях з історії Гетьманату 1918 р., окремої уваги потребують аспекти участі селянства у цих повстаннях у контексті концепції селянської революції.

Автор статті ставить за мету з'ясувати чинники, які сприяли розвитку політичної програми селянської революції влітку 1918 р. (перетворенню соціальної боротьби селянства на політичну), ставлення і мотиви участі сільського населення у повстанській боротьбі на Київщині влітку 1918 р., наслідки повстання для селянства, уточнити причин поразки селянського повстання.

Виклад основного матеріалу. Боротьба на Київщині тривала майже три місяці. Переважним впливом на селянство губернії в 1918 р. користувалися партія українських есерів, Селянська спілка, «Просвіта». Кістяк повстанських формувань склали учасники загонів Вільного козацтва. Однак виокремити їх із загальної маси повстанців дуже складно, оскільки в урядових документах і пресі учасники виступів іменуються термінами «більшовики», «бандити», «злочинці» [3, 52]. Інформація про становище на селі до широких верств суспільства доходила не в повному обсязі, дуже часто у вигляді чуток. Гетьманська пропаганда цензурувала інформацію про селянські повстання у пресі, арешти і унікала висвітлення причин селянського руху [7, 61].

Більшовицька організація на Київщині у період Гетьманату налічувала близько 400 осіб і складалася з 12 окремих організацій у повітових містах. Лише на півдні губернії – в Канівському і Сквирському повітах – існували слабкі сільські більшовицькі організації. Глибокого зв'язку з селом більшовики не мали. У Звенигородському й Сквирському повітах селяни ставилися з недовірою до більшовиків через переважання у місцевих осередках представників єврейської національності [8, 69–72].

Ініціатива й керівна роль в організації повстань на Київщині належала старшинам Вільного козацтва. Унаслідок розформування навесні 1918 р. Центральною Радою цієї організації частина старшин згуртувалася навколо військового коменданта Звенигородського повіту М. Павловського (не був професійним військовим, але намагався об'єднати різні повітові установи й організації). Частина старшин зайнялася політичною діяльністю: за участі І. Капуловського стало виходити щоденне видання «Звенигородська думка», яке засудило державний переворот 29 квітня 1918 р. і заклиало населення до повстання. Такої ж позиції дотримувався і повітовий комітет партії українських соціалістів-революціонерів [9, 433–434; 4, 216]. На початку травня 1918 р. у Звенигородському, Канівському, Уманському й Таращанському повітах було організовано 18 партизанських загонів, які об'єднали 25 тис. осіб (у грудні 1917 р. за такої ж чисельності участь у бойових діях взяло лише близько 5 тис. осіб) [4, 201, 216]. За відсутності вказівок від Селянської спілки з Києва й невизначеності позицій українських політичних партій звенигородці з ініціативи М. Павловського, Ю. Тютюнника за чотири дні розвезли по селах і передали селянам зброю, зібрану останнім під час розформування повітового коша Вільного козацтва. Це було немало: 10 тис. гвинтівок, 13 кулеметів, 2 гармати, бронемашини тощо. Поштовхом до повстання стала відозва, видана військовим

комендантом м. Звенигородки М. Павловським («есерівський агітатор») [2, 74–75; 4, 216; 9, 435]. Після цього М. Павловський разом із сотнею козаків виїхав із Звенигородки й під час повстання перебував ймовірно на Кубані [9, 442].

П. Христюк вказує на участь у повстанні лівого українського соціаліста-революціонера, колишнього командувача військами Центральної Ради, М. Шинкаря. Однак Ю. Тютюнник стверджує, що той законспіровано перебував в Одесі [10, 55; 9, 442]. Повстанці не змогли залучити до керівництва селянською боротьбою на Київщині політиків всеукраїнського рівня, зокрема М. Грушевського, і не створили єдиного керівного центру [2, 78; 10, 61]. Політичні партії обстоювали тактику партизанської боротьби. Всеукраїнська Селянська спілка намагалася стримати стихійне повстанство і наприкінці червня 1918 р. виступила за легальний захист інтересів селянства (за зразком робітничих профспілок) [10, 56, 61–62].

Повстання у Звенигородському повіті Київської губернії розпочалося 3 червня 1918 р. у с. Лисянка як протест проти роззброєння селянства каральним загоном («кадетами»). Протягом кількох днів в околицях повітового центру зібралося 15 тис. осіб. «Кожне село являло собою озброєний табір», – описував події Ю. Тютюнник [9, 441–443]. Повстанці зайняли і протягом 8–12 червня утримували м. Звенигородку. Комендантом міста було призначено Левка Шевченка (з с. Кирилівки, нащадок роду Т. Шевченка, сотник авіації). Активну роль у повстанні відіграли його брат Митрофан Шевченко (колишній отаман Вільного козацтва, «ватажок юрби») та Семен Нечитайло (колишній член II Державної думи, трудовик, земський фельдшер) [11, 21 зв.; 2, 77; 9, 441]. Повстанці захопили в'язницю й визволили в'язнів, знищили документацію, розгромили приміщення повітової і міської міліції. Під час виступу було вбито повітового старосту І. Машира, його помічника Солтика і більше ніж 20 офіцерів карального загону [11, 13–13 зв., 16–18]. Селяни розібрали німецьких військових, щоб ті допомагали працювати в господарстві («сапати буряки»), й після захоплення міста розійшлися по селах. Під командуванням Л. Шевченка залишилося менше ніж 4 тис. осіб. Уважаючи подальшу боротьбу безперспективною, він розпустив повстанців, а сам здався німцям, щоб зменшити покарання для селян. Два місяці перебував під слідством і зміг втекти, однак загинув після приходу до влади Директорії, ймовірно унаслідок конфлікту із М. Павловським [9, 447–451].

Другим осередком повстанського руху став Таращанський повіт: з 12 до 20 червня 1918 р. влада у Таращі належала повстанцям. У повітовому містечку «юрба озброєних селян» захопила помешкання міліції, в'язницю [12, 88]. Станом на 18 червня 1918 р. близько 2 тис. повстанців зайняли три чверті Таращанського повіту, контролюючи владу у повіті протягом місяця [13, 66; 2, 82–83]. Повстання охопило села Уманського, Білоцерківського, Канівського повітів, околиці Києва. Зокрема, під час наступу на станцію Боярка, за повідомленнями преси, брало участь до 13 тис. осіб [13, 68]. Таращанські агітатори залучили й мешканців Сквирського повіту, з яких створювали «червоні сотні», чи «банди “червоного козацтва”» [14, 91–92]. Одним із керівників повстання у Таращанському

повіті був Ф. Гребенко – молодий офіцер-фронтвик, «міцний заможний середняк», обраний за Центральної Ради до складу повітового виконкому і призначений військовим комісаром повіту [15, 80].

21–26 липня повстанці захопили північну частину Звенигородського повіту, зокрема Лисянку і Вільшану. Їхня кількість становила ймовірно до п'яти тис. осіб. 23–25 липня близько 2 тис. повстанців вступили до м. Корсунь [14, 105–107]. У цей час на засіданні Ради Міністрів Української Держави обговорювалася пропозиція П. Скоропадського запровадити воєнний стан у Звенигородському, Таращанському, Уманському, Сквирському і Канівському повітах Київської губернії, відхилено урядовцями, зважаючи на загрозу переобрання влади німецьким військовим командуванням [16, 273]. Ці підозри мали певні підстави, оскільки німецька адміністрація приділяла серйозну увагу розвитку повстанського руху на Київщині. Міністерство закордонних справ Німеччини 7 червня надіслало запит до Києва, адресований баронові А. Мумму. 10 червня він визнав серйозність загрози Звенигородського повстання на тлі інших подій (6 червня вибухнули артилерійські склади в Києві на Печерську – *Н. Ковальова*). Фельдмаршал Г. Айхгорн відклав поїздки до Одеси й Криму [17, 168–170].

У середині серпня під натиском німецьких військ настав перелом у повстансько-партизанській боротьбі. 11 серпня було розгромлено загін повстанців під Сквирою (більше ніж 600 осіб, загинуло 150–200 повстанців). 12 серпня зазнав поразки великий повстанський загін (1,5 тис. осіб) в болотах біля Соколова Броду Сквирського повіту [14, 113, 116–117]. «Банди до цього часу виступають не разом, що спасає становище місцевої влади», – констатував у середині серпня Київський губернський староста І. Чарторижський [14, 113]. У менших масштабах збройні сутички продовжувалися й пізніше.

Наприкінці липня – на початку серпня учасники Таращанського повстання (1,5–2 тис. осіб) переправилися через Дніпро на територію Полтавської губернії [1, 117]. З боями повстанці відступали до Чернігівської губернії, де перейшли демаркаційну лінію і потрапили на підконтрольну більшовикам територію (близько 300–400 осіб, за іншими даними – 600 осіб) [18, 8; 1, 118]. Частина повстанців із Звенигородського та Чигиринського повітів відступила на Херсонщину і продовжила боротьбу в Єлисаветградському повіті [14, 177].

Службовці Київської судової палати причини Звенигородського повстання вбачали у невдоволенні селянами приходом в Україну німецьких військ та аграрною реформою, яка проводилася за їхньої участі [11, 13]. Свідченням цього була участь у повстанських загонах на Київщині, окрім військових, співробітників земельних комітетів, рад, інших сільських організацій, які припинили існування за Гетьманату, й зазнавали переслідування з боку влади. Взялися за зброю й заможні селяни, кооператори («поважні, старі господарі»), які найбільше страждали від контрибуцій [9, 436–437, 440]. Загалом усе селянство було зацікавлене у збереженні землі, перерозподіленої за Центральної Ради.

Колишні фронтвики, старшини Вільного козацтва намагалися забезпечити сувору дисципліну повстанського війська, організованого за зразком регулярної армії (мало гармати, кулемети, кінноту,

обоз). Дані щодо чисельності повстанських формувань суперечливі, зокрема урядові джерела наводять інформацію про 30–40 тис. склад повстанських військ під час кульмінації повстання [2, 80]. Повстанські загоны були дуже рухливі й динамічно переміщалися в інші повіти та населені пункти, або ж могли швидко повернутися до цивільного життя й знову зібратися для боротьби. Значна маса повстанців була озброєна гвинтівками. Учасники Звенигородського повстання використовували гвинтівки з російськими й австрійськими штиками, навіть непридатні для бою, багато шабель, у деякого – по дві [11, 16 зв.]. Селяни йшли до повстанських загонів із косами, вилами і навіть граблями. Зокрема, 1,5 тис. військовий загін, розгромлений у серпні 1918 р. у Сквирському повіті, мав на озброєнні, крім мисливських рушниць, 150 вил, 350 сокир, 60 кіс [14, 117]. Повстанці були зодягнуті у солдатські шинелі, а іноді в селянський одяг, більшість кавалеристів – босі.

Серед учасників Звенигородського повстання, за свідченням прокурора Уманського окружного суду, були люди різного віку (таку ж інформацію подає й Ю. Тютюнник [9, 439]). Коли чинилося дізнання після розгрому повстання, сільські громади називали лише молодь, яка піддавалася агітації «чужих людей». Свідченням цього було, наприклад, взяття під варту на початку вересня 1918 р. шести мешканців с. Топильної Звенигородського повіту віком від 22 до 31 року [11, 16 зв., 17 зв., 25]. Молодь не була прив'язана до господарства й мала більше шансів уникнути покарання.

Організатори повстань на Київщині декларували насамперед політичні мотиви своєї боротьби – виступ проти німців і гетьмана й намагалися не допустити пограбувань цивільного населення [14, 106; 11, 16 зв.–17]. Про відсутність єдиної політичної програми повстанців зауважив П. Христюк: «... кожен військовий штаб чи повіт висував власні гасла. Спільними були такі: відновлення здобутків революції, проголошених у III і IV Універсалах Центральної Ради, відновлення діяльності самої Ради, скликання Установчих зборів; на Канівщині – більшовицькі гасла» [10, 56, 60–61]. Повстанці переобирали сільську адміністрацію, проводили широку агітацію (члени Селянської спілки, земельних комітетів). Унаслідок цього селяни перестали повертати поміщикам награбоване у них майно і відшкодовувати збитки. Частині селянства імпонували дії повстанських загонів. За оцінкою німецького військового командування, таких селян було 10–12% [2, 81]. Гетьманські урядовці до симпатиків влади і аполітичного населення, яке не становило загрози, зараховували 70–80% селянства [5, 81–82].

Невдоволення у селян викликали кримінальні дії й насильство з боку повстанських загонів. Повстанці вбивали заможних селян, економічних службовців, дезорганізували польові роботи, зокрема на цукрових плантаціях. Місцями страйки тривали півтора тижні, або ж робітників на цукрових плантаціях обстрілювали з лісу і вони змушені були рятуватися втечею. Повстанці переслідували службовців поміщицьких економій. Шкоду останнім чинили й селяни у відповідь на каральні експедиції. Гарний прибуток мали лише перекупники-євреї, які скуповували награбоване у селян майно та коней [19]. Унаслідок цього руйнувалися поміщицькі господарства, занепадала

цукрова галузь, за рахунок яких селяни колись мали засоби до існування й нині зuboжили. Від підтримки повстанців селян відволікали жнива й потреба працювати у власних господарствах.

Причини поганого ставлення селян до повстанців у Київській губернії та їх видача владі пояснювалися також репресіями з боку німецьких військ та української адміністрації. Жорстокість військового протистояння відчували всі учасники: як місцева адміністрація, німецькі військові, так і повстанці. Зокрема, Тарашанський повітовий староста Дубиненко після подій у Тараші «заслаб нервово» [14, 99]. Багатьох учасників повстань було затримано німецькими військами і розстріляно за рішенням воєнно-польових судів.

Німецькою владою було звинувачено і заарештовано за агітацію й участь в організації повстання у Київському повіті колишнього повітового комісара Говоруна, у Тарашанському і Звенигородському повітах – начальника VI дільниці Державної варті Куровського [14, 98, 107]. Встановити місцеперебування й притягнути до відповідальності керівників Звенигородського повстання службовці Уманського окружного суду не змогли [11, 21 зв.]. Цілеспрямованого переслідування зазнали учасники вільнокозацьких формувань, навіть непричетні до повстання. Після розгрому повстання було практично знищено цю організацію [3, с. 55–56]. Чинилися репресії проти земських службовців, яких звинувачували у зв'язку із повстанцями, наприклад Сквирську управу [14, 114].

Адміністрація Уманського повіту зобов'язала сільські громади видавати «злочинців». Сільські сходи с. Берестовець (18 червня), с. Старі Бабани (20 червня), с. Молодецьке (20 червня, 30 липня) прийняли ухвали про відсутність заколотників, «... а у випадку, якщо такі виявляться, то будуть негайно заарештовані й передані до належних інстанцій» [20, 15; 21, 17; 22, 17, 28]. Наприкінці червня – у липні сільські громади стали подавати інформацію про «соціалістів-агітаторів», «злочинців» (повстанців), відсутніх на той час у громаді [див., напр.: 21, 28]. У Звенигородському повіті наприкінці серпня – на початку вересня було запроваджено реєстрацію населення, зокрема облік відсутніх [14, 123]. Унаслідок комплексних репресивних заходів Київський губернський староста констатував у середині липня пасивне ставлення селян до повстанських агітаторів у Звенигородському повіті, а наприкінці липня – на початку серпня – вороже ставлення населення до повстанців у Тарашанському повіті [14, 104, 109].

Зазнаючи великих людських втрат і не маючи матеріальних ресурсів, повстанці діяли як кримінальні банди, вимагаючи від селян грошей, зброї, продовольства і долучення до них. У серпні повстанці стали палити оселі селян, які їх видавали владі [14, 93, 101, 116–117]. Зростання насилля, поширення грабіжництва дискредитувало ідею визвольної боротьби, ресурси прихильників УНР було вичерпано. Погоджуємося з думкою В. Лободаєва, що Вільне козацтво перероджується у сільську «отаманію» [3, 58]. До загальновідомих причин поразки селянських повстань влітку 1918 р. можна додати безвідповідальне ставлення до селянства українських політичних партій і авантюризм деяких військово-політичних діячів.

Повстання на Київщині не здобуло підтримки в інших губерніях, хоча в багатьох місцях відбувалися розрізнені виступи. Стосовно поодиноких дій представників Вільного козацтва у червні 1918 р. зауважував Катеринославський губернський староста на території Катеринославського і Верхньодніпровського повітів [14, 52, 54]. Організованих селянських виступів на Катеринославщині не було зафіксовано. Відкриті політичні виступи у червні – середині липня 1918 р. були відсутні й на Чернігівщині [14, 227, 229, 235, 243, 251]. Кульмінація повстання у цій губернії припала на період спаду повстанського руху на Київщині. Розвиток селянського повстанського руху на Чернігівщині визначали інші чинники, насамперед вплив більшовицької агітації й близькість Радянської Росії, демаркаційна лінія і високий рівень злочинності. Цей виступ не був таким тривалим у часі й теж зазнав невдачі.

Висновки. Селянські повстання на Київщині влітку 1918 р., ініційовані Вільним козацтвом, не знайшли підтримки ні серед українських соціалістичних партій, ні з боку КП(б)У, які байдуже ставилися до долі селянства. Обставини оголошення повстання М. Павловським без достатньої підготовки й відсутності керівного центру дозволяють кваліфікувати ці дії як політичну авантюру, пам'ять про яку виявилася незручною для прихильників УНР. Звенигородсько-Тарашанське повстання 1918 р. стало стихійною реалізацією політичної програми селянської революції (участь селянства в захопленні влади), яку розробляли ще в 1906 р., але відразу ж і відмовилися діячі партії російських соціалістів-революціонерів. Невдача повстання підтвердила висновки більшовиків про слабкі революційні можливості селян, зроблені під час обговорення ідеї «аграрної революції» на початку ХХ ст.: неорганізованість і пасивність, стихійність і локальний характер виступів.

Незважаючи на відсутність політичної програми селянства й зародження «отаманщини», тривала боротьба селянських загонів була наслідком ініціативи знизу, спробою самоорганізації селянства (участь у повстаннях на Київщині брала не лише біднота, а й заможні верстви селянства), в умовах якої формувалися політичні вимоги селянства, змінювалася його суспільно-політична свідомість. Повстання на Київщині влітку 1918 р. сприяло перетворенню соціальної боротьби в політичний складник селянської революції у Наддніпрянській Україні.

Список використаної літератури та джерел:

1. Манілов В. Повстанський рух на Київщині за гетьманщини / В. Манілов // Під гнітом німецького імперіалізму (1918 р. на Київщині). Статті, спогади, документи, хроніка. – К. : Держ. вид-во Укр., 1927. – С. 102–118.
2. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К. : Нічлава, 1997. – 188 с.
3. Лободаєв В. Вільне козацтво: від самооборони до повстання (весна 1917 – літо 1918 рр.) / В. Лободаєв // Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 20–58.
4. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. / В. Лободаєв. – К. : Темпора, 2010. – 672 с.

5. Малиновський Б. Збройне протистояння в українському селі 1918 року (від Брестського миру до проголошення Директорії УНР) / Б. Малиновський // *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років*. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 59-99.
6. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 335 с.
7. Чикаленко Є. Щоденник (1918 – 1919): у 2-х т. / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 2. – 464 с.
8. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів гетьманщини / Г. Карпенко // *Літопис революції*. – 1928. – № 3. – С. 55-74.
9. Юртик Г. Стихія (Зі споминів) / Г. Юртик // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. – [Торонто] : Чужина, 1970. – С. 432-458.
10. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. В 4-х т. / П. Христюк. – [Відень], 1921. – Т. 3. – 159 с.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 317. – Оп. 7. – Спр. 5144.
12. Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини / В. Качинський // *Літопис революції*. – 1928. – № 2. – С. 76-95.
13. Шелыгин Я. Партизанская борьба с гетманщиной и австро-германской оккупацией / Я. Шелыгин // *Літопис революції*. – 1928. – № 6. – С. 61-101.
14. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніальних старост і комісарів (1918 – 1920). – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. – 336 с.
15. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини / Г. Карпенко // *Літопис революції*. – 1930. – № 1-2. – С. 67-91.
16. Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1918: довід. вид. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 402 с.
17. Крах германської окупації на Україні (по документам окупантов). – М. : Гос. изд-во, 1936. – 207 с.
18. Ауссем В. К истории повстанчества на Украине / В. Ауссем // *Летопись революции*. – 1926. – № 5. – С. 7-21.
19. Сообщения с мест (От наших корреспондентов) // *Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины*. – 1918. – № 13-15. – 12 августа. – С. 8-9.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 1. – 34 арк.
21. ЦДАВОВУ України. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 2. – 39 арк.
22. ЦДАВОВУ України. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 3. – 50 арк.

References:

1. Manilov, V. (1927). *Rebel movement in Kiev region and Hetmanate. Under the oppression of German imperialism (1918 in Kiev region). Entries, memorials, documents, chronicle*. Kyiv: State publishing House of Ukraine, 102-118. (in Ukr.)
2. Zaharchenko, P. (1997). *Peasant war in Ukraine: 1918*. Kyiv: Nichlava. (in Ukr.)
3. Lobodaev, V. (2017). Free Cossacks: from self-defense to the revolt (spring 1917 – summer 1918). *War with the state or for the state? Peasant rebel movement in Ukraine from 1917 to 1921*. Kharkiv: Family Leisure Club, 20-58. (in Ukr.)
4. Lobodaev, V. (2010). *Revolutionary element. The Free Cossacks Movement in Ukraine 1917 – 1918*. Kyiv: Tempora. (in Ukr.)
5. Malinovskiy, B. (2017). Armed confrontation in the Ukrainian village of 1918 (from the Treaty of Brest-Litovsk to the proclamation of the Directory of the UPR). *War with the state or for the state? Peasant rebel movement in Ukraine from 1917 to 1921*. Kharkiv: Family Leisure Club, 59-99. (in Ukr.)

6. Pyrig, R. Ya. (2011). *Ukrainian Hetman State of 1918. Historical Essays*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
7. Chykalenko, E. (2004). *Diary (1918 – 1919): in 2 volumes*. Kyiv: Tempora, 2. (in Ukr.)
8. Karpenko, G. (1928). Peasant movement in the Kyiv region during the Hetmanate. *Litopys revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 3, 55-74. (in Ukr.)
9. Yurtyk, G. (1970). Element (from memories). Mlinovetskiy, R. *Essays on the history of the Ukrainian liberation movements of 1917 – 1918*. [Toronto]: Chuzhina, 432-458. (in Ukr.)
10. Christyuk, P. (1921). *Notes and materials to the history of the Ukrainian revolution of 1917 – 1920*. In 4 volumes. [Vienna], 3. (in Ukr.)
11. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. F. 317. Op. 7. D. 5144. (in Russ.)
12. Kachynskiy, V. (1928). The agrarian movement during the Hetmanate's time. *Litopys revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 2, 76-95. (in Ukr.)
13. Shelygin, Ya. (1928). Partisan fight against Hetmanate and Austro-German occupation. *Litopys revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 6, 61-101. (in Russ.)
14. Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Report of the provincial leaders and commissioners (1918 – 1920). (2017). Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M.S. Hrushevskiy. (in Ukr.)
15. Karpenko, G. (1930). Peasant movement in the Kyiv region during the Austro-German occupation and Hetmanate. *Litopys revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 1-2, 67-91. (in Ukr.)
16. Ukraine: The Chronicle of the Twentieth Century: 1918: Inform. Publ. (2005). Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
17. The collapse of the German occupation in Ukraine (according to the documents of the occupiers) (1936). Moscow: State publishing house. (in Russ.)
18. Aussem, V. (1926). To the history of rebellion in Ukraine. *Letopis revoliutsii (Chronicle of the Revolution)*, 5, 7-21. (in Russ.)
19. Reports from the sites (From our correspondents) (1918). *Izvestiya Soyuzu promyshlennosti, torgovli, finansov i selskogo hozyaystva (Reports from the Union of Industry, Trade, Finance and Agriculture of Ukraine)*, 13-15, 8-9. (in Russ.)
20. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (hereinafter – TsDAVO of Ukraine). F. 737. Op. 1. D. 1. (in Russ.)
21. TsDAVO of Ukraine. F. 737. Op. 1. D. 2. (in Russ.)
22. TsDAVO of Ukraine. F. 737. Op. 1. D. 3. (in Russ.)

N. Kovalyova

REVOLT IN KYIV REGION IN SUMMER 1918: APPROBATION OF POLITICAL PROGRAMME OF PEASANT REVOLUTION IN DNIEPER UKRAINE

Introduction. In summer 1918 the Ukrainian peasantry took an active part in open military coup against the authorities of the Ukrainian state of P. Skoropadsky. If earlier the peasant revolution in the Dnieper Ukraine had a social character (peasants fought with the landowners for the redistribution of land and property), then in the middle of 1918 the peasantry became a participant in the political struggle for the restoration of the UPR and the power of the Central Rada. The peasants of the Zvenigorod and Taraschanskiy districts of the Kiev province in the beginning of June 1918 were the first to oppose the hetman's regime. Insufficiently researched aspects of the history of the Zvenigorod-Taraschanskiy revolt remain the following: the attitude

and motives of the participation of the peasant population in the partisan parties, the consequences of the rebel movement for all levels of the peasantry.

Purpose. The purpose of the study is to identify the factors that promoted the transforming the social struggle of the peasantry into a political component of the peasant revolution during the peasant revolts in the Kyiv region in the summer 1918.

Results. The initiative and leadership role in the organization of revolts in the Kyiv region belonged to the hetmans of the Free Cossacks of Zvenigorod district, which supported the district military transport officer M. Pavlovskiy. In May 1918, with the participation of I. Kapulovskiy, Yu. Tyutyunnik, 18 partisan parties were formed with a total of 25 thousand people. The peasants were handed over 10 thousand shoulder arms and many other weapons.

The officers military unites of the Ukrainian government and the German army began to disarm the peasants, forcing them to comply with the legislation of the Ukrainian State: to return landowners the property they had been looted before, to use repressions. Local actors of the socialist revolutionary party and M. Pavlovskiy called up the peasants to revolt against the hetman (M. Pavlovskiy himself immediately left Kyiv region). The Hetmans of the Free Cossacks began a peasant revolt without an integrated staff, supreme leadership, they did not coordinate their actions with the leaders of political parties in Kyiv and the leaders of the UPR (there were only the rumors about their participation). Each military staff had its own political program. The rural population of the Kyiv province took an active part in the armed struggle: the peasants could raise a military group up to 15,000 people, and could go to their quarters in a few days. The participation in the revolt was taken by peasants of all ages and social groups. In general, the revolt involved 30-40 thousand people. Due to the repression of power, the great human and material losses of the rebels, the liberation struggle became a criminal offense and failed.

Originality. For the first time the revolt in Kyiv province in the summer 1918 was considered in the context of the peasant revolution. The reasons for defeating the peasant revolt in the Kyiv region are specified.

Conclusion. Zvenigorod-Taraschanskiy revolt of 1918 was a spontaneous implementation of the political programme of the peasant revolution (the participation of the peasantry in the assumption of power), which was developed by the socialists revolutionaries and the social democrats in the early twentieth century. The failure of the revolt confirmed the Bolsheviks conclusions about the weak revolutionary capabilities of the peasants: disorganization and inactivity, spontaneity and local character of outrages. The lack of responsibility of the local military-political leaders towards the peasantry, the unpreparedness of the revolt, allows us to characterize the performances in the Kyiv region in the summer of 1918 as a political misadventure. The positive changes that were determined by the political patterns of the peasant revolution in Dnieper Ukraine in 1918 have become the following: self-organization of peasant population, formation of the political requirements, and change of social conscience.

Key words: peasantry, revolt, Free Cossacks, Zvenigorod district, Taraschanskiy district, political programme, peasant revolution.

UDC 94(477): [329(477): 332.2.021.012.33] "1917/1921" (045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-14-20

S. Kornovenko

doctor of historical sciences, professor of the department of intellectual Property and civil law disciplines of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

N. Zemzulina

doctor of historical sciences, professor of the department world history and international relations of the Bohdan Khmelnytsky University of Cherkasy

UKRAINIAN AGRARIANISM AS AN OPTION OF EASTERN EUROPEAN AGRARIANISM IN POLITICAL PROGRAMS OF THE UKRAINIAN NATIONAL PARTIES OF THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION*

Revolutionary upheavals in Europe in the early twentieth century had a decisive influence on the socio-political life of European countries, led to the emergence of previously unknown phenomena. The agrarianism became one of them in the first third of the twentieth century. It was most widely used in Bulgaria, Poland, Romania and Czechoslovakia. The authors proved that in the early twentieth century the Ukrainian version of Eastern European agrarianism also existed. It was especially pronounced during the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921, which, among other things, had the peasant nature. Its representatives on the Ukrainian soil were, on the one hand, non-governmental, party, political figures and organizations, on the other - the peasantry of Ukraine as an active subject of the peasant revolution in 1917 - 1921. In particular, Ukrainian agrarianism was presented as an option of Eastern European agrarianism. the provisions of the Ukrainian Democratic-Agrarian Party (hereinafter referred to as UDAP), the Ukrainian People's Community (hereinafter - UPC), the All-Ukrainian Union of Agrarians-Owners (Peasants) (hereinafter - AUAO), and the Ukrainian People's Party (hereinafter - UPP).

Keywords: Eastern European agrarianism, Ukrainian agrarianism, peasant revolution, Ukrainian revolution, peasantry.

The statement of the issue. The first third of the twentieth century is a unique period of European history. Although it is relatively short in time, it is extremely rich in multifaceted socio-cultural transformations that radically changed the political map of Europe, the world, and largely determined the course of world history in the first half of the twentieth century. These changes concerned not only the revolutionary upheavals experienced by the European continent, but also the emergence of previously unknown phenomena, new subjects in both international politics and the domestic political life of many European countries.

The changes in issue were the result of long-term systemic crises caused by the authorities' inadequate response to modernization. Among the factors behind the revolutionary upheavals in Europe in the early twentieth century one of the determinants was agrarian. The peasantry of Europe was dissatisfied with its socio-economic situation, its legal status. Agriculture, as a leading sector of the economy of most Eastern European

* The article is written in accordance with the state budget theme "Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor" (state registration number 0118U003864).

countries, needed an effective agrarian policy designed to significantly improve not only the peasants' material wealth but also their legal status. Socio-political upheavals in Europe in the early twentieth century also led to the search for an alternative for bourgeois-capitalist or Bolshevik-communist model of socio-political development. This option became the "third path of development" represented by Eastern European agrarianism. Therefore, Eastern European agrarianism in general and Eastern European in particular became one of the phenomena of European history of the first third of the twentieth century, and the peasantry became an active subject in the domestic political life of Eastern European countries. Accordingly, agrarian issue became a priority direction of domestic government policy, and the agrarianism became the political doctrine of Eastern European countries.

Research analysis. Questions consistent with the topic of our research are partially reflected in Ukrainian and foreign historiography [1–10]. Researchers have mainly focused on aspects relating to the nature and content of Eastern European agrarianism, the realization of the so-called "third" path in some Eastern European countries, the unfolding of the peasant revolution in the post-imperial Russian space, the formation of the agrarian's ideology in V. Lypynsky's works and its Eastern European agrarianist context. At the same time, taking into account the phenomenality of Eastern European agrarianism, the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921, the determining factor of which was peasant, it is relevant to study Ukrainian agrarianism of that period as an option of Eastern European agrarianism of the first third of the twentieth century.

Purpose. The authors aims to investigate the phenomenon of Ukrainian agrarianism during the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921 as an option of Eastern European agrarianism presented in the political programs of the Ukrainian national parties. The subjects of the study were the political programs of those parties, which referred to the peasantry as an active subject of national state formation, the social basis of Ukrainian statehood. In agreement with K. Galushko's reasoning, we were interested, first of all, in those political parties whose programs emphasized "on the political separatism" of the peasants and on the particularity of the peasant "third way". In our opinion, apart from the UDAP, agrarianist programs of political parties such as UPC, AUAO, UPP.

The statement of the basic material. Contemporary historical and scientific literature has established the view that agrarianism originated in Germany in the works of G. Ruland, A. Schaeffle. Subsequently it spreads to the territory of France, represented by the concept of J. Melin. At the end of the nineteenth and early twentieth centuries agrarianism spreads into Eastern Europe - Poland, Bulgaria, Romania, Czechia and Slovakia (later Czechoslovakia) [8, 178]. Among the reasons for the emergence of agrarianism, researchers are unanimous in that it was driven by the following factors: first, the agrarian nature of the economies of Eastern European countries; second, the severity of the agrarian issue in these countries; third, the numerical dominance of the peasantry over other segments of the population of Eastern European countries; fourth, the increased public interest in agrarian issues in general and the peasantry

in particular. This is emphasized by K. Galushko [8], G. Matveev [9, 3] and other scientists.

In our opinion, in addition to the above, the causes of agrarianism were the following. First, the conflict between industrial and agrarian civilizations, which clearly began to manifest itself in the second half of the nineteenth - early twentieth centuries in the conditions of modernization of agrarian-industrial countries and economies and their transformation into industrial-agrarian or approximated to them with corresponding transformation of values. One example is the socio-economic and socio-political models of the Russian and Austro-Hungarian empires, which in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries have undergone similar modernizations. The orbits of the modernization processes were the Czechia, Slovakia, Poland, Ukraine, etc. - future independent entities of international law, countries representing Eastern European agrarianism, which at that time were part of the Romanov and Habsburg empires, respectively. We believe that the advancement of the industrial civilization of the Western sample to the Eastern European agrarian space has provoked a defensive reaction on the part of the largest social strata of Eastern European countries - the peasantry. It became East European agrarianism of the first third of the twentieth century presented with Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, etc. options.

Secondly, the development of political culture of the agrarian nations, which at that time were Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, etc. The political cultures of Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, etc. peasants have undergone a modernization of values. In our opinion, there has been an essential socio-cultural shift in the collective and individual political culture and consciousness of the peasants – the transition from an indifferent political culture and consciousness to an effective one.

Third, the objective laws of the development of the agrarian civilization itself, the formation in its bowels of a qualitatively different peasantry. In the case of Ukraine - the peasant-ideoman – an active subject of history [11]. Ukrainian peasantry in the early twentieth century was qualitatively different from both the urban proletariat and the peasantry of previous centuries, formed under fundamentally new conditions of post-serfdom reality. The qualitative difference was the absence of serfdom not only as a legal status. First of all, there is an absence of serfdom as a way of being, doing business, thinking style, etc. It was a generation brought up under the conditions of capitalization of agriculture, industrialization, transformation of the rural community - all that is considered to be the modernization of the second half of the nineteenth - beginning of the twentieth centuries in the Russian Empire. The peasants began to gradually realize themselves as a separate community of the then socio-cultural imperial space. The unifying value was the "Idea of the Land", its distribution on fair, in their understanding, principles. These considerations are in line with the position of other modern researchers [12]. We are also impressed by A. Gordon's reasoning that the liquidation of serfdom made the peasant a "rational agent" in the interpretation of classical political economy and sober sense. The psychology of the peasant became more resilient to those new phenomena

that actively spread into peasant existence. It is difficult to disagree with V. Piskun in the fact that the liquidation of serfdom gave impetus to modernization, changed the consciousness of the peasant, strengthening in him the feelings of the owner [13].

Therefore, we state that the emergence of East European agrarianism was caused by objective-subjective-subjective factors. Their combination gave impetus to the formation of Eastern European agrarianism - the phenomenon of the first third of the twentieth century. Considering the area of its spreading, the territorial features and features of socio-economic and socio-political development of Eastern European countries, we can reasonably distinguish its options: Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, etc.

In our opinion, in the broad sense of the East European agrarianism of the first third of the twentieth century - a holistic socio-cultural phenomenon, the phenomenon of Eastern European history of the first third of the twentieth century, caused by the objective-subjective-subjective factors which is the object of knowledge. In a narrow sense, Eastern European agrarianism is a system of peasant-centric representations of different subjects of the socio-cultural space of Eastern Europe in the first third of the twentieth century and their practical implementation. Specifying a narrower understanding of Eastern European agrarianism in the first third of the twentieth century in the context of our object of study, we state that it is a system of political ideas about the peasantry as an active subject of history, a representative of the "third" way, the social basis of statehood.

There are all reasons to say that Ukrainian agrarianism became ideologically-theoretically and structurally formed phenomenon in Ukraine in the conditions of the revolutionary reality of 1917 - 1921. Its representatives, in particular, were political parties. We believe that Ukrainian agrarianism of that period reflected the agrarian nature of Ukrainian society. Its agrarian nature in no way is a basis for understanding Ukrainian society as less valuable, "underdeveloped", etc., compared to similar Eastern European, Western European or other societies. Ukrainian agrarianism during the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921 witnessed the transition from the indifferent political culture and consciousness of the Ukrainian peasantry to the active, the agrarian nature of the Ukrainian nation.

First of all, the Ukrainian agrarianism is presented in the Materials for the Program [Ukrainian Democratic Political Party] (hereinafter - Materials) and in the Outline on the Program of the Ukrainian Democratic-Agrarian Party (hereinafter - the Outline). Authorship of "Outlines" belongs to V. Lypynsky [14; 15]. The Materials raised the question that political forces in the Ukrainian political life of the period of the Ukrainian Revolution clearly outlined neither socialist nor non-socialist tendencies. In fact, the organizing committee of the Ukrainian Democratic Party proclaimed a third political force, by which it positioned itself [16, 253].

V. Lypynsky's "Outline" describes not only the political priorities of the Ukrainian Democratic-Agrarian Party, but also prominently reproduces the leading social leadership of the Ukrainian Democratic Republic. First of all, the name of this political force reflects its agrarian nature, because 'as an agrarian party, we will ensure that

the agrarian part of Ukrainian democracy, in the process of creating our free political life, has a position that corresponds to its number (85 per cent of all people) and strength' [17, 257]. The author of the "Outline", and in fact, in our opinion, "The Peasant Manifesto" writes confidently that political power in Ukraine "must primarily belong to the representatives of the Ukrainian peasantry, and the city must not dictate its will to the Ukrainian countryside. Ukraine is the land of agrarians, and the Ukrainian state must become the state of agrarians. Standing on this ground, our Party will use all means to increase the political, economic and cultural strength of the Ukrainian peasantry" [17, 257 - 258].

In this way, he clearly distinguishes two Ukrainian worlds: the village and the city. The village should become free from the dictates of the city and the social foundation of the Ukrainian state, which is peasant in nature. At the level of the program of the political party, the understanding of the peasantry is crystallized not only as the keeper of the cultural and spiritual values of the people, but as a full-fledged, active subject of history, national state-building. The understanding of the agrarian nature of Ukrainian society by V. Lypynsky is clear. We believe that this is a de facto reference to the Ukrainian peasant state and, accordingly, the Ukrainian peasant nation. Reasonable is the reasoning of R. Vetrov, S. Zborets about the fact that "Lypynsky views the peasant not as a farmer with his ethnocultural attributes, but as a conscious citizen of the state, the owner who produces the most important value for his wealth and independence - the bread" [18, 136].

The provisions of "Outline" relating to educational, cultural, economic spheres are also saturated by the agrarianism. The sections of the program document clearly state that "in the field of education and culture, our party as an agrarian party, in addition to general democratic demands, aims to spread education and culture in the countryside as much as possible... In order to do so, we will seek to establish in villages all sorts of schools... the universities, specially designed for peasants. The work of a rural teacher in a free agrarian Ukraine must be particularly honored, and his financial status must be so well-placed that the best of our intelligent forces will be attracted to this magnificent and difficult work" [17, 159 - 260].

The economic model of agrarian Ukraine as a state, from the point of view of the Ukrainian Democratic-Agrarian Party (hereinafter referred to as the UDAP), will have nothing to do with the chaos of the "private capitalist economy". It will be based on fundamentally different principles: "the interest of the private entrepreneur... should be limited... by the widest possible state control over the national economy, and from below - by the organization and association of the people-producing masses. Therefore, our party will stand for ... the greatest development of the democratic cooperative movement in all its forms and options" [17, 261]. In this way, a third alternative economic model - the cooperative, was proposed. According to the party, it was the most suitable for the main producer of material goods - the peasantry. It harmoniously combined private and public interests; there was no excessive capitalist urge and socialist dissolution of the individual in the collective.

The agrarian issue wasn't out of focus of the UDAP's political program. However, understanding of

its essence and ways of solution was based on principles other than those of other parties. First of all, the difference was that for UDAP "Free agrarian Ukraine" was the "the land of highly developed, intensive farm agriculture" [17, 262]. Thus, they viewed the agrarian issue as a component of governmental pro-peasant agrarian policy, and the peasant - a citizen whose landed private property is the basis of the Ukrainian state. The party vision of Ukrainian village prospects was the third way of development. It was understood as the placement throughout Ukraine of "farms of the working Ukrainian peasantry, on which the Ukrainian agrarian, united in powerful cooperative societies, extracts from his native land his and his family's work with the maximum that it can give" [17, 262].

The members of the UDAP in "the Outline" drew attention to another detail that favorably differentiated their vision of the nature and ways of solving the agrarian issue. For them, Ukraine "belongs to the lands of Western European agricultural culture". In view of this fact, the party members stressed that they would "fight against all Russian projects of agrarian reform, based on the alien for us primitive psychology of the "community" (all redistribution and allotments "per capita") and the extensive system of agriculture ("cutting" of the land to the triple peasant economy)" [17, 263]. In this way, representatives of the UDAP first of all saw in the Ukrainian peasantry the social basis of Ukrainian statehood; secondly, they clearly understood that the Ukrainian peasant was a unique self-sufficient subject, qualitatively different from the Russian one; thirdly, the decision of the Ukrainian agrarian issue should be based on European-Ukrainian principles that contribute to the development of high-tech industry with preservation of the identity of the Ukrainian peasantry as the embodiment of cultural and national values. Other options based on other principles, according to UDAP members, are "reactionary, because they lead back to the lower stages of this development and threaten a large decline in productivity and crop capacity of the land" [17, 263].

Agrarianism also marked the political program of the Ukrainian People's Community (hereinafter - UPC). The sources of its formation connected with P. Skoropadsky, who, according to his memoirs, wanted to lead a democratic party that "should have led to compromises between property and the poor, and between the Great Russians and Ukrainians" [18, 133]. By creating the party and developing its program, P. Skoropadsky and his associates aimed to substantiate that 'the Ukrainian movement is not German propaganda, but living in the people ... that the party ... does not define the form of government, but clearly defends democracy and preservation of property' [18, 126]. Democracy, among other things, in the understanding of the party's founder, is a "strong shift in the agrarian issue" [18, 126]. P. Skoropadsky connected with the peasantry the future of the Ukrainian State, being a supporter of the "third way", and considered democratic reforms an instrument for achieving this goal. The future Hetman believed that 'our Ukrainian is an individualist; he does not need any socialization. He is strongly against it. According to the hetman, among the slogans of the revolution, most understandable to the peasantry, is the idea of the land' [18, 50]. He was aware that 'it is necessary to carry out truly healthy democratic reforms, not socialist ones, but

democratic ones. We do not have socialism in the people, and therefore, if there is one, then among the numerous, torn apart people group of intellectuals ... I have no doubt ... that any socialist experiments ... would immediately lead to the whole country during 6 weeks would be the prey of all-devouring Moloch-bolshevism. Bolshevism, by destroying the culture, would turn our beautiful country into a dried up plain, where capitalism would eventually settle ... the almighty God, in whose feet the people would wallow and crawl' [18, 145 – 146].

V. Kochubey, M. Voronovych, V. Lyubynsky and others who actively cooperated with P. Skoropadsky on the 1st Ukrainian Corps were active party activists of the UPC. According to P. Doroshenko, at the basis of its activities, UPC 'put a compromise on social issues, democratization of the state system within the limits harmless to the state power, and Ukrainization of Russified cultural strata of Ukrainian citizens, but by a slow involvement of these strata in cultural and state Ukrainian work' [19, 22 – 23]. In G. Papakin's quite right opinion, it contained two basic components: "uniting all owners against socialist experiments and trying to avoid the extremes of "fierce capitalism" [20, 145].

The above considerations of P. Skoropadsky have been adequately reflected in the political program of UPC. In our opinion, it, like P. Skoropadsky's views, was clearly agrarianist. With the future head of the Ukrainian State, O. Lupakov, B. Butenko, O. Paltov, A. Rzepetsky, I. Dusan and other Ukrainian intellectuals, who are not indifferent to the fate of their homeland, have been involved in the development of "The Program of the Ukrainian People's Community" (hereinafter referred to as the Program). The choice of the Third Way was declared by the 12th item of the political program of the party. It stated that neither the monarchy, which was unable to meet the diverse needs of the people, nor detached from the life theories of maximalists which had no reason in real life, was not acceptable to the UPC. But a state building was acceptable, based on the will of the people, taking into account the historical experience of state building, its historical-political traditions [21, 209]. Thus, the source of power of the Ukrainian State was announced the people. Considering that 85 per cent were peasants, they were understood to be the social basis of this state.

The Program also described the priorities of domestic policy. Its main purpose was to ensure the proper conditions for the development of private initiative and entrepreneurship, the expression and realization of the "creative forces of the people", above all the peasantry as the most numerous strata of Ukrainian society. The key to this was the guarantee by the state of "truly reasonable freedom". The latter refers to the protection of the life, property, legal rights and interests of a person against oppression by both the state and unlawful interference by outsiders [21, 209].

UPC clearly defined the agricultural character of Ukraine in its programmatic provisions. By modern language – an agrarian type of society. Accordingly, issues of land tenure / land use, land tenure, legal subjectivization of the peasantry, improvement of its material well-being were of paramount importance. Their decision was subordinated to the end goal - "for the benefit of the agricultural population of Ukraine". Subjectivization was interpreted as guaranteeing the inviolable property right, which "corresponds to the original and unchanged convictions of the Ukrainian-

agrarian” [21, 209–210]. Taking care of the material well-being of the agrarian families, its improvement, the program envisaged measures aimed at clear legislative regulation of the sale and purchase of land, and elimination of speculation in this case. The agrarians and their families were to receive land in the size that would guarantee their safe lives and sufficient use of their own labor. The priority in land acquisition belonged to the Cossacks and the disadvantaged, who “who did not spare their lives, breast-shielded Ukraine from external and internal enemies” [21, 210].

UPC members argued that all forms of socio-economic self-organization of the peasantry should be supported by the state. In particular, the finance agency had to take special care of the development of cooperatives, mutual loan companies, loan and savings partnerships, etc. The cooperation of the UPC parties, as well as the members of the UDAP, considered the basis of the economic model of the future Ukrainian state [21, 211].

Therefore, the program of the agrarian changes and the social basis of the Ukrainian State was determined by the Ukrainian-agrarian. The above convinces the agrarianist nature of the programmatic provisions of UPC, the agrarianist content of the beliefs of P. Skoropadsky.

The agrarianist ideology was peculiar to both the All-Ukrainian Union of Agrarians-Owners (Peasants) (hereinafter - AUAO) and the Ukrainian People's Party.

In October 1918, AUAO was formed. It includes some members of the Kyiv Regional Union of Landowners, headed by M. Kovalenko, who disagrees with the programmatic foundations of the All-Russian Union of Landowners (hereinafter referred to as the “AUL”) [22, 463]. On 20 October 1918, their platform was presented in “The Memorandum of the Owners-Agrarians and Cossacks of All Ukraine”. The relatively short volume of the document clearly outlines the peasant-centric orientations of this political organization. The peasant-agrarian stratum was proclaimed the sole and solid foundation of Ukrainian statehood. The peasantry was guaranteed equal civil rights and freedoms. The principle of private property is inviolable. The ultimate goal of agrarian reform is to satisfy the socio-economic interests of the broader peasant-agrarian strata. Land tenure, despite inviolability of private property rights, is limited. Regulatory policy regarding land tenure is implemented by the state, represented by the Land Bank. The instrument of implementation of agrarian reform was the compulsory purchase of land from large landowners. The parceled land was transferred to the peasants who needed it for some payment through the Land Bank [23, 466]. Thus, in its program of state building, the AUL made a clear reference to the peasantry, the social basis of national statehood. The socio-political and socio-economic model of the state was peasant-centric, agrarian.

In May 1919, the Ukrainian People's Party (hereafter UPP) was formed. It was intended to include UDAP and AUAO. However, such unification did not take place and the newly formed party was formed only of the members of the AUL [246 470]: M. Chudnov-Bohun, K. Krasiuk, M. Bayer, M. Arnaut and others. Its programmatic principles were based on the AUAO provisions, in particular on agrarianism. At the same time, they were supplemented and expanded in “The Program of the Ukrainian People's Party” (hereinafter - the

Program). Party members emphasized that national state-building should be based on the unity of all “economically healthy and creative elements of the people”. However, the “broad masses of small and medium peasantry” are leading in this process. In this regard, satisfaction of peasant interests and needs is a priority. This was subordinated to the financial and economic policy of the state. Among other things, its implementation ensured the economic development of the country, its protection against the “exploitation by foreigners” [25, 474–475].

In that way, the UPP rejected the exploitation, considering the non-exploitative model of the state. The agrarianist nature of the party's program provisions contained those parts of the party program that concerned the economy and tactics of party activity. In our opinion, they clearly state the content of the non-exploitative model of Ukrainian statehood, emphasize the agrarian nature of Ukrainian society and its economy. Cooperation is treated as an optimal socio-economic institute, which, on the one hand, provides the population with the necessary products, and on the other, minimizes the exploitation factor. In the context of Eastern European agrarianism, it was understood as a socio-economic institute that “strengthens the economic position of our people and makes it more organized in the fight against the exploitation by foreigners” [25, 487].

According to the Party members, the peasantry is “the main creative economic stratum in Ukraine; the main basis of the national economy is farming, the productivity of which is based on the average and small land ownership, with the help of associations and agricultural cooperatives...” [25, 475]. In the Resolution of the Main Board of the Ukrainian People's Party of 7 September 1919, the role of the peasantry in the national state-building was outlined more clearly and fully. The document stated that “the basis, the center of the creative forces in Ukraine, is the peasantry - the agrarians and national-industrial elements ... and only these elements can be a solid basis for the future of the Ukrainian state and national idea, because the proletariat and the great bourgeoisie in Ukraine, from the national point of view, are alien or indifferent to Ukrainian national-state competitions. ... And if the economic interests of this class are not linked to national-political interests, then Ukrainian national affairs and statehood will be long suppressed by hostile forces of neighbors, all of whom have a clearly defined nationalist-imperialist color” [25, 495].

Given the agrarian nature of Ukrainian society, the relevance of the agrarian issue, the need to improve the socio-economic situation and socio-legal status of the peasantry, it was envisaged to implement agrarian reform. These improvements were supposed to be achieved by “raising the agro-culture, as well as securing the national-state rights of the Ukrainian people, who are the owner of their land and the manager of their economy” [25, 487].

According to UPP members, agrarian reform should be peasant-centric and based on the following principles: 1. Protection of small and medium-sized land ownership; 2. Abolition of large land tenure; 3. Forcible redemption by the state of the excess land from the large landowners and its transfer on preferential terms to the landless peasantry for cultural housekeeping. This approach was justified by the UPP members' financial interests of the state, as well as the impossibility of social confrontation

in the countryside; [25, 487] 4. Transfer of specific, treasury and monastery lands to the state fund; 5. Determination of the standard of land for sale in the amount of 25 acres; 6. By providing amelioration credit support to agricultural cooperatives; 7. State support for farms and agricultural cooperatives [25, 476].

The conclusions. Therefore, there is sufficient reason to state that in the conditions of the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921, Ukrainian agrarianism took place as an option of Eastern European agrarianism. It was represented in the programmatic provisions of UDAP, UPC, UPP, AUAO. They referred to the peasantry as the state builder, social basis of statehood, the "third" path of development. This combines Ukrainian agrarianism with Eastern Europe, which is evidence that the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921 had a distinct European context.

Bibliography:

1. Корновенко С. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи / С. Корновенко, Н. Земзюліна // Український селянин. – 2018. – Вип. 19. – С. 45 – 49.
2. Farenij I. (2019). The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropeysyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], 10, 58-65.
3. Фареній І. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В.П. Данилова / І. Фареній // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 162 – 166.
4. Holec R. Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation [Agrarna demokracija ako pokus o tretiu cestu Stredoevropskej transformacie] *Historicky Casopis*. Volume 59, Issue 1, 2011, Pages 3 – 32.
5. Bernstein H. The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*, 2018, 45 (5 – 6), Pages 1127 – 1150.
6. Sumpf A. The Russian peasant revolution [les revolutions du paysan russe]. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*, 2017, 135 (3), Pages 102 – 116.
7. Finkel E., Gehlbach S., Kofanov D. (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 2017, 76 (3), Pages 710 – 721.
8. Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму / К. Галушко // Український історичний збірник. – 2000. – № 2. – С. 164 – 200.
9. Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период / Г. Матвеев. – М.: Изд-во Московского университета, 1991. – 240 с.
10. Галушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих» / К. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 288 с.
11. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр. / С. Корновенко // Український історичний журнал. – 2017. – № 4. – С. 83 – 94.
12. Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. / С. Простаков. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-vosstanie-v-1902-godu-12119.html>
13. Марченя П. Крестьянство и власть в истории России ХХ века: по итогам международного круглого стола / П. Марченя, С. Рязан, И. Ионов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civisbook.ru>
14. Турченко Ф. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії / Ф. Турченко, Н. Заліська // В'ячеслав Липинський. Історико-

політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.: Філадельфія, 1994. – С. 171 – 181.

15. Гай-Нижник П. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900 – 1920 рр.) / П. Гай-Нижник // Гілея. – 2018. – Вип. 129. – С. 305 – 322.
16. Матеріали до програми // Липинський В. Твори, архів, студії / ред. Я. Пеленський. – К.: Філадельфія, 1994. – Т. 1: Студії. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – С. 253 – 254.
17. Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії / В. Липинський // Липинський В. Твори, архів, студії / ред. Я. Пеленський. – К.: Філадельфія, 1994. – Т. 1: Студії. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – С. 254 – 266.
18. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.
19. Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923.: в 2 т. / Д. Дорошенко. – К.: Видавництво «Темпора», 2002. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 352 с.
20. Папакін Г. Українська народна громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. / Г. Папакін // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ. – 2008. – Вип. 39. – С. 129 – 150.
21. Програма Української народної громади // Герасченко Т.С. Українська народна громада / Т. Герасченко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / ред. Ю.І. Терещенко. – К.: КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 208 – 213.
22. Любовець О. Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян) / О. Любовець // Українські партії революційної доби 1917 – 1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – К.: Парламентське вид-во, 2018. – С. 463 – 469.
23. Меморандум Хліборобів-власників і козаків усієї України // Любовець О. Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян) / О. Любовець // Українські партії революційної доби 1917 – 1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – К.: Парламентське вид-во, 2018. – С. 463 – 469.
24. Любовець О. Українська народна партія / О. Любовець // Українські партії революційної доби 1917 – 1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – К.: Парламентське вид-во, 2018. – С. 470 – 496.
25. Програма Української народної партії // Любовець О. Українська народна партія / О. Любовець // Українські партії революційної доби 1917 – 1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – К.: Парламентське вид-во, 2018. – С. 474 – 496.

References:

1. Kornovenko, S. (2018). Revolutionary upheavals of the early twentieth century: agrarian legislation of the countries of Central and Southeastern Europe. *Ukrainian Peasant*, 19, 45 – 49. [in Ukrainian].
2. Farenij, I. (2019). The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropeysyi Istorychnyi Visnyk. East European Historical Bulletin*, 10, 58-65.
3. Farenij, I. (2014). On the legitimacy of the V. P. Danilov's concept of the "Great Peasant Revolution" *Ukrainian Peasant*, 14, 162 – 166. [in Ukrainian].
4. Holec, R. (2011). Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation. *Historicky Casopis*, 59, 1, 3 – 32.
5. Bernstein, H. (2018). The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*, 45 (5 – 6), 1127 – 1150.

6. Sumpf, A. (2017). The Russian peasant revolution. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*, 135 (3), 102 – 116.
7. Finkel, E., Gehlbach, S. & Kofanov, D. (2017). (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 76 (3), 710 – 721.
8. Galushko, K. (2000). V. Lypynsky's "Agrarian Ideology" in the System of Eastern European Agrarianism. *Ukrainian Historical Collection*, 2, 164 – 200. [in Ukrainian].
9. Matveev, G. (1991). "The third way"? The ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Poland in the interwar period. Moscow, 240. [in Russian].
10. Galushko, K. Conservative against the backdrop of the day: Vyacheslav Lypynsky and the public opinion of European "rightists", 288. [in Ukrainian].
11. Kornovenko, S. (2017). The subject component of the agrarian issue as one of the prerequisites of the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 83 – 94. [in Ukrainian].
12. Prostavkov, S. Network peasant uprising in 1902. Source: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-vosstanie-v-1902-godu-12119.html> [in Russian].
13. Marchenya, P. The peasantry and power in the history of Russia of the twentieth century: following the results of the international round table. Source: <http://www.civisbook.ru> [in Russian].
14. Turchenko, F. (1994). Vyacheslav Lypynsky is an ideologist of the Ukrainian Democratic Agrarian Party. Vyacheslav Lypynsky. Historical and political heritage and modern Ukraine. Kyiv - Philadelphia, 171 – 181. [in Ukrainian].
15. Guy-Nyzhnyk, P. (2018). Lypynsky and UDAP in the Theory and Practice of Ukrainian State-Building and Political National-Conservatism (1900 - 1920). *Gileya*, 129. 305 – 322. [in Ukrainian].
16. Materials to the Program. (1994). Lypynsky V. Works, archives, studios. Kyiv ; Philadelphia, Book. 1. Studios. Vyacheslav Lypynsky: Historical and Political Heritage and Modern Ukraine, 253 – 254. [in Ukrainian].
17. Lypynsky, V. (1994). The Outline of the Program of Ukrainian Democratic-Agrarian Party. Lypynsky V. Works, archives, studios. Kyiv ; Philadelphia, Book. 1. Studios. Vyacheslav Lypynsky: Historical and Political Heritage and Modern Ukraine, 254 – 266. [in Ukrainian].
18. Skoropadsky, P. (1995). Memoires. Kyiv ; Philadelphia, 493. [in Ukrainian].
19. Doroshenko, D. (2002). History of Ukraine, 1917-1923, 2, Kyiv, 352. [in Ukrainian].
20. Papakin, G. (2008). Ukrainian People's Community and Pavlo Skoropadsky in the spring of 1918. *Scientific notes of I. F. Kuras IPIEND of NASU*, 39, 129 – 150. [in Ukrainian].
21. The Program of Ukrainian People's Community (2000). T. Gerashchenko. Ukrainian People's Community. Bulletin of the Kyiv State Linguistic University. History, Economics, Philosophy Series. Kyiv: KSLU, 4, 208 – 213. [in Russian].
22. Liubovets O. (2018). All-Ukrainian Union of Agrarians-Owners (Peasants). *Ukrainian Revolutionary Parties of 1917 - 1920: Essays on History and Programming Documents*. Kyiv, 463 – 469. [in Ukrainian].
23. Memorandum of the Agrarians-Owners and Cossacks of the Whole Ukraine. (2018). Liubovets O. All-Ukrainian Union of Agrarians-Owners (Peasants). *Ukrainian Revolutionary Parties of 1917 - 1920: Essays on History and Programming Documents*. Kyiv, 463 – 469. [in Ukrainian].
24. Liubovets, O. (2018). Ukrainian People's Party. *Ukrainian Revolutionary Parties of 1917 - 1920: Essays on History and Programming Documents*. Kyiv, 470 – 496. [in Ukrainian].
25. The Program of Ukrainian People's Party (2018). Ukrainian People's Party. *Ukrainian Revolutionary Parties of 1917 - 1920: Essays on History and Programming Documents*. Kyiv, 474 – 496. [in Ukrainian].

С. Корновенко, Н. Земзюліна

УКРАЇНСЬКИЙ АГРАРИЗМ ЯК ВАРІАНТ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО АГРАРИЗМУ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Постановка проблеми. Суспільно-політичні потрясіння в Європі на початку XX ст. спричинили пошук альтернативної буржуазно-капіталістичній чи більшовицько-комуністичній моделі суспільно-політичного розвитку. Такою моделлю став «третій шлях розвитку», репрезентований східноєвропейським аграризмом у програмах низки політичних національних партій. Зважаючи на це, одним із феноменів європейської історії першої третини XX ст. загалом та східноєвропейської зокрема став східноєвропейський аграризм, а активним суб'єктом внутрішньополітичного життя східноєвропейських країн – селянство. Відповідно до цього пріоритетним напрямом внутрішньої урядової політики став аграрний, політичною доктриною східноєвропейських країн – аграризм.

Автори статті ставлять за мету дослідити феномен українського аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. як варіанту східноєвропейського аграризму, представленого в політичних програмах українських національних партій.

Основні результати дослідження. Появу східноєвропейського аграризму спричинили об'єктивно-суб'єктивно-суб'єктні чинники. Їхнє поєднання дало поштовх до формування східноєвропейського аграризму – феномену першої третини XX ст. Зважаючи на ареал його поширення, за територіальною ознакою та особливостями соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку східноєвропейських країн, є підстави розрізняти такі його варіанти: польський, болгарський, чехословацький, румунський, український тощо.

Є всі підстави говорити про те, що в умовах революційної дійсності 1917 – 1921 рр. в Україні ідейно-теоретично і структурно сформованим явищем став український аграризм. Його репрезентантами, зокрема, були політичні партії. Вважаємо, що український аграризм означеного періоду віддзеркалював аграрний характер українського суспільства. Його аграрність жодною мірою не є підставою для розуміння українського суспільства як меншовартісного, «недорозвиненого» тощо, порівняно з аналогічними східноєвропейськими, західноєвропейськими чи іншими соціумами. Український аграризм часів Української революції 1917 – 1921 рр. засвідчив перехід від індиферентної політичної культури й свідомості українського селянства до дієвої, аграрний характер української нації, що формувалася.

Висновки. В умовах Української революції 1917 – 1921 рр. мав місце український аграризм як варіант східноєвропейського аграризму. Він був представлений у програмних положеннях УДХП, УНГ, УНП, ВСХВ. У них йшлося про селянство як державного будівничого, соціальну основу державності, «третій» селянський шлях розвитку. Це поєднує український аграризм із східноєвропейським, є свідченням, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала виразний європейський контекст.

Ключові слова: східноєвропейський аграризм, український аграризм, селянська революція, Українська революція, селянство.

УДК 94(477)(092)(045)
DOI 10.31651/2413-8142-2019-21-21-33

В. В. Масненко

*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького*

НЕСТОР МАХНО Й УКРАЇНА: ДО ПРОБЛЕМИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ «СЕЛЯНСЬКОГО БАТЬКА»*

У статті розглянуто самоідентифікацію Нестора Івановича Махна (Михненка) і місце в ній України. Вивчено погляди Н. Махна на формування патріотизму. Доведено, що селянське походження було визначальним у формуванні його основних ідейних цінностей.

Ключові слова: Нестор Махно, Україна, ідентифікація, маркери ідентичності, «селянський батько», українське селянство.

Постановка проблеми. Звернутися до дослідження постаті Нестора Махна, зокрема його ідентичності, спонукає не тільки суто наукова зацікавленість, а й необхідність деконструкції російських ідеологічних міфів, які побудовані на свідомому маніпулюванні історичними фактами. В умовах інформаційної війни, яку веде путінська Росія проти України, прокремлівські пропагандисти не оминули постаті «селянського батька», намагаючись максимально відокремити його від української історії. Так, сумновідомий Олесь Бузина писав, що «ані Центральна Рада, ані Українська держава гетьмана Скоропадського, ані УНР Петлюри не мала більш принципового ворога, ніж батько Махно. З червоними він міг то дружити, то ворогувати, залежно від обставин. Але з будь-якою формою української державності був на ножах» [1]. Крім того, стверджувалося, що «селянського батька» вкрай обурювала «тотальна українізація». Тим більше, що розмовляв він переважно по-російськи, а «рідної» української мови, як зізнався в спогадах, майже не знав [2]. Зрештою, буцім то, ні сам Махно, ні його соратники українцями себе не вважали. Навпаки, були найлютішими ворогами Симона Петлюри.

Водночас на російському пропагандистському інтернет-ресурсі «Фонд стратегической культуры» стверджується, що в сучасній Україні штучно насаджується культ Н. Махна, якого «включили в пантеон борців за незалежність України від «москалів»... «а анархісти, які входили до махновських загонів, були оголошені предтечами тих, хто здійснив «революцію гідності» [3]. Зростання кількості подібних публікацій і їхня скерованість на спотворення української минушини спонукає все ж до детального розгляду ідентичності «селянського батька».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання місця махновського руху в Українській революції та політичного і національного обличчя його провідника цікавило ще безпосередніх учасників революційних подій. Так, В. Винниченкові бракувало документальної інформації щодо оцінки постаті Н. Махна. Тому він так і не визначився з дилемою:

«селянський батько» – «ідейний анархіст, свідомий українець, з романтичним устроєм свого війська, на зразок запорожського», чи «просто бандит, безпринципний, антиукраїнець» [4, 432] (далі у тексті, як приклад перехресного оцінювання, наведені думки Н. Махна про В. Винниченка).

Натомість В. Липинський однозначно стверджував, що «отаман Махно, це найбільший, найконсеквентніший і може політично найчесніший республіканець на всій Україні». Консервативний мислитель не сумнівався в належності його до української традиції, але саме до її руйнівної антидержавницької складової, адже «льоґічною, неминучою консеквенцією нормального розвитку кожної дійсно народньою, дійсно демократичної республіки єсть анархія» [5, 44].

Цікаво, що окремі більшовицькі автори 1920-х рр. намагались приписати Махнові схильність до українського націоналізму. Зокрема, М. Кубанін вказував на загальну еволюцію махновського руху, яка, на його думку, полягала в ухилі від інтернаціоналізму до націоналізму («шовінізму» в більшовицькій інтерпретації). Так, на думку цього автора, у 1920 р. «тонка анархістка позолота стирається. Махновський штаб, на чолі зі своїм керівником, повертається обличчям до української інтелігенції». Махно сприяє петлюрівським загонам, уклавши угоду про спільні дії проти совєтської влади. Пропагується «звільнення рідної України від російського гноблення». Остаточним актом націоналізації махновського руху стала підготовка універсалу про звільнення «неньки України», який Махно буцімто не встиг підписати перед втечею до Румунії [6, 165-166]. Проте сам Нестор Іванович ці закиди спростовував [7, 174-175], вочевидь послуговуючись політичними мотивами, аби тримати певну дистанцію від інших українських військово-політичних сил, у такий спосіб намагаючись зберегти власну суб'єктність.

В українській діаспорній історіографії повосенного часу спостерігалось дві тенденції щодо окреслення національного спрямування махновського руху та самоідентифікації його очільника. Перша – некритично глорифікована репрезентована Василем Дубровським, який у статті «Український національний герой» намагався переконати читачів: «Батько Нестор Махно – здібний лідер запорізької фракції національно-визвольного руху – вів безперервну боротьбу проти ворогів нашого народу, не корячись обставинами, не зраджуючи своїх людей і не жаліючи власних сил і життя» [8].

Натомість Любомир Винар доволі критично оцінював контакти Махна з командуванням Дієвої армії УНР і з головним отаманом С. Петлюрою [9, 16]. Михайло Палій також вважав, що Махно «відчував на собі величезний вплив з боку більшовицької пропаганди», що він зрусифікувався, забув про національне питання і взагалі селяни Півдня України були «політично і національно незрілими», тому що не боролися за Центральну Раду і Директорію [10, 56, 73]. Проте, на думку цього дослідника, все ж відбувалася певна еволюція махновського руху до більш свідомої національної позиції [10, 78-80].

Найповніше на сьогодні дослідження щодо визначення національної ідентичності Нестора Махна належить відомому історикові Френку Сисину. Ця по

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

суті класична стаття з вказаної теми написана ще у 70-ті роки ХХ ст. і уміщена у збірнику «Україна. 1917-1921. Дослідження революції» [11]. Історик розглядає ставлення «селянського батька» до українського питання під кутом зору позиції селянства щодо національного пробудження під час революції та після її завершення. Серед основних чинників, які визначали ідентичність Махна, Ф. Сисин виокремив його селянське походження, відданість анархізму, помітний вплив русифікації. Отже, на початку революції це був «анархо-комуністичний селянин, який вже не володів своєю рідною мовою, підозріло ставився до «українізму» взагалі та різко протиставляв себе українським політичним утворенням». Однак навіть на цьому етапі помилково вважати махновський рух «антиукраїнським», адже повстанці сприймали існування української нації і послуговувалися поняттями «Україна» і «українці». Під впливом зростання національної свідомості селянства, ствердження суб'єктності України, накопичення негативу від національної політики більшовиків та денікінців і, зрештою, під впливом дружини Галини Кузьменко поступово збільшується інтерес Нестора Махна до національного питання. Українські постреволуційні реалії, зокрема політика «українізації», на переконання Ф. Сисина, визначали напрям еволюції світогляду Махна – «хоча він ніколи не став націоналістом, він певною мірою став українським анархістом». Таким чином, стверджується, що посилення українських симпатій «селянського батька» зумовлені не стільки його активною самоідентифікацією, а радше сприйняттям нових українських національних реалій.

Емігрантський дослідник, симпатик анархізму О. Скрида вважав, що з боку Н. Махна «мала місце серйозна недооцінка українського національного чинника, що він, втім, сам пізніше визнав в еміграції. Незнання української мови і культури, хоча Південь України, досить русифікований, був більш сприйнятливий до загальних проблем Росії. Він зробив, наприклад, помилку, розпочату за своєю ініціативою в боротьбі проти українських націоналістів, чітко не відмежувавшись від московського імперіалізму. Певний договір з петлюрівцями міг би дозволити махновцям присвятити себе повністю боротьбі проти білих і червоних загартників» [12, 246].

У незалежній Україні з очевидністю постало питання про визначення місця Нестора Махна в історії Української революції. Водночас спостерігалася відмова від використання советської ідеологічної конструкції про «контрреволюційний» та «куркульсько-бандитський» характер селянського повстанського руху, зокрема й махновського. У доволі широкому спектрі оціночних суджень щодо постаті «селянського батька» присутні й діаметрально протилежні позиції. Так, не бракує критичного ставлення, спрямованого на запобігання ідеалізації його постаті, перетворення у «національного героя». Зокрема, Олександр Тимошук переконаний, що «політична орієнтація Махна на більшовиків зробила його, етнічного українця, запеклим ворогом української державності. Поняття «Українська незалежна держава» для нього не існувало» [13, 149]. Більше того, цей автор вважає ідеї та справи анархо-комунізму злочинними, «кривавою плямою» в історії української держави, що заслуговують лише осуду [13, 159].

З іншого боку, Володимир Чоп обстоює концепцію, що махновську ідеологію, незважаючи на широке використання російської мови і гасла інтернаціоналізму, ніяким чином не можна вважати антиукраїнською, оскільки вона наблизилася до вироблення власного варіанту української ідеї. На його переконання, проанархістський український національний рух був лише конкурентом державницькому рухові в боротьбі за симпатії українських мас задля їхнього соціального і національного визволення [14; 15; 16].

У сучасній російській історіографії спостерігається тенденція до розгляду махновського руху як невід'ємної частини загальноросійської селянської революції і, відповідно, вилучення його з українського контексту [17, 5, 7-8, 27 та ін.]. Також стверджується, що Н. Махно не сприймав «петлюрівську ідеологію» і не підтримував ідею незалежної української держави, оскільки заперечував будь-яку державність. Деякі російські історики пішли ще далі. Так, зокрема В. Кондрашин взагалі дивним чином «пересилив» махновський повстанський рух з України у цілком міфічну «Новоросію» (Детальніше дивися: Глава 7. «Новороссия в годы Великой русской революции и Гражданской войны») [18, 488-510].

Мета статті. Для того аби деконструвати міфологеми та фіктивні історіографічні конструкти, пропонуємо, спираючись на міждисциплінарний підхід, розглянути самоідентифікацію Нестора Івановича Махна (Михненка) і місце в ній України, як певної реальності чи уявної інтелектуальної конструкції. Його самовизначення не можна уявити ізольовано без розгляду історичного контексту, який зумовлений переважно селянським характером махновського руху, специфікою етнокультурної ситуації та особливостями поширення анархістської ідеології в степовій частині України.

Виклад основного матеріалу. Селянська армія отамана Н. Махна, що діяла під анархістськими гаслами невизнання жодної влади, була найпотужнішим повстанським формуванням доби Української революції 1917-1921 рр. На піку своєї активності, у жовтні-листопаді 1919 р. Революційна повстанська армія України (махновці)*, за даними В. Білаша, нараховувала щонайменше 40 тис. багнетів, 10 тис. шабель, 1000 кулеметів на тачанках, 20 гармат [19, 341]. В. Верстюк вважає, що реальна кількість бійців махновської армії не піддається точному визначенню. Різні джерела і автори визначають її чисельність від 20 до 100 тис. бійців [20, 186]. Етнічний склад повстанської армії був майже гомогенний. Вона на 90% складалася з українців і на 6-7% з росіян. Інші були представлені масою національних меншин, аж до євреїв і китайців включно [21, 193]. З перебігом революційних подій простежувалася поступова націоналізація селян-повстанців, оскільки селянський рух, що відстоював власні інтереси, був сприятливим соціальним середовищем для сприйняття ідей політичної самодостатності та опору чужинцям. Ці процеси зауважили навіть більшовицькі спостерігачі. Як свідчить довідка начальника оперативного управління Південного фронту Піотровського «Організації Армії Махна за період з березня до жовтня місяця 1920 р.», у лавах повстанців – «більшість українські селяни із заможних, сильно розвинений націоналізм» [22, 490].

* Далі у тексті – скорочено : РПАУ (м).

Територіальною базою махновського повстанського руху було Ніжне Степове Лівобережжя: частина Катеринославської і Таврійської губерній, особливо – Катеринославський, Херсонський, Таврійський повіти й частина Донбасу. Центр «махновського» регіону – село Гуляй-Поле, розташоване на перетині своєрідного географічного «трикутника» між містами Катеринославом (Дніпром), Юзівкою (Донецьком) і Мелітополем. Більшість безпосередніх спостерігачів і пізніших дослідників звертають увагу на особливу прив'язаність «селянського батька» до своєї малої батьківщини. Так, В. Антнов-Овсієнко зауважив, що силу Махна становила його глибока «вкоріненість» («почвеність») в район бойових дій [23, 96]. Ісак Мазепа вбачав у локалізації повстанства значно глибший, історичний сенс: «Сам факт зосередження такого своєрідного руху, як махновщина, саме в районі колишнього Запорожжя, очевидно, не був випадковим. І хоч сам Махно не був свідомим українцем і за незалежну Україну не боровся, але історики знайдуть у махновському русі не мало рис, типових для наших давніх запорожців» [24, 501]. Питання щодо рівня свідомості Махна будемо розглядати далі, а наявність історичної тяглості визвольної боротьби варто врахувати. Вочевидь, що саме цей «місцевий» патріотизм, який ґрунтувався не тільки на селянській, але й на козацькій традиції, був базовою, первинною позицією для становлення самоідентифікації селянського лідера.

Отже, Нестор Махно став визнаним вождем цієї «степової вольниці». Більше того, він по суті спромігся посісти особливу роль «батька над батьками». Цікаво зауважити, що сам Нестор Іванович доволі стримано ставився до свого найменування «батьком». У «Записках» він зазначив, що вперше це почесне прозвище отримав після бою біля с. Дібрівки 1 жовтня 1918 р.: «З цього часу... слова: «Батько Махно» передавалися в усі боки з уст в уста самими селянами. Звідси селяни, селянки, їхні діти слово «батько» передавали з несподіваним для мене самого повагою і любов'ю в усі села і хутори України. Воно ж підхоплювалося й усіма загонами. З цього часу і довелось підписуватися на всіх відозвах і офіційних паперах замість Махно – батько Махно. – А чи добре це? – задавав я іноді собі це питання. Але відповіді на нього не знаходив. Мої друзі вмовляли мене, що так звикли називати мене в народі. Це заспокоювало мене» [25, 40]. Окреслена модель апеляції до народної opinio була характерна для самоперезентації Н. Махна, як і для більшості отаманів, очільників повстанських загонів. У культурології вважається, що позиціонування себе як народного вождя є типовою рисою «героїв-бунтівників», до яких і належав Махно.

Отже, розглянемо яке місце посідала Україна в житті й відповідно самоідентифікації Нестора Івановича Махна.

Передовсім звернемо увагу на те, що із 45 років свого життя Нестор Іванович прожив на території України трохи більше половини – лише 25 років, а майже 20 років провів за її межами (майже 6 років – перебування у Бутирській в'язниці; 13 років – в еміграції, кілька місяців – в революційній Росії). 1910 р. він був засуджений до страти, вирок замінений на каторгу, яку відбував у 1911-1917 рр. в Бутирській каторжній в'язниці (м. Москва). Після звільнення у

1917 р. березень місяць лишався на території Росії. Так само кілька місяців 1918 р. перебував у Росії. 28 серпня 1921 р. емігрує з території України, спочатку до Румунії, далі – до Польщі (перебував у таборі для інтернованих в м. Стшалково, у в'язниці в Мокотові, на поселені в Торуні), Данцигу (знову ув'язнення), до Німеччини, і зрештою до Франції. Як видно, більша частина дорослого (і, відповідно, свідомого) життя нашого героя пройшла за межами України, отже й визначатися у своєму ставленні до Батьківщини він мав можливість здебільшого, так би мовити, дистанційно. Хоча, можливо, така віддаленість певною мірою загострила потребу в особистому самовизначенні.

Зокрема, під час відбування ув'язнення у Бутирській каторжній в'язниці, Махно згадував, що 1916 р. «ми українці (тут – політичні в'язні з України – В.М.), почали мріяти про повернення в нашу країну (*sic*) у найближчому майбутньому» [26, 61]. Отже, Україна сприймалася як своя власна країна, на відміну від решти територій імперії, які, вочевидь, вважалися «чужими» (принаймні, «іншими», «не нашими»).

Цікаво, що в умовах тюремного ув'язнення Махно розмірковував над джерелами своїх почуттів, своєї прив'язаності до Батьківщини, і зафіксував у спогадах таку модель самоаналізу: «Я не можу пояснити, звідки у мене йдуть симпатії до України; звичайно я багато читав про її історію, зокрема книги Ключевського і Кареева (мабуть, не найкраща лектура з історії України, навіть у десятих роках XX ст. – В.М.). Мати часто мені розповідала про життя запорозьких козаків, про їхні колишні вільні громади. Я читав колись повість Гоголя «Тарас Бульба» и захоплювався звичаями та традиціями людей того часу, але ніколи не передбачав, що настане день, коли я відчую себе їхнім нащадком, і вони стануть для мене джерелом натхнення для відродження цієї вільної країни» [26, 61]. Як видно, домінуючим чинником формування власного патріотизму Махно вважав саме історичну пам'ять. Вона мала доволі своєрідний характер, оскільки химерним чином поєднувала спогади рідних про минувшину з літературними образами. Як наслідок у селянського революціонера зародилося емоційне відчуття спорідненості з Україною, особливо із українським степом, у якому саме й локалізувалося запорозьке козацтво. Характерно, що панівним було уявлення про Україну як історично вільну країну (країну вільних людей-трударів), яку треба відродити, звільнивши від гнобителів.

Ставлення до України досить виразно виявилось також під час перебування Н. Махна у вже революційній Москві (квітень-червень 1918 р.) і контактах з більшовицькими очільниками Я. Свердловим і В. Леніном. Характерно, що останні у спілкуванні з майбутнім селянським лідером постійно вживали типові імперські поняття як «юг России, русские крестьяне, крестьяне с юга России», «южное крестьянство, зараженное крайним украинским шовинизмом» тощо. Водночас Н. Махно ж послідовно використовував означення «Україна», «революційні трударі українського села», «трудове українське село», «революційне українське село». Гостро відчувши цю ментальну різницю, Махно вказав на неї своїм співрозмовникам: «Ви комуністи-більшовики, намагаєтесь уникати слова Україна та називаєте її «югом России» [27, 132]. Закінчилась

розмова пропозицією повернутися в Україну, подолавши встановлений кордон. В. Ленін зазначив: «Він (тов. Карпенко) Вам вкаже і надійний маршрут через кордон. «Який кордон?» – запитав я (тобто Махно – В.М.) його. «Хіба ви не знаєте? Тепер встановлений між Росією і Україною кордон. Він охороняється німецькими військами», – нервово відмітив Ленін. «Так ви ж вважаєте Україну «півднем Росії» – зауважив я йому. «Вважати – одне, товариш, а в житті бачити – інше», – відповів Ленін» [27, 134-135].

Повернувшись у липні 1918 р. з Москви до Гуляйпільського району, Н. Махно зафіксував почуття власної домівки – оскільки чітко відчув, що вже на рідній землі: «...Я знову на Україні, знову серед її широких степів і веселих сіл, серед того самого революційного селянського населення» [28, 6]. Надалі Катеринославщина та Таврія постійно визначаються ним як органічні частини української землі – «запорізька частина України, де самодержавство не встигло зовсім вбити вільність духу» [29, 83]. Отже, вже на початку революційних подій Україна сприймалася Махном як окрема країна, земля, територія, яка відрізняється від Росії, позаяк її населення має інший менталітет, зокрема щодо таких світоглядних настанов як свобода та спроможність до самозахисту. Водночас він був заскочений тим, що Україна відокремлена від Росії кордоном. Вочевидь тут ще спрацював т.зв. загальнореволюційний імператив про «спільний революційний фронт» проти ворогів трудового народу, який пізніше приведе «селянського батька» до кількох ситуативних і вкрай невдалих для нього союзів із більшовиками. Варто визнати, що саме компліментарність до ідей та представників російського революційного руху, особливо до його анархістської частини, становили основну перепону до чіткішої національної ідентифікації Махна. Це була, якщо висловлюватися метафорично, своєрідна «пуповина», яку він так і не зміг цілком перерізати.

Водночас Н. Махно також дорікав більшовикам за Брестський мир, за яким вони віддали кайзерові Вільгельму II та імператору Карлу беззаперечне право катів «розпоряджатися цілою революційною країною – Україною, приборкувати її революційне, трудове населення, аби вони не направляли цих сил (600 тис. експедиційного корпусу) проти них, більшовицької влади, на Північ і взагалі в Росію» [7, 168]. У цьому він бачив зраду революційним ідеалам і намаганням коштом України зберегти більшовицький режим у Росії. Однак, навіть після таких висновків «селянський батько» повторно укладатиме угоди з більшовиками і знову-таки картатиме їх за зраду революції.

Для з'ясування процесу самовизначення нашого героя важливо враховувати не тільки його етнічне, але й передовсім *соціальне походження*. Цілком зрозуміло, що за етнічним походженням Н. Махно був українцем (належність саме до українців, українського народу становило органічну частину його самопрезентації, у такий спосіб підважувало тодішньою імперською «малоросійську» термінологією), а за становим – селянином (за його власним визначенням – «напівграмотним селянином»). Найпалкіші адепти ж характеризували свого лідера як «плоть від плоті українського селянства» (Іда Метт). Проте, на нашу думку, не варто

у буквальному сенсі переносити типові соціальні/соціокультурні характеристики українського селянства початку ХХ ст. на особу, як це не парадоксально звучить, його повноважного представника – «селянського батька». Проблема соціальної презентації у випадку Махна має кілька взаємопов'язаних площин. Перша стосується загальної характеристики селянства степової частини України. На початок ХХ ст., за влучним спостереженням Ф. Сисина, воно в більшості становило національно-аморфну масу. Така ситуація була наслідком цілої низки історичних чинників, на яких за браком місця не будемо зупинятися. І лише в умовах розгортання революційних подій у його середовищі спостерігалось поширення та кристалізація певної національної ідентичності. З іншого боку, селянський соціум Південної України найбільше відчував на собі модернізаційні процеси, якй вагомо позначалися й на його соціальному образі. Так, О. Приймак відзначив домінування в середовищі селян саме цього регіону соціальних еталонів індивідуалізму, конкурентності, заможності, інституту приватної власності та господарсько-економічної доцільності [30, 124]. Друга – полягає у тому, що Н. Махно був репрезентантом по суті декласованого (розселяненого) селянства, яке переважно наймитувало, а не вело власного господарства.

Особисто Нестор Махно лише в юних роках був причетний до суто селянської праці. Зокрема, він кілька років наймитував – працював погоничем волів і конюхом у господарстві Янсена. І лише у 1904 р., зважаючи на несприятливі родинні обставини, став самостійно вести господарство. З його слів: «... Я залишився один, з конем та чотирма гектарами землі, яку треба було обробляти». Отже, в цьому випадку йдеться про особу господаря певним чином «з примусу». Однак і ця господарча праця була нетривалою, оскільки вже 1906-1907 рр. Махно втягнувся в діяльність анархістських організацій і змушений був перейти на нелегальний стан. Крім того, йому довелося долучитися й до неселянської праці. Тимчасово він був учнем на ливарному заводі Кернера, продавцем у винній крамниці, робітником у фарбувальній майстерні Будка [26, 14-19]. Отже, власне селянська доля так і не посміхнулася «селянському батькові», про що він, можливо, підсвідомо жалкував.

Вже після буремних революційних подій, в еміграції у Нестора Махна часом пробуджувалася своєрідна «генетична пам'ять» про ідеальне селянське буття. Так, Іда Гільман (Метт), секретар Махна у Парижі, згадувала, що «селянський батько» восени 1927 р. довірливо розповів їй про свою нездійснену мрію, яка виглядала як справжня пасторальна картинка сільського життя: «...Молодий Михненко (його справжнє прізвище) повертається в рідне Гуляй-Поле, береться за обробку землі, веде розмірене мирне життя, одружується на молодій односілянці. У нього є добрий кінь, надійна зброя. Ближче до вечора він неспішно повертається з дружиною з ярмарки, куди вони їздили збувати свій урожай. Тепер вони везуть додому подарунки, куплені в місті» [31]. Можна припустити, що в цьому випадку йдеться про підсвідому спробу, бодай віртуально повернутися в традиційний селянський світ, який почав руйнуватися ще на межі століть і остаточно

підважений у період Першої світової війни та революційних потрясінь.

Наступний важливий маркер самовизначення – *мовний*. Як свідчать спогади самого Махна та сучасників, які його добре знали, він спілкувався кількома мовами – російською, українською, але досить часто – «суржиком». Крім того, як стверджує В. Чоп, «селянський батько» знав також і болгарську мову [32, 162-180]. Точніше, під час наймитування у господарствах болгарських поселенців Приазов'я спілкувався поширеним у тих краях ямбольським діалектом [33]. Для того, аби адекватно відтворити мовні практики Нестора Махна, варто врахувати дві обставини: мовну характеристику оточення і його особисту «лінгвістичну історію».

Справді, селянський характер махновського руху позначився й на мовних маркерах його учасників. Тут вони мали швидше становий, а не етнічний чи національний вимір, проте були досить показовими. Так, Анатолій Бінецький, який потрапив у полон до повстанців, згадував: «У махновців склалося таке переконання, що тільки інтелігенція говорить по-російськи, а простий народ – по-українськи, а так як вони ненавиділи інтелігенцію, то людина, що говорила російською мовою, нічого доброго чекати не могла. Я уникнув розстрілу виключно тому, що говорив з ними по-українськи» [34, 803].

З іншого боку, про використання мов у повстанській армії маємо суперечливі свідчення. Той же А. Бінецький зазначав: «Хоча Махно і був малоросом, і в його банді були виключно малороси, проте «державною» мовою вважалася російська. Так, папери в полках і накази самого Махна писалися по-російськи, назви полків були російські, девізи на бронепойздах писалися по-російськи. У побуті ж була прийнята українська мова» [35, 785]. Він же знову зауважував, що «махновці вважали, що українська мова – мова мужича, а літературна російська мова – панська» [35, 788]. Вочевидь, що батько Махно як очільник повстанського руху мав враховувати цей гібридний білінгвізм в своєму щоденному спілкуванні.

Щодо особистою мовної історії, то тут вимальовується така картина. Хатньою рідною мовою малого Нестора була українська у її місцевому варіанті (наповнена іншомовною лексикою – російською, болгарською, єврейською та ін.). Надалі він потрапив під потужний вплив русифікації. Спочатку в початковій школі (хоча й відвідував навчання нерегулярно і, зрештою, так і не завершив). Далі була підпільна революційна діяльність – в анархістському середовищі спілкувалися переважно російською. Хоча Махно згадував, що підпільники друкували листівки не тільки російською мовою, а й українською.

Зрештою найпотужнішим знаряддям русифікації стало ув'язнення. Цілком можна погодитися з Ф. Сисином, що входження Махна в «російське» революційне середовище було посилено його ув'язненням у московський Бутирський в'язницю, де він потрапив під опіку П. Аршинова. У цих стінах були суттєво обмежені можливості спілкування в україномовному середовищі. Як згадував Нестор Іванович, одразу по прибутті «нас українців відокремили один від одного, бо вважали бунтівниками» [26, 49]. Спочатку йому довелося сидіти у малій камері разом з Йосипом Альдіром,

литовським євреєм з Ковно, з яким Махно мав добрі стосунки – «були як брати, аж до самої революції». Зрозуміло, що в таких умовах доводилося спілкуватися лише російською. Близьче до революції його перевели до великої камери, аж на 25 каторжан, серед яких вже були україномовні. Іншим чинником русифікації була література, яку опановував Махно під час ув'язнення. З його слів, читав праці Кропоткіна, російських класиків «від Сумарокова до Льва Шестова, особливо Белінського та Лермонтова» від яких був у захваті. Також «вивчав російську історію по курсу Ключевського» [26, 49-50]. Натомість україномовна література була практично відсутня. Махно наводив лише поодинокі приклади її читання, до того ж колективного: «Одному з наших товаришів прислали роман Винниченка «Я хочу» (роман В. Винниченка «Хочу!», перше видання 1915 р. – В.М.), який вечорами ми почали читати вголос з великою увагою» [26, 61]. Цього явно було замало аби зберегти практичну україномовність.

Як наслідок, із каторги в Україну повернувся вже майже цілком русифікований революціонер. У своїх мемуарах Н. Махно зізнається, що влітку 1918 р. «не володіючи своєю рідною мовою, змушено мав її калічити так, в своїх зверненнях до оточуючих мене, що ставало соромно» [27, 153]. Але перебування в переважно україномовному повстанському середовищі позитивно вплинуло на мовну практику його очільника. Крім того, не варто відкидати впливу й суб'єктивного чинника, а саме – останньої дружини Н. Махна Галини Кузьменко («матінки Галини» як називали її махновці), вчительки української мови і палкої української патріотки. Вперше особлива роль Г. Кузьменко у еволюції поглядів Махна зауважена більшовицьким автором М. Кубаніним [6, 165]. Вочевидь, життєві реалії та «сімейне навчання» виявилися досить впливовими. Галичанин Мирослав Ірчан, що зустрічався і спілкувався з «селянським батьком» у вересні 1919 р. вже відмічав, що Н. Махно розмовляв рідною українською мовою (принаймні, це зафіксовано в тексті інтерв'ю) [36, 19]. В. Чоп зауважив що це була чи не перша в кар'єрі Н. Махна зустріч із журналістом. Звісно повстанський очільник намагався не вдарити лицем у багно і презентував себе культурною людиною. У побуті ж, як відзначала більшість сучасників, у 1919-1921 рр. Махно все ж спілкувався переважно «суржиком».

Щодо власне «мовного питання» в суспільному сенсі, то Махно вважав його не першочерговим, а підпорядкованим основному завданню революційної боротьби – визволення України. Він доволі критично ставився до т.зв. «фіктивних українців», які «не розуміли одної простої істини: що свобода і незалежність України сумісні тільки зі свободою і незалежністю трудового народу, який її населяє, без якого України – ніщо» [27, 154].

Водночас, під час вторгнення на територію України військ А. Денікіна і відновлення політики русифікації, зокрема й у системі освіти, махновці виступили на захист української мови. Так, зокрема культурно-просвітній відділ РПАУ (м) заявляв, що всі рішення Особливої наради при головнокомандуючому ЗСПР, наказ №22 генерала В. Май-Маєвського та інші заборони на використання рідної мови скасовуються, а мова шкільного навчання

повинна бути такою, до якої, природно, схиляється місцеве населення (вчителі, учні та батьки). Місцеве населення, а не влада, а не армія повинні вирішувати це питання вільно і незалежно [21].

Одним із ключових маркерів щодо ідентичності Н. Махна може слугувати його *ставлення до образу і творчості Т. Шевченка*. Сучасники зафіксували чимало випадків, коли «селянський батько» слухав або читав твори Кобзаря. Вже згаданий А. Бінецький писав: «Розповідали, що Махно дуже любить українські вірші Тараса Шевченка, особливо про гайдамацькі сутички і наскоки. Не знаю, наскільки це правдоподібно, але мені говорили, ніби у Махно є читець, який читає у вільний час вірші Шевченка. Під впливом цих віршів, в яких вихваляються кров і вбивство, Махно здійснював нечувані жорстокості» [35, 785]. Пізніше, той же спостерігач сам став свідком такого колективного читання махновців: «Народний учитель, щоб розігнати набіглу хмаринку, дістав Шевченка і став вголос читати. Всі слухали з увагою, а коли вчитель закінчив читання, то Махно, вставши з лави і грюкнувши кулаком по столу, крикнув» [34, 817]. Він же став свідком й індивідуального читання: «Коли я знову проходив повз Махна, то побачив, що він заглибився в читання Шевченка» [35, 795].

У махновському середовищі була сформована практика відзначення Шевченківських днів. Так, В. Білаш згадував про велике театралізоване дійство, присвячене святкуванню 105-річчя від дня народження Тараса Шевченка у березні 1919 р.: «До шевченківських днів готувалися всюди, а в Гуляйполі особливо. Театральна трупа, хор і оркестр, які збереглися в Гуляйполі, підготували репертуар з творів Т.Г. Шевченка. Зала була переповнена. Вечір розпочався виступом хору: «Реве та стогне Дніпро широкий...». Всі встали і слухали пісню стоячи. Театралізована біографія Шевченка була настільки трагічна, близька і зрозуміла кожному, а виконувалася з такою душевністю і драматизмом, що багато хто плакав, не соромлячись своїх сліз. Кожен за ці хвилини нібито знову проживав своє життя. Далі в музичному супроводі слідували один твір за іншим. Перше відділення закінчилося «Заповітом»: Як умру, то поховайте Мене на могилі, Серед степу широкого На Вкраїні милій ... У другому відділенні була показана драма «Назар Стодоля» [19, 121]. Під час цього дійства, Іван Долженко, уродженець Кубані, чільний діяч махновського руху, наплакавшись, захоплювався: «Ось цей вплив, ось це чистилище, виходиш неначе іншим, а патріотизму і самосвідомості хоч відбавляй...».

У наступному 1920 р. святкування у Гуляй-Полі вже було значно скромнішим. Г. Кузьменко у щоденнику занотувала: «11 березня. Увечері було зібрання в пам'ять Т.Г. Шевченка. Наших було багато, все пройшло добре. За ці дні багато пили, скандалили мало. Підпийний батько був дуже балакучий і особливо про чистоту і святість повстанського руху» [37, 832].

Серед махновців було багато шанувальників українського національного поета. Керівник махновського культпросвіту в Бердянську болгарин Антон Матросенко читав з уривки з «Кобзаря» на кожному мітингу, пропагував його ідеї серед повстанської еліти. Саме він умовив Н. Махна написати весною 1919 р. свій портрет у місцевого художника А. Брянцева й організовував публічні заходи культпросвіту, що проходили в приміщенні місцевої

«Просвіти» у с. Андріївці, яке прикрашали портрети Т. Шевченка та Н. Махна [38, 165].

Вшанування Кобзаря простежувалося в найменування окремих підрозділів повстанців. Так, маємо епізодичну інформацію, що 24-й Тернівський піхотний полк у складі 1-го Донецького корпусу РПАУ (м) носив ім'я Тараса Шевченка.

Окремо варто згадати про *етнічну толерантність*, як вияв т.зв. «інтернаціоналізму» Н. Махна. В більшості випадків «селянський батько» справді доволі терпимо і навіть доброзичливо ставився до представників різних етнічних груп. Принаймні на початку своєї революційної діяльності він особисто «протистояв етнічним упередженням». Багато дослідників пов'язують це з особливостями проживання в поліетнічному середовищі південно-східного регіону України. Звинувачення в антисемітизмі, які висувалися Махнові, справді безпідставні. Хоча випадки єврейських погромів заганами махновців все ж мали місце. Махно доволі жорстко боровся з такими явищами, включно із стратою учасників погромів. Проте, все ж була етнічна конфесійна група, яка зазнала брутальної дискримінації з боку махновців. Це німецькі колоністи-меноніти, які проживали в Катеринославській губернії ще від кінця XVIII ст. Господарства менонітів (колонії Ейхенфельд, Айхенфельд, Заградівка, Молочна, Красний Кут, Блюменталь тощо) зазнали тотального спустошення і розграбування, а сотні мешканців були фізично знищені [39]. Причина такого протистояння, вочевидь, криється у тривалому соціально-економічному антагонізмі між неможливими українськими селянами і багатими німецькими колоністами. Вже з нього випливало формування «ворожих образів» один одного: заможного «німця-глитая» та безправного «наймита-українця». В радикалізації протистояння суттєвою була роль лідера Махна, який активізував дані устремління, персоніфікував субстанцію «зла»: хутора, маєтки, колонії. Він запропонував тактику «соціального конструювання» цих настроїв. Терор стає тактикою і частиною ідеології руху [40, 214]. Водночас, як вважає канадський дослідник Шон Паттерсон, для Н. Махна «багаті німецькі колоністи» були лише частиною ширшої несправедливої класової системи, нав'язаною трудовому селянству. З цього погляду, конфіскація їхнього майна не розглядалась як напад на менонітів як таких, а швидше як на цілу привілейовану касту сільських латифундистів [41, 47]. Можна також погодитися з думкою А. Портнова, що в очах «селянського батька» меноніти були винні в підтримці продовольчої політики гетьмана П. Скоропадського і промонархічних настроїв. Уже після втечі з України, в 1924 р. Махно був заарештований в Гданську саме за звинуваченням у вбивствах менонітів [42].

Політичне кредо Н. Махна – «анархіст-комуніст бакунінсько-кропоткінського напрямку» також було частиною його ідентичності і, безсумнівно, визначало ставлення до України. Ідеальний для нього суспільний лад – «вільний радянський устрій, при якому вся країна покривається місцевими абсолютно вільними і самостійними соціально-громадськими самоврядуваннями трудівників» [25, 29]. Звідси його несприйняття будь-якої форми державності, навіть якщо вона набуває національних форм. Під час ув'язнення в Бутирській в'язниці він писав: «Мої

переконання тримали мене на відстані від тенденцій до розділення (вочевидь, революційного руху – В. М.) і не дозволили мені піддатися спокусі ідеєю незалежної української держави, не зважаючи на особливе відчуття споріднення, яке я відчував стосовно до моїх українських товаришів по тюремному ув'язненню» [26, 61-62].

Однак, незважаючи на проголошену суцільну негачію національної державності, ставлення Махна до різних українських державних утворень не було таким однозначним і постійним.

Центральна Рада, на його думку, стала особливо «контрреволюційною» після укладання угоди з «контрреволюційною» такою німецькою та айстро-угорською владою. У провину Української Центральної Ради ставилося те, що вона «була заражена шовінізмом настільки, що не могла ні бачити, ні розуміти того, з ким українське трудове населення ідеологічно рідниться, який революційний дух проявляє в боротьбі за свою політичну і соціальну незалежність» [29, 85]. Як зауважив С. Семанов, оточення Махна складалося в більшості з етнічних українців, проте поставилося до Центральної Ради недвозначно: вже в липні 1917 р. в Гуляйполі на мітингу була прийнята резолюція, в якій різко засуджено Центральну Раду за буржуазність і націоналізм. В умовах національного черезсмузжя Катеринославщини це зміцнювало популярність Махна [43, 9].

Принципово не сприймалася також аграрна політика Центральної Ради, повстанці заперечували її «земельну «реформу», скеровану, на думку Махна, проти революції, проти споконвічних бажань трудового селянства» [28, 175]. У своїх «Записках» Махно іронічно зауважив, що селянство гуляйпольщини готовилося до боротьби проти своєї «спасительки» (Центральної Ради) [25, 25].

Гетьманат П. Скоропадського, який прийшов на зміну першій УНР, вже апіорі вважався «контрреволюційним», оскільки Махно ототожнював його з реставрацією страх дореволюційних порядків. Щодо останніх, то наш герой мав особистий травматичний досвід. Так, у «Записках» він боєм згадав: «Торжество гетьманщини мене страшенно дратувало. Це торжество нагадало мені моє перебування на каторзі, відсидка по карцерах і одиночкам, а часом і побиття» [25, 26]. За Гетьманату Махно зазнав і родинних втрат – брат Омелян загинув від рук австро-угорських підрозділів коли Нестор перебував у Москві.

Ставлення до Директорії, на нашу думку, було радше амбівалентним, ситуативним, і коливалося відповідно від військово-політичних обставин та поточних цілей махновського руху. Отже, спектр у визначенні характеру нової УНР коливався від «революційна» до «контрреволюційна» і навпаки. Інформація про падіння Гетьманату і перехід влади до Директорії на чолі з В. Винниченком застали Н. Махна зненацька. Він зізнавався, що розгубився, коли на сільських зборах йому поставили питання про ставлення до нової влади, яку очолює людина, що користується повною довірою трудового народу. Розпочавши відповідь, «селянський батько» рознервувався, почав навіть ковтати слова і заїкатися, і лише опанувавши себе після склянки води зміг висловити свою думку з поставленого питання.

Розгубитися було від чого – визнати законною владу УНР заважала відданість анархістській ідеології, яка заперечувала державність як таку, а одразу однозначно кваліфікувати її як «контрреволюційну» було явно не до ладу, оскільки повстанські війська Директорії шойно скинули «контрреволюційного» Гетьмана. Отже, початкова реакція селянського ватажка зводилася до кількох доволі суперечливих тез. Махно визнав, що Винниченко справді соціаліст і активний учасник в боротьбі трудящих, але до політичної довіри до нього ще далеко. З іншого боку, не має довіри до Петлюри, який разом із німцями і гайдамаками «чинив розправу з кожним революційно мислячим селянином і робітником». Відповідно він не вірить у «соціалізм» цього петлюрівсько-винниченківського українського уряду і не зможе знайти спільну мову з Українською Директорією, «яка за прикладом усіх ліберальних урядів... швидко перетвориться в захисницю прав буржуазії, як класу матеріально заможного і вигідного для урядовців» [28, 156-157]. Водночас, Махно заявляв, що «перед обличчям більш небезпечних контрреволюційних сил на Україні, ми не будемо зараз збройно боротися проти Директорії».

Пізніше «селянський батько» звертав увагу саме на ті дії з боку Директорії, які можна було кваліфікувати, як контрреволюційні. Зокрема, він ставив у провину новій владі те, що, задекларувавши звільнення всіх політичних ув'язнених гетьманським режимом, залишила у в'язниці Ірину Каховську, ліву есерку, яка була причетна до вбивства Германа фон Ейхгорна (насправді, ця терористка була також звільнена – В. М.). Ця неперевірена інформація зміцнила переконання Махна у тому, «що соціалістичного і тим більше революційно-соціалістичного в Українській Директорії нічого немає» [28, 166].

У відповідь на запит селянського з'їзду, що відбувся у грудні 1918 р. в Олександрівську про те, як Махно дивиться на владу Директорії, той відповів: «Як на авантюру, яка відволікає увагу мас від революції», і відмовився від спільних дій з петлюрівцями [44, 102]. Він був переконаний, що Українській Директорії «були не до душі зростання і розвиток вільного від державницької тенденції революційно-повстанського селянського руху» [28, 176]. З усього видно, що «селянський батько» сприймав Директорію як конкурентну військово-політичну силу в репрезентації основного революційного чинника в Україні. Київська Директорія, на його думку, з непорозуміння назвалася «українською» [28, 166]. Тобто, справжнім виразником української революції Махно вважав очолюваний ним повстанський рух. Вочевидь, саме такий підхід спонукав махновців оцінювати Директорію, «як явище гірше, ніж була Українська Центральна Рада» [28, 175].

Практичні ж дії загонів Н. Махна були доволі непослідовними. З одного боку, махновці пропустили мобілізованих Директорією новобранців через райони, які вони контролювали, навіть надавали для перевезення рухомий залізничний склад – потяги та вагони. З іншого боку, завдали чимало шкоди підрозділам Директорії, підтримавши більшовиків при штурмі Катеринослава в кінці грудня 1918 р., а у січні 1919 р. вибили петлюрівців із Синельникове.

Проте вже в літку, коли посилювався наступ білогвардійців і відбувся реальний розрив махновців з більшовиками, Махно починає шукати можливість

порозумітися з очільниками УНР. Про це свідчить, зокрема, лист від 16 липня 1919 р. від імені Революційної ради повстанців Херсонщини, Катеринославщини та Таврії Н. Махна і Н. Григор'єва (на той час вони були союзниками – *В.М.*). У ньому пропонувалися такі умови угоди і формулювалися загальна мета спільних дій: 1) самостійність України, за яку фактично й борються повстанці; 2) визнання принципів народоправства; 3) визнання Всеукраїнського з'їзду Рад, який повинен стати вищим органом влади; 4) перехід усієї влади на місцях вільним радам робітничих, селянських і козацьких депутатів; 5) ліквідація Директорії та створення тимчасової головної Ради Республіки із соціалістичних елементів, що стоять на ґрунті радянської влади і незалежної Української республіки [24, 240]. Можна погодитися з думкою В. Чопа, що Н. Махно фактично визнавав право України на соціалістичну державність (можливо, з тактичних міркувань), натомість вимагаючи змінити форму державного управління в УНР. Зробити цього С. Петлюра не зміг би, навіть якщо б захотів [16, 208].

Однак несприятлива військова ситуація призвела до того, що у вересні 1919 р. в районі Умані між Директорією та РПАУ (м) таки було укладено тимчасовий союз. Обставини перемовин з Петлюрою досить вдало охарактеризувала Галина Кузьменко: «На переговори з Петлюрою послали Х. Шпота, зумисне яскравого українця, який говорив літературною українською мовою; домовилися про перемир'я, щоб не проливати української крові, поранених, хворих і ослаблених залишили на піклування петлюрівців під їх чесне слово» [43, 21]. На нинішній час про умови таємного договору між Дієвою армією УНР і махновцями відомо лише з розрізнених свідчень учасників і очевидців подій, оскільки оригінал тексту не зберігся (або ж не знайдений). Для аналізу нашої проблеми важлива констатація того, що між двома українськими військово-політичними силами було досягнуто порозуміння, хоча й тимчасове.

У цій ситуації Н. Герасименко побачив цікавий момент – Махно, зайнявши призначену його загонам ділянку на «петлюрівському фронті», потрапив в абсолютно споріднені для махновців обставини: «Всі ці «курені смерті», різні «чорно-червоно-серошличнікі» та інші з не менш ефектними назвами полки, що складали як би гвардію петлюрівських військ, по суті були гіршим видом партизанів, ... і зрозуміло, що вольниця Махна, з її повним запереченням навіть ознак дисципліни, яка в петлюрівських військах все-таки існувала хоча б відносно розподілу чинів армії на козаків і старшин (офіцерів), привернула до себе всі симпатії, і скоро почалося дезертирство до махновців, яке значно поповнило склад махновської армії» [45].

Однак, союзницькі стосунки виявилися не тривалими. Як зазначає частина сучасників і пізніших дослідників, розриву посприяла невдала спроба замаху на С. Петлюру (вочевидь, за аналогією вбивства Н. Григор'єва) [24, 290]. В. Чоп також вважає, що розриву посприяло викриття змови проти Махна «української» групи в повстанських лавах (Ф. Щусь, Х. Шпота, Г. Кузьменко). Махновські загони залишають відведений для них район дислокації і рушають у рейд білогвардійськими тилами. Водночас

з'явилася прокламація «Кто такой Петлюра?», видрукувана у похідній типографії РПАУ(м). Можна погодитися з думкою В. Чопа, що у цьому тексті простежується повернення до старих оцінок ідеї національної державності. Такі висновки випливали із загальної анархістської доктрини де поняття «державна» і «капітал» сприймалися як невід'ємні частини єдиного цілого [16, 218]. Тому С. Петлюру знову оголошено «ворогом трудового народу», котрий вже не раз, разом з Центральною Радою, «продав Україну німецьким генералам», а тепер «продає французьким та англійським капіталістам, прагнучи добитися влади над нами» [46, 9]. Наступні спроби досягти порозуміння вже не мали успіху, хоча у 1921 р. мали місце партнерські контакти між окремими махновськими загонами і повстанцями, які підтримували УНР.

Важливо також згадати, що після вбивства С. Петлюри Н. Махно не поділяв звинувачень його в єврейських погромах. Зі слів Г. Кузьменко: «Махну все це не подобалося, він говорив, що сам Петлюра, безумовно, не був погромником, а якщо його загони цим і займалися, то сам Петлюра це навряд чи б схвалив. Махно писав про це або в «Деле труда», або в «Рассвете» (анархістські видання в Парижі) [43, 33].

Цікаво, що в оцінках революційного процесу Махно фіксує поступове зростання власне української специфіки. Так, згідно його класифікації на першому етапі, який охоплює березень 1917 р – квітень 1918 р., відбувалася російська революція в Україні; на другому етапі, квітень-червень 1918 р. – контрреволюція; а на третьому етапі, з липня 1918 р. вже розгорнулася Українська революція. Зокрема, лист Махна до селян Гуляй-Поля від 4 липня 1918 року закінчувався гаслом: «Да здравствует Украинская Социальная Революция!» [28, 8]. Нескладно помітити, що початок третього етапу «селянський батько» датує часом власного повернення в Україну і розгортанням активних повстанських дій загonom ім. Нестора Махна. Українська революція, на його думку, була продовженням російської революції в Україні, але за характером та «антидержавницьким духом» стала самобутнім явищем: «Розмах вольностей, розмах незалежності, духа свободи і революційної самодіяльності набуде тут специфічний характер української широти» [28, 60].

У партійній анархістській пресі в еміграції (газети «Голос Труда», «Пробуждение») і окремих виданнях Махно використовував різні визначення революційних подій – «Велика Російська Революція», «Російська Революція», «Жовтнева Революція», «Українська Революція» (всі слова з великої літери), лютнева революція, жовтневий переворот (тут вже з малої літери). В окремих текстах Махна зустрічається гібридний термін «Велика Російсько-Українська революція» та «російсько-українська революція» [7, 161, 188, 206].

На думку В. Білаша, Н. Махно прийшов до висновку, що світова революція може й не відбутися, а побудувати анархо-комуністичне суспільство в окремому локальному районі цілком можливо [19, 29].

Основна мета повстанського руху – звільнення трудового народу України. В умовах боротьби проти влади Гетьмана П. Скоропадського, німецьких та австро-угорських військ побутувало досить

радикальне гасло повстанців – «Померти чи звільнити Україну!». У 1919–1921 рр. у зовнішній риториці махновців дедалі більше спостерігається незалежницький дискурс.

Так, у телеграмі 27 липня 1919 р. з приводу вбивства отамана Никифора Григор'єва, підписаний батьком Махном, наводиться гасло Революційної повстанської армії України, яке містило ціль її боротьби – «Хай живе Українська Незалежна (!) Соціалістична Радянська Республіка» [19, 35]. У листівці «За що борються махновці!», датованій 1919 р., наголошено, що повстанці-махновці ведуть боротьбу за повну самостійність і свободу України, а кінцевою метою повстанського руху визначено встановлення Української безвладної трудової федерації [22, 291].

Водночас спостерігалася доволі критична позиція в оцінці більшовиків як військової і політичної ворожої сили Україні. Так, листівка штабу РПАУ (м) «Слово к крестьянам и рабочим Украины» у лютому-березні 1920 р. кваліфікує більшовицький режим як окупаційний, який збройною силою «відбирає худобу, хліб та інші предмети споживання і вивозить до Росії». Тому в інтересах країни, в інтересах самих трудящих України не допустити повного спустошення країни цими «непрояними господарями» [22, 334]. Один із провідних діячів махновського руху, начальник штабу В. Білаш, у «Зверненні до селян с. Новоспасівки» 18 березня 1920 р. застерігав земляків від підступної великодержавної політики більшовиків: «Самодержець – червоний генерал Троцький – наказав роззброїти створену самим селянством Повстанську армію на Україні, бо добре пам'ятає, що поки у селян є своя армія, яка захищає їх інтереси, йому ніколи не вдасться заставити танцювати під свою дудку український народ» [22, 337].

Характерно, проукраїнська риторика керівників махновського руху зберігалася незалежно від того, чи перебували в союзі з більшовиками, чи вели проти них боротьбу. Так, звернення голови Ради Революційної повстанської армії України (махновців) Н. Махна про укладання тимчасового військового союзу з командуванням Червоної армії від 1 жовтня 1920 р., попри його доволі проблематичний з погляду української справи зміст, витримано в суто патріотичному дискурсі й починається такими словами: «Тяжкі часи настали на *рідній Україні*. Знову на *змучену Батьківщину* насуваються грізні хмари. Із заходу йде ненависний кожному українцеві історичний ворог – польська шляхта. З півдня вривається все глибше і глибше в *серце України* душитель народу німецький барон Врангель (виділено нами – В.М.)» [22, 483]. Для порівняння, В.Ф. Білаш (Громов) у «Слові махновців до партії комуністів більшовиків» від 31 січня 1921 р. пропонував ВЦВК та совнаркомом Великої Росії і України негайно звільнити територію України від червоних військ, владних радських установ і партійних організацій, і надати трудовому народу України право будувати своє трудове незалежне життя. Відозва закінчувалася гаслом – «Хай живе незалежна Україна!» [22, 614–615].

Еволюція ідентичності. Востанній, еміграційний період життя, спостерігалась певна еволюція самоідентифікації Махна в напрямі посилення національного складника. Про це свідчать його

приватні та публічні звернення. Зокрема, у листі з табору інтернованих до Т. Масарика у 1922 р. Н. Махно порівнює історичну долю чеського і українського народів на шляху боротьби за національне визволення: «Чеський народ, який, як і український, багато століть перебував під гнітом чужинської окупації, мав більше щастя. Є вже вільним, має демократичну владу і може вільно працювати на своїй батьківщині. Інакше склалася доля українського народу; чотири роки поливаються українські степи кров'ю його синів у боротьбі за соціальну і національну незалежність і за право бути господарем у своїй батьківщині».

У листі від 16 травня 1922 р. до редакції газети «За свободу» Махно визначає махновський рух як суто українське явище: «Махновщина як визвольний рух – рух народний і революційний. Він зродився в народі України і на цьому народі ґрунтується» [22, 727].

У передмові до своїх спогадів «Русская революция на Украине» у 1926 р. Махно зазначив: «Про одне лише доводиться мені пошкодувати, випускаючи цей нарис у світ: це те, що він виходить не в Україні і не українською мовою. Культурно український народ крок за кроком йде до повного визначення своєї індивідуальної своєрідності і це було б важливо. Але в тому, що я не можу видати свої записки мовою свого народу, вина не моя, а тих умов, в яких я знаходжуся» [51, 6].

З іншого боку, в текстах Махна емігрантського періоду зберігається досить помітний партійний анархістський дискурс, у межах якого питання національної свідомості/ідентичності підпорядковувалося поточним політичним завданням. Найбільш показовою у цьому сенсі була його стаття «Кілька слів про національне питання в Україні», опублікована російською мовою у № 19 газети «Дело труда» за грудень 1926 р. У ній автор визнає, що в умовах лютневої революції в Україні особливо чітко виявилась ідея повного самоврядування, аж до відокремлення від російської держави. Але, на його переконання, широкі народні маси не симпатизували тим політичним угрупованням, які намагалися реалізувати цю ідею. Проте через 6–7 років після наступної «Жовтневої революції» ставлення українських трударів до ідеї самовизначення кардинально змінилася: «До неї трудящі маси в Україні ставляться тепер співчутливо, часом навіть стверджують її в своєму житті. Так, наприклад, вони стверджують свою мову, свою культуру, які в дореволюційний час перебували в положенні пасинків. Свій побут, звичаї вони підтримують у своєму новому житті, узгоджуючи їх з новими його досягненнями» [52, 70]. Однак наявне національне відродження, на думку Махна, намагаються спекулятивно використовувати державницькі політичні сили, які домагаються побудови української держави. Це йому, як супротивнику будь якої державності, не могло імпонувати: «Правда, всіма цими природними явищами української дійсності, проти яких більшовики безсилі боротися, якщо б і хотіли, дуже не проти скористатися панове державники з метою побудови самостійної української держави. Однак панове ці не мають за собою підтримки широких трудящих мас. Останні поки що не прийняли їх ідею за свою соціальну мету в боротьбі проти партії більшовиків, яка їх поневолила» [52, 70]. Зрештою, Нестор Іванович

закликав українських революціонерів, особливо анархістів-революціонерів працювати серед українських трудящих мас, роз'яснювати їм, що зло полягає не у прийшлій (московській) владі, а у владі взагалі. Важливо технічно рахуватися з національними реаліями, особливо з тим, що «Україна говорить українською і в силу все того ж націоналізму часом погано слухає прибульців, які говорять не по-українськи» [52, 72]. В окресленому підході не важко побачити помітну еволюцію Махна у ставленні до української мови. Якщо у роки революції він не надавав їй належного значення, то тепер мова оцінюється як важливий, хоча й технічний чинник у реалізації анархістського політичного курсу.

Проте не варто переоцінювати рівень національної свідомості нашого героя на фініші його життєвого шляху. На пріоритетному місці для нього залишилися партійно-ідеологічні конструкти революційної боротьби за соціальне звільнення трудящого селянства і розбудову бездержавного суспільства. Однак драматичний життєвий досвід і нові українські реалії сприяли зростанню його національного почуття, можливо ще не повністю відрефлексованого, але цілком достатнього для позиціонування себе як українця – українського анархіста.

Принагідно варто згадати, що неусталеність національного самовизначення Нестора Івановича залишила своєрідний відбиток на самоідентифікації його єдиної доньки, яка також мала драматичну життєву долю, Олени Нестерівни Михненко. Про це свідчить її зізнання під час бесіди з нею С. Семанова: «У мене немає батьківщини. Францію я рідною не вважаю, Росію також. Так, я говорю з сильним французьким акцентом, коли я говорю по-німецьки, то теж вважаю, що я французенка» [43, 36]. Нестору Махну у цьому сенсі пощастило більше. Він все ж мав Батьківщину – Україну! І що дуже важливо – добре це усвідомлював.

Висновки. Отже, самосвідомість Нестора Махна може слугувати прикладом одного із типів національної ідентифікації українських селян у першій третині ХХ ст. Безсумнівно, що саме селянське походження було визначальним у формуванні основних його світоглядних цінностей, а саме особливого шанобливого ставлення до людини праці – трудового селянства і вкрай загостреного відчуття соціальної несправедливості, приниження і гноблення. Водночас, селянська ментальність, хоча й вже була суттєво підважена процесом модернізації, дуже повільно сприймала ідеї національного самовизначення та національної державності. Все ж для Нестора Махна навіть на початку його революційної діяльності Україна була рідною землею до якої він ставився з великою симпатією. Вочевидь вихідною позицією у формуванні цього почуття була прив'язаність до малої батьківщини – Степового Лівобережжя, теренів колишніх вольностей Запорозьких. Основними перепонами для національного усвідомлення Махна були його відданість анархістській ідеології та атеїстичний світогляд. Належність до загальноросійського революційного руху сприяла не тільки мовній русифікації, але й формувала в свідомості доволі жорсткий імператив «спільного революційного фронту», за межі якого нашому герою так і не вдалося

остаточно вийти. Однак кровопролитна боротьба 1917-1921 рр. і національне постреволюційне відродження зміцнили національні складові самоідентифікації Н. Махна. Його патріотизм мав більш територіальний, ніж етнокультурний вимір. Відповідно, метою його боротьби була незалежна Україна з специфічним бездержавним устроєм – федерацією самоврядних трудових громад.

Загалом можна солідаризуватися з висновком Ф. Сисина, що мислення і твори Махна відображали складний і неоднозначний процес становлення сучасної української нації.

Список використаної літератури та джерел:

1. Истории от Олесе Бузины: Махновщина – мать порядка. 9.08.2014. [Електронний ресурс] режим доступа: <https://buzina.org/publications/1358-mahno.html#top>
2. Истории от Олесе Бузины: Махно в гостях у Ленина. [Електронний ресурс] режим доступа: <https://buzina.org/povtorenie/1795-mahno.html#top>
3. Павленко С. Махно как карнавальная фигура украинской идеологии // Фонд стратегической культуры [Електронний ресурс] режим доступа: <https://www.fondsk.ru/news/2019/04/11/mahno-kak-karnavalnaja-figura-ukrainskoj-ideologii-47972.html>
4. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марень 1917 р. – грудень 1919 р.]). – К.; Відень, 1920. – Ч. III. – 535 с.
5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Його ж. Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1995. – Т.6. – Кн.1. – 470 с.
6. Кубанин М. И. Махновщина : крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны / Истпарт. Отд. по изуч. истории Окт. революции и ВКП(б). – Ленинград : Прибой, [1926]. – 228 с.
7. Махно Н. И. Махновщина и ее вчерашние союзники – большевики (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина») Издание «Библиотеки Махновцев». Париж 1928 // На чужбине 1923-1934 гг. Записки и статьи / Подб. и пред. А. Скирда. – Париж : Громада, 2004. – С. 159-206.
8. Дубровський В. Батько Махно: український національний герой. – Герсфельд, 1945. – 26 с.
9. Винар Л. Зв'язки Н.Махна з армією УНР (1918-1920) // Розбудова держави. – 1953. – № 3. – С. 15-18.
10. Paliy Michael. The anarchism of Nestor Machno: An aspect of Ukraine revolution. – London; New-York, 1976.
11. Sysyn Frank. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution. – Cambridge-Massachusetts, 1977. – P. 271-304.
12. Скирда А. Нестор Махно казак свободы (1888-1934). Гражданская война и борьба за вольные советы в Украине 1917-1921 / Пер. с фран. под ред. автора издания 1982 г. – Париж, 2001. – 450 с.
13. Тимошук О. Чи варто Нестора Махна вважати національним героєм України? // Кур'єр Кривбасу. – 1999. – № 110. – С. 148-160.
14. Чоп В.М. Українське питання в історії махновського руху // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції (Запоріжжя – Гуляйполе, 12-13 листопада 1998 р.). – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Ч. 1. – С. 83-99.
15. Чоп В.М. «Шлях до волі» (Катеринослав) – перша україномовна газета махновського руху // Гуманітарний журнал. – 2004. – №1-2. – С. 188-192.
16. Чоп В.М. Союз і змова : обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ (махновців) та УНР (вересень 1919р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX. – С. 206-221.

17. Шанин Т., Кондрашин В., Тархова Н. Введение // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 5-34.
18. История Новороссии / отв. ред. В.Н. Захаров ; Рос. ист. об-во ; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук. – М. : Центр гуманитарных инициатив, 2017. – 864 с., 32 ил.
19. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). – К. : РВЦ «Проза», 1993. – 632 с.
20. Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наукова думка, 1991. – 336 с.
21. Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 239 с.
22. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – 1000 с.
23. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: в 4 т. – Москва ; Ленинград: Госвоениздат, 1933. – Т. 4. – 343 с.
24. Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
25. Махно Н. И. Записки Нестора Махно // На чужбине 1923-1934 гг. Записки и статьи / Подб. и пред. А. Скирда. – Париж : Громада, 2004. – С. 19-53.
26. Махно Н.И. Мятенная юность (1888-1917). Приложение: Группа «Дело труда» Большевицкая диктатура в свете анархизма. 1928 / Пред. А. Скирда. – Париж : Громада, 2006. – 104 с.
27. Махно Н. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 г.). Кн. II / Под. ред. тов. Волина – Париж: Изд. Комитета Н. Махно, 1936. – 163 с.
28. Махно Н. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.). Кн. III / Под. ред. тов. Волина – Париж: Изд. Комитета Н. Махно, 1937. – 184 с.
29. Махно Н. И. Великий Октябрь на Украине // На чужбине 1923-1934 гг. Записки и статьи / Подб. и пред. А. Скирда. – Париж : Громада, 2004. – С. 83-86.
30. Приймак О. М. Соціальний образ селянства Південної України кінця ХІХ – початку ХХ століть // Український селянин. – 2012. – Вип. 13. – С. 122-124.
31. Метт Ида. Воспоминания о Несторе Махно. [Электронный ресурс] режим доступа : <http://www.makhno.ru/st/43.php>
32. Чоп В. Рання біографія Нестора Махна: джерела та історіографія // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХVІІІ-ХІХ століття. – Вип. 9. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2008. – С. 162-180.
33. Бащицато. Махно говорел на ямболски діалект // Роден край. – 1997. – 13 септември (№ 36).
34. В плену у батьки Махно (воспоминания А.В. Бинецкого) // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 800-822.
35. «Борьба с Махно в районе Александровска» (из воспоминаний белогвардейского офицера А.В. Бинецкого) // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 772-800.
36. Ірчан М. Махно та махнівці. Враження очевидця – Кам'янець: Видання УСС, 1919. – 32 с.
37. Дневник жены Н.И.Махно Галины Кузьменко, захваченный в бою 29 марта 1920 г. // Нестор Махно.

- Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 828-838.
38. Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2007. – 478 с.
39. Паттерсон Шон. Махновський експеримент: анархістський проєкт в умовах хаосу // Спільне. 2018.29.08. [Електронний ресурс] режим доступа: <https://commons.com.ua/ru/mahnovskij-eksperiment/>
40. Венгер Н. «Малорусский бунт» Нестора Махно и «немецкий вопрос» в России: социально-психологический анализ эскалации конфликта // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Вип. 3.30: Історичні науки. – Миколаїв, 2011. – С. 199-218.
41. Patterson S. D. The Makhnos of Memory: Mennonite and Makhnovist Narratives of the Civil War in Ukraine, 1917-1921. – Winnipeg: University of Manitoba, 2013. – 186 p.
42. Портнов А. Революция на периферии // Уроки истории 15.03.2017. [Электронный ресурс] режим доступа: <http://urokiistorii.ru/article/53713>
43. Семанов С. Н. Под черным знаменем. Жизнь и смерть Нестора Махно // Роман-газета. – М., 1993. – №4. – С. 1–37.
44. Сергеев А. «Махно» статья из газеты «Известия» – органа ВЦИК РСФСР. 6 апреля 1919 г. // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 101-104.
45. Герасименко Н. В. Батько Махно. Мемуары белогвардейца / Под ред. П.Е. Щеголева. – Москва ; Ленинград, 1928. – 116 с.
46. Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. – Екатеринослав : Всеукр. изд-во. Екатеринославск. отд., 1920. – 20 с.
47. Махно Н. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. По апрель 1919 год). Кн. I. – Париж, 1929. – 215 с.
48. Махно Н. И. Несколько слов о национальном вопросе на Украине // На чужбине 1923-1934 гг. Записки и статьи / Подб. и пред. А. Скирда. – Париж : Громада, 2004. – С. 70-72.

References:

1. Istorii ot Olesia Buzyny: Makhnovshchyna – mat poriadka (2014). [Stories from Oles Buzina: Makhnovschina – the mother of order] Retrieved from <https://buzina.org/publications/1358-mahno.html#top> [in Russian].
2. Istorii ot Olesia Buzyny: Makhno v hostiakh u Lenina (2014). [Stories from Oles Buzina: Makhno visiting Lenin] Retrieved from: <https://buzina.org/povtorenne/1795-mahno.html#top> [in Russian].
3. Pavlenko, S. (2019). Makhno kak karnavalnaia figura ukrainskoi ideologii [Makhno as a carnival figure of Ukrainian ideology] *Fond stratezhicheskoi kultury – Strategic Culture Fund* Retrieved from: <https://www.fondsk.ru/news/2019/04/11/mahno-kak-karnavalnaja-figura-ukrainskoj-ideologii-47972.html> [in Russian].
4. Vynnychenko, V. (1920). Vidrozhennia natsii (Istoriia ukrainskoi revoliutsii maret 1917 r. – hruden 1919 r.) [The Revival of the Nation (History of the Ukrainian Revolution (March 1917 – December 1919))]. Kyiv; Viden. part III [in Ukrainian].
5. Lypynsky, V. (1995) Lysty do bratviv-khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu [Letters to the plowman-brothers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism] *Tvory. Politolohichna sektsiia – Writings. Political Science Section*. Kyiv; Filadelfia: In-t Skhidnoievropeiskyykh doslidzhen NAN Ukrainy; Skhidnoievropeiskyi doslidnyi int im. V.K. Lypynskoho. (vol. 6) [in Ukrainian].

6. Kubanin, M. I. (1926) Mahnovschina : krest'yanskoe dvizhenie v Stepnoy Ukraine v gody Grazhdanskoy voyny [Makhnovschina: peasant movement in the steppe Ukraine during the Civil War]. Leningrad : Priboy. [in Russian].
7. Makhno, N. I. (2004) Mahnovschina i ee vcherashnie soyuzniki – bol'sheviki (Otvét na knigu M. Kubanina «Mahnovschina») Izdanie «Biblioteki Mahnovcev». Parizh 1928 [Makhnovschina and its yesterday's allies – Bolsheviks (Reply to M. Kubanin's book "Makhnovschina") Edition of the "Library of the Makhnovists". Paris 1928] *Na chuzhbine 1923-1934 gg. Zapiski i stat'i – In a foreign land 1923-1934. Notes and Articles*. Skirda A. (Ed.), (pp. 159-206). Paris : Gromada [in Russian].
8. Dubrovsky, V. (1945) Batko Makhno: ukrainskyi natsionalnyi heroï. [Father Makhno is a Ukrainian national hero]. Hersfeld. [in Ukrainian].
9. Vinar, L. (1953). Zv'iazky N. Makhna z armiiu UNR (1918-1920) [N. Makhno's Relations with the UPR Army (1918-1920)] *Rozbudova derzhavy – State building*, 3, 15-18. in Ukrainian].
10. Paliy Michael. (1976) The anarchism of Nestor Makhno: An aspect of Ukraine revolution. London; New-York. [in English].
11. Sysyn Frank. (1977) Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*. (p. 271-304). Cambridge-Massachusetts [in English].
12. Skirda, A. (2001) Nestor Mahno kazak svobody (1888-1934). *Grazhdanskaya voyna i bor'ba za vol'nye sovery v Ukraine 1917-1921* [Nestor Makhno Cossack of Liberty (1888-1934). Civil war and the struggle for free councils in Ukraine 1917-1921]. Paris. [in Russian].
13. Tymoshchuk, O. (1999). Chy varto Nestora Makhna vvazhaty natsionalnym heroïem Ukrainy? [Should Nestor Makhno be considered a national hero of Ukraine?]. *Kurier Kryvasu – Courier of Kryvas*, 110, 148-160 [in Ukrainian].
14. Chop, V.M. (1998) Ukrainske pytannia v istorii makhnovskoho rukhu [The Ukrainian Question in the History of the Makhno Movement]. *Istorychnyi fenomen Huliapolia. Politychna i viiskova diialnist Nestora Makhna. Materialy naukovo-teoretychnoi konferentsii (Zaporizhzhia – Huliapole, 12-13 lystopada 1998 r.). – The Historical Phenomenon of Gulyaypol. Nestor Mahno's Political and Military Activities. Proceedings of the Scientific-Theoretical Conference (Zaporozhye - Hulyapole, November 12-13, 1998)*. (pp. 83-99). Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].
15. Chop, V.M. (2004) «Shliakh do voli» (Katerynoslav) – persha ukrainomovna hazeta makhnovskoho rukhu [«The Road to Freedom» (Ekaterinoslav) is the first Ukrainian-language newspaper of the Makhno movement]. *Humanitarnyi zhurnal – Humanitarian magazine*, 1-2, 188-192. [in Ukrainian].
16. Chop, V.M. (2005) Soiuz i zmova : obstavyny pidpysannia i rozryvu viiskovo-politychnoi uhody RPAU (makhnovtsiv) ta UNR (veresen 1919r.) [Union and Conspiracy: Circumstances of Signing and Breaking the Military-Political Agreement of the RPAU (Makhno) and the UNR (September 1919)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the History Department of Zaporizhzhya National University*, XIX, 206-221. [in Ukrainian].
17. Shanin, T., Kondrashin, V., Tarhova, N. (2006) Vvedenie [Introduction]. *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly – Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials*. Danilov V. & Shanin T. (Eds.), (pp. 5-34). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
18. Zakharov, V.N. (Eds.). (2017) Istoriya Novorossii [History of New Russia]. Moscow: Center for Humanitarian Initiatives [in Russian].
19. Belash, A.V., Belash, V.F. (1993). Dorogi Nestora Mahno (Istoricheskoe povestvovanie). [Roads of Nestor Makhno (Historical Narrative)]. Kyiv: RVC «Proza». [in Russian].
20. Verstyuk, V. (1991) Makhnovshchyna: Selianskyi povstanskyi rukh na Ukraini (1918-1921) [Makhnovshchyna: Peasant Rebellion Movement in Ukraine (1918-1921)]. Kyiv: Scientific Opinion [in Ukrainian].
21. Arshinov, P. (1995) Istoriya makhnovskogo dvizheniya. [History of the Makhnovist movement]. Zaporozh'e: Dikoe pole [in Russian].
22. Danilov, V. & Shanin, T. (Eds.) (2006). Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
23. Antonov-Ovseenko, V.A. (1933) Zapiski o grazhdanskoy vojne [Civil War Notes (Vols. 1-4)] (Vol. 4). Moscow; Leningrad: Gosvoenizdat [in Russian].
24. Mazepa, I. (2003) Ukraina v ohni y buri revoliutsii [Ukraine in the fire and storm of revolutions]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
25. Mahno, N. I. (2004) Zapiski Nestora Mahno [Notes by Nestor Makhno]. *Na chuzhbine 1923-1934 gg. Zapiski i stat'i – In a foreign land 1923-1934. Notes and Articles*. A. Skirda (Ed.), (pp. 19-53). Paris : Gromada [in Russian].
26. Mahno, N. I. (2006) Myatezhnaya yunost (1888-1917). Prilozhenie: Gruppa «Delo truda» Bolshevistskaya diktatura v svete anarhizma. 1928 [Rebellious youth (1888-1917). Addendum: The Work of Labor Group. Bolshevik dictatorship in the light of anarchism. 1928]. Skirda, A. (Ed.), Paris: Gromada [in Russian].
27. Mahno, N. I. (1936) Pod udarami kontr-revolyucii (aprel-iyun 1918 g.). Kn. II [Under the blows of the counter-revolution (April-June 1918). Vol. II] Wolin V. (Ed.), Paris: Ed. Committee N. Makhno [in Russian].
28. Mahno, N. I. (1937) Ukrainskaya revolyuciya (iyul-dekabr 1918 g.). Kn. III [Ukrainian revolution (July-December 1918). Vol. III] Wolin V. (Ed.), Paris: Ed. Committee N. Makhno, [in Russian].
29. Mahno, N. I. (2004) Velikiy Oktyabr' na Ukraine [Great October in Ukraine] *Na chuzhbine 1923-1934 gg. Zapiski i stat'i – In a foreign land 1923-1934. Notes and Articles*. A. Skirda (Ed.), (pp. 83-86). Paris : Gromada [in Russian].
30. Pryimak, O. M. (2012) Sotsialnyi obraz selianstva Pivdennoi Ukrainy kintsia XIX - pochatku XX stolit [Social image of the peasantry of Southern Ukraine at the end of XIX - beginning of XX centuries] *Ukrainskyi selianyn. – Ukrainian peasant*. 13, 122-124. [in Ukrainian].
31. Mett Ida. Vospominaniia o Nestore Makhno [Memories of Nestor Makhno] Retrieved from: <http://www.makhno.ru/st/43.php> [in Russian].
32. Chop, V.M. (2008) Rannia biografiia Nestora Makhna: dzherela ta istoriografiia [Nestor Mahn's Early Biography: Sources and Historiography] *Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy Zaporizkoho derzhavnoho universytetu: Pivdenna Ukraina XVIII-XIX stolittia. – Notes of the History Research Laboratory of Southern Ukraine of Zaporizhzhya State University: Southern Ukraine of the 18th-19th Centuries*. 9, 162-180. [in Ukrainian].
33. Bashicato. (1997) Mahno govorel na yambolski dialekt [Makhno spoke in a Yambol dialect] *Roden kraj – Homeland*, 13 September (№ 36). [in Bulgarian].
34. V plenu u batki Mahno (vospominaniia A.V. Bineckogo) [In captivity at Batki Makhno (memoirs of A.V. Binetskiy)] (2006). *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials]*. Danilov V. & Shanin T. (Eds.), (pp. 800-822). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
35. «Borba s Mahno v rajone Aleksandrovskaya» (iz

vospominanij belogvardejskogo oficera A.V. Bineckogo) [“The fight against Makhno in the Aleksandrovsk region” (from the memoirs of the White Guard officer A.V. Binetskiy)] (2006). *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly* [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials]. Danilov V. & Shanin T. (Eds.), (pp. 772-800). Moscow: ROSSPEN [in Russian].

36. Irchan, M. (1919) Makhno ta makhnivtsi. Vrazhennia ochevydtsia [Makhno and the Makhnovists. Eyewitness Impressions]. Kamyanyet: USS Edition. [in Ukrainian].

37. Dnevnik zheny N.I. Mahno Galiny Kuzmenko, zahvachennyj v boyu 29 marta 1920 g. [Diary of the wife of N.I. Makhno, Halina Kuzmenko, captured in battle on March 29, 1920] (2006). *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly* [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials]. Danilov V. & Shanin T. (Eds.), (pp. 828-838). Moscow: ROSSPEN [in Russian].

38. Chop V.M., Lyman I.I. (2007) «Volnyi Berdiansk»: misto v period anarkhistskoho sotsialnoho eksperymentu (1918 – 1921 roky). [«Free Berdyansk»: a city during the anarchist social experiment (1918 - 1921)]. Zaporizhzhia: RA «Tandem –U». [in Ukrainian].

39. Patterson, S. D. (2018) Makhnovskiy eksperyment: anarkhistskiy proekt v umovakh khaosu [Makhnovsky experiment: an anarchist project in chaos]. *Spilne – Common*. Retrieved from: <https://commons.com.ua/ru/mahnovskij-eksperiment/> [in Ukrainian].

40. Wenger, N. (2011) «Malorusskij bunt» Nestora Mahno i «nemeckij vopros» v Rossii: socialno-psihologicheskij analiz eskalacii konflikta [The «Little Russian Riot» by Nestor Makhno and the German Question in Russia: A Socio-Psychological Analysis of the Escalation of Conflict] *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho: Zbirnyk naukovykh prats. – Scientific Bulletin of Mykolayiv National University Sukhomlinsky: Collection of scientific works.* 3.30, 199-218. [in Russian].

41. Patterson, S. D. (2013) The Makhnos of Memory: Mennonite and Makhnovist Narratives of the Civil War in Ukraine, 1917-1921. Winnipeg: University of Manitoba. [in English].

42. Portnov, A. (2017). Revoliutsia na periferii [Revolution on the periphery]. *Uroki istorii – History Lessons*. Retrieved from: <http://urokiistorii.ru/article/53713> [in Russian].

43. Semanov, S.H. (1993) Pod chernym znamenem. Zhizn i smert Nestora Mahno [Under the black banner. Life and death of Nestor Makhno] *Roman-gazeta – Novel newspaper*, 4, 1–37 [in Russian].

44. Sergeev, A. (2006). «Mahno» statya iz gazety «Izvestiya» – organa VCIK RSFSR. 6 aprelya 1919 g. [“Makhno” article from the newspaper “Izvestia” – a press organ of the All-Russian Central Executive Committee of the RSFSR. April 6, 1919] *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly* [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials]. Danilov V. & Shanin T. (Eds.), (pp. 101-104). Moscow: ROSSPEN [in Russian].

45. Herasimenko, NV (1928). Batko Makhno. Memuary belohvardeitsa [Batko Makhno. Memoirs of the White Guard (Ed. P.E. Schegolev)]. Moscow; Leningrad: State Publishing House [in Russian].

46. Ravich-Cherkassky, M. (1920) Mahno i mahnovschina. [Makhno and Makhnovshchina] *Ekaterinoslav : Vseukrainskoe izd-vo. Ekaterinoslavskoe otd.* [in Russian].

47. Mahno, N. I. (1929) Russkaya revolyuciya na Ukraine (ot marta 1917 g. Po aprel 1919 god). Kn. I. [The Russian revolution in Ukraine (from March 1917 to April 1919). Vol. I.] Paris [in Russian]

48. Mahno, N. I. (2004) Neskol’ko slov o nacional’nom voprose na Ukraine [A few words about the national question in Ukraine] *Na chuzhbine 1923-1934 gg. Zapiski i stat’i – In a foreign land 1923-1934. Notes and Articles.* A. Skirda (Ed.), (pp. 70-72). Paris : Gromada [in Russian]

V. Masnenko

NESTOR MAKHNO AND UKRAINE: TO THE PROBLEM OF SELF-IDENTIFICATION OF THE “PEASANT FATHER”

Introduction. The relevance of the study of Nestor Makhno’s figure, in particular his identity, is driven not only by scientific interest, but also by the need to deconstruct an ideological myths, which are based on deliberate manipulation of historical facts.

Purpose. It is suggested, based on an interdisciplinary approach, to consider the self-identification of Nestor Makhno (Mikhnenko) and Ukraine’s place in its as a certain reality or imaginary intellectual construction.

Results. Author found out that Makhno considered the historical memory to be the dominant factor in the formation of his own patriotism. The analysis of the process of self-determination takes into account ethnic and social origin. The key markers of identity are considered: linguistic characteristics, attitude to the image and creativity of T. Shevchenko, ethnic tolerance, political credo, attitude to Ukrainian state entities, evaluations of the revolutionary process. The evolution of Makhno’s self-identification towards the strengthening of the national component is revealed.

Conclusions. Nestor Makhno’s self-awareness can serve as an example of one type of national identification of Ukrainian peasants in the first third of the twentieth century. Peasant origin was decisive in shaping his basic ideological values, namely the respectful attitude to the labor peasant, and an extremely keen sense of social oppression. At the same time, the peasant mentality embraced the ideas of national self-determination and national statehood very slowly. Still Ukraine was native land for Nestor Makhno, to which he treated with great sympathy. Apparently, the starting point in forming this feeling was attachment to a small homeland – the Steppe Left Bank, the terrain of the former Zaporizhzhya liberties. The main obstacles to Makhno’s national consciousness were his devotion to anarchist ideology and atheist worldview. Belonging to the all-Russian revolutionary movement promoted not only linguistic Russification, but also formed in the mind of a rather rigid imperative of a “common revolutionary front”. However, the bloody struggle of 1917-1921 and the national post-revolutionary revival strengthened the national components of N. Makhno’s self-identification. His patriotism was more territorial than ethno cultural. The purpose of his struggle was an independent Ukraine with a specific stateless system – a Federation of self-governing labor communities.

Key words: Nestor Makhno, Ukraine, identification, markers of identity, “Peasant Father”, Ukrainian revolution, Ukrainian peasantry.

УДК 336.226.211(470) «1914/1918»
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-34-40

С. В. Орлик

*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри
суспільних наук, інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного технічного
університету, м. Кропивницький*

ЗАКУПІВЛІ ТА РЕКВІЗИЦІЇ У СЕЛЯН СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто цінову політику російської окупаційної влади в Східній Галичині та Буковині щодо закупівель продуктів та збіжжя для потреб армій в часи Першої світової війни. Доведено, що закупівлі та реквізиції сільськогосподарської продукції у місцевого населення мали примусовий, грабіжницький характер та часто супроводжувалися безоплатним вилученням продуктів і збіжжя. У результаті проведеного аналізу заготівельних і реквізиційних цін на окупованих територіях встановлено прояв дискримінаційної цінової політики відносно захоплених територій. З'ясовано, що постійні закупівлі та реквізиції сільськогосподарської продукції негативно відображалися на соціально-економічному стані селянства й були однією з основних причин настання продовольчих проблем у захоплених російськими військами регіонах Східної Галичини та Буковини.

Ключові слова: Східна Галичина, Буковина, Перша світова війна, російська окупація, цінова політика, окуповані території, продовольчий ринок, реквізиції, закупівлі.

Постановка проблеми. З початком вторгнення російських військ на територію Галичини та Буковини у серпні 1914 р. значна кількість селянських та поміщицьких господарств були зовсім розорені або зазнали значних збитків. Частина врожаю була знищена військовими діями, частина реквізована або розграбована [1, 93–95; 2, 63–65]. Вже у вересні 1914 р. на продовольчому ринку окупованих територій відчувалася недостатність продуктів харчування, спостерігався різкий ріст цін, а як наслідок, виникла загроза настання голоду. З метою штучного утримання росту цін на товари першої необхідності російська окупаційна влада встановлювала на території Галичини й Буковини максимальні ціни (такси) на товари першої необхідності для роздрібної торгівлі, котрі були значно нижчими за ціни, які існували на реальному продовольчому ринку, що породжувало спекуляцію та недобросовісну торгівлю продуктами харчування [3]. Однією з основних причин настання продовольчих проблем у захоплених російськими військами регіонах Галичини та Буковини можна вважати тотальне вилучення у сільськогосподарських товаровиробників їхньої продукції для потреб російської армії. Проблеми закупівель та реквізицій сільськогосподарської продукції у місцевого населення, які проводилися російською окупаційною владою, побіжно розглядалися в науковій літературі в загальному контексті досліджень соціально-економічного становища населення Галичини й Буковини в період Першої світової війни, зокрема І. Берестом [4], І. Ільницьким [5], І. Кучерою [6], І. Лозинською [7], В. Любченком [8], О. Мазуром [9], С. Орлик [1; 3; 10–11], О. Рєєнтом [12], у спільних працях П. Коріненка, В. Терещенка, В. Старка, А. Киданюка [2], О. Мазура,

О. Сухого [13], О. Мазура, І. Патера [14], С. Орлик, В. Орлика [15] та ін.

Незначна кількість праць із проблем економічної історії України зумовлена методологічною складністю проведення таких досліджень. Адже наукове пізнання проблем економічної історії «передбачає концептуальне й теоретичне їхнє осмислення, що вимагає використання багатьох наукових методів пізнання» [16, 59]. Тож, враховуючи особливості досліджень економічної історії, у процесі роботи над статтею, ми відвели важливе місце міждисциплінарному підходу, який завдяки запозиченням теорій і методів із інших наук уможливило отримання нових знань. Також було застосовано деякі методи наукових досліджень, що є спеціальними в економіці, зокрема методи збору та обробки інформації, методи проведення аналітичної роботи тощо, з урахуванням певних особливостей взаємозв'язку зі спеціальними історичними та загальними методами дослідження [11, 71].

Мета статті. Дослідити цінову політику російської окупаційної влади відносно заготівельних та реквізиційних цін на сільськогосподарську продукцію, яка закуповувалася для потреб російської армії у населення Східної Галичини й Буковини в часи Першої світової війни. Проаналізувати вплив фактору встановлення закупівельних та реквізиційних цін на загальний стан продовольчого ринку окупованих територій Східної Галичини та Буковини.

Виклад основного матеріалу. Одразу після вторгнення російських військ на територію Галичини та Буковини окупаційна влада встановлювала тверді заготівельні ціни, за якими мали скуповуватися продукти для потреб армії. Такі ціни встановлювалися наказами Головнокомандувача армій Південно-Західного фронту (далі ПЗФ). Відповідно, командувачі окремих армій, що входили до складу військ ПЗФ, опираючись на обов'язкові накази Головнокомандувача, підписували свої накази щодо встановлення твердих закупівельних цін у межах дії відповідної армії [17, 14–14 зв.]. Стосовно узгодженого регулювання заготівельних і реквізиційних цін у рамках цивільного управління окупованими територіями, Військовим генерал-губернатором також видавалися відповідні постанови (накази). У наказах по арміях і наказах Військового генерал-губернатора щодо встановлення заготівельних цін подекуди визначалися значно ширші переліки продуктів і товарів, ніж ті, що встановлювалися вищим військовим керівництвом. Реквізиційні ціни встановлювалися на 10–15 % нижчими від заготівельних цін.

З цього приводу Головнокомандувачем армій ПЗФ у 1914–1915 рр. було прийнято ряд наказів №18, №19, №107 та №240 про встановлення цін «для заготівлі військами продуктів» [18, 67; 19, 7–11]. Відзначимо, що під час першої окупації цінова політика в частині встановлення заготівельних цін була пріоритетною для окупованих територій Галичини та Буковини. Закупівельні ціни в Східній Галичині були вищими, порівняно з цінами в українських і білоруських губерніях Російської імперії, але нижчими, ніж у польських губерніях. Найнижчі закупівельні ціни на всі види продуктів та фураж (житнє борошно, гречана крупа, пшоно, овес, ячмінь, сіно, солома) були встановлені для українських губерній, котрі входили до складу Російської імперії [19, 7–11 (388–392)]. На окупованих територіях у цей період не встановлювалися закупівельні ціни на тютюн і цукор.

Інтендантські підрозділи російської армії, які здійснювали відповідні закупівлі, повинні були проводити грошові розрахунки із селянами за встановленими у наказах заготівельними чи реквізиційними цінами. Проте не завжди такі кошти виплачувалися. Користуючись малограмотністю і необізнаністю місцевого населення та використовуючи психологічний і фізичний тиск, російські військові за вилучені продукти чи худобу часто надавали лише квитанції, розписки або посвідчення, де нерозбірливо вказувалися довільні занижені ціни та/або загальна сума продуктів чи збіжжя [20, 1232–1238, 1532–1534; 21, 64, 67]. З цими сумнівними документами селянам рекомендувалося звертатися у корпусне інтендантство, де їм мали видати гроші.

Відомий галицький громадсько-політичний діяч І. Макух, описуючи російську окупацію Прикарпаття, указував про зниження цін при здійсненні реквізиції у селян, «у Товмацькому повіті у кожного селянина реквізували всю рогату худобу, крім однієї штуки і платили 1/5 – 1/10 дійсної вартості. Коні, свині, домашню птицю взагалі забирали даром» [2, 66]. У заляканих війною галицьких і буковинських селян не було змоги вимагати належної оплати, хоча б на рівні встановлених самою ж окупаційною владою закупівельних чи реквізиційних цін.

Встановлення заготівельних та реквізиційних цін під час другої окупації. Більш прискіпливо до встановлення заготівельних цін російська влада підійшла під час другого вторгнення в Галичину та Буковину, адже ситуація з продовольством значно погіршилася. У вересні – жовтні 1916 р. склалася скрутна ситуація з кормами для худоби. Російським військам нічим було годувати армійських коней. Значні труднощі виникали під час постачання рогатої худоби для забою на харчування армії. Худоба, яка переганялася стадами з Росії протягом декількох тижнів, також потребувала корму. Водночас місцеве населення вже не мало змоги виконувати зобов'язання за рознарядкою постачань російській армії сіна та соломи [22, 13–13 зв.]. Отже, у жовтні 1916 р. начальник постачання арміями ПЗФ генерал-лейтенант російської армії Ельснер підписав наказ для діючої армії з радикальними заходами щодо забезпечення безперешкодної заготівлі продовольства у селян захопленого регіону. Зокрема, наказувалося: 1) у землевласників-поміщиків забирати всі наявні продукти (окрім посівного насіння і певної кількості продуктів, необхідних для утримання господарства до нового врожаю): зерновий хліб, масляне насіння, картоплю, сіно, яру та озиму солому; 2) у встановлених рознарядкою розмірах, погодженою з губернатором, забирати у селян продукти; 3) у лісових регіонах Карпат Буковини, тобто у Кимполунгському, Гурагоморському і частині Радацького повітах та інших повітах Прикарпаття, реквізувати рогату худобу: 50 % – у румунського та русинського населення і 75 % – у німецьких колоніях. Реквізиції не підлягали лише дійні корови та корови віком до 8 місяців; 4) в інших частинах Буковини й Галичини реквізувати від 5 % до 20 % кіз і до 50 % – овець і свиней. Не підлягали реквізиції молодняк кіз та

овець (до 1 року), свині до 6 місяців; 5) у господарствах, де знайдуться сурогатні корми для коней і худоби, а також сіно і яра солома, реквізувати їх повністю [22, 14].

У наказі вказувалося, що проводити реквізиції необхідно «не відразу і не скрізь, а поступово переходити з повіту у повіт (із заходу на схід) і починати відчуження не в повному обсязі, тобто, спочатку забрати 10 % – 20 %, потім інше, і при цьому в першу чергу зайнятися відчуженням овець та свиней, а вже потім рогатої худоби» [22, 14]. Звичайно, документальні джерела свідчать про недотримання російськими військами наказів вищого військового керівництва як стосовно поступовості та квот на закупівлі, так і щодо оплатності вилученого майна. Враховуючи те, що з кожним роком війни фінансування російської армії ускладнювалося, у війська Південно-Західного фронту було надіслано наказ від 26 жовтня 1916 р. за №1772, де зазначалося, що виплати коштів «за забрані військовими частинами із покинутих маєтків продукти харчування і фураж у даний час не здійснювати, а стосовно реквізованого майна повинен складатися акт із зазначенням як кількості забраного, так і його вартості, а також має бути видана реквізиційна квитанція» [23, 68]. Звичайно, перспектив оплати цих квитанцій не було.

На час проведення вищезазначених закупівельно-реквізиційних заходів Головнокомандувачем армій ПЗФ О. Брусиловим 24 жовтня 1916 р. було підписано обов'язкову постанову, якою встановлено ціни для закупівлі уповноваженим Міністерством землеробства різного роду продуктів та фуражу в областях Австро-Угорщини «з присвоєнням їм характеру твердих цін імперії» (Табл. 1). Постановою заборонялося вивозити з Галичини та Буковини до Російської імперії та Румунії будь-які продукти, фураж і худобу. За непокору та порушення умов обов'язкової постанови до винних осіб передбачалося застосування відповідальності у вигляді позбавлення волі з перебуванням у в'язниці або фортеці на строк до 3-х місяців, або грошового стягнення на суму не більше 3-х тис. руб. [22, 19; 24, 87].

Таблиця 1

Закупівельні (тверді) ціни на продукти і фураж на окупованих територіях Галичини і Буковини, затверджені Головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту 24 жовтня 1916 р. [22, 19].

Назва продукту	Ціна руб. коп./ пуд	Назва продукту, фуражу, худоби	Ціна руб. коп./ пуд
Жито	1,30	Сіно посівне	0,80
Пшениця	1,60	Сіно звичайне	0,60
Овес	1,50	Солома яра (вівсяна і ячмінна)	0,40
Ячмінь	1,20	Солома озима	0,25
Просо	1,20	Масло солоне (коров'яче)	20,00
Гречка	1,40	Масло свіже вершкове	28,00
Крупа гречана	3,00	Масло просте	12,00
Пшоно	2,60	Картопля	0,40
Горох	1,80	ВРХ, жива вага до 15 пудів *	5,20
Квасоля	1,80	Вівці, за пуд живої ваги	6,00
Чечевиця	2,00	Свині не годовані	8,00
Кукурудза	0,80	Свині годовані	10,00

* якщо загальна вага перевищувала 15 пудів – до ціни закупки додавалося по 10 коп. за кожен пуд до 33 пудів загальної живої ваги; понад 33 пудів – додавалося 7 руб. за кожен пуд живої ваги.

Керуючись вищезазначеною обов'язковою постановою, Військовий генерал-губернатор областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, 11 січня 1917 р. підписав наказ за №17, в якому були встановлені заготівельні ціни на продукти інтендантського забезпечення, а також реквізиційні ціни зі вказівкою використовувати їх, починаючи з 1 січня 1917 р. [25, 2]. Проте 14 березня 1917 р. зазначений наказ втратив чинність у зв'язку з підписанням Військовим генерал-губернатором нового наказу №150 (по військовій частині), яким установлювалися нові заготівельні та реквізиційні ціни із вказівкою використовувати їх з 11 березня 1917 р. по 1 травня 1917 р. [26, 82-83]. У наказі Військового генерал-губернатора від 1 січня 1917 р. № 17 заготівельні ціни відповідали твердим цінам, які були встановлені обов'язковою постановою Головнокомандувача армій ПЗФ від 24 жовтня 1916 р. Проте перелік продуктів, визначений Військовим генерал-губернатором у наказі №17, був значно ширший (47 найменувань), порівняно з тим переліком, який значився в обов'язковій постанові Головнокомандувача армій ПЗФ (лише 11 найменувань). Реквізиційні ціни встановлювалися нижчими від заготівельних на 10 %. У вищезгаданій обов'язковій постанові від 24 жовтня 1916 р. зазначалося, що, якщо особа відмовлялася продавати продукти, худобу і фураж за визначеними у постанові твердими цінами, то вони підлягали реквізиції за розпорядженням уповноваженого Міністерства землеробства за цінами, нижчими на 15 % проти встановлених заготівельних [22, 19]. Що стосується заготівельних цін, які запроваджувалися з 11 березня 1917 р. за наказом №150, то вони були підвищеними у середньому на 14 % (від 7 % до 25 %), порівняно із заготівельними цінами, що діяли майже 6 місяців: з 24 жовтня 1916 р. по 11 березня 1917 р. Порівняння заготівельних цін від 11 березня 1917 р. і з цінами від 20 листопада 1914 р. дозволяє говорити про приріст заготівельних цін: по житю – на 36 %, пшениці – на 50 %, по гречаній крупі – на 42 %, по пшеничній крупі – на 33 %, по вівсу – на 89 % і по ячменю – на 75 %.

Загалом російській окупаційній владі не вигідно було підвищувати заготівельні ціни, адже скуповування продуктів за безцінь – основний принцип цінової політики окупанта на захоплених територіях. Аналіз динаміки заготівельних цін за окремими продуктами і фуражем за період 1914 – 1917 рр. повністю це підтверджує (див. Рис. 1).

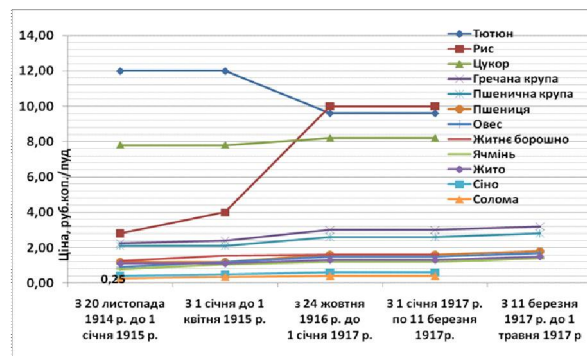

Рис. 1 Динаміка зміни заготівельних цін на продукти, фураж за 1914-1917 рр. (руб. коп. за пуд) [18, 67; 19, 7-11; 22, 19; 25, 2-3, 6 зв.-7зв.; 26, 8]

З рис. 1 видно, що за головними зерновими продуктами, житом і пшеницею, заготівельні ціни хоч і збільшилися, відповідно на 36 % – 50 %, і склали 1,50 руб. – по житю і 1,80 руб. – по пшениці, але різкого підвищення заготівельних цін за періоди російської окупації не спостерігалось. Встановлено різке підвищення заготівельних цін втричі лише на рис – з 2,80 руб. до 10,00 руб. за пуд, що пов'язано з різким скороченням імпорту рису. Зазначений продукт уже в січні 1915 р. став дефіцитним не лише на окупованих територіях, а й у губерніях Російської імперії. Стабільно високою була ціна на цукор, яка становила від 7,80 руб. до 8,20 руб. за пуд. Цукор здебільшого завозився з Російської імперії і ціна на нього встановлювалася на рівні імперських. З фуражем ситуація була наскільки складною, що заготівельна ціна на овес 1,70 руб. за пуд була вищою, порівняно з ціною на зернове жито – 1,50 руб. за пуд. Ціна на ячмінь зростала помірно, з 0,80 руб. до 1,40 руб. за пуд.

Якщо порівнювати зміну динаміки заготівельних цін (Рис. 1) з таксованими цінами на роздрібну торгівлю за 1914 – 1917 рр. по м. Збаражу Тернопільської губернії (Рис. 2), то можна перекоонатися, що темпи росту регульованих окупаційною владою роздрібних цін значно перевищували темпи росту заготівельних цін. За наведеними продуктами у період з вересня 1914 р. по жовтень 1917 р. ціни зросли від 325 % на горох до 993,3 % на житній чорний хліб, а ціни на борошно у середньому зросли від 400 % до 700 %. У цей же період спостерігалися гіпертемпи зростання роздрібних цін і на м'ясні продукти: у 4 рази на баранину, на м'ясо волоче і телятину – майже у 6 разів, на сало, м'ясо свиняче і ковбасу – близько 7 разів, смалець – у 6,9 разів. За досліджуваний період ціни на яйця зросли у 7,5 разів, а на молоко – у 5 разів. Безпрецедентний ріст ціни спостерігався на коров'яче масло від позначки 0,28 руб. у вересні 1914 р. до 3,68 руб. за фунт у жовтні 1917 р., що складало ріст ціни на цей продукт на 1314,3 % [3, 51-52].

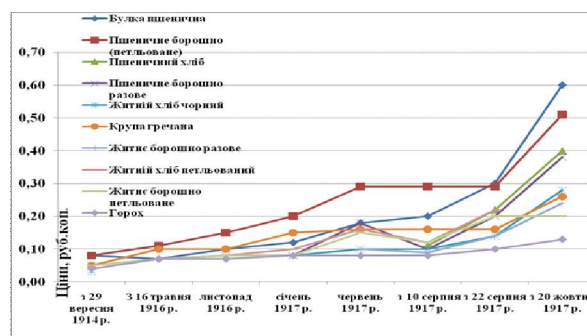

Рис. 2 Динаміка зміни такс цін на хліб, борошно та крупи по м. Збараж Тернопільської губернії, 1914-1917 рр. (руб. коп. за фунт) [3, 51].

Аналізуючи ціни, за якими здійснювалися закупівлі продуктів для російської армії у жовтні 1916 р. на території Східної Галичини та Буковини, із заготівельними цінами, за якими здійснювалися закупівлі продуктів у тиллових російських губерніях (Московській, Орловській, Смоленській), білоруській губернії (Мінській,) та українській (Чернігівській

губернії) (Табл. 2), бачимо, що за всіма позиціями продуктів і фуражу, окрім соломи ярої, спостерігається відчутне заниження закупівельних цін на окупованих територіях.

Таблиця 2
Заготівельні ціни у губерніях Російської імперії та губерніях Галицько-Буковинського Військового генерал-губернаторства, (вибірково) [22, 19; 27, 7-9].

Назва продуктів	Заготівельні ціни (руб. коп./ пуд)					
	по тиловому району Західного фронту (наказ начальника постачань ЗФ №603 від 21 вересня 1916 р.)					по Південно-Західному фронту (пост-ва Головноком. арм. ПЗФ від 24 жовт. 1916 р.)
	Московська губ.	Орловська губ.	Чернігівська губ.	Мінська губ.	Смоленська губ.	Губ. Галичини та Буковини
Жито	2,00	1,76	1,63	1,65	1,40	1,30
Пшениця	2,00	2,00	2,00	2,50	2,00	1,60
Просо	-	-	-	-	-	1,20
Борош. жит.	2,30	1,90	1,95	1,90	1,60	-
Борош. пшен.	4,00	4,40	4,00	4,65	4,60	-
Гречка	-	-	-	-	-	1,40
Кукурудза	-	-	-	-	-	0,80
Квасоля	-	-	-	3,40	-	1,80
Крупа:						
Гречка	5,00	4,80	4,00	4,00	3,85	3,00
Пшенична	4,40	4,04	4,00	3,60	4,00	-
Ячмінна	4,20	3,00	3,40	3,80	3,25	-
Перлова	4,90	6,80	4,90	4,80	5,20	-
Горих	3,60	3,50	2,75	2,90	3,20	1,80
Хліб житній	2,20	2,00	2,20	2,00	1,60	-
Хліб білий	4,20	4,80	4,80	5,60	4,20	-
Свинина	20,0	25,00	20,00	28,00	32,00	-
ВРХ	16,00	16,00	16,00	16,00	16,00	5,20
Сало свин.	20,00	32,00	40,00	32,00	34,00	-
Масло коров	60,00	46,44	48,00	52,00	64,00	28,00
Олія соняш.	20,00	13,20	16,00	14,00	16,00	12,00
Олія конопл.	14,00	10,80	12,00	14,00	14,00	-
Цукор	10,00	10,00	8,88	10,00	10,00	-
Картопля	0,60	0,70	0,55	0,60	0,60	0,40
Овес	2,50	2,20	2,60	2,30	1,92	1,50
Ячмінь	1,90	-	2,20	2,30	1,80	1,20
Сіно посівне	1,60	1,25	1,00	1,30	1,30	0,80
Сіно звич.	1,60	1,25	1,00	1,30	1,30	0,60
Солома яра	0,30	0,53	0,55	0,70	0,52	0,40
Солома озима	0,25	0,35	0,45	0,55	0,45	0,25

Із табл. 2 видно, що найвищі заготівельні ціни були встановлені в російських губерніях – Московській та Орловській, найнижчі – на окупованих територіях Галичини та Буковини. Особливо відчувалася дискримінаційна цінова політика відносно окупованих територій при закупівлі великої рогатої худоби по ціні 5,20 руб. за пуд у живій вазі, порівняно з ціною закупки в імперських губерніях – 16 руб. за пуд, та по маслу коров'ячому – за ціною 28 руб. за пуд, при ціні його закупки в імперських губерніях від 46,44 руб. до 64 руб. за пуд. Навіть після прийняття чергового наказу Галицько-Буковинського Військового генерал-губернатора №150 від 14 березня 1917 р., за яким дещо збільшилися заготівельні ціни для окупованих територій, вони не досягали заготівельних цін жовтня 1916 р., установлених для російських губерній (Московської та Орловської) [26, 83].

Окремою обов'язковою постановою Головнокомандувача армій ПЗФ О. Брусилова від 16 лютого 1917 р. було переглянуто раніше встановлені заготівельні (тверді) ціни на закупівлю великої рогатої худоби, свиней та овець у живій вазі [26, 69] (див. Табл. 3). За період із 24 жовтня 1916 р. до 16 лютого 1917 р. (постанова була чинна до квітня 1917 р.) відбулося збільшення заготівельних цін на велику рогату худобу на 50 %, на овець – 16,7 %, ціни на свиней були диференційовані, залежно від вгодованості – за годованих свиней ціна збільшувалася, залежно від ваги тварини, – від 5 % до 90 %.

Таблиця 3
Заготівельні (тверді) ціни на велику рогату худобу, свині, вівці у живій вазі, жовтня 1916 р. – квітень 1917 р. [22, 19; 25, 2-3; 26, 69]

Назва товарів	Заготівельні ціни, руб. коп./ пуд живої ваги			%, приросту/убутку ціни
	з 24 жовтня 1916 р.	з 1 січня 1917 р.	з 16 лютого 1917 р.	
ВРХ, до 15 пудів	5,20	5,20	7,80	50,00
Вівці	6,00	6,00	7,00	16,70
Свині живі: від 4 до 5 пуд.	8,00	8,00	7,00	12,50 (убуток)
від 5 до 6 пудів	8,00	8,00	9,00	12,50
годовані: від 6 до 7 пудів	10,00	10,00	10,50	5,00
від 7 до 8 пудів	10,00	10,00	13,50	-
від 8 до 9 пудів	10,00	10,00	16,00	-
від 9 пудів і більше	10,00	10,00	19,00	90,00

Окупаційна влада постійно тримала на контролі наявну кількість у місцевого населення тяглової робочої худоби та продуктивної великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз [28, 38]. Такий облік мав значення для здійснення контролю за відбуванням підводної повинності та успішного проведення раптових ревізій. Управління військово-окружного контролера, яке наглядало за фінансовою і господарською діяльністю військових та цивільних органів російської влади, ініціювало створення наказу від 14 грудня 1914 р. № 1913 про наведення «точного і вичерпного обліку про всі наявні в районах запаси і склади продовольчих продуктів, предметів обмундирування та іншого майна, захопленого у супротивника, конфіскованого, ревізованого чи покинутого» [29, 8]. Такий облік давав можливість окупаційній владі орієнтуватися у наявних запасах продуктів і предметів першої необхідності, що логічно впливало на формування довідкових, заготівельних та ревізійних цін.

Питання визначення достовірності заготівельних цін перебувало під особливою увагою Управління військово-окружного контролера. Під час формування зведених відомостей щодо заготівельних цін, які подавалися на затвердження Головнокомандувачеві армій ПЗФ, начальнику постачання армій та Військовому генерал-губернаторові, контролер пильнував, щоб ні в якому разі вони не завищувалися, а то й взагалі були мінімально можливими. Як зазначалося у звіті Управління військово-окружного контролера, саме на їхній підрозділ покладалася обов'язок «здійснювати фактичний нагляд над заготівельними операціями, а також за діяльністю продовольчих складів і магазинів», контролювати ціни по більшості великих договорах-підрядах на постачання продуктів в армію, які укладалися окружним інтендантством і, якщо потрібно, активно втручатися в коригування (у бік зменшення) контрактних цін [29, 11–13]. В окремих випадках, якщо Управління військово-окружного контролера вважало ціну контракту завищеною, то могло рекомендувати інтендантській службі діючої армії відмовлятися від такого постачання взагалі. Пильнучи за економним витрачанням військових коштів, у грудні 1914 р. Управління військово-окружного контролера виходило з клопотанням про перегляд у бік зменшення закупівельних і ревізійних цін, які були затверджені наказом за № 150 Галицько-Буковинського Військового генерал-губернатора, оскільки на їхню думку вони були завищеними [29, 9–9 зв.]. Така діяльність Управління в цілому впливала

не лише на формування цін в окремих випадках, а й на загальну цінову політику на окупованих територіях.

Реквізиції під час евакуації військ. Негативно на економічному становищі селянства Галичини й Буковини позначився й евакуаційний процес під час зміни влади в регіоні. Адже під час відступу як російських, так і австрійських військ місцеве населення щоразу грабувалося, поспішно реквізувалися продукти, збіжжя, худоба, засоби виробництва, знищувалися посіви, забирали до війська «робочі руки», руйнували промислові підприємства, аби вони не дісталися ворогові. Так, зокрема, на початку червня 1915 р. (під час першого відступу російських військ) у жителів Тернопільської губернії військовими чинами було відібрано зерновий хліб, продукти харчування, а також особисті речі з помешкань місцевих жителів [30, 75, 78–79 зв.]. Під час другого (останнього) виведення російських військ із західноукраїнських земель окупаційна влада детальніше розробила тактику евакуаційного процесу. Зокрема, на засіданні екстреного таємного засідання Управління Тимчасового уряду в Сторожинецькому повіті Чернівецької губернії 11 липня 1917 р. планувалося діяти на упередження, до офіційного оголошення евакуації, щоб місцеве населення та заможні поміщики не встигли заховати худобу, гужовий транспорт та інше майно, яке підлягало реквізиції [31, 3]. Вирішено було створити особливі комісії та гуртові військові команди, які мали знехатка розпочинати поголовну реквізицію худоби. Враховуючи те, що зерновий хліб ще «стояв на корені», а певна частина його була засіяна «працею і засобами Міністерства Землеробства» на покинутих землях власників, що втекли до Австрії, пропонувалося гнати худобу стадами через такі поля: «це дозволить, по-перше, уникнути витрат на годування худоби, а по-друге, сприятиме знищенню посівів» [31, 2–3 зв.].

Особлива увага приділялася реквізиції коней та перевізних засобів, організації завантаження вантажів. Усього для евакуації російського цивільного управління Сторожинецького повіту було потрібно 97 парокінних підвід. Отже, для успішного вилучення коней у їхніх власників було вирішено просити у «начальника військової міліції, етапного коменданта, командира обозного батальйону і командира роти призначити караули із солдат і міліціонерів, щоб поміщики, а також і селяни не заводили своїх коней і худобу з метою схову» [31, 2–3 зв.]. Під час другого відступу російських військ у с. Великі Мости Сокальського повіту було реквізовано майже всіх коней, на громаду 5 тис. душ залишилося 10 коней; у Кіцманському повіті в червні 1917 р. забрали 35 % худоби [2, 66].

Висновки. Таким чином, цінова політика російської окупаційної влади на окупованих територіях Східної Галичини та Буковини щодо закупівель сільськогосподарської продукції у місцевого населення мала примусовий, грабіжницький характер, що часто супроводжувалося безоплатним вилученням продуктів та збіжжя. Заготівельні й реквізиційні ціни, які встановлювалися вищою військовою та цивільною окупаційною владою, були значно занижені, порівняно з реальними цінами. Аналіз динаміки змін заготівельних та реквізиційних цін на сільськогосподарську продукцію за період російської окупації 1914 – 1917 рр. показав, що,

незважаючи на високі темпи інфляції, указані ціни мали незначний рівень підвищення, що підтверджує основний принцип цінової політики окупанта на захоплених територіях – скуповування продуктів за безцінь.

Порівняльний аналіз заготівельних цін на сільськогосподарські продукти, які встановлювалися окупаційною владою в Східній Галичині та Буковині під час першої окупації, з цінами, встановленими для губерній тилкових районів Російської імперії, засвідчує явну пріоритетність для окупованих територій. Закупівельні ціни в Східній Галичині та Буковині були вищими, ніж в українських і білоруських губерніях, але нижчими, ніж у польських губерніях, що входили до складу Російської імперії. Під час другої окупації Галичини та Буковини ситуація змінилася в протилежному напрямку – заготівельні ціни стали суттєво заниженими для окупованих територій унаслідок прояву дискримінаційної цінової політики відносно захоплених територій, де можна було активніше застосовувати примусові реквізиційні заходи.

Загалом, з метою безперебійного постачання продуктів харчування для російської армії грабіжницька політика російської окупаційної влади на захоплених територіях Східної Галичини і Буковини негативно впливала на соціально-економічне становище селянства та значно погіршувала продовольче становище в захоплених регіонах.

Список використаної літератури та джерел:

1. Орлик С. Економічне становище та податна здатність селян Галичини і Буковини в період російської окупації в часи Першої світової війни / С. Орлик // Український селянин. – 2017. – №18. – С. 93–100.
2. Коріненко П. Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середина XX ст.) / П. Коріненко, В. Терещенко, В. Старка, А. Киданюк. – Тернопіль: Вектор, 2016. – 200 с.
3. Орлик С. Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни / С. Орлик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2018. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 48–58.
4. Берест І. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / І. Берест. – Львів, 2009. – 22 с.
5. Ільницький І. Проблеми історії Першої російської окупації Галичини (1914–1915 рр.) у сучасному науковому дискурсі / І. Ільницький // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. XIX. – С. 320–344.
6. Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 – 1917 рр. / І. Кучера // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2013. – Вип. 23–24. – С. 194–200.
7. Лозинська І. Економічна політика адміністрації Ф.Ф.Трепова у Галичині / І. Лозинська // Проблеми гуманітарних наук. – 2013. – Вип. 32. – С.123–137.
8. Любченко В. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині / В.Любченко // Велика війна (1914 – 1918) і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2013. – С. 248–300.
9. Мазур О. Наслідки війни для села Східної Галичини / О. Мазур // Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали між нар. наук. конф. (14–15 травня 1998 р.). – 1998. – С. 101–108.

10. Орлик С. Криза внутрішньої торгівлі на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни та вплив її на продовольчий ринок / С. Орлик // Україна – Європа – Світ. – Тернопіль: Тернопільський націон. педагогічного ун-ту імені Володимира Гнатюка, 2018. – Вип. 21. – С. 136–145.
11. Орлик С. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.02 / С. Орлик. – К., 2018. – 806 с.
12. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XXст.) / О. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
13. Мазур О. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: репресивні акції австрійської влади / О. Мазур, О. Сухий // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 2000. – № 408. – С. 73–78.
14. Мазур О. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.) / О. Мазур, І. Патер // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 2007. – № 584. – С. 44–52.
15. Orlyk S. Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War / S.Orlyk, V. Orlyk // Східноєвропейський історичний вісник. – 2019. – №10. – С. 85–93. doi: 10.24919/2519-058x.10.159178.
16. Орлик В. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії / В. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 18. – С.59–64.
17. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.12, оп.1, спр.140.
18. Приказ войскам Временного военного генерал-губернаторства Галиции №107 от 20 ноября 1914 г. (по интендантскому управлению) // Приказы войскам Временного генерал-губернаторства Галиции. – Львов, 1915. – С. 67.
19. Приказ Главного Начальника Снабжения Армий Юго-Западного фронта №240 от 11 марта 1915 года. // Приказы Главного Начальника Снабжения Армий Юго-Западного фронта. – Люблин, 1915. – С.7–11 (388–392).
20. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАК) України, ф.363, оп.2, спр.6.
21. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 370, оп. 1, спр. 112.
22. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф.283, оп.1, спр.135.
23. ДАІФО, ф. 62, оп. 1, спр. 111.
24. ДАЧО, ф. 961, оп. 1, спр. 12.
25. ЦДІАК України, ф. 377, оп. 1, спр. 83.
26. ДАЧО, ф. 957, оп. 1, спр. 59.
27. ЦДІАК України, ф. 722, оп. 1, спр. 4497.
28. ДАЧО, ф. 505, оп. 1, спр. 34.
29. ЦДІАК України, ф. 378, оп. 1, спр. 1.
30. ДАТО, ф. 322, оп. 1, спр. 562.
31. ДАЧО, ф. 957, оп. 1, спр. 3.

References:

1. Orlyk, S. (2017). Economic situation and taxable capacity of villagers of Galicia and Bukovina in the period of russian occupation during the First world war. *Ukrainskyi selianyn (Ukrainian Peasant)*, 18, 93–100 (in Ukr.).
2. Kornienko, P., Tereshchenko, V., Starka, V., & Kydaniuk, A. (2016). *Taxes and duties in the Galician village (end of the XVIII – the middle of the XX century)*. Ternopil: Vector (in Ukr.).
3. Orlyk, S. (2018). Pricing policy of the Russian occupation authorities in the territory of Galicia and Bukovina during the First world war. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria: Istoriia (Scientific notes of Ternopil National Pedagogical*

- University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: History*), 1, part 1, 48–58 (in Ukr.).
4. Berest, I.(2009). Social situation of the population of Eastern Galicia and Western Volhynia during the First World War. *Abstract of candidate's thesis*. Lviv, 22 (in Ukr.).
5. Ilnytskyi, I. (2011). Problems of the History of the First Russian Occupation of Galicia (1914–1915) in the Contemporary Scientific Discourse. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Problems of the history of Ukraine of the XIX - early XX centuries)*, 19, 320–344 (in Ukr.).
6. Kuchera, I.(2013). Policy of the Russian Occupation Administration in Eastern Galicia in 1914–1917. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriia (Bulletin of the Precarpathian University. History)*, 23–24, 194–200 (in Ukr.).
7. Lozynska, I. (2013). Economic policy of F.F. Trepov's administration in Galicia. *Problemy humanitarnykh nauk (Problems of the Humanities)*, 32, 123–137 (in Ukr.).
8. Liubchenko, V. (2013). Russian occupation administration in Galicia and in Bukovina. *Great War (1914 - 1918) and Ukraine*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIO»», 248 – 300 (in Ukr.).
9. Mazur, O. (1998). Consequences of the war for the village of Eastern Galicia. *First World War and Slavic peoples*, 101 – 108 (in Ukr.).
10. Orlyk, S.(2018). The crisis of internal trade in Galicia and Bukovina which were occupied by Russia in the period of World War I and its influence on the food market. *Ukraina – Yevropa – Svit (Ukraine – Europe – World)*, 21, 136–145.
11. Orlyk, S. (2018). Financial policy of the Russian occupation regime in Galicia and Bukovina during the First World War (1914–1917). *Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.02.(World History)*. Kyiv, 806 (in Ukr.).
12. Reient, O. (2003). *Ukraine in the imperial period (XIX - early XX centuries)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukr.).
13. Mazur, O., & Sukhyi, O. (2000). Ukrainian population of Galicia at the beginning of the First World War: repressive actions of the Austrian authorities. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Derzhava ta armiia. (Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. State and Army)*, 408, 73 – 78(in Ukr.).
14. Mazur, O., & Pater, I. (2007). Galician “Ruin”: socio-economic situation in Eastern Galicia (1914–1915). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Derzhava ta armiia (Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. State and Army)*, 584, 44 – 52 (in Ukr.).
15. Orlyk, S., & Orlyk, V. (2019). Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War. *Skhidnoieuropeiskyi Istorychnyi Visnyk (East European Historical Bulletin)*, 10, 85–93. doi: 10.24919/2519-058x.10.159178.
16. Orlyk, V. (2011). On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire. *Problemy istorii Ukrainy XIX–pochatku XX st. (Problems of the History of Ukraine of XIX – beginning XX)*, 18, 59–64 (in Ukr.).
17. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region] (hereinafter referred to as the DAIFO), f.12, d.1, c.140 (in Russ.).
18. Order to the troops of the Provisional Military General Governorship of Galicia No. 107 dated November 20, 1914 (according to the quartermaster administration). *Orders to the Provisional General Governorship of Galicia*. Lviv, 1915 (in Russ.).
19. Order of the Chief Chief of Supply of the Armies of the South-Western Front No. 240 dated March 11, 1915. *Orders of the Chief of Supply of the Armies of the South-Western Front*. Lublin, 1915 (in Russ.).
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (hereinafter referred to as the TsDIAK Ukraine), f.363, d.2, c. 6. (in Russ.).

21. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State Archives of Ternopil region] (hereinafter referred to as the DATO), f. 370, d. 1, c. 112. (in Russ.).
22. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti [State Archives of Chernivtsi region] (hereinafter referred to as the DACHO), f. 283, d. 1, c. 135. (in Russ.).
23. DAIFO, f. 62, d. 1, c. 111 (in Russ.).
24. DACHO, f. 961, d. 1, c. 12 (in Russ.).
25. TsDIAK Ukrainy, f. 377, d. 1, c. 83 (in Russ.).
26. DACHO, f. 957, d. 1, c. 59 (in Russ.).
27. TsDIAK Ukrainy, f. 722, d. 1, c. 4497 (in Russ.).
28. DACHO, f. 505, d. 1, c. 34 (in Russ.).
29. TsDIAK Ukrainy, f. 378, d. 1, c. 1 (in Russ.).
30. DATO, f. 322, d. 1, c. 562 (in Russ.).
31. DACHO, f. 957, d. 1, c. 3 (in Russ.).

S. Orlyk

PURCHASES AND REQUISITIONS FROM PEASANTS IN EASTERN GALICIA AND BUKOVINA DURING RUSSIAN OCCUPATION IN THE FIRST WORLD WAR

Introduction. At the beginning of the Russian invasion of the territory of Eastern Galicia and Bukovina in August 1914, a significant number of peasant and landowning farms were completely ruined or suffered considerable damage. One part of the crop was destroyed by military actions and the other part was requisitioned or looted. One of the main reasons for the start of food problems in the regions seized by the Russian forces in the Eastern Galicia and Bukovina can be considered a total withdrawal of agricultural products from the agricultural producers for the needs of the Russian Army.

Purpose. The purpose is to study the pricing policy of the Russian occupation authorities regarding procurement and requisition prices for agricultural products purchased for the needs of the Russian army from the population of Eastern Galicia and Bukovina during the First World War; to analyze the influence of the factor of establishment of procurement and requisition prices on the general state of the food market of the occupied territories of Eastern Galicia and Bukovina. Taking into consideration the peculiarities of the research in economic history, the interdisciplinary approach was applied as the **methodological basis for scientific research**. The author used some methods of scientific research, which are special in the economy, in particular, methods of collecting and processing information, methods of conducting analytical work, etc., taking into account certain features of the relationship with special historical and general research methods.

The scientific novelty of the study is to reveal the theoretical foundations and practical aspects of the analysis of the financial and economic policy of the Russian occupation regime in Eastern Galicia and Bukovina during the period of the First World War, due to the absence of special historiography works on the specified themes.

Results. The pricing policy of the Russian occupation authorities in the captured territories of Eastern Galicia and Bukovina on the purchase of agricultural products from the local population was forced, predatory, often accompanied by the unpaid expropriation of products and grain. Evacuation processes and the change of power in the region negatively affected the economic conditions of the

peasantry of Galicia and Bukovina. The procurement and requisition prices set by the higher military and civilian occupation authorities were significantly underestimated with real market prices. Analyzing the dynamics of changes in procurement and requisition prices for agricultural products during the period of the Russian occupation of 1914-1917, it was established that, despite high inflation, those prices had a slight increase.

A comparative analysis of procurement prices for agricultural products set by the occupation authorities in Eastern Galicia and Bukovina during the first occupation with the prices set for the provinces of the rear regions of the Russian Empire, indicate a certain priority for the occupied territories. Procurement prices in Eastern Galicia and Bukovina were higher than in the Ukrainian and Belarus provinces that were part of the Russian Empire.

However, during the second occupation of Eastern Galicia and Bukovina, the situation changed in the opposite direction. Procurement prices have become significantly lowered for the occupied territories. Such a change in the vector of the pricing policy of the Russian occupation authorities was the manifestation of discriminatory pricing policies in the captured territories, where it was possible to intensify the use of compulsory requisitions.

Conclusion. It was proved that the basic principle of the pricing policy of Russian occupation authorities in the captured territories of Eastern Galicia and Bukovina was the purchase of agricultural products for no avail. The robbery policy of the Russian authorities in the occupied territories, for the uninterrupted supply of food for the Russian army, was negatively reflected in the social and economic state of the peasantry, which greatly aggravated the food situation in the captured regions.

Key words: Eastern Galicia, Bukovina, the First World War, Russian occupation, pricing policy, occupied territories, food market, requisition, purchases.

УДК 94(470+571) «19»

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-40-44

3. В. Священко

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри
всесвітньої історії та методик навчання Уманського
державного педагогічного університету
імені Павла Тичини*

СЕЛЯНСЬКІ РУХИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

У статті проаналізовано вплив селянських рухів початку ХХ ст. на соціальні зміни в Російській імперії. Виступи селян на початку ХХ ст. охарактеризовано як достатньо організовані. Під час виступів селяни продемонстрували небачений раніше рівень організованості та єдності. Автор вважає, що суспільно-політична активність селянства на початку ХХ ст., а потім і революція 1905–1907 рр. стимулювала уряд до змін.

Ключові слова: селянство, виступи, революція, аграрне питання, Російська імперія.

Постановка проблеми. Епоха початкового нагромадження капіталу передбачає соціальні вибухи.

Вони були в усіх країнах. Однак, якщо в Європі це тривало у XVI – XVIII ст., то в Російській імперії на століття – два пізніше [3, 191]. Зокрема, початок XX ст. в Росії ознаменувався початком Великої селянської революції, яка підштовхнула уряд держави до пошуку шляхів вирішення ряду соціальних проблем, які накопичувалися століттями. У 1902 р. «вибухнуло» українське Лівобережжя (Полтавська і Харківська губернії), надалі селянська революція поширилася на значну частину території Російської імперії, давши імпульс доленосним для імперії Романових подіям 1905 – 1907 рр., а також 1917 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми селянських рухів початку XX ст. в Російській імперії присвячено чимало досліджень. Серед них праці Г. Алексєєва [1], А. Анфімова [2], О. Вронського [4; 5], В. Казарезова [10] тощо. Чільне місце з-поміж досліджень посідає наукова концепція В. Данилова стосовно селянської революції 1902 – 1922 рр., оприлюднена автором у ряді наукових праць [6; 7; 8]. Однак, не всі питання вказаної проблеми з'ясовані повною мірою.

Зважаючи на це, автор статті ставить за мету дослідити селянські рухи початку XX ст. в Російській імперії як важливий чинник соціальних змін.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідники майже одностайні щодо заперечення наявності революційної ситуації напередодні реформи 1861 р. Також вони переосмислюють тезу «закономірного наростання класової боротьби в українському селі», бо частина масових заворушень – суто мирні вчинки, а виступи селян на початку XX ст. характеризуються як достатньо організовані [3, 191]. Українські фахівці здебільшого солідарні з американським колегою Д. Філдом, стосовно того що небезпека селянських рухів стала чинником впливу на політику уряду вже після відміни кріпацтва. На його думку, до 1850-х рр. фундаментальні політична та ідеологічна структури, на яких базувалося кріпосне право, уже були зруйновані. Як тільки держава залишила цей інститут без своєї підтримки, він одразу ж розвалився [9, 18–19].

Прагнучи модернізувати Росію якоюсь мірою за західним зразком, уряд розраховував уникнути пов'язаних із цим соціальних наслідків: створити сучасну промисловість, але уникнути «язви пролетаризації», насадити освіту, але обійтися без вільнодумства і тощо. [16, 139].

Це ж саме спостерігалось і в аграрній сфері. За словами В. Данилова, «Росія вступила в XX ст. зі збереженням поміщицького землеволодіння при селянському малоземеллі, з викупними платежами селян за «звільнення» від кріпосного права, з політичним пануванням поміщиків на селі, з селянським безправ'ям, які доходили до адміністративної (без суду) висилки з рідних місць і навіть тілесних покарань – прямого пережитку кріпосного рабства. Збереження кріпосницького насильства над селом, зволікання з проведенням давно назрілих соціально-економічних реформ робило неминучим революційний вибух» [8].

Поодинокі селянські виступи, як ми знаємо, були постійним явищем російської дійсності. Разом із тим до початку XX ст. вони не становили значної небезпеки для царського режиму. Не зважаючи на це, охоронне відомство і самі монархи постійно відчували напругу,

яка виходила із села, що певною мірою визначало жорсткість курсу на придушення будь-яких селянських протестів.

Нове проявилось у 1902 р. Уже в 1901 р. кількість селянських виступів збільшилася більше ніж втричі (з 33 в 1900 р. до 113 у 35 губерніях). У 20 випадках для їх придушення викликалися війська [13, 81]. Почастішали випадки збройного опору селян. Вельми показові щодо цього хвилювання в серпні 1901 р. селян Пермської губернії, які не погодилися з розмірами відведених їм наділів і продовжували користуватися землями гірських заводів, до яких вони були раніше приписані. Селяни с. Бучин Верхотурського повіту (зібралось до 500 осіб, які представляли 6 сільських товариств, що претендували на землі Алапаївського заводу) зустріли послану для їх утихомирення поліцію, озброївшись рушницями, косами, вилами, сокирами, і лише прибуття двох рот солдат зломало їх опір [2, 37–42]. Найбільшим розмахом і завзятістю селянських виступів тогоріч вирізнялися Подільська (21), Волинська (11) і Київська (8) губернії.

Наймасштабнішим за розмахом і різноманітністю форм селянського руху став 1902 р. (217 виступів). Його апогеєм став масовий виступ селян Константиноградського і Полтавського повітів Полтавської та Валківського і Богодухівського повітів Харківської губернії, що охопив 19 волостей з 337 селищами і населенням в 150 тис. осіб. Розпочавшись 12 березня з нападів на Карлівський маєток Мекленбург-Стреліцьких, рух швидко розростався і був придушений тільки 5 квітня після розстрілів і масових екзекуцій [2, 103–111]. Приводом до хвилювань став жорстокий недорід 1901 р. Розпочавшись з вимог про видачу продовольства, насіння для посіву та корму для худоби, рух незабаром переріс у розграбування і підпали садиб і господарських будівель. Всього нападам піддалися 105 маєтків як дворянських, так і купецьких, заможних козаків, міщан і селян. Останні зазнали найбільш жорстоких дій з боку нападників. Однак жертв серед власників не було. Метою знищення садиб було «виживання» їх власників і недопущення їх повернення, щоб потім так чи інакше отримати їх землі [13, 81].

Під час виступу селяни продемонстрували небувалий раніше рівень організованості та єдності, на що влада спочатку не звернула особливої уваги. Про причини, хід і характер подій в цьому регіоні ми можемо судити із досить цікавих свідчень директора Департаменту поліції О. Лопухіна, що були викладені ним в доповідній записці від 8 грудня 1904 р. імператору Миколі II [2, 108–111]. Будучи в момент повстання прокурором Харківської судової палати, він мав можливість безпосередньо спостерігати за подіями, що відбувалися, а потім, вже отримавши призначення в департамент, проаналізував їх і виклав своє розуміння проблем аграрного руху. У записці відзначалося, що селянському бунту передували п'ять неврожайних років і голодів, 1901 р. став межею їх терпіння. «Спочатку селяни, – барвисто описує автор перебіг подій, – являлись в економії і вимагали хліба, картоплі й худоби, кажучи: «Не дасте – все одно візьмемо», – потім стали брати все, що хотіли, мовчки, без попередніх вимог, потім подекуди почали бити службовців в економіях і, нарешті, стали палити садиби». Такому розвитку подій, на його думку,

сприяли не тільки скрутному економічному становищу селян, а й цілий ряд обставин: низький рівень селянської правосвідомості, бездіяльність місцевої влади і слабка інформованість МВС, а також революційна пропаганда, що особливо поширилася з кінця 1901 р. На заворушеннях, доповідав автор записки, «позначилися: зубожіння селянства, його станова приниженість, створена довгими роками безправ'я відсутність свідомості про закон і право і тупа жорстокість звичаїв. Голодні, не бачивши протягом декількох років хліба без домішки соломи або деревної кори і давно не знавші м'ясної їжі, мужики йшли грабувати чуже добро з усвідомленням своєї правоти, заснованій на безвиході становища і на тому, що їм допомоги чекати немає від когось» [2, 110–111].

Завдяки «рішучим» діям влади порядок був відновлений. До Харкова прибув сам міністр внутрішніх справ В. Плеве. До попереднього слідства було залучено 960 осіб, з яких до різних термінів ув'язнення були засуджені 836. На селян була накладена контрибуція за заподіяну власникам шкоду, яка становила величезну суму. Однак за відсутністю у них коштів вона так і не була ними сплачена. Повертаючись до подій трирічної давності, О. Лопухін у тій же записці писав: «Заворушення ці, справді гідні назви бунту, були до того жакливі, що, оцінюючи їх тепер, майже через три роки, не можна не здригнути від заснованого на спостереженні над ними свідомості тієї несподіваної простоти, з якою може спалахнути в Росії і розростись народний заколот. Якщо настане хвилина, коли в значній кількості губерній імперії селянам стане жити неможливо, і якщо в одній з губерній з'явиться який-небудь зовнішній поштовх для заворушень, вони можуть розростися в такий безконтрольний рух, хвилі якого охоплять територію таку розлогу, що з ним не можна буде впоратися без кривавої розправи» [2, 109].

Іншим осередком селянських виступів стали Озургетський і Зугдідський повіти Кутаїської губернії, де селяни захоплювали поміщицькі землі, відмовлялися віддавати власникам маєтків частку врожаю в якості орендної плати і нести грошові повинності на користь духовенства. Заворушення почалися в 1902 р. зі сходок, що мали політичне забарвлення, яке їм надавала участь у них соціал-демократів, висланих після батумської демонстрації. Викликані війська придушили заворушення. На селян, в якості кругової поруки було покладено відшкодування завданої шкоди, були закриті всі наявні в повітах бібліотеки і читальні, заарештовані 157 найбільш активних учасників хвилювань, з яких 25 були засуджені, а решта вислані з краю в адміністративному порядку [13, 83]. Навесні наступного року виступи селян із початком польових робіт поновилися, вони набули форми відмови від оренди поміщицьких земель і найму для їх обробітки. Керівники-агітатори, за повідомленнями поліції, застосовували щодо селян, які не погоджувалися примкнути до руху, «заходи залякування» аж до псування посівів і підпалів будівель. Однак під час поліцейського розшуку керівників ті ж селяни «ретельно приховували» їх імена [2, 88–91, 153–154].

Дані хроніки свідчать, що найбільшого розмаху селянські виступи набували в тих регіонах, де поряд із селянським малоземеллям були дуже заплутані

земельні відносини. Не випадково за кількістю селянських заворушень лідерами були Волинська, Київська, Кутаїська, Пермська, Подільська губернії. До них приєднувалися Воронежська і Саратовська губернії, в яких було багато малоземельних селян. У результаті жорстких дій влади чисельність відкритих виступів селян у 1903 р. помітно знизилася (з 217 до 142), скоротилася кількість викликів військ (з 43 до 26). Водночас різко зросла кількість підпалів (з 7 в 1901 р. до 69 в 1902 р. і до 389 в 1903 р.), основна маса яких припала на Пензенську (238) і Саратовську (119) губернії [13, 83–84].

Ситуація залишалася напруженою. Сам П. Столипін у всепідданнішому звіті за 1904 р. змушений був відзначити, що, незважаючи на цілком сприятливий за врожайністю рік, становище на селі вкрай скрутне. Виручені від продажу хліба гроші пішли як у пісок. Взимку селяни цілих сіл займалися жебрацтвом як промислом. Тривали, хоча і в меншій кількості, селянські заворушення. Випадки підпалів скоротилися до 50, але і цей показник був високим і викликав у влади тривогу. Все це дало привід губернатору зробити висновок, що «рік дав сумний доказ якогось корінного безладу в селянському житті». І головною причиною цього «безладу» він вважав засилля на селі общини. Звідси панування серед селян зрівняльних настроїв, труднощі з упровадженням у сільське господарство будь-яких агрокультурних і агротехнічних вдосконалень, складнощі з придбанням через Селянський банк земель в особисту власність. Все це вкрай лютило селян і створювало умови для революційної пропаганди. Вихід П. Столипін бачив у зміцненні одноосібної земельної власності селян, яка не тільки мала підняти рівень селянських господарств, а й була покликана створити міцну опору для режиму, бо «дрібний власник є тією основою суспільства, на якій ґрунтується стійкий порядок у державі» [11, 83–87].

1904 р., незважаючи на спад селянського руху (114 виступів, які потягли за собою в 22 випадках виклик військ), викликаний швидше за все деяким підйомом патріотичних настроїв на початку російсько-японської війни, все ж не давав далекоглядним політикам приводу для заспокоєння. Було очевидно, що надії на общину як на оплот порядку на селі себе не виправдали. Зокрема, одним із перших такий висновок зробив С. Вітте, який знайшов підтвердження своїм спостереженням на прикладі харківсько-полтавських хвилювань. Виступаючи на одному із засідань Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, він зазначив, що «заворушення виникли і отримали особливо сильний розвиток в Константиноградському повіті Полтавської губернії, де з 195 тис. дес. селянської надільної землі знаходяться в общинному користуванні з щорічними при тому переділами ріллі – 175 тис. дес.» [14, 24]. Однак ця ситуація не похитнула впевненості В. Плеве і прихильників старого аграрного курсу в політичній лояльності общини. Її неперушність, інертність і раніше здавалися їм надійним заслоном від революційного екстремізму, гарантією вірності селянства самодержавству.

Наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр. ряд сільських громад за підтримки земств намагалися налагодити на надільних землях колективне господарство: організовувати спільні роботи з оранки,

сівби, обробітку посівів, збору врожаю, споруджувати громадські підприємства і т.п. Як правило, доля таких починань була плачевна – майже всі вони швидко розпадалися. Інший варіант вирішення проблеми, пов'язаний з додатковим наділенням, міг би, мабуть, полягати в прискоренні стихійної індивідуалізації селянського господарства на ґрунті приватної власності. Однак цей процес вимагав ряду умов: лібералізації селянського законодавства, створення можливостей для використання надлишків робочої сили в інших галузях економіки, тобто збалансованого її розвитку, наявності необхідного земельного мінімуму і стартового капіталу для модернізації господарства. Уряд же, всіляко гальмуючи стихійний соціально-економічний розвиток села, ускладнював ситуацію. Сподівання на вирішення проблеми часом вже не мали підстав. Самодержавство на рубежі 1880 – 1890-х рр., намагаючись штучно продовжити життя патріархально-общинних інститутів серією консервативних законів і посиленням адміністративної опіки над селом, вичерпало ліміт часу на її модернізацію. Більше того, вже напередодні революції воно все ще намагалося обстоювати старий курс аграрної політики, культивуючи у такий спосіб общинний інфантізм щодо поземельних проблем, правових питань, особистої заповзятливості й відповідальності кожного господаря, штучно гальмуючи формування понять законності і власності. Але, як це не парадоксально, урядова політика зіграла певну роль у селянських настроях і вимогах під час аграрних конфліктів: держава, взявши на себе завдання жорсткого регулювання землеволодіння і землекористування, сама провокувала селян на висування вимог про створення умов для господарювання та життєзабезпечення, про наділення їх землею [4, 85].

Після небувалого для пореформеної епохи вибуху селянського руху в 1902 р. почався вимушений частковий демонтаж деяких конструкцій «ретроградного» типу: маніфест 26 лютого 1903 р. полегшував вихід селян із общини і розширював сферу діяльності Селянського банку, закон від 11 серпня про скасування тілесних покарань селян за вироком волостного суду, про скасування кругової поруки і тощо. Однак всі ці окремі заходи загалом кардинально не міняли ситуації на селі.

Саме селянські рухи стали одним із основних чинників активізації осмислення аграрного питання урядовими колами, проурядово налаштованою політично активною та науковою громадськістю. Збройна боротьба селян на початку XX ст. безапеляційно засвідчила не лише гостроту аграрної проблеми у країні, а – потребу нагального її вирішення.

Про це говорить і створення урядом різних надзвичайних комісій, які б вивчили стан справ на селі. Серед них «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів», «Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ», «Комісія Центру», «Комісія Особливої наради О. Оболенського», «Особлива нарада О. Стишинського», «міжвідомча Особлива нарада А. Куломзина», «Комісія М. Кутлера», «Нарада В. Гурко», «Особлива комісія Головного управління землеробства та землепорядкування», діяльність яких розглянута нами в окремому дослідженні [15].

Разом із тим дослідники роблять висновок, що за п'ятдесят пореформених років під впливом модернізаційних процесів, що мали місце у Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип [12, 74].

Висновки. Отже, суспільно-політична активність селянства на початку XX ст. стимулювала уряд до змін в аграрній сфері. Цьому сприяли як колективні, так й індивідуальні висупи селян. Поширеними були пасивні (непокоря виконувати накази, відмова працювати й ін.) і активні виступи селян (захоплення земель, убивства дідачів і членів їхніх сімей, підпали маєтків). Селяни чітко розуміли, чого вони хочуть (земля, освіта, самоврядування), а також оптимальні шляхи реалізації своєї мети.

Особливості селянських виступів, на переконання В. Данилова, полягали не тільки в їхній масовості та радикалізмі щодо дідачів, а й у відчуженні до влади, втраті надії на справедливість за існуючого ладу. За словами цього історика: «У 1902 р. на історичну арену вийшов новий селянин – селянин епохи революції» [8, 22].

Список використаної літератури та джерел:

1. Алексеев Г. Крестьянский вопрос как зеркало трех революций в России / Г. Алексеев // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XX века: сборник статей / науч. ред. А.И. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 137–142.
2. Анфимов А.М. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 гг. / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1998. – 368 с.
3. Бондар В.В. Сучасна історіографія пореформеного селянства / В.В.Бондар, Ю.П. Присяжнюк // Український історичний журнал – 2011. – № 2. – С. 180–201.
4. Вронский О. Государственная власть Российской империи и проблемы формирования основ перспективного аграрного курса на рубеже XIX – XX веков. / О.Г. Вронский. – М., 1999. – 108 с.
5. Вронский О. Крестьянство и власть (1900 – 1923) / О. Вронский. – Тула: ТО ИРО, 1993. – 137 с.
6. Данилов В.П. Аграрные реформы и аграрные революции в России (1861–2001) // Россия в XX веке: Реформы и революции: В 2 т. – Т.1. – Москва, 2002.
7. Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310–321.
8. Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. [Электронный ресурс] / В. Данилов // Крестьяне и власть. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4–23. – Режим доступа: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
9. Захарова И. Г. Великие реформы в России. 1856 – 1874: Сборник / И. Г. Захарова, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 336 с.
10. Казарезов В.В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX в.). Т.1 / В.В. Казарезов. – М.: Колос, 2000. – 472 с.
11. К истории аграрной реформы Столыпина // Красный архив. 1926. – Т. 4. – С. 81–90.
12. Кононенко Ю.С. Селянська революція 1902 – ? рр. / Ю.С. Кононенко, С.В. Корновенко // Український селянин: 36. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. – Вип. 16. – С. 73–78.
13. Первая революция в России: взгляд через столетие. Под ред. А.П. Корелина, С.В. Тютюкина. – М.: Памятники исторической мысли, 2005. – 602 с.
14. Протокол № 10 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 32 с.

15. Священко З.В. Проурядові аграрні ініціатива в Російській імперії на початку XX століття / З.В. Священко. – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2012. – 349 с.
16. Тютюкин С.В. Реформы и революция 1905–1907 гг. // Реформы и реформаторы в России. – М.: ИРИ РАН, 1996. – 192 с.

References:

1. Alekseev, G. (2011) Peasant question as a mirror of the three revolutions in Russia. *Government and the peasantry in XIX – early XX century: a collection of articles*, Kolomna Moscow state Regional Socio-Humanitarian Institute (in Russ.).
2. Anfimov, A.M. (1998). *Peasant movement in Russia in 1901 – 1904*. M.: Nauka (in Russ.).
3. Bondar, V.V., Prisyajnyuk Yu.P. (2011). Contemporary historiography of the post-reform peasantry. *Ukrainian Historical Magazine*. 2. (in Ukr.).
4. Vronsky, O. (1999). *The state power of the Russian Empire and the problem of forming the foundations of a promising agrarian course at the turn of the nineteenth and twentieth centuries*. M. (in Russ.).
5. Vronsky, A. (1993) *Peasantry and power (1900 – 1923)*. Tula: TO IRO (in Russ.).
6. Danilov, V. (2002). Agrarian Reforms and Agrarian Revolutions in Russia (1861-2001). *Russia in the 20th Century: Reforms and Revolutions*: In 2 t. 1. Moscow, (in Russ.).
7. Danylov, V. (1992) Agricultural reforms and agricultural revolution in Russia / V. Danilov. *Great stranger: the peasants and farmers in the modern world*, Moskov. (in Russ.).
8. Danylov, V. (1996) The peasant revolution in Russia, 1902 – 1922. *Peasants and power*. Retrieved from www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
9. Zakharova, I.G., Eklofa, B., Bushnell, J. (1992). *Great reforms in Russia. 1856 - 1874*: Collection. Moscow: Izv. Mosk. Un-ta, (in Russ.).
10. Kazarezov, V. (2000) *The peasant question in Russia (end of XIX – the first quarter of XX century)*. M.: Kolos (in Russ.).
11. To the history of agrarian reform Stolypin (1926). *Red archive*. 4 (in Russ.).
12. Kononenko, Y.S. Kornovenko, S.V. (2016) Peasant Revolution 1902 -? gg. (*Ukrainian peasant*). Vyp. 16, 73-78. (in Ukr.).
13. *The First Revolution in Russia: A View Through the Century*. (2005). Ed. AP Korelina, SV Tyutyukin. M.: Monuments of Historical Thought, (in Russ.).
14. Protocol №. 10 (1905). *Protocols on peasant affairs*. S-Pb. (in Russ.).
15. Svyshchenko, Z.V. (2012). *Progovernmental Agricultural Initiative in the Russian Empire at the Beginning of the 20th Century*. Uman: FOP Zhovtyy O., (in Ukr.).
16. Tityukin, S.V. (1996). Reforms and Revolution of 1905-1907. *Reforms and reformers in Russia*. Moscow: IRI RAS, (in Russ.).

Z. Svyaschenko

PEASANT MOVEMENTS IN THE BEGINNING OF XX-TH CENTURY IN THE RUSSIAN EMPIRE AS FACTOR OF SOCIAL CHANGES

Introduction. The article analyzes the influence of the peasant movements of the early XX-th century on social changes in the Russian Empire. It is noted that the danger of peasant movements has become a factor in influencing government policy after the abolition of serfdom. Until the 1850's, the fundamental political and ideological structures on which serfdom was based were already ruined. As soon as the state left the institution without its support, it was immediately collapsed.

However, by the beginning of the XX century peasant protests did not pose a significant danger to the tsarist regime. Despite of this, the security agency and the monarchs themselves constantly felt the tension that came out of the village, which to some extent determined the stiffness of the course to suppress any peasant protests.

Purpose. The purpose of the proposed study is to show the peasant movements of the early XX- th century in the Russian Empire as an important factor in social change. The research is based on such principles of historical knowledge as science, historicism, objectivity, system analysis, and so on. As a basis of the research, we have chosen a socio-cultural approach, in which an active personality becomes the subject of scientific attention – a multidimensional social and cultural entity, the subject of action, his morality, which forms the basis of any culture, in our case – a peasant.

Results. The protests of the peasants in the early XX-th century are characterized as enough organized. During the protests the peasants demonstrated an unprecedented level of organization and unity.

The author considers that the spontaneity and awareness of the peasant movement of the early XX-th century, and then the revolution of 1905 – 1907, stimulated the government to change. This was facilitated by both collective and individual actions of the peasants. The passive and active actions of the peasants were widespread. Peasants clearly imagined what they want (land, education, self-government), as well as the best ways to realize their goal.

Conclusion. It was concluded that the peculiarities of peasant protests consisted not only in their mass and radicalism in relation to the grandfathers, but also in alienation to power, loss of hope for justice under the existing system. The beginning of the XX-th century characterized by the emergence of a qualitatively new peasant – a peasant era of the revolution, and the peasant movements themselves became a significant factor in social change.

Key words: peasantry, protests, revolution, agrarian question, Russian Empire.

УДК 94(100:477) «1914/1918»
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-44-49

Міхал Шмігель

доктор історичних наук, доцент кафедри історії
філософського факультету Університету ім. Матей
Бела, Словаччина

Марек Сирни

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології
факультету політичних наук і міжнародних відносин
Університету ім. Матей Бела, Словаччина

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1918-1919): СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ СЛОВАЧЧИНИ

У статті проаналізовано суспільно-політичну ситуацію у Словаччині у період національної та соціальної революції в Чехословаччині 1918-1919 рр. Розкрито, що перехід від угорської до нової чехословацької влади і порядку був досить складний, як з точки зору внутрішньої безпеки, так із точки зору контролю і управління територією. Настав розтягнутий на кілька місяців

перехідний період невизначеності, хаосу, плутанин, «народної» й соціальної революції. Проти нової слов'янської республіки склалося багато великих опозиційних груп. Потужна хвиля опору піднялася в національній сфері – з боку німців та угорців. Набагато гірше і важче було забезпечити цілісність і суверенітет своєї державної території, авторитет нових державних органів і суспільної системи.

Ключові слова: національна і соціальна революція, революційні перетворення, розпад Австро-Угорщини, створення Чехословаччини, Словаччина, 1918-1919 рр.

Постановка проблеми. Від 1916 р. в Австро-Угорщині поглиблюється політична, економічна і соціальна криза, викликана продовженням війни, до якої монархія не була готова. Відбувається накопичення проблем із поставками продовольства, збільшується податковий тягар на населення, зростає кількість страйків із вимогою поліпшення соціальних умов, запровадження загальних виборів, на фронті множить кількість повстань і дезертирів. У цій загостреній соціально-економічній ситуації велика частина словацького політичного представництва бачила вихід із кризи в реалізації ідеї розриву з Угорщиною і входження Словаччини до складу нової Чехословацької держави, де словаки (і підкарпатські русини) повинні були забезпечити собі національні права нарівні з чеською більшістю. Перехід від застарілої монархії до модерної демократичної республіки був дуже складним – національно-соціальною революцією у прямому значенні цього слова.

Автори статті ставлять за **мету** дослідити суспільно-політичну ситуацію в Словаччині у період національної та соціальної революції в Чехословаччині 1918-1919 рр.

Виклад основного матеріалу. Територія сучасної Словаччини (сьогоднішньої Словацької Республіки) до 1918 р. майже тисячу років була частиною Королівства Угорщини. Хоча після 1526 р. вона вже офіційно була, разом із самою Угорщиною, частиною Габсбурзької Австрійської імперії, однак для Словаччини угорські реалії й політика завжди мали вищий пріоритет ніж віденські. Це особливо посилювалося після дуалізації монархії, коли зростаючий словацький національний рух на рубежі XIX – XX ст. було піддано насильницькій мадяризації угорською правлячою елітою [1, 87-88].

Ідея автономної або повністю самоврядної Словаччини в багатоетнічній імперії Габсбургів або Угорському Королівстві появилась на початку масової політичної мобілізації в революційні 1848-1849 рр. Це була відповідь на успішний угорський національний рух, спрямований на придушення інших національних ідентичностей в австрійській Угорщині [2, 210, 456-460]. напередодні Першої світової війни словаки з Верхньої Угорщини (гірські райони Північної Угорщини, тобто Словаччина) відчули активізацію урядових зусиль із культурної асиміляції з титульною угорською політичною нацією – угорцями. Наприклад, витіснення словацької мови зі шкіл, цілеспрямована підготовка проугорського патріотизму, переслідування вчителів, які чинили опір мадяризації [3, 93-95]. Цей тиск спонукав до об'єднання спочатку незначні словацькі політичні групи [4], які в основному формували свої власні національні фракції у межах

загальноугорських політичних партій (націоналісти, соціалісти, ліберали) [5, 391].

Проте напередодні Першої світової війни більшість словацького населення все ще не визначилася на національному рівні й залишалася неактивною [6, 25-31]. Крім чисельно меншої проугорської елітарної групи (дворянство, чиновники держслужби тощо), тут була невелика група інтелектуалів і дрібної буржуазії (результат економічних реформ останніх угорських урядів), яка намагалася привернути словацьке населення до сфери словацьких національно-політичних інтересів [5, 383-386]. Більшість населення, яке як і раніше складали переважно бідні селяни, була політично пасивною і політичні суперечки словацьких та угорських націоналістів, чи угорський державний патріотизм, їх не цікавили. Пріоритетним для народних мас було питання про їх соціально-економічне становище в угорському суспільстві.

Однак всі ці соціальні реалії змінилися з початком Першої світової війни, особливо в її другій половині. Зі Словаччини було мобілізовано до 400 000 солдатів [7, 34]. Це було найбільше за всю словацьку історію. Такої кількості не було навіть у роки Другої світової війни. До 70 тис. людей зі Словаччини загинуло, а десятки тисяч залишилися каліками [8, 55]. Разом із поглибленням економічної кризи і безкінечних поставок для фронту тільки питанням часу залишилося поєднання соціальної фрустрації словацького населення з протестами проти національного гніту з боку угорської влади [9, 161-162].

До соціально-економічних протестів в угорських, а, відтак, і в словацьких містах на початку 1918 р. додалися також повстання солдат на фронті [7, 252-255]. Найбільш відомим був виступ словацьких солдатів Тренчанського полку, розташованого в Крагуєваці (Сербія), які, перебуваючи під тягарем безперервних боїв, більшовицької пропаганди і «народного» націоналізму («простий» словацький солдат порівняно з «панським» угорським або австрійським офіцером), відкрито виступили проти своїх командирів. Результатом цього повстання став розстріл 44 солдатів полку [10, 15-16]. Великі бунти солдатів проходили і в тилу. Збільшувалася кількість дезертирів на фронті (зростали під впливом слов'янських ідей і створення чехословацьких легіонів), солдати не поверталися з відпусток або оздоровчих відпочинків і втікали зі своїх домів у місцеві ліси, де вони утворювали збройні групи.

3 літа 1918 р. відбувається поступове і нестримне руйнування державної влади. Це було пов'язано із загальним несприятливим розвитком стану монархії в роки війни. Завдяки діям в еміграції Томаша Гарріка Масарика і його Національного комітету Чехословаччини (словаків представляв Мілан Ростислав Штефанік, серед американських русинів активізувалася група Григорія Жатковича [11, 15]), який лобіював в керівництві країн Антанти створення Чехословацької держави, поступово зростає внутрішня словацька політична активність. Восени 1918 р. Словацька національна рада вже публічно заявила про необхідність для Словаччини відокремитися від Угорщини, або Австро-Угорської імперії, яка розпадалася, і приєднатися до створюваної Чехословаччини [12, 172-182]. Після капітуляції Австро-Угорщини новий ліберальний угорський уряд

не зміг втримати Словаччину в складі Угорщини навіть після того, як уряд Каролі прийняв Закон про автономію Словаччини [13, 22].

Набагато складніша ситуація склалася в Підкарпатській Русі, де, крім чехословацької орієнтації, мали місце і українська (з підтримкою греко-католицького духовенства), і угорська, і російська орієнтації та прагнення до повної незалежності. Зрештою, з урахуванням прагматичних міжнародних і соціально-економічних перспектив, переважила ідея автономного приєднання до чехословацької держави [14, 47-48].

Словацькі політики, зосереджені в Словацькій Народній Раді (СНР) та розчаровані небажанням Будапешта в останні десятиліття піти назустріч словакам в національному питанні, 30 жовтня 1918 р., через два дні після фактичного оголошення чехословацької держави в Празі (28 жовтня), заявили про об'єднання своєї долі з чехами в спільній державі [15, 38]. Це відбулося, незважаючи на те, що словацько-угорське співіснування в Угорщині ніколи не мало насильницьких проявів (на відміну від польсько-українського або навіть угорсько-австрійського конфлікту), а в економічній сфері в останні десятиліття Словаччина інтенсивно індустріалізувалася завдяки угорським модернізаційним законам. Однак це не могло замінити словакам перспективу спільної влади у новій державі з чехами – з дуже близької за мовою, економічно і соціально розвиненої слов'янської нацією.

Перехід від угорської до нової чехословацької влади і порядку був зовсім нелегким ні з точки зору внутрішньої безпеки, ні з точки зору контролю і управління територією. З моменту, коли стало ясно, що Австро-Угорщина війну програла, а старий адміністративний апарат замінить новий, авторитет і компетентність тодішніх угорських властей ігнорувалися. Проте нова чехословацька влада і адміністрація ще не сформувалися. Вони не мали повноважень і збройної сили для забезпечення влади [13, 26-27]. Таким чином, настав розтягнутий на кілька місяців перехідний період невизначеності, хаосу, плутанини і «народної» революції. У деяких місцях залишені поліцейські сили і проугорські чиновники змогли утримати громадський порядок, проте, в інших місцях відбувалися масові захоплення майна і напади на осіб, які вважалися символами старої епохи, соціального або національної нерівності тощо.

Чотирирічне марне очікування простих людей, на плечах яких в основному і лежав тягар війни (мобілізація, загибель, побори, кризи постачання...), призвело до вибуху і перейшло в форму народних «нападів» на багаті поселення, садиби, маєтки, магазини і будинки багатших людей, представників колишньої еліти, адміністрації тощо. Найбільш доступною була власність євреїв, які значно соціально і культурно різнилися від решти населення.

Євреї посідали міцні економічні та соціальні позиції, особливо в останні десятиліття монархії. Часто саме вони були пов'язані з динамічною індустріалізацією та розвитком торгівлі, банківської справи тощо, і таким чином належали до заможної категорії населення. У релігійному аспекті вони повністю різнилися від християнського селянства і використовували іншу розмовну мову. Зважаючи на прагнення утриматися в угорській соціальній еліті й

максимально злитися з панівним державним режимом, тодішня єврейська громада була сильно піддана мадяризації або германізації. Єврейські підприємці, торговці тощо, котрі десятиліттями працювали на те, щоб стати повноцінними і шанованими членами офіційної угорської політичної нації, були природно дуже далекі від ідей національно орієнтованої словацької інтелігенції й частини словацького селянства. Тому соціальне і національне невдоволення під час краху старого режиму і ще неусталеного чехословацького, стосувалося, серед іншого, і євреїв та їх власності [16, 154].

Маси людей, «сп'янілих» відсутністю контролю і покарання з боку державної влади, часто на чолі з озброєними фронтовиками, солдатами, дезертирами тощо, грабували все майно, яке уявлялося як результат соціальної або національної нерівності й експлуатації. Крім єврейської власності часто грабували садиби дворянства. З замків і маєтків, крім продуктів харчування, сільськогосподарського інвентарю, худоби тощо, виносилося все, що прості люди вважали цінним. Численні культурні цінності, меблі та інше, що не можна було вкрасти або відвести, що вважалося непрактичним і марним, було знищено, спалено або пошкоджено іншими способами.

Ця хвиля народного соціального обурення і революційного «гніву», грабежу приватної й суспільної власності для представників нового чехословацького державного істеблішменту була настільки лякливою, що через декілька десятиліть, коли народжувалися плани повалення словацького колабораціоністського режиму під час Другої світової війни, основна увага приділялася необхідності підтримання громадського порядку під час перевороту.

Безладдя поступово затихало разом із переходом управління країною до рук нових чехословацьких властей. Вони сформували свої органи безпеки (армія, жандармерія), які змогли забезпечити захист загальних прав людини, включаючи безпеку приватної власності. Однак набагато гірше і важче було забезпечити цілісність і суверенітет своєї державної території, авторитет нових державних органів і суспільної системи [17, 53-56].

Словацька Народна Рада була не в змозі вирішити критичну ситуацію, яка настала після окупації Словаччини угорськими військовими частинами в листопаді 1918 р. Вона не змогла реалізувати визначені ж нею компетенції – перебрати владу і встановити чехословацький державний суверенітет в Словаччині. Не допомогли їй слабкі чехословацькі військові частини, які були швидко витіснені агресивним угорським військом. Успішним не був і т. зв. тимчасовий словацький уряд в Скаліці, який намагався стабілізувати стан справ у Західній Словаччині. Нарешті, критичну ситуацію мав вирішити Закон про надзвичайні перехідні заходи в Словаччині (№ 64/1918 від 10 грудня 1918 р.), відповідно до якого празький уряд призначив свого повноваженого представника і поставив йому завдання врегулювати ситуацію в країні. Так був створений тимчасовий Кабінет міністрів із повноваженнями щодо Словаччини (до квітня 1920 р. його очолював словак Вавро Шробар), що пояснювалося необхідністю запровадження особливого способу авторитарного управління. Для реалізації централізованого істеблішменту були

скасовані, починаючи з 23 січня 1919 р., всі створені в Словаччині національні ради і комітети (включаючи СНР) з аргументацією, що управління територією більше не можна дуалізувати [13, 10-11].

Колишні австро-угорські або німецько-угорські урядові еліти опинилися у статусі повалених верств. Їх попереднє розміщення в ієрархії монархії стало негативним фактором і вело до соціальної деградації. Замість проугорських або провіденських чиновників, учителів, державних службовців тощо приходили представники нової чехословацької влади, раніше опозиційно налаштовані до австро-угорського режиму. Вони були іншими не тільки національно або політично, але й соціально. Австрійських / німецьких або угорських представників знаті й вищих державних чиновників, відданих монархії, заміняла чеська, словацька або русинська інтелігенція, дрібні підприємці тощо, які були республіканцями і демократами (лише зі Словаччини в 1918-1924 рр. виїхало в Угорщину 107 тис. угорських чиновників із родинами [18, 382]). Ціком природно, що проти нової слов'янської республіки склалося багато великих опозиційних груп. Відносно слабкими були групи дворянства, високих посадових осіб або багатих верств старої проугорської еліти, які або втекли з країни, або відійшли так би мовити на задній план. Однак величезна хвиля опору піднялися в національній сфері. Наприклад, прибуття уповноваженого Прагою «уряду Словаччини» в Братиславу (4 лютого 1919 р.) супроводжувалося великим страйком і маніфестаціями з сильним політичним античехословацьким тоном угорських і німецьких жителів міста [15, 197-198].

Так само, як чеські, словацькі або русинські етноси декларували природне право на власну державу. В цей перехідний соціальний і національний революційний період домагалися своїх національно-політичних прав і німці та угорці, які мешкали на новій чехословацькій території. В чеських землях, в Словаччині й Підкарпатській Русі вони разом складали майже третину населення (у 1921 р. майже 3,9 млн. від загальної чисельності 13,4 млн. жителів республіки). Як і прочехословацькі сили, вони також під час перевороту формували свої національні комітети, які представляли собою перехідну революційну владу на місцевому рівні. І точно так само, як чеські, словацькі або русинські національні комітети підтримували Чехословаччину, так німецькі комітети (з чеських прикордонних регіонів) підтримали проект «Німецькій Австрії», а угорські – намагалися приєднати контрольовану територію до Угорщини. Якщо в чесько-німецькому випадку національна суперечка була розв'язана відносно безболісно (нічого подібного «Німецькій Австрії» не виникло), а чеська армія, поліція і державні органи відносно легко забезпечили свої повноваження в цій області [12, 206], то ситуація в Словаччині й Підкарпатській Русі була значно гіршою.

Це було пов'язано з тим, що нестабільна ситуація в Угорщині призвела до падіння ліберальних проантантовських урядів. Під впливом загальної опозиції до політичних наслідків війни і перспектив післявоєнного устрою простору Карпатського басейну до влади прийшли угорські більшовики. Для утвердження соціалістичної революції вони використовували привабливу ідею відновлення

Великої Угорщини або звільнення від іноземного панування всіх угорців в Карпатському басейні й їх об'єднання. У травні – червні 1919 р. угорська Червона Армія навіть завоювала значну частину східної і південної Словаччини. У місті Прешові була проголошена Словацька Радянська Республіка, як держава-супутник Угорської Радянської Республіки, очолюваної Белою Куном. Республіка, крім заснування радянської адміністрації країни, також заявила про свої зусилля з тісної співпраці з «червоним» Будапештом [15, 225-230]. Небезпека втрати значної частини Словаччини, або її більшовизації, була відвернена загрозою втручання країн Антанти проти Угорської Радянської Республіки. Угорська Червона Армія почала відступати зі словацької частини Чехословаччини і в кінцевому підсумку була витіснена чехословацькими військами [12, 207-208]. В Угорщині їй довелося зіткнутися з наступом контрреволюційної армії адмірала Хорті й румунського війська. Тільки після цього періоду бурхливих потрясінь і боротьби за чехословацький характер повоєнної Словаччини (та Підкарпатської Русі) соціально-національна революція протікала під керівництвом пражських чехословацьких органів.

Завданням міністра повноваженнями стосовно Словаччини В. Шробара та його 14 відділень було: відновити адміністрацію, транспорт і зв'язок, зруйнований під час війни з Угорщиною; організувати поставки населенню продуктів харчування, одягу тощо; виробничу сферу забезпечити сировиною та енергією; керувати внутрішньою та зовнішньою торгівлею; відновити навчання у школах; забезпечити персональні зміни в них та в адміністративному апараті, доповнити кадри; подбати про тих, які у великій кількості переїжджали з чеських земель та заміняли угорських чиновників, учителів, залізничників, листонош; працевлаштовувати прибулих із Росії легіонерів. Необхідно було послабити соціальну та національну напругу та дозволити діяльність політичних партій (включаючи партії меншин), які в умовах парламентської демократії почали організовуватися та готуватися до перших парламентських виборів (у квітні 1920 р.) [13, 11].

Порівняно з тим, що було реальністю в угорській частині монархії до 1918 р., нове республіканське чехословацьке законодавство і структура державної влади були дійсно революційним перетворенням [19, 15-24]. Порівняно з угорським законом про вибори, який в останні роки існування Угорського Королівства «прогресивно» змінився так, що чисельність дорослого населення з правом голосу зросла лише з 5 до приблизно 30% тепер в Чехословаччині вже могло голосувати все доросле населення, зокрема й жінки. Право голосу було одним із найдемократичніших у Європі, що дозволяло громадянам брати участь у формуванні всіх представницьких органів влади.

Було прийняте й нове аграрне законодавство, яке започаткувало реалізацію аграрної реформи. Аграрна реформа мала вирішити екзистенційні проблеми села шляхом перерозподілу на користь дрібних і середніх селян великої земельної власності, яка в основному належала раніше – у випадку Словаччини – угорській знаті. Ця реформа, яка вела до передачі права власності на значну частину землі в руки чеських, словацьких та русинських власників, була привабливою для майже 200 тис. репатріантів (переселенців) до

Чехословаччини (з них 50 тис. приїхали в Словаччину) [20, 57]. За своїм масштабом, порівняно з республіканською Угорщиною або Балканами, це була радикальна аграрна реформа, що позбавила соціальної бази основних опонентів республіканської Чехословаччини [21, 45–48].

З іншого боку, ця (т. зв. перша) аграрна реформа не перерозподілила все землеволодіння (частина земель була винята з експропріації), а також не були задоволені всі селяни, зацікавлені у виділенні землі. Позбавлені власності були землеволодіння понад 150 га орної землі або 250 га загальної площі. Закони дозволяли конфісковане майно залишити в державній власності або виділити за оплату особам, колишнім кріпакам, дрібним землеробам та підприємцям, працівникам сільського та лісового господарства, безземельним. Пріоритет надавався, зокрема, легіонерам, членам збройних сил, інвалідам війни чи родинам загиблих у Першій світовій війні. На виділення землі могли подати заявку різні товариства та муніципалітети. Землю не могли отримати заявники, які не мали чехословацького громадянства, засуджені за злочини, морально збіднілі особи та особи, фізично і психічно не здатні займатися землеробством (виняток становили інваліди війни, їхні вимоги переходили на членів сім'ї). При розподілі землі тривав нормувальний та колонізаційний процес. Колонізація застосовувалася там, де держава була зацікавлена у створенні нових сіл [22, 6] – у малонаселених районах або в районах гомогенного заселення меншин для посилення чесько-словацького елемента (наприклад чесько-словацька колонізація на півдні Словаччини в середовищі угорської меншини).

Поступово були прийняті прогресивні соціальні законопроекти і реформи в галузі освіти (створилася неймовірна за угорських умов широка національна система освіти, різні види професійних страхових товариств, допомоги по безробіттю тощо), послабився вплив церкви на державу.

Зі західно-чеських регіонів країни поступово йшов на схід зовсім новий «порив» суспільного життя. Загальна модернізація громадського життя, величезне збільшення участі мас в культурній та суспільній діяльності супроводжувалися будівництвом широкого громадянського суспільства, яке зі своїми демократичними стандартами поступово стало «острівною» специфікою у всій Центральній Європі. Іншими словами, з оглядом на розвиток подій у 1920-х – 1930-х рр., Чехословаччина стає островом демократії в Центральній Європі.

Висновки. Зі створенням Чехословацької Республіки було відкрито новий перспективний етап – особливий для словацької нації, з якого були усунені утиски, кривди та дискримінація попередньої епохи та в якому у співіснуванні з чеським народом мали бути досягнуті повноцінні результати для розвитку Словаччини. Порівняно з застарілою державою Габсбургів нова модерна демократична республіка принесла незрівнянно кращі можливості для вільного національного, громадянського та політичного життя. Закінчилося довготривале чуже панування, зникла монархічна система, політична влада перейшла з рук австро-німецьких та угорських в руки представників чеського, словацького та русинського етносу. Значною історичною зміною було усунення залишків феодалізму і втілення в життя

основних демократичних прав. У Словаччині закінчився період мадяризації, словацька мова увійшла до шкіл, установ та громадського життя. Однак ці позитивні факти були сильно ослаблені тим, що створення нової держави не було зміною однакової якості для всіх частин республіки. Хоча первинні очікування не були повністю реалізовані, залишається фактом, що політична і соціальна революція 1918–1919 рр. дозволила Словаччині (в межах Чехословаччини) увійти до складу європейських суспільств із високими демократичними стандартами.

Список використаної літератури та джерел:

1. Holec R. Úvahy k fenoménu maďarizácie pred rokom 1918 / R. Holec // Kľúčové otázky moderných slovenských dejín; ed. D. Kováč. – Bratislava, 2012. – S. 80–135.
2. Viator S. Racial problems in Hungary / S. Viator. – London, 1908. – 542 s.
3. Deák L. Slovaks in the Hungarian statistics / L. Deák // History and politics; ed. D. Kováč. – Bratislava, 1993. – S. 93–104.
4. Štátny archív Bratislava, f. Krajský súd v Bratislave I (1872–1954), šk. 5. Národnostné poburovanie.
5. Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. – Bratislava, 1998. – 602 s.
6. Lipták E. Slovensko v 20. storočí / E. Lipták. – Bratislava, 1998. – 386 s.
7. Prvá svetová vojna 1914 – 1918 / ed. D. Kováč. – Bratislava, 2008. – 321 s.
8. Chorvát P. Slovinci v rakúsko-uhorskej armáde počas Prvej svetovej vojny / P. Chorvát // Vojenská osveta. – 2014. – а. 2. – S. 44–56.
9. Bibó I. Bieda východoeurópskych malých štátov / I. Bibó. – Bratislava, 1996. – 580 s.
10. Hronský M. Štyridsaťštyri / M. Hronský // Historická revue. – 1994. – а. 4. – S. 15–16.
11. Shandor V. Podkarpatská rus od vzniku Československa po sovětskou anexi / V. Shandor. – Praha, 2013. – 312 s.
12. Veselý Z. Dějiny české zahraniční politiky / Z. Veselý. – Praha, 2013. – 536 s.
13. Krajčovičová N. Slovensko na ceste k demokracii / N. Krajčovičová. – Bratislava, 2009. – 267 s.
14. Kárník Z. České země v éře první republiky / Z. Kárník. – Praha, 2000. – 570 s.
15. Hronský M. Trianon. Vznik hranic Slovenska a problémy jeho bezpečnosti / M. Hronský. – Bratislava, 2011. – 685 s.
16. Jablonický J. Z ilegality do povstania / J. Jablonický. – Bratislava, 2009. – 239 s.
17. Symý M. Slovenské dejiny. 20. storočie. I. diel / M. Symý. – Banská Bystrica, 2016. – 239 s.
18. Jakešová E. Sociálno-ekonomické aspekty migrácie obyvateľstva Slovenska v dvadsiatych rokoch 20. storočia / E. Jakešová // Historický časopis. – 1987. – а. 3. – S. 381–399.
19. Bartoš J. Československo 1918–1938: Fakta, materiály, reálie / J. Bartoš, M. Trapl. – Olomouc, 1994. – 104 s.
20. Tišliar P. Organizovanie vysťahovalectva v Československej republike na začiatku 20. rokov 20. storočia / P. Tišliar // Migračné procesy Slovenska (1919 – 1948); M. Šmigel', P. Tišliar et al. – Banská Bystrica, 2014. – S. 56–70.
21. Kornovenko S. Revolutionary disturbances in the early XX century: Agrarian Law of Central and South-Eastern Europe / S. Kornovenko, N. Zemzyulina // Ukrainkyi selianyn [Ukrainian peasant]. – 2018. – а. 19. – P. 45–49.
22. Hudecová E. Pozemková držba na území Slovenska / E. Hudecová // Slovenský geodet a kartograf. – 2014. – а. 1. – S. 4–8.

M. Šmigel', M. Syrný

CZECHOSLOVAKIA DURING THE NATIONAL AND SOCIAL REVOLUTION (1918–1919): THE SOCIAL-POLITICAL ASPECT OF SLOVAKIA

Introduction. Since 1916, the political, economic and social crisis in the Austria-Hungary had become more evident due to the continuation of the Great War and for which the monarchy was not prepared. In this escalating socio-economic situation, most Slovak political representatives saw the starting point in the idea of secession from the Kingdom of Hungary and the integration of Slovakia into the new Czechoslovak state. After the collapse of Austria-Hungary, even the new liberal Hungarian government had failed to sustain Slovakia, which was nationally awakened.

Purpose. The authors of the article **aim** to explore the socio-political situation in Slovakia during the period of 1918-1919 national and social revolution in Czechoslovakia.

Results. The transition from Hungarian government to the new Czechoslovak one and maintaining the order was not easy neither with regard of internal security, nor controlling and management of the given area. For several months, there had been a transitional period of

uncertainty, chaos, confusion and “national” and social revolution. Many large internal opposition groups were formed against the new Slavic republic. A huge wave of resistance was formed especially in the national sphere – by Germans and Hungarians. However, it was much more difficult to ensure the integrity and sovereignty of their national territory, the respect of the new authorities and the social system. In May – June 1919 the Hungarian Red Army conquered a large part of eastern and southern Slovakia. The danger of losing a significant part of Slovakia or its Bolshevization was discouraged by the threat of armed intervention by the countries of the Triple Entente. Only after this period of violent upheavals and the struggle for the Czechoslovak character of post-war Slovakia (and also Subcarpathian Ruthenia), the national-social revolution took place under the command of Prague Czechoslovak authorities.

Conclusion. The new Republican Czechoslovak legislation and the structure of state power were truly revolutionary transformations for Slovakia. The overall modernization of public life was accompanied by the construction of a broad civil society with high democratic standards.

Key words: national and social revolution, revolutionary transformation, collapse of Austria-Hungary, formation of Czechoslovakia, Slovakia, 1918-1919.

АГРАРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1920-Х РР.

УДК Л 94(477) «1921/1939»

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-50-58

М. М. Зеркаль

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД СПРИЯННЯ МАЛОМУ ТА СЕРЕДНЬОМУ ПІДПРИЄМНИЦТВУ В АГРАРНИЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ХХ СТ.

Автором у статті досліджено особливості втілення нової економічної політики в аграрній промисловості Півдня України в 20-ті роки ХХ ст. Проаналізовано економічні процеси, висвітлено основні чинники активної позиції місцевого населення, форми та види підприємницької діяльності. Розглянуто загальні урядові напрями втілення «відступу» від комуністичної економічної доктрини та практика реалізації прийнятих рішень на місцях. Визначено, що згорання непу на Півдні України розпочалося в 1924 р. Такий висновок автора обґрунтовано введеними в науковий обіг архівними документами.

Ключові слова: нова економічна політика, підприємець, неплан, прибуток, майстерні, підприємства, конкуренція.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена складним сучасним станом малої та середньої аграрної промисловості на Півдні України, повільне зникнення з аграрного ринку промислової сільськогосподарської продукції вітчизняного виробника. Історія виходу з подібної економічної ситуації в минулому нашої країни стає унагоді під час розробки сучасних програм та реформ аграрного промислового сектору. На 29-у році незалежності України за умов зовнішньої агресії, несприятливих світових економічних кон'юктур набуває особливого значення використання внутрішніх економічних чинників для наповнення державного бюджету, за умов втілення політики децентралізації – місцевих бюджетів податковими відрахуваннями представників малого та середнього бізнесу. Зважаючи на це, автор своїм дослідженням звертає увагу не лише на загальновідомий світовий досвід виходу з економічних криз, а демонструє існуючі, але призабуті вітчизняні напрацювання історичного досвіду, які мають стати каталізатором до швидких позитивних зрушень не лише в глобальних масштабах, а і на низовому рівні, коли кожен українець на власному рівні життя відчує збільшення надходження коштів до родинного бюджету, підвищення якості життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історіографія непу в УСРР пройшла у своєму розвитку три основних етапи. Перший із них охоплює 1920-ті – першу половину 1950-х рр. Другий – другу половину 1950-х – початок 1990-х рр. Сучасний етап історіографії розпочався після відновлення незалежності України й розпаду СРСР. Друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. позначилися науковим вибухом неспівської тематики у вітчизняній історіографії. До здобутків того часу можна віднести визнання певної невідповідності сталінської практики ленінським ідеям, обґрунтування нової хронології непу, корегування оцінок ролі приватного сектору, значення держави в регулюванні соціально-економічних відносин, вивчення неспівських ідей більшовицьких лідерів, визначення нових причин згорання нової економічної політики та ін. Серед вітчизняних дослідників ці питання вивчали О. Бакуменко, А. Диланян, В. Калініченко, В. Колесник, В. Лантух, С. Лях та ін. [3; 28; 29; 39].

Сучасний етап дослідження нової економічної політики позначений якісними зрушеннями й характеризується відмовою вітчизняної історіографії від марксистсько-ленінської методології та переосмисленням як теоретичних засад, так і реальної практики запровадження і реалізації непу. Неспівську практику висвітлено крізь призму внутрішніх суперечностей й перманентної протидії ринкових та адміністративно-командних методів господарювання. Увагу дослідників звернено на форми організації господарської діяльності, неспівські реалії в окремих галузях економіки, особливості функціонування товарно-грошових відносин, роль і місце держави в їхньому регулюванні, сутність податкової політики, приватне підприємництво, соціальні наслідки непу тощо (В. Анісімов, В. Гринчуцький, І. Каспрук, В. Колесник, К. Лобач, О. Пиріг, О. Сушко та ін.) [1–2].

Ревізія усталених поглядів щодо реалізації нової економічної політики міститься у працях А. Слюсаренка, В. Гусева, В. Литвина, О. Мороза та С. Злупка, Л. Беренштейна й П. Панченка, Ю. Шаповала та інших авторів, опублікованих у другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. Проблеми реалізації нової економічної політики чи її окремі аспекти вивчено в кандидатських і докторських дисертаціях В. Анісімова, С. Бородіна, В. Лазаренка, В. Лазуренка, В. Лантуха, І. Лантуха, В. Мазура, А. Морозова, М. Зеркаль, О. Петасюк, О. Пиріг, В. Підгаєцького, Л. Скотнікової, О. Трубенка та ін. Історіографія нової економічної політики в Україні проаналізована у розвідках і дисертації Г. Коцур [17; 18; 19; 20; 26; 39]. Водночас перспективним є дослідження непу на Півдні України.

Метою статті є вивчення реалізації непу в аграрній промисловості Півдня України.

Виклад основного матеріалу. Запровадження нової економічної політики у промисловості радянської країни датовано 9 серпня 1921 р., коли В. Ленін підписав наказ Ради Народних Комісарів «Про впровадження в життя начал нової економічної політики» [27]. Як пояснював в своїх роботах та виступах вождь радянського пролетаріату, економічною базою соціалізму мала стати велика машинна індустрія [5]. Зважаючи на категоричну відмову від зобов'язань за борговими зобов'язаннями царату, СРСР, комуністичне керівництво, поставило себе перед складною проблемою економічного забезпечення виводу країни з глобальної економічної кризи без залучення матеріальної допомоги можливих іноземних запозичень. З іншого боку, більшовицьке керівництво позбулося обтяжливих значних відсоткових виплат за боргами імперії Романових, які сягали 800–900 млн. руб. золотом щорічно.

Нова економічна політика за своєю сутністю мала б створити сприятливі умови для відновлення зруйнованої війною великої, середньої та малої аграрної промисловості, припинення міграції продуктивного працездатного населення, залучення для роботи на промислові підприємства активної молоді. Більшість промислових підприємств переводилися на господарський розрахунок, держава не мала можливості утримувати тривалий час збиткові заклади, тому на перший план висувалося завдання забезпечення рентабельності націоналізованих промислових закладів і повільний перехід до беззбитковості, а згодом і прибутковості. На території УСРР в оренду передавалися промислові заклади організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям) та приватним особам, досить часто навіть колишнім власникам. Разом було здано в оренду 5,2 тис. підприємств [27].

Як свідчать документи, на початку 1920-х років на більшості південноукраїнських промислових підприємств набула поширення практика виплати зарплатні частково грошима, а решти – виробленою продукцією (так зване «кусочництво»). Промислові робітники за таких умов не мали змоги прохарчуватися і тому змушені були шукати альтернативні джерела для забезпечення свого та своїх родин існування. Лише за офіційною статистикою, у 1919–1920 рр. робітники Півдня України одержували за твердими цінами по картках продукти необхідні для харчування 20–25 %, решту ж змушені були здобувати шляхом купівлі-продажу або натурального обміну. У квітні 1920 р. на IV з'їзді профспілок у виступах делегатів зазначалося, що необхідні витрати для забезпечення життя робітника і його родини удвічі – утричі перевищували його заробітну платню на промислових заводах, навіть в сумарному вигляді грошей та продукції [23].

На початку місцевим господарчим органам на законодавчому рівні надавалося право самостійно приймати рішення щодо умов здачі в оренду промислових підприємств, але згодом почали виникати такі ситуації, коли окремі держслужбовці стали зловживати своїм посадовим становищем. Враховуючи непоодинокі випадки зловживань, що впливало на сприймання населенням нової влади, РНК 6 липня 1921 р. ухвалив декрет, яким визначались

уніфіковані умови передачі в оренду націоналізованих промислових підприємств. Згідно з цим документом, значні переваги отримували кооперативи. На орендарів за умовами договору покладалися чинна адміністративна та кримінальна відповідальність за порушення умов утримання і використання орендованих підприємств у супереч укладеним документам. Тривалість угод оренди визначалась від двох до п'яти років, орендні платежі стягувались на користь держави часткою виготовленої продукції. Декретом РНК від 17 травня 1921 р. передбачалась низка заходів щодо стимулювання розвитку кустарної й дрібної промисловості. Так, було припинено чинність закону від 29 листопада 1920 р., за яким мали бути націоналізовані всі промислові підприємства, незважаючи на розмір обігового капіталу та кількість залучених найманих робітників. Зазначалося також, що всі промислові підприємства, які були націоналізовані до 17 травня 1921 р., мали залишатись у державній власності.

Одним із реальних перших значних кроків із реалізації непу в промисловості Півдня України став вищезгаданий наказ РНК від 9 серпня 1921 р. «Про впровадження в життя засад нової економічної політики». У двох постановках Ради Праці та Оборони від 12 серпня 1921 р. зазначалось, що дрібна промисловість має стати економічною базою для великої державної індустрії й здійснювалася спроба провести уніфіковану класифікацію існуючих промислових підприємств [23]. За нормами чинного законодавства передбачалось, що підприємства в подільшому існуванні яких не були зацікавлені ні держава, ні потенційні приватні або колективні орендарі, підлягали ліквідації. Урядовими нормативними документами декларувалися два принципи: централізація та децентралізація. Промислові підприємства однієї галузі виробництва повинні були концентруватися в об'єднаннях, які тепер називалися «спілками», а промислові підприємства, які були достатньо великими або економічно і стратегічно важливими для країни, повинні були діяти самостійно, тобто зберігати свою економічну незалежність і звільнялися від прямого директивного та адміністративного контролю ВРНГ.

РНК УСРР 29 серпня 1922 р. ухвалила «Положення про здачу в оренду державних промислових підприємств», яким визначалася процедура, форми та методи здійснення передачі державної власності в оренду як приватним особам, так і колективним утворенням [35]. Наприклад, частина середніх і дрібних промислових підприємств міста Миколаєва, законсервовані ремонтні майстерні в Ольгополі, Явкіному, цегельня у Петрівці, 759 млинів і круподерень, 70 олійниць Миколаївщини були здані в оренду приватними особам та кооперативним об'єднанням [9]. Подібні процеси відбувалися на всій території УСРР. Більшовицьке керівництво у своїх планах економічних перетворень у майбутньому розраховувало на кооперацію, яка мала стати впливовим учасником ринкових відносин за умов планової економіки [41].

Набула значного поширення на Півдні України передача промислових підприємств в оренду колишнім власникам. Зумовлювалося це тим, що колишній власник володів всіма потрібними знаннями та навичками щодо поновлення виробничого процесу

та швидкого відновлення економічних угод із постачальниками сировини та споживачами виготовленої продукції. Внаслідок таких «елементів ринкових» перетворень при збереженні державного контролю в південному регіоні України, як і на решті українських земель, почали кількісно зростати орендарі, приватні підприємці, коміснери, банківські та біржові ділки. Сформований прошарок підприємців – учасників ринкових перетворень економіки та багато інших суміжних категорій отримали узагальнену назву – неппмани.

Восени 1921 р. у Радянській Україні почали виникати перші трести – «Цукротрест», «Донвугілля», «Хімвугілля», «Південсталь» та ін. Через шість місяців, в травні 1922 р., на території УСРР вже налічувалося два десятки трестів республіканського масштабу. У довідковій статистичній літературі досі подається різна кількість як республіканських, так і союзних трестів, що функціонували на території УСРР: від 19 до 21 [28]. Суперечливість статистичних даних засвідчує не дослідницьку неточність, а певну тяглість економічного процесу трестування промисловості, що тривав майже до кінця 1920-х рр.

Упродовж 1921–1922 рр. на території УСРР сформувалася дворівнева система управління трестованою промисловістю. Так, великі трести були безпосередньо підпорядковані ВРНГ УСРР, а дрібні, що були утворені в основному за територіальною ознакою, підпорядковувалися губраднаргоспам та мали майже виключно місцеве значення. Утворена система управління, на жаль, «захиталася» одночасно зі створенням СРСР. Жорсткі вимоги Москви, щоб перепідпорядкувати їй частину трестів УСРР, відразу наразилися на певний спротив господарських органів республіки.

Наприклад, цікавий випадок стався з Одеським фанерним заводом (колишнім Когана й Луцького), який зупинився внаслідок браку обігових коштів в травні 1923 р. Вже 11 січня 1924 р. ВРНГ СРСР зверталася до ВРНГ УСРР із чіткою пропозицією підпорядкувати підприємство Фанерному тресту СРСР. Мотиваційна частина була неоригінальною. У ній зазначалося, що союзний трест мав «усі необхідні засоби» для відновлення виробництва в Одесі, до того ж, московські керівники зазначали, що вважали «бажаною концентрацію й зосередження фанерного виробництва в одних руках». Зрозуміло, що лише в межах Фанерного тресту СРСР. Одеський губраднаргосп намагався чинити запеклий опір, своїми листами переконували поступливих перед центром харківських керівників і московських управлінців, що зробити все можливе і навіть неможливе для відновлення фанерного виробництва у місті, використає місцеві резерви – кошти одного з банківських відділень або «Експортлісу» (за рахунок реалізації виготовленої продукції на світових ринках продукції) [10].

Відстояти самостійність українських трестів і підприємств нікому не вдалося, незважаючи на наведені аргументи та розрахунки економічної доцільності та ефективності. Трести, що об'єднували підприємства загальнодержавного стратегічного значення, опинилися в юрисдикції ВРНГ СРСР. У 1925 р. 51,2 % промисловості УСРР вже перебувало у підпорядкуванні союзної ВРНГ [43]. Керівництво

союзного центру ставало усе виразнішим та всеохоплюючим.

Так, валова продукція промисловості Миколаївщини, за офіційною статистикою, у 1921–1922 рр. складала лише 12 % від показників 1913 р. [22]. За проведеним у 1920 р. переписом було виявлено в Миколаївській губернії 4 685 промислових підприємств, з яких у Миколаївському повіті – 1 285. Перепис виявив, що велика кількість виробничих цехів промислових заводів «Руссуд», «Ремсуд», «Темвод» перебували в стані «консервації» і частково будівлі були зруйновані. Внаслідок військових дій значних збитків нанесено було Миколаївському торговельному порту, який до війни виконував функцію воріт із експорту сільськогосподарських товарів всього Півдня України. М. Калінін під час перебування в Миколаєві з агітпоїздом «Жовтнева революція» у червні 1922 р. у своїх спогадах зазначав, що його вразили порожні вулиці міста, мертвий порт, критичний зовнішній стан робітників [32]. Фактично в буремні революційні роки відбувалися не лише процеси руйнації промислових підприємств, а і процеси міграції населення. Кількість мешканців Миколаєва упродовж 1920 – 1923 рр. унаслідок голоду скоротилася з 108 820 до 81 105 осіб [24].

З метою збереження великих підприємств у власності держави, щоб в майбутньому вони стали конкурентами приватних виробників, запроваджувалися поняття «комерційний розрахунок», «господарський розрахунок». Радянський уряд намагався таким чином вивести підприємства, що мали стратегічне значення для оборони держави, з фактичного стану «клінічної смерті». В роки втілення політики «воєнного комунізму» всі націоналізовані промислові підприємства підпорядковувалися головкам на чолі з Вищою Радою Народного Господарства (ВРНГ) і не мали можливості самостійно ухвалювати рішення щодо своєї господарської діяльності, не вони продавали продукцію, а головки приймали рішення щодо відчуження майна. На підставі укладених домовленостей одержували за нарядам сировину і матеріали. Натомість саме госпрозрахунок мав на меті дати можливість виявити власну комерційну та організаційну ініціативу населенню, в пам'яті якого зберігався досвід підприємництва. Промисловим підприємствам державою надавався статус юридичних осіб, а їх керівники повинні були забезпечити самоокупність і прибутковість виробництва.

Щоб забезпечити державу хлібними запасами 2 квітня 1921 р. РНК УСРР прийняв рішення дозволити робітничим організаціям самотужки закуповувати продовольство в губерніях за умови, що вони вже виконали продовольчу розкладку [42].

Упродовж 1925–1926 рр. стала значно зростати питома вага продукції, яка вироблялась промисловими підприємствами з приватною формою власності, які для здійснення державного контролю над ними підлягали ліцензуванню на 31 % порівняно з попереднім роком. Кількість найманих робітників цих підприємств зростає лише на 20 %, тобто спостерігалось фактичне зростання продуктивності праці завдяки застосуванню новітніх економічних методів виробництва та зниження собівартості продукції [29].

Набуло поширення керованою формою використання приватної ініціативи оренда, яку вважали своєрідною формою державного капіталізму. Господарське життя демонструвало неможливість ще без втручання радянських державних органів підприємцями вирішувати всі питання товарообігу самотужки. XI конференція РКП(б) (19–22 грудня 1921 р.) у своїх директивних документах наголошувала, що «інтереси відбудови народного господарства Радянської Росії вимагають полегшення припливу іноземного капіталу в різні галузі господарства як у формі концесій, так і в формі позик» [40]. Вирішення цього завдання уповільнювалось із багатьох причин. Міжнародний західний капітал не квапився здійснювати інвестиції у державу з незрозумілою економічною системою, непослідовним політичним керівництвом, яке вже з перших своїх кроків демонструвало безвідповідальне ставлення до укладених економічних угод та зобов'язань своїх попередників. Комуністичне керівництво також зволікало з конкретними пропозиціями та гарантіями як економічного, так і політичного характеру. Лише навесні 1922 р. УЄН ухвалює постанову «Про порядок розгляду пропозицій на концесії, які надходять з-за кордону». Цей документ визначав лише загальні положення щодо надання концесій, механізм дій [33].

Вся концесійна практика СРСР свідчила про прихильність до іноземців. Статистика свідчила, що упродовж 1922–1924 рр. перші місця посіли за кількістю реально укладених угод Німеччина (21 договір), Англія (16) і США (10) [34]. Претендентами на отримання концесії досить часто виступали колишні власники фабрик і заводів, які сподівались на позитивні зрушення в політиці більшовиків щодо розвитку промисловості на засадах елементів ринкової економіки. Наприклад, спадкоємці відомого вітчизняного цукрозаводчика М. Терещенка заявили про своє бажання одержати концесії на колишню власність родини – цукрові заводи, а також вимагали від радянської влади сплатити різницю між вартістю підприємств на момент націоналізації й на час оренди, повернути устаткування, реманент тощо. Зрозуміло, що ці претензії радянська влада відразу визнала неприйнятними та необґрунтованими. Подібні випадки в практиці 1920-х років були непоодинокими. Враховуючи всі як офіційні, так і неофіційні умови для укладання договору концесії, частка невдалих угод була значною: 1925 р. з 110 угод були припинені 22, з яких 13 у зв'язку з невиконанням сторонами своїх зобов'язань [45].

Іноземні підприємці та великі промислові підприємства в 1920-ті роки не вважали концесійну форму оренди достатньо привабливою і тому цей вид оренди великих підприємств на південноукраїнських землях фактично не отримав своєї реалізації. Впродовж всього часу запровадження непу в Україні було лише одне підприємство, яке вдало здано в концесію.

Однією з характерних особливостей Півдня України було те, що тут професійне рибальство значною мірою забезпечувало як біологічне, так і економічне життя багатьох людей. У 1920-х роках лише на Миколаївщині нараховувалося майже 2,5 тис. рибалок-професіоналів, які щорічно виловлювали пересічно 55–60 тис. ц риби (10 % вилову УСРР) [16].

Значна частина рибного улову вивозилася за межі Миколаївської округи, зокрема в Одесу, для подальшої переробки на консервних заводах. Наприклад, скумбрія спеціального посолу з Миколаєва йшла безпосередньо на експорт [12].

В Одеській губернії у 1923–1924 рр. значна частина промислових підприємств залишалася у державній власності. До 1917 р. тут щоквартально виготовлялося продукції на 15,5 млн. руб., а тепер на 12,6 млн. руб., тобто 81,3 % [36]. Командно-директивна система не могла швидко відновити та перевершити рівень показників виготовлення промислових товарів.

Одещина в 1920-ті роки демонструвала приклади надзвичайної комерційної ініціативи приватного виробника. Попри найрізноманітніші владні заходи щодо стимулювання й створення економічно міцного конкурента приватнику у вигляді кооперації, приватна промисловість міцно утримувала друге після державної промисловості місце. Так, приватні промислові підприємства Одеської губернії виготовляли продукції на 2 млн. руб. (13,2 %), а кооперативні промислові підприємства – на 0,859 млн. (5,5 %) [36]. Гострою залишалася проблема накопичення капіталу. Зрозуміло, що потрібен був час для накопичення коштів й подальшого їх інвестування у розширення виробництва. В процесі дослідження питання про те, які саме підприємства володіли також і матеріальними активами, тобто обладнанням та будівлями, які належали приватним власникам, стає зрозумілим, що більшість таких підприємців орендували майно державних підприємств. Реально «чистими» приватними промисловими підприємствами вироблялось лише близько 1–2 % загальної суми виробництва. Влітку 1927 р. в Одесі, за даними окрфінвідділу, налічувалося 12 283 кустарів, загальна сума прибутку яких перевищувала 1 млн. руб. й половина якого припадала на власників швейних та шкіровиробних майстерень [38].

Влітку 1923 р. у Миколаєві нараховувалося вже 1 196 індивідуальних кустарно-ремісничих підприємств й 36 кустарно-ремісничих артілей. У їх виробничому процесі було задіяно 1 582 особи. У Вознесенську тогочас налічувалося 128 індивідуальних підприємств, 3 артілі, в яких працювало 178 осіб. Відповідно Очаків мав 49 індивідуальних підприємств та 2 артілі, в яких нараховувалося 79 працівників. За офіційними статистичними даними, по Миколаївській сільській окрузі в цей час нараховувалося 2 281 підприємств та 47 артілей з зайнятими на них 3 474 особами. Взагалі по Миколаївській окрузі налічувалося 3 742 кустарно-ремісничих підприємства з 5 333 працівниками [15]. За рік цими підприємства виготовлялось продукції на 8,1 млн. руб., зокрема з власної сировини на суму у 4,5 млн. руб., з яких 42,5 % належало харчовій промисловості, 28 % – одягові та взуттю, 6,5 % – металообробці. Регіональною особливістю Миколаївської округи було те, що дрібна промисловість складала значно більшу частину, ніж по УСРР загалом. Наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості Миколаєва було зайнято 60 %, а в Україні аналогічний показник досягав лише 56,5 % [11].

Унаслідок інтенсивного розвитку дрібна промисловість Миколаївщини вже у 1923 р. за своїми показниками перевищила довоєнний рівень. Кустарні

промислові підприємства на 82 % були некооперовані й розпорошені. Приватні особи не поспішали з об'єднанням своїх підприємств у великі заклади, кожний прагнув самостійно досягти економічного успіху, розширити власне промислове підприємство й посісти чільне місце на ринку товарів та послуг. Відсоток артилей кустарів та ремісників не перевищував 18 %, у них працював приблизно такий самий відсоток осіб, які працювали у дрібній промисловості [15]. Вже в цей час почали виявлятися негативні сторони ситуації – приватні промисловці опинилися у кабальній залежності від приватного комерсанта й скупника-посередника. Дуже високі роздрібні ціни на товари промисловості не захищали кустарно-ремісничу промисловість, адже кустарний виробник від цього практично нічого не вигравав, оскільки лівова частка зиску дісталася приватному торговельному капіталу. Ринок сировини ще не сформувався, збут готової продукції був не налагоджений.

Проведена денационалізація в селах млинів та крупорушок загалом пожвавила борошномельну галузь УСРР. Наприкінці 1921 р. в оренду передали 4 953 згаданих промислових закладів, діяльність яких залежала не лише від влади, а й від пропозиції, тобто «зернового заводу» [44]. Наприклад, на Херсонщині та в інших південних округах млини належали переважно приватним особам: кооперації – 45, промартілям – 59, а власникам-господарям – 116 борошномельних закладів. Справа полягала в тому, що приватні млини були краще технічно обладнані, а також були конкурентноспроможними у змаганнях з державними аналогічними закладами за вартісними показниками діяльності [39].

Приватні млини виготовляли 38,5 % усієї борошномельної продукції республіки. Інші галузі промислового виробництва Півдня України вимагали залучення значних капіталовкладень, тому були недостатньо привабливі з точки зору прибутковості й термінів обігу капіталів. Порівнюючи офіційні статистичні дані про рух капіталовкладень у закладах по різних формах власності, зазначимо, що лише за 1922–1923 рр. можна простежити певні зрушення і зробити висновок, що приватна власність демонструвала свою економічну конкурентоспроможність, порівняно з іншими формами власності.

Таблиця 1

Продукція промисловості Одеської губ. за 4-й квартал у довірених руб. [36]

	Державна	Кооперативна	Приватна	Разом
4 кварт. 1922 р.	10021773	502779	980803	11505355
4 кварт. 1923 р.	12641630	859020	2041353	15542003
1923 р. у % до 1922 р.	126,4	170,8	208,1	135,4

Таким чином, найбільше зростання показників спостерігалося у приватній промисловості, попри усі перепони й негаразди політичної та економічної ситуації. Одесити дуже добре пам'ятали своє комерційне минуле – в їхній свідомості ще «живими» були принципи ринкової економіки. Яким саме чином відбувався розподіл між галузями виробництва, що

було найпривабливішим для приватного підприємця та їх конкурентів на теренах Одещини, можна простежити за наведеною нижче таблицею [15].

Таблиця 2

Продукція у золотих руб. за довіреними цінами:

	Державна промисловість			Кооперативні			Приватні		
Групи виробництва	4 кварт. 1922р.	4 кварт. 1923р.	1923р. в % до 1922р.	4 кварт. 1922р.	4 кварт. 1923р.	1923р. в % до 1922р.	4 кварт. 1922р.	4 кварт. 1923р.	1923р. в % до 1922р.
Металообробна	95792	92889	97	1895	13146	690	3668	9032	246
Борошномельна	1225422	2571824	209,9	280776	482432	171,5	751131	1909900	254,2
Тютюнова	749949	739496	98,7	111268	2031	1,8	16819	22713	135,1
Інші харчові	1911076	1392689	73,7	82861	259290	312	123433	28987	23,6
Шкіряна	842307	965123	114,6	15860	72857	458,5	68486	56645	82,6
Всього	4824546	5762021	119,1	492660	829756	168,5	963537	2027277	211,4

Статистичні показники демонструють, що в металообробному виробництві найбільше зростання спостерігалося в кооперації. 690 % означало не лише кількісне зростання, а й якісні зміни в технологічному процесі та технічному оснащенні. Для відновлення металообробного виробництва потрібен був «стартовий капітал», якого приватні підприємці назагал ще не накопили [19]. Потрібен був час для генерації капіталу також і в інших галузях виробництва. У борошномельному виробництві України серед приватних підприємств спостерігалося найбільше зростання обсягів виробництва (254,2 %). Порівнюючи дані наведеної вище зведеної таблиці, можна помітити, що у більшості галузей спостерігається зростання показників державної промисловості, тобто вони фактично наблизилися до темпів зростання кооперації, значно відставши від темпів зростання приватної промисловості.

Співставляючи показники темпів зростання, більшість істориків робили свої висновки, спираючись на розміри відсотків, не приділяючи уваги змістовному навантаженню даних та їх значенню у загальному обсязі виробництва промисловості Півдня УСРР [17]. Також потрібно врахувати, що як приватна, так і кооперативна промисловість за абсолютними показниками були незначними. Тому кожна додаткова одиниця продукції давала зростання на значну кількість відсотків. Відповідно до об'єктивних законів розвитку економіки, обов'язково мав настати момент, коли темпи зростання промисловості мали уповільнитися.

Таблиця 3

Середня кількість робітників на 1 завод в промисловості							
	Державна				Кооперативна промисл.	Приватна промисл.	Разом за всією промисловістю
	Центральна трест.	Місцева трест.	Державна не трест.	Разом державна			
На 1 січня 1923р.	309,1	63,6	61,3	124	20,7	11,9	71,2
На 1 січня 1924р.	378,6	97,3	65,7	157	25,7	12,4	80,3
% приросту (+)	22,5	53	7,2	26,6	24,1	4,2	11,3

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що лише великі промислові державні підприємства

демонстрували значне зростання кількості робітників в розрахунку на одне підприємство [14]. Приватні підприємства за рік не змогли накопичити потрібні достатні капітали для значного розширення виробництва і збільшити кількість найманих робітників [18]. Там кількість працівників зросла лише на 4,2 %. Одночасно спостерігався значний відрив за показниками центральних трестів та інших видів промислових підприємств. Держава як економічними, так і позаекономічними методами прагнула гарантувати собі командні висоти у стратегічно важливих галузях виробництва, щоб у випадку будь-якої загрози придушити невдоволення дрібного товаровиробника.

На початку 1922 р. фактично припинилося державне регулювання розмірів зарплати й почався перехід до договірної системи оплати праці робітників. З другої половини 1922 р. на більшості підприємств Одеси та Одеської губернії почали укладатися колективні договори між власниками та трудовим колективом. Спостерігалось невинне зростання зарплати у всіх виробництвах Одещини, досягнувши 400 %: з 5 умовних московських товарних рублів у січні до 20 руб. у грудні 1922 р. [40].

Завдяки запровадженню непу вдалося зрушити з місця економічне життя УСРР загалом й Одеської губернії зокрема. Кількість діючих підприємств у губернії за перші два роки запровадження елементів ринкової економіки значно зросла [17]. У 1923 р. спостерігається значне уповільнення зростання відкритих підприємств, натомість набуває розвитку економічне зміцнення існуючих, тобто банкрутували економічно нежиттєздатні підприємства та установи, а розширювали виробництво прибуткові промислові підприємства, торговельні порти. До кінця 1923 р. значно зростає кількість робітників в Одесі. Загалом по УСРР за три роки непу кількість робітників промисловості зросла на 240 тис. і на початок 1926 р. нараховувалось 514 тис. осіб (проти 631 тис. наприкінці 1913 р.) [42]. Загальною була тенденція збільшення кількості робітників та їх концентрація на великих підприємствах. Фактично до 80 % промислових робітників у 1925 р. концентрувалось на промислових підприємствах із кількістю працюючих понад 500 осіб. На другому році втілення в життя політики непу в Одеській губернії почався процес зміцнення капіталомісткої металургійної індустрії, головним чином сільськогосподарського машинобудування, текстильної (джутова фабрика). Ефективно також працювали шкіряне та тютюнове виробництва. Продукція діючих заводів досягла 50–60 % їх довоєнного рівня. Ринкова конкуренція відкривала шлях для рентабельних виробництв й приводила до банкрутства збиткові, малоефективні підприємства. Щоправда, з'ясувалася й негативна риса економіки Півдня України – мала місткість внутрішнього ринку. Це можна було подолати лише з часом, якого, як невдовзі з'ясувалося, радянський уряд регіонові не надав.

За основними промисловими показниками на грудень 1925 р. Миколаївська округа досягла свого довоєнного рівня виробництва. Було введено в дію 42 великих і середніх підприємств. На території Єлисаветградської, Первомайської та Херсонської округ, що за сучасних умов входять до складу Миколаївської області, нараховувалося 89 державних

підприємств ценової промисловості, з них працювали 77. На підприємствах працювало 9 111 робітників, які виготовляли продукції на 26,36 млн. руб. На території Миколаївської округи, Березнегуватського та Снігурівського районів Херсонської округи діяло 15 кооперативних підприємств з 189 працівниками [22].

Висновки. Значне кількісне відставання усіх промислових підприємств від довоєнного рівня, яке спостерігалось до початку 1923 р., вдалося подолати впродовж наступних трьох років. У другій половині 1925/26 господарського року УСРР перевершила довоєнний рівень промислового виробництва. З 1924 р. в усіх галузях великої індустрії, за винятком харчової, почалося повільне згортання виробництва у приватному секторі. Цікавим є той факт, що у кам'яновугільній, металургійній, цементній промисловості не залишилося жодного приватного підприємства, у машинобудуванні – лише три. Ліквідація приватників в цих галузях в майбутньому – це результат цілеспрямованої державної політики. Таким чином, на думку автора, згортання непу в Південному регіоні починається з 1924 р. Саме створення адміністративних перешкод та нормативно-правове переслідування знизили не лише здобутки, а й історичну пам'ять комерційної діяльності, приватної економічної ініціативи. Напруження дефіциту товарів народного вжитку швидкими темпами було усунуто, великі державні підприємства налагодили відповідне виробництво і «тимчасовий відступ» від комуністичної парадигми було припинено. Досвід позитивної діяльності широких верств населення має стати корисним складанні проектів нових перетворень в економіці України сьогодні, особливо в умовах коли більшість країн світу основну ставку роблять на малий та середній бізнес у промисловості для забезпечення прибутковості державного бюджету та забезпечення соціальної стабільності в країні, регіоні. Повернення трудових мігрантів, відновлення промислових виробництв в місцях їх традиційного існування, створення робітничих династій, налагодження міжнародного товарообігу не просто сировини, а конкурентоспроможної високотехнологічної продукції неможливе без створення умов для роботи малих та середніх промислових підприємств і лише спираючись на історичні традиції, досвід попередніх поколінь ми зможемо відродити промислову славу українців і інших народів, що мешкають в нашій державі.

Список використаної літератури та джерел:

1. Анісімов В. Земельні громади в житті українського села 1921–1929 рр. / В. Анісімов. – Черкаси: Наука, 1996. – 177 с.
2. Анісімов В. Земельна політика і земельне законодавство в Україні (1917–1929 рр.) / В. Анісімов. – Черкаси: Наука, 1997. – 132 с.
3. Бакуменко О. Розробка концепції непу в працях В. І. Леніна // Економіка Радянської України. – 1990. – № 4. – С. 14–22.
4. Буянов М. Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції / ред. М. О. Авдієнка. – Харків: ЦСУ УСРР, 1928. – 116 с.
5. Владимир Ильич Ленин. Биография, 1870–1924 : в 2 т. / А. Егоров, Л. Ильичев, Ф. Константинов [и др.]; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 8-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – Т. 2: 1917–1924. – 364 с.

6. Винар Б. Розвиток української легкої промисловості / Б. Винар. – Денвер, 1955. – 147 с.
7. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні / Б. Винар. – Париж: Націоналістичне вид-во в Європі, 1958. – 186 с.
8. Винар Б. Українська промисловість: Студія советського колоніалізму / Б. Винар // Записки НТШ. Т. CLXXV. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен: Перша укр. друк. у Франції, 1964. – 397 с.
9. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф.Р-83, спр.10, арк. 5–15, 53.
10. ДАМО, ф. 34, оп. 9, Спр. 111, арк. 26, 28, 34–35, 50.
11. ДАМО, ф.Р-985, оп.1, спр.52, арк 34–35.
12. ДАМО, ф.Р-265, оп.1, спр.516, арк. 18.
13. Денисовець П. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. / П. Денисовець. – Х.: Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1969. – 154 с.
14. Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине / ред. А. Мануilenko, В. Исаковича, М. Радкова. – Николаев, 1927. – 127 с.
15. 10 років боротьби й будівництва 1917–1927: Провідник по виставках досягнень на 10-ті роковини Жовтневої революції. – К.: [Б. в.], 1927. – 210 с.
16. Єрмак О. Виробниче кооперування рибальських промислів на Миколаївщині в 20–30-ті роки / О. Єрмак // IV Республіканська наукова конференція з історії краєзнавства. – К., 1989. – С. 618–619.
17. Зеркаль М. Нова економічна політика радянського уряду на Півдні України: історіографія проблеми / М. Зеркаль // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв: МНУ, 2010. – Вип. 3:29. Історичні науки. – С. 265–280.
18. Зеркаль М. Економічні перетворення в промисловості Півдня України на початку 1920-х рр. / М. Зеркаль // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Т.100. – Вип.87. Історичні науки. – С. 60–66.
19. Зеркаль М. Досвід діяльності Дніпробуду в 20-ті роки ХХ ст. / М. Зеркаль // Наукові праці. Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Миколаївська філія. – Миколаїв, 1998. – Т. 1. – 152 с.
20. Зеркаль М. Нова економічна політика на Півдні України в 20-ті роки ХХ ст. / М. Зеркаль // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. – Миколаїв; Одеса, 1999. – Ч. II. – 260 с.
21. Історія Української РСР: Короткий нарис / ред. Ю. Ю. Кондурфор. – К.: Наук. думка, 1981. – 527 с.
22. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Миколаївська область / ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К. 1971. – 712 с.
23. Карр Э. История Советской России: в 14 т. [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1990. – Кн. 1. – Т. 1–2: Большевицкая революция 1917–1923. – 763 с.
24. Коренев И. Экономический очерк Николаевщины. – Николаев, 1926. – 128 с.
25. Ковалевський М. Опозиційні рухи в Україні і національна політика СССР (1920–1954) / М. Ковалевський. – Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1955. – Ч. 26. – 83 с.
26. Коцур Г. Стан наукової розробки та періодизація історіографії непу в Україні / Г. Коцур, О. Пиріг // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 11. – С. 121–139.
27. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939рр.) / С. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
28. Локритян Э. Государство и рынок: очерки экономической истории Украины / Э. Локритян. – Харьков: Ригер, 1997. – 173 с.
29. Лихолобова З. Приватне підприємництво у містах Донбасу в умовах НЕПу / З. Лихолобова // V Всеукраїнська наукова конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовт.1991р.). – К.: Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 221–222.
30. Макаренко О. Провал імперіалістичних замірів щодо України (1924–1929 рр.) / О. Макаренко. – К.: Наук. думка, 1967. – 252 с.
31. Молотов В. Итоги пятилетки и план 1933 г.: Доклад о народнохозяйственном плане на 1933 г. на III сессии ЦИК СССР 23 янв. 1933 г. / В. Молотов. – М.: Партиздат, 1933. – 61 с.
32. Методические разработки уроков по истории Николаевщины. – Николаев, 1990. – Вып.10: Наш край в 1921–1941гг. – 25 с.
33. О порядке рассмотрения поступающих из-за границы предложений на концессии: Пост. УЭС, 14 апр. 1922г. // Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – № 18. – Ст. 290. – С. 316–317.
34. Орлов И. Восстановление промышленности / И. Орлов // Россия непознанная. – М., 2002. – 468 с.
35. Положение о сдаче в аренду государственных промышленных предприятий: пост. СНК УССР, 29 авг. 1922г. // Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – №37. – 29 сент. – С. 562, 599–602.
36. Перцович Н. Промышленность Одесской губернии в 1-ом квартале 1923/24г. / Н. Перцович // Статистический бюллетень. – Одесса, 1924. – №5/6 (май–июнь). – С. 139.
37. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967гг.): в 5 т. – М.: Политиздат, 1967. – Т. 1. – С. 358.
38. Сколько в Одессе кустарей? Сколько у них дохода? // Известия. – 1927. – 26 июня. – С. 4.
39. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 195.
40. Статистика Украины №40 // Статистика Труда. – 1924. – Т. 1. – Вып.3. – ЦСУ Украины. – С. 8.
41. Урок даёт история / ред. В.Г.Афанасьева, Г.Л.Смирнова. – М.: Политиздат, 1989. – 414 с.
42. Хроника социалистического строительства на Украине (1921–1925) / ред. С.В.Кульчицкий. – К.: Наукова думка, 1989. – 229 с.
43. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3040, оп. 1, спр.1280, арк. 32.
44. ЦДАВО, ф.3040, оп.1, спр.438, арк. 1–2.
45. Яковлева Е. Концессионная политика и практика / Е. Яковлева // Хозяйственный механизм периода новой экономической политики: По материалам 20-х годов. – М., 1990. – С. 172.

References:

1. Anisimov, V. (1996). *Zemelni hromady v zhytti ukrainskoho sela 1921–1929 rr.* [Land communities in the life of the Ukrainian village of 1921–1929]. Cherkasy: Nauka, 177 [in Ukr].
2. Anisimov, V. (1997). *Zemelna polityka i zemelne zakonodavstvo v Ukraini (1917–1929 rr.)* [Land Policy and Land Legislation in Ukraine (1917–1929)]. Cherkasy: Nauka, 1997, 132 [in Ukr].
3. Bakumenko, O. (1990). *Rozrobka kontseptsii nepu v pratsiakh V. I. Lenina* [Development of the concept of the NEP in the writings of VI Lenin]. *Ekonomika Radianskoi Ukrainy*. 4. 14–22 [in Ukr].
4. Buianover, M. (1928). *Stan proletariatu na Ukraini pislia Zhovtnevoi revoliutsii* [The state of the proletariat in Ukraine after the October Revolution]. (Ed.) M. O. Avdiienka. Kharkiv: TsSU USSR, 116. [in Ukr].
5. Vladimir Ilich Lenin Biografiia 1870–1924 (1987). [Vladimir Ilyich Lenin. Biography, 1870–1924] [V 2 t.]. T 2: 1917–1924, 364. [in Russ].
6. Vynar, B. (1955). *Rozvytok ukrainskoi lehkoï promyslovosti* [Distributor Ukrainian Industry]. Denver, 147. [in Ukr].
7. Vynar, B. (1958). *Ekonomichnyi koloniializm v Ukraini*

- [Economic colonialism in Ukraine]. Paryzh: Natsionalistychne vyd-vo v Evropi, 186. [in Ukr].
8. Vynar, B. (1964). Ukrainska promyslovist: Studiia sovetskoho kolonializmu [Ukrainian industry: Studio of Soviet colonial]. Paryzh; Niu-Jork; Miunkhen: Persha ukr. druk. u Frantsii, 397. [in Ukr].
 9. Denysovets, P. (1969). Kolhospne budivnytstvo na Ukraini v 1921–1925. [Kolhospne budivnytstvo on Ukraine in 1921–1925]. Kh.: Vyd-vo Khark. derzh. un-tu, 1969. 154. [in Ukr].
 10. Desiat let borby i stroitelstva na Nikolaevshchine [Ten years of struggle and construction in Nikolayevshchina]. (1927). (Ed) A. Manuilenko, V. Isakovicha, M/ Radkova. Nikolaev, 127. [in Russ].
 11. 10 rokiv borotby y budivnytstva 1917–1927: Providnyk po vystavkakh dosiahnen na 10-ti rokovyny Zhovtnevoi revoliutsii [10 years of struggle and construction 1917–1927: A guide to exhibitions of achievements on the 10th anniversary of the October Revolution] (1927). K.: B. v., 210. [in Ukr].
 12. Yermak, O. (1989). Vyrobynye kooperuvannia rybalskykh promysliv na Mykolaivshchyni v 20–30-ti roky [Production co-operation of fishing crafts in Nikolayev region in the 20–30's]. *IV Respublikanska nauk. konf. z ist. kraieznavstva*. – K., 618–619 [in Ukr].
 13. Zerkal, M. (2010). Nova ekonomichna polityka radianskoho uriadu na Pivdni Ukrainy: istoriohrafiiia problemy [The New Economic Policy of the Soviet Government in the South of Ukraine: Historiography of the Problem.]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu im. V.O. Sukhomlynskoho*, 3.29: *Istorychni nauky*. Mykolaiv: MNU, 265–280 [in Ukr].
 14. Zerkal, M. (2009). Ekonomichni peretvorennia v promyslovosti Pivdnia Ukrainy na pochatku 1920-kh rr. [Economic transformations in the industry of the South of Ukraine in the early 1920's.]. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal*. Mykolaiv; Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 100, V. 87. *Istorychni nauky*, 60–66 [in Ukrainian].
 15. Zerkal, M. (1998). Dosvid diialnosti Dniprobuhu v 20-ti roky KhKh st. [The experience of Dniprobuh in the 20's of the twentieth century.]. *Naukovi pratsi. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska Akademiia»*, Mykolaivska filiiia. Mykolaiv, I, 152. [in Ukr].
 16. Zerkal, M. (1990). Nova ekonomichna polityka na Pivdni Ukrainy v 20-ti roky KhKh st. [New economic policy in the South of Ukraine in the 20 years of the twentieth century.]. *Istoriia Pivdnia Ukrainy vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti: problemy natsionalnoho, politychnoho, tekhnichnoho, pravovoho, relihiinoho ta kulturnoho rozvytku*. Mykolaiv; Odesa, II, 260. [in Ukr].
 17. Istoriia Ukrainskoi RSR: Korotkyi narys [History of the Ukrainian SSR: A brief essay]. (1981). (Ed) Yu. Kondufor, V. Klokov, S. Kulchytskyi, M. Leshchenko, A. Lykholat. – K.: Nauk. dumka, 527. [in Ukr].
 18. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: [V 26 t.]. [The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR] (1971). (Ed) P.T.Trunko. K., 712. [in Ukr].
 19. Karr, E (1923). Istoriia Sovetskoi Rossii [History of Soviet Russia], I, 1–2. Bolshevistskaia revoliutsiia 1917, 763. [in Russ].
 20. Korenev, I. (1926). Ekonomicheskii ocherk Nikolaevshchiny [Economic outline of Mykolayevshchina]. Nikolaev, 128. [in Russ].
 21. Kovalevskyi, M. (1955). Opozytsiini rukhy v Ukraini i natsionalna polityka SSSR (1920–1954) [Oppositions in Ukraine and national policy of the USSR (1920–1954)]. Miunkhen: In-t dlia vyvchennia SSSR, II, 83. [in Ukr].
 22. Kotsur H. & Pyrih, O. Stan naukovoï rozrobky ta periodyzatsiia istoriohrafii nepu v Ukraini [The state of scientific development and periodization of historiography of the NEP in Ukraine] (2000). Naukovi zapysky z ukrains'koi istorii. Pereiaslav-Khmelnytskyi, V. 11, 121–139. [in Ukr].
 23. Kulchytskyi, S. Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939rr.) [Ukraine between the two wars (1921–1939)]. (1999). K.: Alternatyvy, 336. [in Ukr].
 24. Lokritian, E. (1997). Gosudarstvo i rynek ocherki ekonomicheskoi istorii Ukrainy [State and market: essays on the economic history of Ukraine]-Kharkov, 173. [in Russ].
 25. Lykholobova, Z. Pryvatne pidpriemnytstvo u mistakh Donbasu v umovakh NEPu [Private entrepreneurship in the cities of Donbass in the conditions of the NEP]. (1991). Rozvytok istorychnoho kraieznavstva v konteksti natsionalnoho i kulturnoho vidrozhennia Ukrainy. K.; Kam'ianets-Podilskyi, 221–222. [in Ukr].
 26. Makarenko, O. (1967). Proval imperialistychnykh zamiriv shchodo Ukrainy (1924–1929 rr.) [The failure of imperialist measures against Ukraine (1924–1929)]. K.: Nauk. dumka, 252. [in Ukr].
 27. Molotov V (1933). Itogi piatiletki i plan 1933 g Doklad o narodnokhoziaistvennom plane na 1933 g na III sessii TSIK SSSR [The results of the five-year plan and the plan of 1933: Report on the national economic plan for 1933], 61. [in Russ].
 28. *Metodicheskie razrabotki urokov po istorii Nikolaevshchiny* [Methodical development of lessons on the history of Nikolayevshchina]. (1990). Nikolaev, V. *10 Nash kraj v 1921–1941*, 25. [in Russ].
 29. Orlov, I (2002). Vosstanovlenie promyshlennosti Rossiia nepovskaia [Industry recovery] (Ed A. N. Iakovleva. M. 468. [in Russ].
 30. *Pertsovich N promyshlennost Odesskoi gubernii v I-om kvartale 1923–24*. [Industry of the Odessa province in the first quarter of 1923/24.]. (1924). *Statisticheskii biulleten*. Odessa, 4 – 5, 139. [in Russ].
 31. Urok daet istoriia [History gives a lesson]. (1989). (Ed) V. G. Afanaseva, G. L. Smirnova, M: Politizdat, 414. [in Russ].
 32. *Khronika sotsialisticheskogo stroitelstva na Ukraine 1921–1925* [Chronicle of the socialist construction in Ukraine (1921–1925)]. (1989). (Ed) S. V. Kulchitskii. K.: Nauk dumka, 229. [in Russ].
 33. Iakovleva, E. Kontsessiionnaia politika i praktika [Concession policy and practice]. (1990). *Khoziaistvennyi mekhanizm perioda novoi ekonomicheskoi politiki po materialam 20-kh godov*. M., 172. [in Russ].

M. Zerkal

HISTORICAL EXPERIENCE OF PROMOTING SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN THE AGRICULTURAL INDUSTRY OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE XX CENTURY

Introduction. The urgency of the study is due to the complex modern state of small and medium agrarian industry in the South of Ukraine, the slow disappearance of the agricultural market of industrial agricultural products of the domestic producer. The author, in his research, tries to justify the idea that there is a misconception about the historical experience of the implementation of the NEP, as solely the practices of the totalitarian communist political regime that it is impossible and inappropriate to study and use in today's economic and political conditions. Existing market laws have the same economic force, regardless of what political regimes exist, creates conditions for the growth of social activity of every citizen and its immersion in economic transformations in society. The research raises the problem of dating the commencement of the NEP in the south of Ukraine, not from 1925, and from 1924.

Purpose. On the basis of original archival material, the author sets himself the goal: to review the chronological dating of the beginning of the closure of the NEP policy in the South of Ukraine, in comparison with other parts of the Ukrainian SSR and the Soviet Union as a whole, returning to the study of regional

historical documentary on the economic stimulation of private initiative in the years of the new economic policy with regard to citizens, agrarian industrial enterprises to trace possible analogies with the present, namely - creating conditions for opening new jobs filling the local and national budgets with taxes, meeting the daily needs of the rural population in consumer goods and household services, creating a positive image of the ruling political superstructure, patriotic rallying of the population around the national idea to protect the territorial borders of the country from the invaders.

Methods. The author of the study is based on chronological, statistical, comparative, sociological, dialectical methods of research.

Results. The research is proving the fact that the significant quantitative lag of all industrial enterprises from the pre-war level, which was observed before the beginning of 1923, was overcome in the next three years. In the second half of 1925/26 the economic year of the Ukrainian SSR surpassed the pre-war level of industrial production. Since 1924, in all sectors of the big industry, with the exception of food, the slow process of cutting production in the private sector began. It is interesting that the fact remains that there is not a single private enterprise in the coal, metallurgy, cement industry, only three in machine building. The elimination of private traders in these sectors in the future was a result of a targeted state policy.

Originality. The author proved the factual material that for the Southern region, when the curtailment of the new economic policy should be shifted to 1924, the artificial and violent administrative nature of measures aimed at eliminating all manifestations of elements of the market economy of the South of Ukraine.

Conclusion. Thus, according to the author, the collapse of the NEP in the Southern region begins in 1924. The very creation of administrative obstacles and regulatory prosecution destroyed not only the achievements, but also the very historical memory of commercial activity, private economic initiative. The tensions of the consumer goods deficit were quickly eliminated, large state enterprises set up appropriate production and the "temporary retreat" of the communist paradigm was terminated. The experience of the positive activity of the general population should be useful in drafting new reforms in the Ukrainian economy today, especially when the majority of countries in the world make a major contribution to small and medium-sized businesses in the industry to ensure the profitability of the state budget and ensure social stability in the country, the region. The return of labor migrants, the restoration of industrial production in the places of their traditional existence, the creation of labor dynasties, the establishment of international trade is not just raw materials, but competitive high-tech products is impossible without creating the conditions for the work of small and medium-sized industrial enterprises, and only based on historical traditions, experience of previous generations. we will be able to revive the industrial glory of Ukrainians and other peoples who live in our state.

Key words: *new economic policy, entrepreneur, nepman, profit, workshops, enterprises, competition.*

UDC 94(477) "1919/1923"

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-58-66

O. Kompaniets

post-graduate student of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

A. Morozov

doctor of history, professor of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

INFLUENCE OF THE TYPHOID PANDEMIC ON THE VITAL ACTIVITY OF POPULATION OF UKRAINE UNDER CONDITIONS OF MILITARY CONFLICTS AND WAR DEVASTATION (1919 – 1923)*

The article shows the spatio-temporal dynamics of the typhoid pandemic on the territory of Ukraine in 1919 – 1923. An attempt was made to determine the structure of typhus morbidity and mortality. On the case of the Ukrainian Galician Army, the Army of Ukrainian People's Republic and the rebels of Middle Dnieper region the impact of the epidemic on the combat capability of the troops in 1919 – 1921 was shown.

Key words: *epidemic diseases, pandemic, typhus, war devastation, Ukrainian National Revolution, health care, sanitary-epidemiological situation, environmental history, mortality, morbidity.*

The statement of the issue. The pan-European crisis of 1914 – 1923, especially its constituent elements as the hostilities of 1914 – 1918, the revolutionary upheavals, deportations and migration processes multiplied by urbanization processes and the rapid development of transport, naturally caused unprecedented mobility of the population of the continent. These circumstances stimulated not only cross-cultural exchange, but together with the exhaustion and impoverishment of people, deterioration of sanitary and living conditions, coincidence of natural and climatic and cosmic factors led to the rapid spread of epidemic diseases, which in four years increased their lives four times larger people than the First World War. For natural disasters that do not recognize national borders, the Ukrainian lands have not been an exception, but the influence of the natural factor on the events and phenomena of Ukrainian history remains underestimated and is on the margins of scientific studies.

Research analysis. The study is based on a broad theoretical and empirical basis. Conceptually and methodologically, it is in the realm of environmental history, a modern interdisciplinary scientific field that studies the relationship between man and the rest of nature in retrospect. The theoretical groundwork is presented by the scientific works of A. Chizhevsky [22], J. McNeill [24], J. Diamond [3], P. Sorokin [15].

The study built on the hypothesis that the epidemic diseases act as catalysts for social upheaval.

Purpose. To find out the causes, scale, geography, patterns, features and consequences of epidemic diseases (especially different forms of typhoid) that struck the population of Ukraine in 1919 – 1923. More

* The article is written in accordance with the state budget theme "Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor" (state registration number 0118U003864).

broadly – try to show what was the «responses» of people (mentally, physiologically and materially weakened by the war) to the «challenges» not only of society but also of nature.

The statement of the basic material. On the Ukrainian lands during 1914 – 1923 the whole spectrum of infectious diseases was recorded: typhus of various kinds, cholera, dysentery, measles, smallpox, malaria, scabies, syphilis and others.

The H1N1 serotype flu, better known as the «Spanish flu», that swept the world from 1918 to 1920 and became the largest pandemic in history, has not passed Ukraine. However, here this pandemic felt less well, and its effects were not as catastrophic as, for example, in Western Europe. Instead, the population of Ukrainian lands suffered more from another ailment – the typhus epidemic, which swept through three waves of people who were physically, mentally and financially exhausted by the pan-European crisis of 1914 – 1923.

As can be seen from Table 1, in the early 20th century. the disease of typhoid of various forms was approx. 1/3 from all cases of infectious diseases. However, there is a direct link between the degree of urbanization, mobility of the population, openness of social groups on the one hand, and the frequency of infection with the other.

Table 1
Typhoid incidence in the territory of nine Ukrainian gubernias within the Russian Empire (1900 – 1914)

Name of the disease	The territory of nine Ukrainian gubernias		
	Total patients for 1900 – 1914	%	The annual number of patients (average)
Epidemic typhus	460 769	4,5	30 718
Relapsing fever	200 170	1,9	13 345
Typhoid fever	1 734 799	16,8	115 653
Typhus of unknown form	194 530	1,8	12 969
All infectious diseases	14 023 229	100	934 822

Based on: [23,6]

Table 2 shows that in the early 20th century in the Dnieper Ukraine (Naddniprovyanshchyna) residents of cities are 1.5 times more likely to suffer from epidemic typhus than peasants, 15 times more often to relapsing fever and almost twice as often to typhoid fever.

Table 2
Average incidence of typhus per 10,000 population in cities and rural areas of nine Ukrainian gubernias within the Russian Empire (1900 – 1914)

Name of the disease	Patients per 10,000 population	
	in urban areas	in rural areas
Epidemic typhus	17,1	10,6
Relapsing fever	29,3	2,1
Typhoid fever	64,8	38,9
Typhus of unknown form	15,8	3,1

Based on: [23,11]

In the dynamics of the typhoid epidemic in the Ukrainian lands was as follows: during May-November

1918 local cases of diseases were recorded in different parts of Ukraine; in January-June 1919 came the first wave of epidemic; the second wave of relapsing fever took place in Ukraine during 1920 – 1922; the second wave of typhoid struck the population in 1921; the second and third waves of typhoid fever occurred, respectively, in 1920 and 1922. In 1923, the effects of the epidemic were still felt, but in the following year the sanitary and epidemiological situation in Ukraine stabilized and, by most indicators, returned to the level of 1901 – 1904 (see Table 3).

Table 3
Frequency of diseases of typhus on the Ukrainian lands in 1900 – 1924.

Name of the disease	Patients per 10,000 population				
	1900-1904	1905-1909	1910-1914	1915-1919	1920-1924
Epidemic typhus	9,7	10,4	12,8	41,7	93,5
Relapsing fever	1,3	8,7	4,1	4,9	94,3
Typhoid fever	37,8	48,2	38,4	14,5	36,8
Typhus of unknown form	3,3	4,9	3,8	2,0	10,8

Based on: [23,12]

Table 4 shows that in 1920 the average number of patients with epidemic typhus in Ukraine reached 257.8 people, in 1921 – 63.3 people, in 1922 – 133.4 people, in 1923 – 12,3 people, in 1924 – 4,9 people per 10,000 population. Most of all this kind of typhoid struck the population of Kharkiv, Poltava, Chernihiv, Katerynoslav and Donetsk (created in February 1919) gubernias (governorates). To a lesser extent, typhoid fever was recorded in Volhynian, Kyiv and Podolia gubernias.

Table 4
Spatio-temporal dynamics of the incidence of epidemic typhus in Ukraine (1920 – 1924)

Gubernia (governorate)	The absolute number of patients / Patients per 10,000 population				
	1920	1921	1922	1923	1924
Volhynian	7405 / 43,1	3310 / 19,2	6666 / 37,8	1411 / 7,3	777 / 4,3
Donetsk	65599 / 246,6	13146 / 49,4	29373 / 110,8	2850 / 11,3	869 / 3,2
Katerynoslav	78176 / 224,6	13318 / 38,3	53603 / 157,2	3738 / 10,9	2166 / 6,3
Kyiv	29709 / 69,7	20482 / 48,1	34311 / 79,6	3708 / 8,1	1958 / 4,2
Odessa	74310 / 216,6	33202 / 96,8	100080 / 295,2	3110 / 9,4	1289 / 3,9
Podolia	6290 / 22,8	6611 / 24,0	12952 / 46,3	1906 / 6,6	1552 / 4,4
Poltava	120052 / 398,8	43052 / 143,0	72868 / 241,2	8970 / 28,5	2980 / 8,3
Kharkiv	181471 / 731,7	21049 / 84,9	25951 / 103,8	4053 / 17,3	1397 / 5,1
Chernihiv	67474 / 366,7	12189 / 66,2	24111 / 128,9	2087 / 10,9	968 / 4,8

Based on: [23,18]

According to the data shown in Table 5, in 1920 the average number of patients with typhoid fever in Ukraine reached 123.9 people, in 1921 – 119.2 people, in 1922 – 186.3 people, in 1923 – 21,4 people, in 1924 – 1,7 people per 10,000 population. The most affected typhoid fever were Donetsk, Kharkiv, Odessa, Poltava and Katerynoslav gubernias; less damaging consequences of disease were in the Volhynian, Kyiv, Chernihiv and Podolia gubernias.

Table 5
Spatio-temporal dynamics of the incidence of relapsing fever in Ukraine (1920 – 1924)

Gubernia (governorate)	The absolute number of patients / Patients per 10,000 population				
	1920	1921	1922	1923	1924
Volhynian	6129 / 35,6	6285 / 36,5	9611 / 54,6	1918 / 9,9	207 / 1,1
Donetsk	58648 / 220,5	59417 / 223,4	59635 / 225,0	11098 / 44,0	374 / 1,4
Katerynoslav	60770 / 174,6	51236 / 147,2	104122 / 305,3	8040 / 23,5	1040 / 3,0
Kyiv	21091 / 49,5	44813 / 105,2	52711 / 122,3	5713 / 12,5	462 / 1,0
Odessa	56031 / 163,4	72853 / 212,4	104422 / 308,0	7626 / 23,0	394 / 1,2
Podolia	7099 / 25,7	15628 / 56,6	24888 / 88,9	5395 / 18,8	1132 / 3,3
Poltava	34355 / 114,1	41144 / 136,7	84844 / 280,9	8144 / 25,9	278 / 0,8
Kharkiv	62333 / 251,3	26822 / 108,2	39878 / 159,5	6778 / 28,9	678 / 2,5
Chernihiv	14760 / 80,2	8555 / 46,5	24766 / 132,4	1196 / 6,3	133 / 0,7

Based on: [23,20]

Given the data in Table 6, the epidemic of typhoid fever was less widespread compared to the epidemic typhus or relapsing fever. Kharkiv, Odesa, Katerynoslav and Donetsk provinces were among the most affected, as in the previous cases.

Table 6
Spatio-temporal dynamics of the incidence of typhoid fever in Ukraine (1920 – 1924)

Gubernia (governorate)	The absolute number of patients / Patients per 10,000 population				
	1920	1921	1922	1923	1924
Volhynian	731 / 4,2	2541 / 14,8	1416 / 8,0	895 / 4,6	2057 / 11,3
Donetsk	15477 / 58,2	22135 / 83,2	12466 / 47,0	3961 / 15,7	3330 / 12,3
Katerynoslav	18707 / 53,8	28852 / 82,9	23273 / 68,2	5389 / 15,8	3903 / 11,4
Kyiv	6980 / 16,4	16424 / 38,5	9817 / 22,8	3556 / 7,8	5399 / 11,6
Odessa	15033 / 43,8	30333 / 88,4	17911 / 52,8	3864 / 11,6	4767 / 14,5
Podolia	1101 / 4,0	7836 / 23,4	3928 / 14,0	1704 / 5,9	2759 / 8,0
Poltava	11733 / 38,9	19582 / 65,1	10698 / 35,4	3852 / 12,2	3956 / 11,0
Kharkiv	45787 / 184,6	34485 / 139,0	13385 / 53,5	5433 / 23,2	5495 / 20,1
Chernihiv	11584 / 63,0	12642 / 68,7	9705 / 51,9	3807 / 19,9	4928 / 24,6

Based on: [23,24]

The data in Tables 4-6 look particularly catastrophic if we look at similar statistics in other European countries, whose population also bore the brunt of World War I. Thus, in France (without colonies) in 1922 the rate of patients with typhus was 0.004 people per 10,000 population, in Italy in 1923 – 0.005 people, in Germany in 1924 – 0.001 people and in the United Kingdom (without colonies) in 1924 – 0.002 people per 10,000 population respectively [23,18].

Table 7
Seasonality of parasitic typhoid on the territory of Ukraine (1902 – 1924)

Months	Cases of diseases per day			
	Epidemic typhus		Relapsing fever	
	1902 – 1914 pp.	1920 – 1924 pp.	1902 – 1914 pp.	1920 – 1924 pp.
January	1267	1597	1167	1265
February	1558	2272	1306	1432
March	1581	2193	1222	1360
April	1698	1957	1278	1206
May	1326	1571	1250	1387
June	872	973	1111	1370
July	570	450	972	989
August	442	202	778	735
September	477	140	750	532
October	570	156	694	520
November	756	226	806	572
December	942	360	833	661

Based on: [23,53]

After analyzing the information in Table 7, it can be argued that the typhus is somewhat seasonal (winter-spring) disease. The number of patients in this period, was more than in July and November sometimes 4-5 times. In 1920 – 1924 the largest number of people affected by the epidemic typhus was recorded in February-April, and the relapsing fever in January-June. Note, that the outbreak of typhoid disease, which triggered the epidemic of 1919 – 1923, also occurred in January-February 1919.

Let's try to identify the factors that contributed to the emergence of the epidemic of typhus in 1919 in Ukraine.

1. After the Brest Peace Treaty was signed on January 27 (February 9), 1918, Ukraine became a transit area for large numbers of people. An additional factor – the railway stations turned into the places of considerable mass of people. A letter from the Ministry of Public Health and Guardianship to the Ministry of Roads of the Ukrainian State of November 20, 1918 stated «Railways were the source of the spread of cholera, typhoid and other infectious diseases» [1, 77].

2. Deterioration of the diet, which reduced the immunity of the population, and therefore – the organism's resistance to disease. A characteristic feature is the difficulty of providing troops with food. An additional factor was famine of 1921 – 1922 pp.

3. Rapid deterioration of the health status of the population, caused by limited access to the most important elements of hygiene – hot water, baths, clean clothes, soap, medicines and more. These circumstances became especially acute in the territories that were in the area of warfare in 1914 – 1917. For example, the department of State gendarmerie ZUNR (West Ukrainian People's Republic) in Brody informed the government that «75% of the powiat is destroyed to the ground and people live in ditches with cattle», and in Stanislav «sanitary situation is terrible, the streets are full of swamps, impurities are lying in the yards, mud pits are overflowing, wells are poorly cleaned... The city administration is powerless because there are not enough horses, carts, carriers and people to clear the swamp and remove impurities, also the roads are tainted» [2, 183].

4. Insufficient funding for the medical industry in the terms of political instability and military devastation. Thus, according to the estimates of epidemic doctors, since January 1919, when the epidemic of typhus increased sharply, the monthly need for money to combat it (medicines, maintenance of hospitals and barracks, food for patients, firewood, transport, medical staff pay, etc.) in Kharkiv alone the province was 3 million rubles. Nevertheless, the Bolsheviks allocated no more than 145,000 rubles to fight typhus. per month, which is 20 times less than necessary [7, 196].

5. In the conditions of congestion of medical establishments by patients with the epidemic of typhus, priority assistance was given to the armed forces, not to the civilians. Historian I. Logovsky cites numerous cases of expulsion of civilian patients from medical establishments of Kharkiv province and placement of sick Red Army soldiers there [7, 197].

6. Lack of medical staff to fight typhus in the province. One of the ways of partial solution of the problem was the mobilization to the so called hospitals. «Typhoid students».

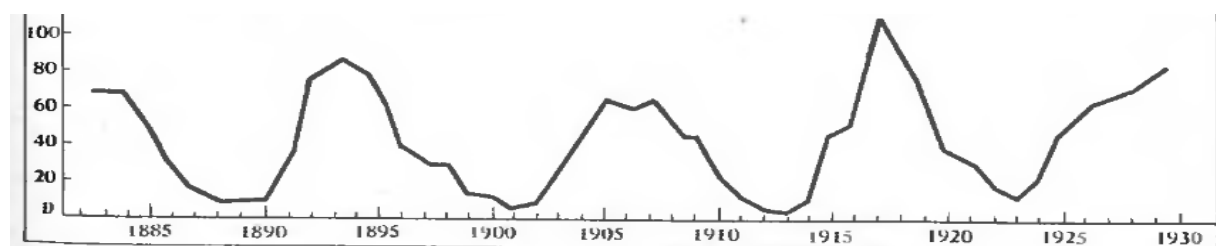
7. Zemsky Anti-Epidemic Medical and Sanitary Organizations were effectively eliminated in the face of revolutionary events and war fever, but their effective substitute was not created. In the November 1921 report of the Odessa State Health Department, the state of health of the region was described as follows: «Sanitary doctors ... exist more on paper than they really are, because, in fact, because of lack of transport, they are deprived of the ability to go around their precincts, even when epidemic outbreaks occur. There is nowhere to look at the living quarters ... There is complete sanitary ruin...» [21, 81].

8. Poor network of disinfection facilities. For example, in 1921 in the Soviet Ukraine there were only 230 depressions (132 – fixed, 98 – mobile) [21, 78].

9. Not enough high level of personal hygiene and sanitary awareness of the population. In many cases, despite all the warnings and prohibitions, the peasants attended mass gatherings (weddings, funerals, etc.), and even visited the sick, affected by the illness, for their own safety.

10. The coincidence of space and geochemical processes. Prominent biophysicist Alexander Chizhevsky found that there are certain patterns between the activity of the Sun and the emergence of epidemics in the form of pandemics on Earth [22, 221-222]. Flu and typhoid epidemics occur during the period of the highest or lowest activity of the sun. In studied case, the typhus epidemic of 1919 – 1923 coincided with a phase of low solar activity, which triggered relevant biochemical processes.

Activity of the Sun for the period 1881 – 1930 by A. Chizhevsky [22, 231].

Summarizing the main factors that contributed to the spread of the disease, we can justify the statement of historian Vitaly Skalsky that military action, unstable political situation, serious economic crisis did not allow the society and the authorities to adequately respond to the challenges of natural phenomena [13, 74].

The press at that time was overflowing with reports of new outbreaks of typhoid, its magnitude, high mortality, and the crisis situation of the sanitary and epidemiological service. All this created a depressing and helpless, if not panic, picture: «Everywhere along the counties of Podillya rage rages, almost all existing: all three typhus, scarlet fever, scabies, which is always a sign of deterioration of sanitary and hygienic living conditions of the population»; «Spotted typhoid fever is very rampant in Kharkiv; mortality is terrible» [8 10].

Also telegraph concise, like frontline reports, were messages about spread of the typhoid epidemic by territory of Ukraine from the pages of official circulars and reports about the situation on the ground. If in the fall of 1919 it seemed that the epidemic of typhus had declined, then in January – March 1920, its second wave began, as can be seen from official reports, even more threatening and larger.

So, in town Smila of Cherkassy powiat of Kyiv gubernia «up to 9 000 people became ill. Hospitals were overcrowded and no medication was available» [19, 17 rev.]. In Stavishchyn volost of Tarashchansky powiat of Kyiv gubernia was happened «a terrible epidemic of typhoid», and the only hospital «was in a sorry state, was overloaded and had no medications» [19, 20 rev.]. In the Lipovets powiat of Kyiv gubernia, the typhoid epidemic «has reached a terrible scale. It has affected more than 60% of the powiat population» [19, 21 rev.].

An eloquent picture of the live of ordinary people as well as of the military in the conditions of war and revolutionary upheavals and in addition to the fierce epidemic of typhus is shown in the memoirs of contemporaries.

Ukrainian People's Republic Army lieutenant colonel Oleksandr Dotsenko describes the Ukrainian army in November 1919 as being «decimated by typhus» [4, 9]. The same memoirist shown the impact of the epidemics on the Ukrainian insurgent movement: «Almost 90% of the insurgents during the fight were infected with typhoid and other diseases. There were no hospitals and there was no place to be treated, patients went cold and hungry in their ward. A lot of them healed without care or medicine» [4, 133]. At the end of December 1919, according to O. Dotsenko, «especially slowed down the actions of the Galicians that in their army there were a lot of soldiers infected by typhoid, almost 70%» [4, 152].

Ukrainian People's Republic army general Mikhail Omelyanovich-Pavlenko considered that «the material insecurity of the army and the spread in parts of the typhus epidemic have finally undermined the fighting capacity of the Ukrainian troops» [11, 28]. Elsewhere, Omelyanovich-Pavlenko writes: «The poor provision of troops with sanitary services and medicines provides a good ground for all kinds of epidemics. Typhoid of different names becomes our most important opponent. He decimates our parts, the cossack ranks are melting, depleted. On the other hand, the gauge increases excessively, making it difficult to maneuver the group when it should be the fastest and most flexible» [11, 219]. Analyzing the causes of the failures of the Ukrainian People's Republic army in the struggle on two fronts (*against the Bolsheviks and the Volunteer Army* – ed.), the general summarizes: «...the main factor of the failures was TYPHUS» [11, 225].

Colonel Petro Dyachenko thus describes the extent of the epidemic disease that struck the army of the Ukrainian People's Republic: «Cold piercing autumn [in 1919]. Swamps, rain and snow, and our infantry is naked, barefoot and hungry. Typhus daily removed hundreds of his victims from the ranks of the Army» [5, 51]; «Typhus gained some destructive power and mercilessly struck our ranks. Sick and corpses are everywhere. It was sad to look at this harvest of death. The horror was gathering on the very guess what would happen next» [5, 171].

Let's try to identify the main ways of prevention and control of epidemic diseases:

1. Establishment of special institutions for the control of epidemic diseases (for example, Extraordinary commission to control typhus («Chrezytyft»), organized 06.02.1919 at Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR; Sanitary Committee, organized 08.12.1919 at The Office of Commissioner of Ukrainian People's Republic Government). 16.02.1920 «with the aim of actually creating a single anti-epidemic front and holding a sanitary dictatorship», according to All Ukrainian Revolutionary Committee resolution, a Provisional Central Emergency Sanitation Commission was established [11, 219]. In some cases, such authorities were given extraordinary powers. For example, for failure to comply with the requirements of the Extraordinary Commission for the control of typhus, the perpetrators were subject to strict liability for the laws of wartime [1, 103]. The seriousness with which the authorities approached the issue of struggle against typhus epidemic reflects the figurative expression of Vladimir Lenin, during a report at the 7th All-Russian Congress of Soviets (05.12.1919): «Either lice will defeat socialism, or socialism will defeat lice!» [21, 75].

2. Creation / updating of the relevant regulatory framework.

3. Establishment of special taxes to supplement the budget for the control of epidemic diseases (for example, in October 1919, the Council of Ministers of Ukrainian People's Republic granted local and provincial self-

government the right to set special fees to cover the costs for struggle with illnesses among the population).

4. Creation of centers of scientific study of symptoms, clinics, methods of treatment and prevention of epidemic diseases. Thus, on January 5, 1920, a commission for the study of typhus, headed by prof. P. Shatilov was created in Kharkiv Gubernia Health Department, and at the Odessa Gubernia Health Department – headed by prof. D. Zabolotny [21, 77].

5. Educational activities. In the conditions of illiteracy of the population, posters and popular scientific brochures of sanitary and hygienic content became widespread. One of these editions had the eloquent name «Typhoid fever. A People's Lecture in Poems» [18].

Some measures to combat epidemic diseases have been controversial. Especially those related to the search or allocation of funds.

The incident in the Uman powiat of Kyiv gubernia was significant. Rural Theater of the society «Prosvita» («Enlightenment») in the village Kuzmin Dam made performances for the Christmas holidays, the proceeds of which were earmarked for the struggle with typhus and typhoid fever that spread in the village [10, 2]. Thus, the search for additional funds for the control of epidemic diseases occurred through the organization of mass events, which contributed to their even more widespread in the conditions of large crowds.

The question arises about the demographic consequences of epidemic diseases in the Ukrainian lands during the study period, in particular the number of victims of various forms of typhoid as the most lethal infection at the time.

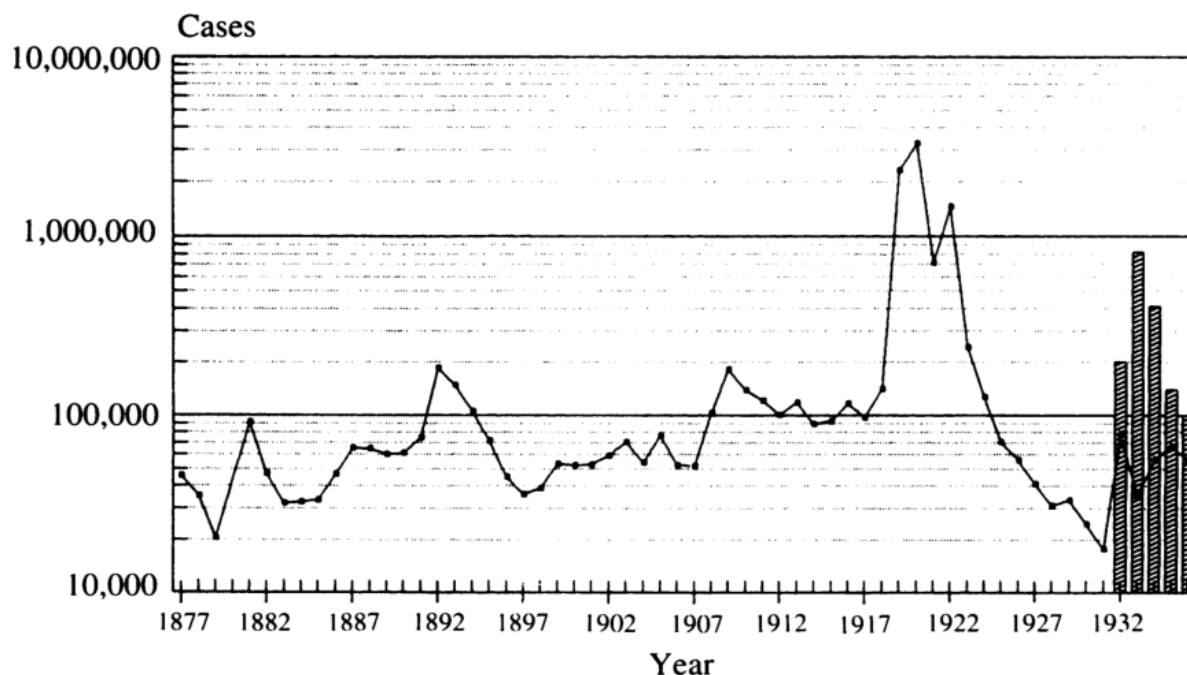
There are two fundamental details to note. First, the analysis of the demographic consequences of epidemics has some methodological difficulties associated with the correlation of the number of deaths in all people with typhoid in 1919 – 1923, as well as those who have contracted infections with symptoms similar to typhoid. In addition, neither in the original sources nor in the historiography have we revealed the sex and age structure of those who became ill and died of typhus. The second detail is that the most lethal epidemic in the then Ukrainian lands, which was typhoid, cannot be compared with the catastrophic demographic effects of H1N1 («Spanish») influenza, which struck the world in 1918 – 1919, however, for reasons that are not fully understood, it was relatively weak in Ukraine.

Let's first try to find out the number of people with the aforementioned illness. Historian K. D. Patterson, based on data from the Bureau of Health of the League of Nations, provides annual statistics of cases of typhoid disease in the Russian Empire / USSR for 1877 – 1936 [25, 367]. Thus, in 1918 took place approx. 110 000 recorded cases typhoid diseases, 1919 – already more than 1.1 million, 1920 – approx. 1.2 million, 1921 – approx. 700 000, 1922 – more than 1 million, 1923 – approx. 120 000. Thus, according to the data of K. Patterson, during the study period in the Russian Empire / Soviet Union typhus epidemic was struck approx. 4 million 230 thousand people.

Typhoid fever cases in the Russian Empire / USSR, 1877 – 1936 (by K. D. Patterson) [25, 367].

who die from typhus are the military of the Ukrainian People's Republic, Ukrainian Galician Army, insurgent units, etc. Among them – Ukrainian People's Republic Army General Fedir Kolodiy, Ukrainian People's Republic

Analyzing the scale of the epidemic of typhus in the Ukrainian lands, historian Vitaly Skalsky gives the following data: during the winter of 1919 – 1920, about half of the civilian population and 90% of soldiers and officers of the Ukrainian Galician Army got sick with typhus [13, 74]. In our opinion, such point of view on the scale of the incidence among military is close to the true, but the numbers on the incidence among civilians looks overstated.

Having carried out some calculations on the basis of the most complete data on the epidemic of typhoid on the Ukrainian lands, which are presented in the monograph of S. Ekel [23], we can conclude that the total number of patients among the civilian population for 1920 – 1923 was as follows: 1 888 593 people got sick with epidemic typhus, 1 051 621 people – by relapsing fever, 437 023 people – by typhoid fever.

Thus, during 1920 – 1923 at least 2 677 237 civilians who lived in the Ukrainian provinces of the former Russian Empire became victims of typhus in various forms. If we add to this the data for 1919, which today remain fragmentary and can be predicted as little as possible, as well as the number of patients among the military different opposing parties, we will get a figure of at least 3.5 million people in the Dnieper Ukraine.

Victims of the typhoid epidemic that prevailed in the Ukrainian lands in 1919 – 1923 became people of different classes and professional backgrounds. Although most vulnerable to typhus was the common people, typhus claimed the lives of such prominent figures as writers Mykola Yevshan, Volodymyr Kobilyansky, artist Georgy Narbut, public figure and organizer of the women's movement Natalia Kobrynskaya, aircraft designers Olexander Karpek and Grigory Chechet, politician and leader of the Ukrainian Communist Party Mikhail Tkachenko and others. A significant proportion of those

Army Colonels Vasyl Tyutyunnyk, Oleksa Tsarenko, Dmytro Mykhailiv, Dmytro Inkiv, Ukrainian Galician Army Colonel Konstantin Slyusarchuk, Chief of the Sanitary Department of the Ukrainian People's Republic Army Dmitry Odrynyk, Deputy State Secretary for Military Affairs of West Ukrainian People's Republic Grigory Rakocchi.

The conclusions. In his fundamental work «Man and society in calamity» [15] Pithirim Sorokin showed how, under the influence of wars, revolutions, famines and epidemics, people's behavior, their social organization and cultural life are changing. Sorokin analyzes the above four factors separately at a time when in the Ukrainian lands of 1914 - 1923 we see a simultaneous combination of them all. The social and natural disasters of which P. Sorokin writes are one of the most powerful and radical factors in socio-cultural change, they, according to the thinker, «create favorable conditions for the rapid transformation of social institutions – to create fundamentally other social forms» [15, 95].

As historian K. Patterson noted, «in the desperate conditions of the Russian Empire from 1918 to 1922, typhus had the ability to spread at an unprecedented rate. The disease had a significant impact on hostilities, the fate of the Bolshevik revolution and the white counter-revolution. Starting in cities and central areas, epidemic spread beyond the Ural to Siberia and Central Asia by the end of 1919 and swept the country in 1920. After a brief lull for much of 1921, when the civil war ended, typhus returned again, that in the background of famine caused chaos in Ukraine and the Volga region in 1922» [25, 373].

Historian Vitaly Skalskyi rightly said that the typhus epidemic that began in 1919 has caused the UGA military defeats and was one of the reasons of more global

defeat – state-building competitions of Ukrainians [13, 74].

If we forget about emotionalism, we will notice, even, in some ways the positive role played by the epidemics of 1919–1923 on Ukrainian society. Pitirim Sorokin notes the positive selective role of epidemics [15, 81]. Thus, physically weak individuals were more likely to be victims of epidemics than strong ones; the uneducated and poor population suffered from the plagues more than the educated and wealthy.

Bibliography:

1. Гоцуляк С. Л. Санітарно-епідеміологічне законодавство в Україні у ХХ ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / С. Л. Гоцуляк ; наук. кер. В. Д. Гончаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2017. – 218 арк.
2. Давибіда Л. І. Боротьба з інфекційними захворюваннями в Західно-Українській Народній Республіці / Л. І. Давибіда // Галичина. – 2014. – Ч. 25-26. – С. 182-187.
3. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Дж. Даймонд. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 488 с.
4. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 375 с.
5. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / Упоряд.: Р. Коваль. – К. : Стікс, 2010. – 448 с.
6. Жванко Л. М. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. М. Жванко. – Х. : Прапор, 2007. – 224 с.
7. Логовський І. М. Робота більшовицької влади по боротьбі з епідемією тифу у Харківської губернії (перша половина 1919 р.) / І. М. Логовський // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : «Історія та географія». – 2017. – Вип. 54. – С. 193-199.
8. Нова Рада. – 04.01.1919. – № 4. – С. 2.
9. Нова Рада. – 04.01.1919. – № 5. – С. 3.
10. Нова Рада. – 17.01.1919. – № 11. – С. 2.
11. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920) / М. Омелянович-Павленко. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.
12. Селянська правда. – 12.12.1924. – № 130. – С. 2.
13. Скальський В. Природні та техногенні катастрофи в революційній Україні, 1917 – 1921 рр. / В. Скальський // Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917 – 1921 рр. / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії НАН України, 2014. – С. 68-75.
14. Смирнов Е. И. Войны и эпидемии / Е. И. Смирнов, В. А. Лебединский, Н. С. Гарин. – М. : Медицина, 1988. – 240 с.
15. Сорокин П. А. Человек и общество в условиях бедствий: (Влияние войны, революции, голода, эпидемии на интеллект и поведение человека, социальную организацию и культурную жизнь) / П. А. Сорокин. – СПб. : Изд. дом «Мирь», 2012. – 336 с.
16. Ступак Ф. Я. Особливості розвитку охорони здоров'я в Україні у першій половині ХХ століття / Ф. Я. Ступак // Грані. – 2015. – № 1. – С. 148-152.
17. Турчина, М. О. Медичне законодавство в Україні в радянський період: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / М. О. Турчина ; наук. кер. В. В. Россіхін ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2016. – 223 арк.
18. Фрид С. М. Сыпной тиф. Народная лекция в стихах / С. М. Фрид. – Екатеринбург, 1919. – 16 с.
19. ЦДАВО. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. Обіжники ЦК

КП(б)У, положення та постанови Всеукраїнському про стан органів охорони здоров'я та організації боротьби з епідеміями.

20. Хорош И. Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918 – 1920) / И. Д. Хорош – К. : Государственное медицинское издательство УССР, 1963. – 206 с.
21. Хорош И. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918 – 1929 роки) / І. Д. Хорош. – К. : Здоров'я, 1969. – 172 с.
22. Чижевский А. Л. Космический пульс жизни: Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия / А. Л. Чижевский. – М. : Мысль, 1995. – 766 с.
23. Экзель С. М. Инфекционные заболевания на Украине / С. М. Экзель. – 1927. – Харьков : Научная мысль. – 71 с.
24. Environmental Histories of the First World War / ed. by R. Tucker, T. Keller, J. McNeill. – Cambridge University Press, 2018. – 312 p.
25. Patterson K. D. Typhus and its control in Russia, 1870 – 1940 / K. D. Patterson // Medical History, 1993. – Vol. 37. – P. 361-381.
26. Wheatcroft S. Famine and epidemic crises in Russia, 1918 – 1922 : the case of Saratov / S. Wheatcroft // Annales de démographie historique, – 1983. – P. 329-352.

References:

1. Gotsulyak S. (2017). Sanitary-epidemiological legislation in Ukraine in the 20th century. *PhD thesis*. – Kharkiv (in Ukr.)
2. Davybida L. (2014). Struggle against infectious diseases in the Western Ukrainian People's Republic. *Halychyna*, 25-26, 182-187.
3. Diamond J. (2009). Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies. – Kyiv (in Ukr.)
4. Dotsenko O. (2001). Winter campaign (6.XII.1919 – 6.V.1920). – Kyiv (in Ukr.)
5. Dyachenko P. (2010). Black Cossacks. Memories of the commander of the 1st Cavalry Regiment of the Black Cossacks of the Ukrainian People's Republic Army. – Kyiv (in Ukr.)
6. Zhvanko L. (2007). Social Dimensions of the Ukrainian State (April – December 1918). – Kharkiv (in Ukr.)
7. Logovsky I. (2017). The work of the Bolshevik authorities in the fight against the typhus epidemic in Kharkiv province (first half of 1919). *Collection of scientific papers of the G.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Series: History and Geography*, 54, 193-199 (in Ukr.)
8. Nova Rada (The New Council) – 04.01.1919. – № 4. – P. 2.
9. Nova Rada (The New Council) – 05.01.1919. – № 5. – P. 3.
10. Nova Rada (The New Council) – 17.01.1919. – № 11. – P. 2.
11. Omelyanovich-Pavlenko M. (2007). Memories of the Commander (1917 – 1920). – Kyiv (in Ukr.)
12. Selyans'ka pravda (Peasant truth). – 12.12.1924. – № 130. – P. 2.
13. Skalsky V. (2014). Natural and man-made disasters in revolutionary Ukraine, 1917 – 1921. *Social Conflicts and Everyday Life of a Revolutionary Society 1917 – 1921*, 68-75. – Kyiv (in Ukr.)
14. Smirnov E., Lebedinsky V., Garin N. (1988). War and epidemic. – Moscow (in Rus.)
15. Sorokin P. (2012). Man and society in calamity (The impact of war, revolution, hunger, epidemics on human intelligence and behavior, social organization and cultural life). – Saint Petersburg (in Rus.)
16. Stupak F. (2015). Peculiarities of health care development in Ukraine in the first half of XX century. *Grani*, 1, 148-152 (in Ukr.)
17. Turchina M. (2016). Medical legislation in Ukraine in the Soviet period. *PhD thesis*. – Kharkiv (in Ukr.)
18. Fried S. (1919). Typhus. Lecture in poetry. – Ekaterinburg (in Rus.)
19. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine (TsDAVO). – F. 2360. – Op. 1. – Spr. 12.
20. Khorosh I. (1963). The first years of the development of

- Soviet health care in Ukraine (1918 – 1920). – Kyiv (in Rus.)
21. Khorosh I. (1969). Development of rural health care in the Soviet Ukraine (1918 – 1929). – Kyiv (in Ukr.)
22. Chizhevskij A. (1995). Cosmic pulse of life: Earth in the arms of the Sun. Heliotaraxia. – Moscow (in Rus.)
23. Ekel S. (1927). Infectious diseases in Ukraine. – Kharkov (in Rus.)
24. Environmental Histories of the First World War (2018). Ed. by R. Tucker, T. Keller, J. McNeill. – Cambridge University Press (in Eng.)
25. Patterson K. D. (1993). Typhus and its control in Russia, 1870 – 1940. *Medical History*, 37, 361-381 (in Eng.)
26. Wheatcroft S. (1983). Famine and epidemic crises in Russia, 1918 – 1922 : the case of Saratov. *Annales de démographie historique*, 329-352 (in Eng.)

О. Компанієць, А. Морозов

ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ ТИФУ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ ТА ВОЄННОЇ РОЗРУХИ (1919 – 1923)

Постановка проблеми. Загальноєвропейська криза 1914 – 1923 рр., передусім такі її складові як воєнні дії 1914 – 1918 рр., революційні потрясіння, депортації населення та міграційні процеси, помножені на процеси урбанізації та бурхливий розвиток транспорту, закономірно викликали небувалу мобільність населення на континенті. Ці обставини стимулювали не лише крос-культурний обмін, але й разом із виснаженням та зубожінням людей, погіршенням санітарно-побутових умов, збігом природно-кліматичних та космічних факторів призвели до стрімкого поширення епідемічних хвороб, які за кілька років забрали життя в чотири рази більшої кількості людей, аніж Перша світова війна. Для природних катаклізмів, які не визнають національних кордонів, українські землі не стали винятком, однак досі вплив природного чинника на події та явища історії України залишається недооціненим і перебуває на маргінесі наукових студій.

Мета полягає у тому, щоб дослідити причини, масштаби, географію, закономірності, особливості та наслідки епідемічних захворювань (передовсім різних форм тифу), що вразили населення України в 1919 – 1923 рр. У ширшому значенні – показати якою була «відповідь» людей (психічно, фізіологічно й матеріально ослаблених війною) на «виклики» не тільки соціуму, але й природи.

Наукова новизна. У статті вперше показано просторово-часову динаміку епідемічних захворювань на території України в 1919 – 1923 рр. Здійснено аналіз поглядів сучасників на причини виникнення масштабних епідемій та від першої особи показано їхній перебіг. Зроблено спробу встановити число осіб, які перехворіли та померли від епідемічних захворювань. На прикладі Української галицької армії, дієвої армії УНР та повстанських загонів Середнього Подніпров'я показано вплив епідемій на боєздатність військ у 1919 – 1921 рр. З'ясовано особливості перебігу епідемічних захворювань у міській та сільській місцевості / на полях бою та за їх межами.

Висновки. На українських землях протягом 1914 – 1923 рр. фіксувався цілий спектр інфекційних хвороб: тиф різних видів, холера, дизентерія, кір, віспа, малярія, короста, сифіліс та ін.

Грип серотипу H1N1, більш відомий як «іспанський грип», що охопив світ у 1918 – 1920 рр. і став наймасовішою пандемією в історії, не оминув України. Однак тут він відчувався слабше, а його наслідки не були такими катастрофічними, як, наприклад, у Західній Європі. Натомість населення українських земель більше страждало від іншого недугу – епідемії тифу, що трьома хвилями прокотився по людям, які були фізично, психічно й матеріально виснажені загальноєвропейською кризою 1914 – 1923 рр.

Основними причинами цього катаклізму стали: перетворення України на транзитну територію руху руху великої кількості людей, одним із джерел розповсюдження інфекційних хвороб стали залізничні шляхи; погіршення раціону харчування, що знижувало імунітет населення, а відтак – опірність організму хворобам, додатковим фактором став голод 1921 – 1922 рр.; стрімке погіршення санітарного стану населення і обмежений доступ великих груп населення до найважливіших елементів гігієни – гарячої води, лазень, чистого одягу, мила, медикаментів тощо; недостатнє фінансування медичної галузі в умовах політичної нестабільності та воєнної розрухи; надання пріоритетної медичної допомоги військовим, а не цивільному населенню; брак медперсоналу для боротьби з тифом у губерніях; розвал мережі земської протиепідемічної медичної; слабка мережа дезінфекційних закладів; недостатньо високий рівень особистої гігієни та санітарної свідомості населення; зрештою, збіг космічних та геохімічних процесів (епідемія тифу 1919 – 1923 рр. співпала із фазою низької сонячної активності, що спровокувало відповідні біохімічні процеси).

В динаміці епідемія тифу на українських землях мала такий вигляд: протягом травня-листопада 1918 р. в різних частинах України фіксувалися локальні випадки захворювань; на січень-червень 1919 р. припала перша хвиля пошесних захворювань; друга хвиля поротного тифу прокотилася Україною в 1920 – 1922 рр.; друга хвиля черевного тифу вразила населення в 1921 р.; друга і третя хвиля висипного тифу припали, відповідно, на 1920 і 1922 рр. У 1923 р. наслідки епідемії ще відчувалися, а наступного року санітарно-епідеміологічна ситуація в Україні стабілізувалася і за більшістю показників повернулася на рівень 1901 – 1904 рр.

Середня кількість хворих в Україні на висипний тиф у 1920 році досягала 257,8 чол., у 1921 р. – 63,3 чол., у 1922 р. – 133,4 чол., у 1923 р. – 12,3 чол., у 1924 р. – 4,9 чол. на 10 000 населення. Найбільше цей різновид тифу вразив населення Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської та Донецької (створена у лютому 1919 р.) губерній. Меншою мірою висипний тиф фіксувався у Волинській, Київській та Подільській губерніях. На поворотний тиф кількість хворих у 1920 р. досягала 123,9 чол., у 1921 р. – 119,2 чол., у 1922 р. – 186,3 чол., у 1923 р. – 21,4 чол., у 1924 р. – 1,7 чол. на 10 000 населення. Найбільш ураженими поворотними тифом виявилися Донецька, Харківська, Одеська, Полтавська та Катеринославська губернії; менш згубні наслідки пошесті мала у Волинській, Київській, Чернігівській та Подільській губерніях.

Масштаби епідемії тифу на українських землях виглядають особливо катастрофічними, якщо

звернутися до аналогічних показників у інших європейських державах, населення яких, зауважу, також винесло на собі тягар Першої світової війни. Так, у Франції (без колоній) в 1922 р. коефіцієнт хворих на висипний тиф становив 0,004 чол. на 10000 населення, в Італії у 1923 р. – 0,005 чол., в Німеччині та Великій Британії (без колоній) у 1924 р. – 0,001 та 0,002 чол. на 10000 населення відповідно.

Наявний прямий зв'язок між ступенем урбанізації, мобільністю населення, відкритістю соціальних груп з одного боку та частотою зараження інфекцією з іншого. На початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні жителі міст в 1,5 рази частіше хворіли на висипний тиф, аніж селяни, в 15 разів частіше на поворотний тиф і майже вдвічі частіше на черевний тиф.

Історик В. Скальський має рацію, стверджуючи, що епідемія тифу 1919 – 1923 рр. стала не лише причиною військових поразок УНР, але й однією із причин поразки державотворчих змагань українців.

Протягом 1920 – 1923 рр. жертвами тифу різних форм стали щонайменше 2 677 237 цивільних осіб, які проживали в українських губерніях колишньої Російської імперії. Якщо додати до цього дані за 1919 р., які на сьогодні лишаються фрагментарними і можуть бути прогнозовані хіба що приблизно, а також кількість хворих серед військових різних протилежних сторін, то для Наддніпрянщини отримаємо цифру не менше 3,5 млн. осіб.

Ключові слова: епідемічні захворювання, пандемія, тиф, спустошення війни, Українська національна революція, охорона здоров'я, санітарно-епідеміологічна ситуація, історія довкілля, смертність, захворюваність.

УДК 94(477)“1921 – 1929”:631

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-66-73

В. М. Лазуренко

доктор історичних наук, професор, проректор з гуманітарно-виховних питань, професор кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету

РОЛЬ СЕЛЯНСЬКИХ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ У РОЗВИТКУ ХЛІБНОГО ЕКСПОРТУ В ПЕРІОД НЕПУ

У статті розкрито специфічні особливості участі українських селян-фермерів у виробництві та реалізації зернової продукції своїх господарств на експорт у період нової економічної політики (1921 – 1929 рр.). Зосереджено увагу на ролі у поширенні експортної спрямованості фермерських господарств сільськогосподарської кооперації та її спеціалізованих систем, які створювали для цього належні організаційно-виробничі й фінансово-економічні передумови. Доведено, що хліб для експорту головним чином заготовляли, у степовій частині України, де була сконцентрована велика кількість фермерських господарств, здатних збільшувати виробництво експортних культур.

Ключові слова: експорт, заможні селяни, зерно, неп, селянство, селянські господарства, сільське господарство, фермерські господарства, хліб.

Постановка проблеми. Здійснення кардинальних перетворень в аграрному секторі економіки України та пошук шляхів ефективної соціально-економічної політики на селі завжди були і є надзвичайно складною проблемою. Досвід останніх двох десятиліть переконливо свідчить, що від того, в якому напрямі й наскільки ефективно буде розвиватися сільське господарство, які пріоритети будуть обрані, залежить не тільки рівень наповнення ринку сільськогосподарської продукції, але й ефективна робота багатьох пов'язаних із ним галузей промисловості, продовольча незалежність, національна безпека держави. У зв'язку з цим актуалізується всебічне вивчення процесів, що відбувалися в житті українського села в минулому, передусім відтворення реальної ситуації, яка склалася в сільському господарстві України в добу нової економічної політики.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує комплекс питань, пов'язаних із діяльністю українського фермерства доби непу. Впродовж тривалого часу ця суспільно важлива проблема, внаслідок суто політичних причин, навіть термінологічно залишалася поза увагою дослідників і громадськості, а реальна постать підприємливого українського селянина-фермера 1920-х рр. подекуди ще й досі перебуває в тіні витвореного сталінським агітпропом лиховісного «куркульства». Проте вже тоді для означення економічно міцних селянських господарств товарного типу терміни «фермер» і «фермерство» усталено вживалися не лише науковцями, але й представниками державного апарату як «правих», так і «ультралівих» поглядів. Так, Л. Троцький, виступаючи в Запоріжжі у вересні 1925 р., заявив: «Слово «куркуль» пов'язане з відносинами ще напівкріпосницького ладу, із засиллям поміщика, справника. У нас же зараз утворюється на селі власник-фермер нового типу. Звичайно, ми можемо по старій пам'яті називати його куркулем, але набагато правильніше назвати його фермером».

В умовах непу вже на 1924/25 р. сільське господарство України, продемонструвавши вражаючі темпи відновлення порушеного виробництва, за більшістю показників досягло рівня 1913 р. Наполегливо працюючи над розбудовою своїх господарств, українське фермерство радянської доби, долаючи як об'єктивні труднощі, викликані повсюдною розрухою, голодними та неврожайними роками, так і суб'єктивні перешкоди, які цілком свідомо постійно створювало йому радянське керівництво, вже на середину 1920-х рр. не лише відновило загальні площі, але й сформувало економічно найбільш доцільну структуру зерновиробництва.

Такий поступ на шляху відродження продуктивних сил аграрного сектора економіки України вже на середину 1920-х рр. створив цілком надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції. Саме фермери демонстрували стрімкі темпи відновлення товарної та експортної спрямованості своїх господарств, швидко скорочували вирощування маловрожайних культур та енергійно розширювали посіви високоврожайних сортів суто ринкових технічних культур, що було важливим чинником підвищення

загальної ефективності та прибутковості сільського господарства України.

Важлива роль у поширенні експортної спрямованості фермерських господарств належала сільськогосподарській кооперації та її спеціалізованим системам, які створювали для цього належні організаційно-виробничі й фінансово-економічні передумови. У подальшому швидкий прогрес як у рільництві, так і у тваринництві, запорукою чого була високоефективна виробнича діяльність фермерських господарств – основних виробників товарної продукції, дозволив в другій половині 1920-х рр. налагодити високорентабельний, прибутковий і для селянства, і для держави в цілому широкомасштабний сільськогосподарський експорт. Вже у другій половині 1920-х рр. УСРР забезпечувала за різними підрахунками від 30 до 50 % загальносоюзних хлібоекспортних поставок, а засівна площа під основними товарними зернокультурами України відповідала показникам таких потужних країн-зерноекспортерів, як Канада чи Аргентина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До розкриття порушеної нами теми побіжно у своїх роботах зверталися такі дослідники, як В. Качинський, М. Гуревич, А. Альтерман, С. Кульчицький, А. Морозов, С. Корновенко, В. Калініченко [1]. Водночас ми спробували поглянути на неї з сучасної точки зору та новітніх методологічних підходів.

Автор статті ставить за **мету** висвітлити участь українських селянських господарств фермерського типу у виробництві та реалізації зернової продукції своїх господарств на експорт у період непу (1921 – 1929 рр.).

Виклад основного матеріалу. В українському селянському господарстві в перші роки непу споживалося більше двох третин виробленого в них хліба, що свідчить про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства. Це і не дивно, адже селянин вів господарство передусім для задоволення потреб своєї сім'ї. Збільшивши своє землекористування після жовтня 1917 р., селяни збільшили власне споживання хліба та інших продуктів харчування. Етично це було цілком правомірно, оскільки значна частина українського селянства в дореволюційну добу відверто недоїдала. Однак відбулося це не за рахунок підвищення валових зборів, а за рахунок зменшення товарної частки продукції сільського господарства.

Безумовно, одним із найважливіших чинників скорочення товарності була, як відомо, ліквідація за роки революційної доби економії – великих господарств капіталістичного типу, потужних виробників товарної сільськогосподарської продукції в Україні, що не могло швидко компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянських господарствах. До 1917 р. 60 % товарного хліба України давали саме економії та потужні селянські господарства підприємницького типу [2, 230]. Саме такі господарства виробляли продукцію для продажу на ринку і потребували її реалізації. Перехід земель цих господарств від господарів до інших власників, їх розпорошення серед мільйонів незаможних і середняцьких селянських господарств, природно, знизило товарну частину сільськогосподарської продукції [3, 56]. За даними А. Альтермана, заможні

селянські господарства давали майже третину товарного хліба України і зрівняльні революційні перетворення негативно вплинули на них.

Розрахунки відомого у 1920-ті рр. статиста В. Немчинова показували, що у 1926 – 1927 рр. «куркулі», тобто економічно самодостатні селянські господарства, яких ми вважаємо українським фермерством, загальна кількість яких не перевищувала 6 %, мали в своєму розпорядженні понад 20 % товарного хліба, а радгоспи та колгоспи, на які влада робила основну ставку як на високотоварні господарства – лише 6 % [4, 353].

Водночас зауважимо, що відразу після скасування політики «воєнного комунізму» і перших реальних кроків радянської влади із впровадження на селі непу скорочення посівних площ швидко припинилося. Більше того, розпочався зворотний процес їх відновлення, що логічно супроводжувався певним збільшенням частки товарних культур.

Так, у 1928 р. посівна площа України досягла свого максимуму для досліджуваного періоду – 23,08 млн. дес., або 117,5 % від рівня 1909 – 1913 рр. Індивідуальні селянські господарства засіяли 96,2 % сільськогосподарських площ, або 22,20 млн. дес. [2, 218]. Однак посівна площа була розподілена між різними групами селянських господарств нерівномірно. Так, господарств із посівною площею понад 9 дес. налічувалося лише 6,85 % [2, 322]. Саме в цих господарствах – стабільних товаровиробниках фермерського типу – значно швидше, ніж в інших, тривали зміни у бік збільшення посівних площ під товарними культурами. В українських умовах збільшення посівів озимої пшениці було не простою заміною однієї культури на іншу. Це був глибокий реконструктивний момент, який свідчив про формування дуже позитивної тенденції у розвитку сільського, власне селянського, господарства, підвищення його товаризації [5, 79].

У другій половині 1920-х рр. українські хлібороби від натурально-споживчої структури посівних площ досить швидко почали рухатися до високих довоєнних ринкових співвідношень. Як відзначав один із керівників Наркомзему УСРР М. Вольф, «ринкова стихія, що запанувала у середині 1920-х рр., створила особливо сприятливі умови для розвитку виробництва інтенсивних товарних культур, чим значно посилила цей процес, давши можливість заможним господарствам скористатися вигідною ринковою кон'юнктурою. Бідняцькі ж господарства могли просуватися по цьому шляху незначною мірою» [6, 90]. Дійсно, навіть тогочасні дослідники відзначали, що потенційна товарність щодо основних хлібів у 1925 – 1927 рр. швидко зросла саме у групі заможних господарств, тоді як товарність середняцьких господарств не зазнала таких суттєвих змін, а в малозасівних групах – навіть зменшилася [7, 67].

Отже, чим більшою була засівна площа господарства, чим міцніше воно було економічно, тим значнішу роль відігравало воно у виробництві товарної продукції, насамперед зернової. Так, за даними ЦСУ УСРР у 1926 р. соціально-економічна структура господарств, у яких головним джерелом грошових надходжень було товарне виробництво зерна, була такою (таблиця 1 [7, 34]).

Таблиця 1
Питома вага різних соціальних груп господарств
у сфері товарного зерновиробництва у 1926 р.
(у %)

Групи господарств	%
незаможні	34,1
нижчесередні	56,0
середні	63,5
вищесередні	73,7
міцні	80,4

Отже, найбільші темпи приросту товарних культур демонстрували господарства фермерського типу.

Основну масу товарного зерна України традиційно продукувала Степова зона. Про це переконливо свідчать матеріали наступної таблиці (таблиця 2 [7, 44]).

Таблиця 2
Обсяги планової заготівлі зернових у різних
регіонах України (1925 – 1928 рр.)

	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
1925/26 р.	2039	11823	35161	104521	153544
%	1,3	7,7	22,9	68,1	100
1926/27 р.	2867	15703	46290	133775	198635
%	1,4	7,9	23,3	67,4	100
1927/28 р.	2301	14980	42506	115486	177273
%	1,3	8,5	24,3	65,9	100

Засівна площа, а в її складі домінувала найцінніша культура – пшениця, а також ячмінь, за роки непу дуже розширилася саме в найміцніших господарствах Степу [8, 8]. Важливим було й те, що, якщо у бідняцьких та нижчесередняцьких господарствах площа пшениці збільшувалася головним чином за рахунок інших культур, то в заможних її приріст йшов за рахунок загального розширення посівної площі. На це звертав увагу М. Левенштам на сторінках «Земельника» уже у 1924 р. За його даними, якщо бідняцькі та нижчесередняцькі господарства давали незначне збільшення засівної площі на одне господарство (від 1 до 5 дес.), то в господарствах фермерського типу був помітний приріст в середньому 2,8 дес. на двір [8, 9]. Отже, характерним було зосередження 86 % приросту засівної площі (322 тис. дес. з загальної площі в 404 тис. дес.) в руках саме фермерських господарств. На ці господарства припадало 60 % всього приросту пшениці. Це підкреслює не тільки кількісне, але й якісне економічне зміцнення цієї групи господарств, що зосереджували в своїх руках значну частину основного, найціннішого хліба, і той факт, що «в Степу зростання сільського господарства відбувалося лише за рахунок подальшого зміцнення заможної частини села» [8, 9].

Ця тенденція об'єктивно була дуже вигідна саме радянській державі. Адже, як відзначав А. Альтерман, «за два роки, 1925 – 1927 рр., виробництво пшениці в степовій смузі збільшилося майже вдвічі. Коли розвиток відбуватиметься й надалі таким самим темпом, то через кілька років поля степової смуги нагадуватимуть Канаду» [3, 31].

На Правобережжі заможні господарства приділяли основну увагу вирощуванню озимої пшениці й вівса, які в цьому регіоні стали виступати основними товарними культурами, тоді як жито і

просо перемістилися до групи натурально-споживчих [9, 91–93].

Щодо Полісся, то тут основною ринковою зерновою культурою в селянських господарствах став овес. Саме завдяки розширенню його посівів у фермерських господарствах і відбувалося загальне прирощення посівних площ цього регіону. Другою за поширеністю в цьому регіоні ринковою культурою стала гречка, посіви якої досягли 18,5 % від загалу [9, 19]. Водночас багатопосівні господарства поступово відмовлялися від її вирощування. Це в основному пояснюється тим, що в Поліській зоні в цей період почало бурхливо розвиватися м'ясо-молочне тваринництво та конярство, що значною мірою і підвищило на місцевих ринках попит на зернофураж.

На Лівобережжі першорядними товарними культурами стали озима пшениця й ячмінь. Тут також ринкові зернові культури мали більшу питому вагу в краще забезпечених землею селянських господарствах, натомість натурально-споживчі культури переважали в посівах дрібніших господарств. У господарствах фермерського типу спостерігався процес збільшення зборів зернових при майже цілковитій стабільності позицій середняків. Так, за даними А. Альтермана, якщо у 1925 р. частка великозасівних господарств у гуртовому зборі восьми основних зернових культур становила 27 %, то у 1927 р. – 33,7 %, тоді як частка інших засівних груп навіть зменшувалася [7, 48].

Зрозуміло, що лише після задоволення власних першочергових споживчих потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Зважаючи на це, натурально-споживчі культури не зникали і в найбільших селянських господарствах. Їх сіяли в обсягах, які давали змогу задовольнити потреби власної сім'ї та потреби місцевих і внутрішньоселищних ринків, які також ніяк не потрібно оминути увагою в аналізі товарно-ринкових відносин на селі в добу непу. Загалом, посіви тих культур, які мали в тому чи іншому регіоні переважно ринковий характер, добре кореспондуються із загальним збільшенням посівної площі в господарстві. І навпаки, із зменшенням пересічної площі посіву господарства, збільшувалася питома вага продуктованих ним натурально-споживчих зернових культур.

Вже у другій половині 1920-х років половина товарного хліба України – 50,1 % у 1926 р. та 58,8 % у 1927 р. – припадала на заможні господарства із засівами понад 9 дес. [7, 73].

У загальному контексті нашого дослідження спеціально зупинимося на тому неспростовному факті, що всупереч погано прихованій протидії владної верхівки країни (чого варті лише один жупел «куркульства», який, незважаючи на тимчасові економічні послаблення в політичному плані, ні на хвилину не знімався «з озброєння» партійними ідеологами), кількість господарств фермерського типу невпинно і доволі стрімко зростала. Особливо добре це видно на прикладі еволюції основного загалу селянства – середняцтва, де постійно відбувався процес підйому нижчесередніх на щабель вищесередніх, тобто до категорії вже власне фермерського господарства.

Ситуацію із загальною товарністю селянських господарств можна було поліпшити, впливаючи на

фактори, котрими вона визначалася. Одним із найефективніших шляхів було створення кращої матеріальної зацікавленості у ринковій реалізації продукції. Тобто для подальшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, підвищення його товарності потрібно було і надалі проводити реалістичну зважену політику щодо селянства. Необхідно було зацікавити селян ціною на зерно. Адже політика цін, котру проводили прибічники командно-адміністративної системи, не створювала у селян матеріальної зацікавленості у збільшенні товарності зернових. За цих умов належним стимулом зростання товарності селянських господарств могло стати розширення експорту сільськогосподарської продукції.

Найбільш товарні культури характеризувалися також і як експортно привабливі. Так, в експортних партіях зернових переважали такі злакові високотоварні культури, як пшениця, ячмінь. Проте експортувалися також і кукурудза, сояшник, просо, овес. Всі ці культури посідали провідні позиції в заможних господарствах. Адже і в дореволюційний період переважну частину українського експорту давали поміщицькі та великі селянські господарства степової смуги, що постачали 80 % пшениці, понад 90 % ячменю, понад 45 % жита і понад 95 % кукурудзи, які експортувалися з України [3, 22].

Загалом Україна традиційно була провідним експортером зернових культур, порівняно з іншими сільськогосподарськими регіонами Російської імперії. Головним покупцем хліба була Німеччина. Сюди, а також до північноєвропейських країн та Польщі, експортувалося переважно жито та ячмінь. Пшениця експортувалася до Англії, Франції, Італії та Голландії [3, 21].

Беручи це до уваги, зрозумілим є те, що в радянських планах відновлення експорту сільськогосподарської продукції, в загальному обсязі якої виразно домінувало зерно, Україні була відведена провідна роль. Проте на шляху реалізації цього завдання та відновлення напрацьованих традицій лежав ряд суттєвих перешкод. Це насамперед загальні масштаби руйнації виробництва, особливо сільськогосподарського. Його наслідком було і збільшення площі під пізніми культурами (кукурудзою, сояшником та просом) за рахунок скорочення площі експортних культур, ярової пшениці та ячменю [10, 8].

За таких умов було дуже складно перейти до широкомасштабного експорту сільськогосподарської продукції, край необхідного для відновлення економіки країни, особливо якщо рахувати прагнення партійно-радянського керівництва країни якнайшвидше розпочати широку індустріалізацію країни. Ось як про це писав О. Шліхтер: «Візьмемо експорт зернових культур в масштабі СРСР. У 1913 р. експортна частина зернової продукції становила 13 % усієї продукції зернових культур, а у 1926/27 р. – 4,2 %. Отже, замість вивезення 13 % нашого хліба (від загальної продукції) ми вивозимо лише 4,2 %. Вивезення хліба за кордони України дорівнювало у 1913 р. – 312 млн. пудів, у 1923/24 р. – 186 млн. пудів, у 1924/25 р. – 30 млн. пудів, 1925/26 р. – 123 млн. пудів. Якщо ці цифри перевести в проценти до валового збору то отримаємо, що у 1913 р. вивіз становив 25,6 % валового збору хлібів, у 1923/24 р. – 19,8 %, у 1924/

25 р. – 4,7 %, у 1925/26 – 11,6 %. Це зменшення експорту зернових відбивається на скороченні нашого валютного фонду, а скорочення валюти означає зменшення наших можливостей купити за кордоном машини, необхідні як для нашої великої промисловості, так і для нашого сільського господарства» [11, 18]. Налагодити стабільний експорт сільськогосподарської продукції за кордон вдалося лише з другої половини 1920-х рр., коли селянство змогло не лише відновити виробничі можливості своїх господарств після занепаду воєнної пори, але й досягти значних успіхів у його подальший розбудові.

Офіційно проголошений XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р. курс на індустріалізацію країни потребував широкого розвитку експортної роботи. Сільське господарство було основним джерелом експортної продукції, від продажу якої можна було отримати необхідні валютні кошти для закупівлі вкрай необхідного промислового устаткування. Одне з головних місць у програмі зерноекспорту напередодні індустріалізації, як і в наступні роки, відводилося Україні. Вже у другій половині 1920-х рр. Українська СРР забезпечувала, за різними підрахунками, від 30 до 50 % загальносоюзних хлібоекспортних поставок, а засівна площа з основних товарних зернокультур України відповідала таким потужним країнам-зерноекспортерам, як Канада і Аргентина [12, 43–99].

Співвідношення експортних культур протягом непу постійно змінювалося. Так, експорт злаків технічних культур, як, наприклад, сояшник чи рапс, був значно менш прибутковим порівняно з експортом виготовленої з них готової харчової продукції, тому з часом більшого поширення набула практика експорту вже продуктів переробки. Бували й періоди сплесків чи спадів експорту тих чи інших культур, коли максимальне виконання експортного плану давало по житю 185 %, тоді як показник по пшениці сягав лише 50 %. Державні планові органи неодноразово відзначали відставання поставок пшениці та кукурудзи від експортних планів і їх перевиконання по житю. Так, у 1923/24 р. частка жита у хлібному експорті сягала 62,1 % від загалу, пшениці – 18,4 % і ячменю – 12,6 %.

Починаючи з 1924 р., під впливом позитивних тенденцій, пов'язаних із загальним відродженням сільського господарства України та особливо помітним зміцненням господарств фермерського типу, окреслилося просування по шляху розширення селянськими господарствами посівних площ під озиму та яру пшеницю. З того ж часу відбулося і певне падіння ролі круп'яних культур та кукурудзи.

Фактично поступове збільшення площі посівів під товарними зерновими було значною мірою пов'язане з відродженням та розширенням хлібного експорту. Ці зміни були зумовлені й тим фактом, що по мірі виходу світового співтовариства з післявоєнної господарсько-економічної кризи значно збільшився попит на пшеницю. Українське експортне зерно вивозилося до тих самих країн, як і до війни. Так, у 1925/26 р. пшениця вивозилася переважно до Англії, Італії, Бельгії, Франції, Туреччини; жито – до північної Європи, Німеччини, Голландії, Англії, ячмінь – до Англії, Німеччини, Бельгії [7, 43].

Для селян продаж зерна установам, які мали на меті його подальший експорт, був вигідною справою. Широка і певний час надійна програма стимулювання

експорту пшениці за рахунок безпосередньої участі селян-продуцентів в отриманні експортних бонусів, які виплачувалися за наслідками експортних операцій, активно стимулювала розширення площ, зайнятих пшеницею. Її вирощування у поєднанні зі стабільним попитом гарантувало значно вищу дохідність від продажу пшениці на внутрішньому та європейських ринках [13, 107].

Про позитивну динаміку розвитку хлібоекспорту яскраво свідчать такі дані. Якщо загальноукраїнський хлібообіг у 1926/27 р. зріс, порівняно з минулим роком, лише на 2,3 %, то експорт – на 32,4 % [7, 88]. Хліб для експорту скуповувався головним чином у степовій частині України, де була сконцентрована велика кількість фермерських господарств, здатних і надалі збільшувати виробництво експортних культур. Так, ще у 1923/24 р. із загальної кількості хліба, заготовленого основними державними і кооперативними організаціями, – 11,3 млн. пуд. – у Степу було заготовлено 7,8 млн. пуд., або ж 70,7 % від загальноукраїнського обсягу хлібозаготівель. Для порівняння, на Лівобережжі було заготовлено 2 млн. пуд., а на Правобережжі – 1,2 млн. пуд. [12, 99]. Отже, фермерські господарства Степу переконливо демонстрували найшвидші темпи нарощення обсягів виробництва пшениці. Міра товарності саме пшениці особливо значно зросла у виразно фермерських господарствах. Загалом виробництво цієї культури у господарствах фермерського типу зросло в регіоні з 51,6 до 73,1 пуд., або майже на 42 % [7, 66].

Подальше відродження виробництва експортних культур вимагало зміцнення зв'язку із зовнішнім та внутрішнім ринком, розвитку системи сільськогосподарського кредитування і зміцнення сільськогосподарської кооперації, яка відігравала значну роль у товаризації селянських господарств [10, 11]. Враховуючи це, зростання обсягів зерноекспорту, ще у 1922 р. до кола суто державних хлібозаготівельних організацій та установ, які виступали експортерами сільськогосподарської продукції, спеціальною постановою політбюро ЦК КП(б)У від 31 серпня 1922 р. була включена також мережа сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», у складі якої господарства фермерського типу, які брали в її роботі активну участь, отримали можливість долучитися до отримання реальних вигод від експортних операцій.

Об'єктивно фермерські господарства, які органічно були зорієнтовані на виробництво ринкової продукції, прагнули до активної участі в роботі сільськогосподарської кооперації. Чим міцнішим був тип господарства, тим вищим був відсоток його участі в кооперації. Таким чином, участь у сільськогосподарській кооперації була вигідна господарствам фермерського типу, які прагнули і далі підвищити свою товарність та розширити привабливу експортну складову своєї виробничо-економічної доцільності.

Вперше сільськогосподарська кооперація достатньо вагомо виступила на хлібному ринку України у 1923/24 р. У цю кампанію вона заготовила та збула понад 30 млн. пуд. зерна, що становило близько 25 % товарних лишків, які потрапили на ринок. З цієї загальної кількості продукції безпосередньо центральним апаратом «Сільського господаря» було заготовлено 8,4 млн. пуд., з яких понад 6 млн. пуд. було відправлено на експорт [14, 12].

Показники відвантаження експортного зерна за жовтень 1926 р. також вказували на першість серед експортерів хліба «Сільського господаря». Так, «Сільський господар» вивіз 5670 ц зерна, «Хлібопродукт» – 5280 ц, «ВУКС» – 2850 ц, «Укрхліб» – 1445 ц. У 1926/27 р. експорт зерна, який здійснювала сільськогосподарська кооперація, зріс до 5,6 млн. пуд. на загальну вартість до 7,7 млн. крб. У постанові Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації, що проходила в червні 1927 р., з цього приводу вказувалося, що «беручи на увагу всю важливість для країни розвитку експорту, й ролі в цьому напрямку сільськогосподарської кооперації, вона повинна стати основною експортною організацією, треба цю роботу поставити в центрі господарської діяльності кооперації» [15, 16].

Суто економічна вигідність кооперативного збуту зерна за кордоном, а не всередині країни, для селянина-виробника була очевидною. Наприклад, якщо у 1923 р. в Україні базарні ціни на хліб (ціни з возів) не перевищували 35 коп. за пуд., то на ринках Гамбурга та Берліна вони сягали 1,25–1,35 крб. за пуд. [16, 25]. Таким чином, лише з пуду зерна можна було заробити 1 крб., а експортні партії кооперативних поставок становили мільйони пудів.

На відміну від експортної роботи інших радянських зовнішньоторговельних організацій, які також здійснювали експорт хлібопродуктів, кооперативний експорт хліба приносив суттєві прибутки не лише тим чи іншим кооперативним осередкам. У здачі вирощеного власноруч зерна для подальшого його відправлення та реалізації за кордоном був зацікавлений і селянин-виробник. Сутність сільськогосподарської кооперації передбачала безпосередню участь в отриманні прибутків всіма членами кооперації. Тому вже відразу, в момент здачі зерна кооперативному товариству, селянин-член сільгоспооперації одержував за нього повну роздрібну ціну, яка на той час складалася на місцевому ринку. Окрім того, він як член кооперації й надалі залишався учасником розподілу прибутків від реалізації товару за кордоном. Розмір додаткової оплати, що належала селянину-хлібопродавцю як члену сільськогосподарського кооперативного товариства, відразу встановити було досить складно, але вона завжди гарантувалася у межах до 50% від місцевої ціни, яку він отримав в момент продажу села [17, 54]. Кооперативна доплата видавалася виробникам після реалізації кожної конкретної партії хліба за кордон. Загальна сума прибутку розподілялася у відсотковому відношенні так: 25 % різниці між місцевою та закордонною ціною одержував «Сільський господар», по 20 % союз та товариство, що виступали заготовачами, 35 % належало селянину-виробнику. Селянин – член сільгосптовариства одержував від цієї торгівельної операції ще і відсоток за загальними наслідками економічної діяльності кооперативного товариства за рік, а позитивний баланс значною мірою і формувався внаслідок проведення експортних операцій.

Вигідні умови для селянських господарств надавалися кооперацією лише тоді, коли здавач зерна дотримувався певних вимог щодо якості зерна, які встановлювалися кооперативними заготівельними пунктами. Цей напрям діяльності

сільськогосподарської кооперації був пов'язаний із налагодженням економічної ефективності експорту.

Окремий аспект – це робота з сортонасінництва, яка вимагала від господарства-продуцента високої культури землеробства, наявності достатньої кількості тяглової сили та повного шлейфу всього необхідного сільськогосподарського реманенту, зокрема і таких достатньо дорогих сільгоспмашин. Так, застосування трієрів та сівалок давало змогу якісно провести посів якісним зерном. Натомість, використання жатки та молотарки дозволяло зібрати урожай в стислі строки і з мінімальними втратами. Саме ці передумови і малися в наявності в селянських господарствах фермерського типу.

Те ж можна сказати і про підготовку ґрунту під посів. Засів насіннєвих площ здійснювався по чорному пару. Завдяки цьому ефективному агрономічному прийому посіви насіннєвого матеріалу були вільні від бур'янів, а зерно було вільне від різних небажаних домішок. Належний догляд за чорним паром потребував значних витрат тягла та застосування доволі широкого шлейфу сільгоспреманенту. Ці компоненти мали економічно потужні господарства фермерського типу.

Їх діяльність у цьому надзвичайно важливому напрямі дуже швидко дала добрі результати. Так, чистосортного насіння у 1924/25 р. було розповсюджено в Україні до 1 млн. пуд. озимих і до 800 тис. пуд. ярих, а вже у 1926/27 р. кількість чистосортного насіння збільшилася до 4 млн. тис. пуд., з них озимих було 3 млн. 100 тис. пуд. [18, 34]. У зв'язку з розповсюдженням чистосортного насіння швидко зростала площа під односортними масивами і площах земельних громад та сільськогосподарських колективів. Так, якщо у 1925/26 р. площа під односортними посівами становила 77 тис. дес., то у 1926/27 вона збільшилася до 197 тис. дес., а у 1927/28 р. склала вже майже 650 тис. дес. Тобто за короткий час завдяки виробничим можливостям, енергії, підприємливості, високій агрономічній культурі фермерських господарств, площа зайнята високоякісним, до того ж односортним, зерном збільшилася в 6 разів [18, 34]. Подальше господарсько-економічне значення цього важко переоцінити. Адже саме завдяки фермерським господарствам було закладено основу кардинального поліпшення фактично загубленої за роки військового лихоліття справи широкого розповсюдження на ланах України якісного посівного матеріалу.

Із знищенням у 1929 – 1930 рр. українського фермерства, ця справа на тривалий час знову була фактично загублена. Кволі, малокультурні колективні господарства 1930-х років були просто неспроможні налагодити її.

Висновки. Відродження продуктивних сил аграрного сектора економіки України вже у другій половині 1920-х рр. створило надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції. Селянські господарства фермерського типу відігравали провідну роль у відновленні не лише товарної, але і експортної спрямованості сільського господарства України, різко скорочуючи вирощування маловрожайних культур, енергійно поширюючи посіви високоврожайних та суто ринкових високодоходних технічних культур, що було важливим чинником підвищення їх

прибутковості. Важлива роль у поширенні експортної спрямованості фермерських господарств належала сільськогосподарській кооперації та її спеціалізованим системам. Хліб для експорту заготовляли головним чином у степовій частині України, де була сконцентрована велика кількість фермерських господарств, здатних і надалі збільшувати виробництво експортних культур.

Успіхи у розширенні експортної бази сільськогосподарського виробництва були такі переконливі, що, хоч це й алогічно, але вони стали ще одним чинником, який підштовхнув керівництво країни до форсування колективізації, сподіваючись у такий спосіб (забрати все можливе) «розширити» обсяги експорту.

Список використаної літератури та джерел:

1. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи / В. Качинский // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98–106; Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич. – Х. : ЦСУ, 1927. – 191 с.; Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / А. Альтерман. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 110 с.; Кульчицький С. Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації / С. Кульчицький // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1982. – Вип. 8. – С. 43–55; Морозов А. Г. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні у 1924–1925 господарському році / А. Г. Морозов, С. Корновенко. Вісник Черкаського університету. Серія: Соціально-гуманітарні науки. – Черкаси, 1997. – Вип. 2. – С. 47–51; Морозов А. Г. Значення системи сільськогосподарського кредиту для підвищення товарності селянських господарств України у 1920-х рр. / А. Г. Морозов // Уманська старовина. – 2016. – № 2. – С. 29–34; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1991. – 129 с.
3. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А. Альтерман. – Х. : Радянський селянин, 1928. – 44 с.
4. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
5. Башлай Г. Покупна сила українського села в зв'язку з урожаєм 1924 р. / Г. Башлай // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 78–83.
6. Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – 191 с.
7. Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / А. Альтерман. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 110 с.
8. Левенштам М. Диференціація селянського господарства України / М. Левенштам // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 8–19.
9. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав «Господарство України», 1930. – Вип. II. – 146 с.
10. Вольф М. М. Перспективы восстановления и развития сельского хозяйства Украины // Українська сільськогосподарська газета. – 1923. – Ч. 3. – С. 7–12.
11. Шлихтер А. Г. Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны / А. Г. Шлихтер. – Х. : Пролетарий, 1927. – 65 с.
12. Україна в цифрах. 1927 / за ред. Н. А. Авдієнка. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – 132 с.

13. Блаславский И. Внешняя торговля Украины в 1923/24 г. // И. Блаславский // Хозяйство Украины. – 1924. – № 1. – С. 104–117.
14. Сільський господар. – 1925. – № 5–6. – С. 12, 58.
15. Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15–21 грудня 1927 р.). – Х. : Сільський господар, 1928. – 95 с.
16. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДТЕХІМ, 1993. – 274 с.
17. Сільський господар. – 1923. – № 10–11. – С. 16, 54.
18. Чистосортове насіння поширюється // Радянський селянин. – 1928. – № 2. – С. 33.

References:

1. Kachynskyi, V. (1925). Young growth of farming in the Ukrainian steppe. *Khoziaistvo Ukrainy* (Ukrainian economy). 6. 98–106 (in Russ.); Hurevych, M. B. (1927). Questions of modern peasant farming of Ukraine. Kh. : TsSU (in Russ.); Alterman, A. (1929). Modern grain economy of Ukraine and the problems of its marketability. Kh. : Radianskyi selianyn (in Ukr.); Kulchytskyi, S. (1982). Socio-economic development of peasants' economies of the USSR before the mass collectivization. *Istorychni doslidzhennia. Vitchyzniana istoriia* (Historical research. Domestic history). 8. 43–55 (in Ukr.); Morozov, A. H., Kornovenko, S. (1997). The State bread procurement campaign in Ukraine in the 1924-1925 economic year. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Sotsialno-humanitarni nauky* (Bulletin of Cherkasy University. Series: Social and Humanitarian Sciences). Cherkasy, 2. 47–51 (in Ukr.); Morozov, A. H. (2016). The value of the system of agricultural credit for the rise of commodity ratio of peasants' economies of Ukraine in the 1920s. *Umanska starovyna* (Uman's old days). 2. 29–344 (in Ukr.); Kalinichenko, V. V. (1997). Peasant economy of Ukraine during the NEP period: historical and economic research. Kh. : Osnova (in Ukr.)
2. Kalinichenko, V. V. (1991). Peasant economy of Ukraine in the pre-farm period (1921 – 1929). – Kh. : Osnova (in Ukr.)
3. Alterman, A. (1928). The development of bread and grain trade of Ukraine. Kh. : Radianskyi selianyn (in Ukr.)
4. Kulchytskyi, S. V. (1996). Communism in Ukraine: the first decade (1919 – 1928). K. : Osnovy (in Ukr.)
5. Bashlai, H. (1924). The purchasing power of the Ukrainian village in connection with the harvest of 1924. *Zemelnik* (Landowner). 2. 78–83 (in Ukr.)
6. Hurevych, M. B. (1927). Questions of modern peasant economy of Ukraine. Kh. : TsSU USSR (in Russ.)
7. Alterman, A. (1929). Modern grain economy of Ukraine and the problems of its marketability. Kh. : Radianskyi selianyn (Soviet farmer) (in Ukr.)
8. Levenshtam, M. (1924). Differentiation of the peasant economy of Ukraine. *Zemelnik* (Landowner). 3. 8–19 (in Ukr.)
9. Zbirnyk statystychno-ekonomichnykh vidomosti pro silske hospodarstvo Ukrainy (Collection of statistical and economic data on agriculture in Ukraine). (1930). Kh. : Derzhvydav «Hospodarstvo Ukrainy». II. 146 (in Ukr.)
10. Volf, M. M. (1923). Prospects for the restoration and development of agriculture in Ukraine. *Ukrainska silskohospodarska hazeta* (Ukrainian Agricultural Newspaper). 3. 7–12 (in Russ.)
11. Shlykhter, A. H. (1927). Ways of development of agriculture in the system of industrialization of the country. Kh. : Proletari (in Russ.)
12. Ukraine in figures. 1927. (1927). In N. A. Avdiienko (Ed.). Kh. : TsSU USSR (in Ukr.)
13. Blaslavskyi, Y. (1924). Foreign trade of Ukraine in 1923/24. *Khoziaistvo Ukrainy* (Ukrainian economy). 1. 104–117 (in Russ.)
14. Silskyi hospodar (The farmer) (1925). 5–6. 12, 58 (in Ukr.)
15. Resolution of the All-Ukrainian Organizational and Instructional Meeting of Agricultural Cooperatives (December

- 15–21, 1927). (1928). Kh. : Silskyi hospodar (in Ukr.)
16. Morozov, A. H. (1993). The village and the money. Ukrainian credit cooperation in the days of the NEP. Cherkasy : NDITEKHIM (in Ukr.)
17. Silskyi hospodar (The farmer) (1923). 10–11. 16, 54 (in Ukr.)
18. Pure seedlings are distributed (1928). *Radianskyi selianyn* (Soviet peasant). 2. 33 (in Ukr.)

V. Lazurenko

THE ROLE OF PEASANT FARMS IN UKRAINE IN THE DEVELOPMENT OF GRAIN EXPORTS IN THE NEP PERIOD

Introduction. The urgency of comprehensive study of all aspects related to the implementation of the principles of the new economic policy (1921 – 1929) in agrarian sector of national economy, in our opinion, is determined, first of all, by the fact that in those years large-scale dynamic processes, which not only formed the basis of many subsequent historical events, but potentially could give them a completely different direction, were developed in Ukrainian countryside.

Significant progress on the path of revival of productive forces of agrarian sector of Ukrainian economy already in the middle of the 1920's created a quite solid foundation for establishing large-scale export of agricultural products. It was Ukrainian peasant farmers who demonstrated rapid rates of recovery of commodity and export orientation of their farms, rapidly reduced the cultivation of low-yielding crops and vigorously expanded crops of high-yielding sorts of purely market-oriented technical crops, which was an important factor in improving the overall efficiency and profitability of agriculture in Ukraine as a whole.

Purpose. Coverage of the participation of Ukrainian peasant farms in the production and sale of grain products of their farms for export during the NEP period (1921 – 1929).

Methods. The following methods are put in fundamentals of topic research architectonics and structural sections configuration of the dissertation: problem-chronological, comparative-historical, historical-statistical, logical-analytic, grouping and typology. The application of economic methods has allowed to understand the nature, mechanisms and consequences of economic processes that took place in Ukrainian village at different stages of the new economic policy implementation.

Results. In the conditions of the new economic policy already in 1924/25, the agriculture of Ukraine, having demonstrated the impressive pace of the restoration of destroyed production, reached the level of 1913 by most indicators. Working hard on the development of their farms, Ukrainian farmers of the Soviet era, overcoming both objective difficulties caused by post-war devastation, hungry and lean years and subjective obstacles that were constantly consciously created for them by the Soviet leadership, by the middle of the 1920's had not only restored the total area, but also formed the most economically feasible structure of grain production. At the same time, fruitful work was carried out in meat and dairy cattle breeding, poultry and vegetable growing.

An important role in spreading export orientation of farms belonged to agricultural co-operation and its specialized systems, which created proper organizational, production, financial and economic conditions for this. In future, rapid progress in both agriculture and cattle breeding, which was guaranteed by highly productive activities of farms – the main producers of commodity products, allowed in the second half of the 1920's to establish a high-yielding, profitable both for the peasantry and the state as a whole, large-scale agricultural export. Already in the mid-1920s, the Ukrainian SSR provided, according to various estimates, from 30 to 50 % of all-Union supplies of grain products for export, and the sowing area under the main commodity grain crops of Ukraine corresponded to such major grain exporters as Canada or Argentina.

Bread for export was harvested mainly in the steppe part of Ukraine, where a large number of farms that could continue to increase the production of export crops were concentrated. Thus, as early as 1923/24, from the total amount of grain harvested by the main state and cooperative organizations – 11.3 million poods, in the Steppe, 7.8 million poods, or 70.7 % of the total Ukrainian grain volume were harvested.

The successes in expanding the export base of agricultural production were so convincing that, albeit alogically, they became one more factor that pushed the country's leadership to speed up the collectivization, hoping in this way (to take everything possible) to "expand" exports.

Originality. Scientific novelty of the obtained results is determined by: the very formulation of the problem, which until now has not yet been the subject of special scientific research; a critical analysis of the

historiography of the problem and the introduction of new archival sources into scientific circulation; proving the positive value of the participation of Ukrainian peasant farms in the production and sale of grain products of their farms for export during the NEP period.

Conclusion. The generalized data make it possible to conclude that the revival of productive forces of agrarian sector of Ukrainian economy in the middle of the 1920's created a solid foundation for establishing a large-scale export of agricultural products. These peasant farms played a leading role in restoring not only commodity but also export orientation of agriculture in Ukraine, sharply reducing the growth of low-yielding crops, vigorously expanding high-yielding and purely market-high-yielding technical crops, which was an important factor in increasing their profitability. An important role in spreading export orientation of farms belonged to agricultural co-operation and its specialized systems. Bread for export was harvested mainly in the steppe part of Ukraine, where a large number of farms were concentrated.

Regarding the current prospects for the development of Ukrainian peasantry, it should be emphasized that, despite the recent tendency towards industrialization of agricultural production, in general, in Ukrainian agriculture, owing to the variety of reasons (peculiarities of agro-landscapes, local traditions, quality requirements for many types of crop production), even in a purely production sense, there is a wide field of activities for the functioning and development of farms and the participation of their grain products in exports.

Keywords: export, wealthy peasants, grain, NEP, peasantry, peasant farms, agriculture, farms, bread.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 323.3:94(477.82)''19''[303.446.4]
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-74-79

О. А. Бундак

*кандидат історичних наук, доцент, заступник
директора з науково-методичної роботи Луцького
Інституту розвитку людини Університету «Україна»*

УЧАСТЬ СЕЛЯНСТВА ВОЛИНІ В РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ЗРІЗ

У статті проаналізовано радянську та українську історіографію доби незалежності, присвячену участі селянства Волині в революційних подіях початку ХХ століття. Виявлено ступінь наукових розвідок, рівень джерельного забезпечення.

Ключові слова: історіографія, селянство, українська революція, визвольні змагання, Волинь.

Постановка проблеми. Історіографія історичної науки, як і будь-якої іншої, складається зі значної кількості більш або менш значущих регіональних досліджень, які дають можливість науковцям скласти цілісну картину про історичну подію, явище чи процес. Це власне і робить актуальними регіональні дослідження, які дозволяють не лише узагальнити існуючу картину, але й максимально розкрити та репрезентувати її в конкретно-історичному, історіографічному та соціокультурному вимірах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підвищений інтерес істориків до подій початку ХХ ст., зумовлений насиченістю цього історичного відтинку часу епохальними, значущими та самодостатніми подіями, які вплинули на вирішення ряду питань загальносвітового масштабу: ліквідацію Російської монархії, встановленням влади Тимчасового уряду, функціонуванням трьох українських урядів, приходом до влади більшовиків та встановленням нового типу політичного режиму – радянського тоталітарного.

За останні роки опубліковано чимало наукових праць і публікацій, що стосуються різних аспектів життя і розвитку Волинської губернії в окреслений період. Проте, як з'ясувалося, порівняно зі станом вивчення історії Волині впродовж – XVII-XIX століть, життя і діяльність селянства [1, 8] виявилася менш дослідженою і вимагає нового погляду та осмислення і узагальнення в світлі сучасних завдань історичної науки.

Автор статті ставить за мету вивчити напрацювання українських та радянських науковців,

що стосуються участі селян Волині у революційних подіях початку ХХ століття та їх впливу на зростання політичної свідомості та активності селянського загалу.

Виклад основного матеріалу. У ХХ – на початку ХХІ ст. створено достатньо вагомий історіографічний доробок зі студіювання селянознавчої проблематики. Це дає нам підстави виокремити два основних періоди в історіографічному дослідженні участі селянства Волині в революційних подіях початку ХХ століття: радянський та період української незалежності.

Перший період характеризується існуванням усталених радянських догм, кліше, строго визначених ідеологічних підходів. Наукові дослідження цього періоду не дають реальної оцінки всіх суспільно-політичних, економічних, військових та культурних подій, які відбувалися на теренах Волині. Насамперед це праці І. Заболотного. У його науковому доробку «Нескорена Волинь» проаналізовано революційний рух на Волинських землях, подано матеріал, що стосується селянських та селянсько-солдатських виступів у 1917 р. [2]. У книзі з класових позицій підкреслено, що «селянський рух був складовою частиною загальноросійського селянського руху» [2, 9]. Автор, подаючи матеріал про Перший повітовий з'їзд селян, наголосив, що представники з'їзду засудили діяльність ЦР під впливом більшовицької агітації. Розкриваючи хронологію подій за окресленим ленінським сценарієм та відповідно до вказівок партії, дослідником показано негатив щодо діяльності всіх українських урядів та схвальні відгуки про партію більшовиків. Водночас видання ґрунтується на значному масиві архівних джерел, тогочасній пресі та зарубіжних виданнях.

У книзі Р. Оксенюка відображено інформацію про селянські заворушення, під час яких відбувався підпал панських садіб, нищення поміщицького майна, розтягування реманенту тощо [3, 72–74]. Незважаючи на ідеологічне нашарування та позиціонування комуністичних ідей (класова боротьба трудящих, провідна роль Комуністичної партії, контрреволюційна суть аграрної політики Тимчасового уряду), науковець, аналізуючи суспільно-політичні процеси на селі в період революційних перипетій, посиляється на архівні джерела, матеріали преси різних політичних партій, груп та державних утворень. Автор наголосив на політичній активізації селянства, особливо «великого руху за землю» [3, 78] в період революційних подій, яка виливається у стихійні та самовільні захоплення панських садіб, розбирання реманенту, викошування сіножатей, і «волинські газети не переставали писати про аграрні безпорядки» [3, 80]. Науковець

обґрунтував висновок про те, що «у визвольній боротьбі українські селяни не ставили національне питання на перше місце, а висували його разом з іншими вимогами. ... головними питаннями були ... питання про владу і землю і майбутню долю» [3, 198]. «Найвищого піднесення селянський рух на Волині досягає в грудні 1917 та січні 1918 р.» [3, 115]. Розглядаючи період Гетьманату Скоропадського, історик констатував занепад сільського господарства цілих повітів губернії, який був зумовлений безперервними грабунками робочої худоби та насіння [3, 119].

Ми солідарні з автором, що під впливом агітації представників різних політичних партій та об'єднань відбувався процес поступової політизації свідомості селянства. Так, у травні 1918 р. у Києві був скликаний селянський з'їзд. Делегація з Волині була багаточисельною. Лише з одного Старокостянтинівського повіту прибув 281 представник [3, 121].

Певну цінність для дослідження активності сільського населення на території губернії становить робота І. Кічія [4]. Ґрунтуючись на значній кількості залучених джерел, історик вивчив боротьбу більшовиків за владу на Правобережній Україні. Автор зробив висновок, що боротьба селян під час революційних подій була спрямована не лише проти поміщиків, але і проти церкви [4, 25]. Історик підкреслив розмах селянських повстань на Волині влітку 1917 р., наголосивши на впливові більшовиків на «пробудження класової свідомості місцевого населення, особливо селянства» [4, 125].

У науковому доробку Л. Дещинського подано фактологічний матеріал про революційні події, які відбувалися на території 12 повітів колишньої Волинської губернії, про перебіг військових дій на цій території під час Першої світової війни [5]. Робота ґрунтується на архівних документах, спогадах учасників тих подій, хоча проблему проаналізовано з позицій марксизму-ленінізму. Науковець підкреслив, що «травень-червень 1917 р. – селяни самі почали розв'язувати земельне питання» [5, 44]. Ним зроблено висновок, що основна маса біднішого селянства Волині, як і всієї країни, твердо стала під гасла більшовицької партії, ілюструючи свій висновок аналізом перебігу тогочасних політичних подій та участі у них різних соціальних верств [5, 95].

Заслужують уваги публікації П. Голуба, А. Ткачука, В. Голована, в яких у контексті розгляду військово-політичних подій в регіоні окреслено становище місцевого населення, насамперед селянства, вплив різних політичних партій на свідомість волинян [6; 7; 8].

Праці узагальнювального характеру, де можна почерпнути різноплановий матеріал із запропонованої проблематики, потребують критичного опрацювання і відокремлення від ідеологічних нашарувань соціалістичної доби [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Українська новітня історіографія об'єктивніше та неупередженіше висвітлює перебіг революційних подій та участь у них селянства. Її характеризує суттєве розширення джерельної бази; оновлення поняттєвого апарату; біографістика, яка дає можливість з'ясувати ідейні засади, політичні орієнтації та уподобання окремих осіб; розгляд соціальної бази революції; проблеми національних урядів та політичної історії революційного періоду;

спроби осучаснення методологічного інструментарію; прагнення окремих дослідників відмовитися від описовості та ідеологічної залежності від «національної ідеї».

Нині скасовано ідеологічні перешкоди, відкрито спецфонди архівів та бібліотек, що зробило здобутки історіографії визвольних змагань доволі суттєвими. Вони носять системний характер та є тематично різноплановими. Серед напрацювань дослідників окресленої проблематики – доробок В. Солдатенка, О. Власюка і В. Цятка, О. Де'мянюка, О. Комарницького, М. Ковальчук, В. Тимошенко. О. Бундак, Я. Поліщука тощо.

Найбільш вартісними дослідженнями з запропонованої тематики є праці О. Дем'янюка. Розглядаючи події Першої світової війни та період революцій в Україні, автор охарактеризував і становище селянства. Підкреслюючи специфічну ситуацію на Волині в період Першої світової війни, він наголосив, що «світова війна розділила території царської Волинської губернії на дві частини – і призвела не лише до різного підходу у формуванні місцевих органів державної влади у західній і східній Волині, а й до різного сприйняття місцевим населенням тих подій, які охопили волинської землі» [16, 45].

Найбільш змістовною і комплексною є монографія історика [17], що охоплює події у Волинській губернії, пов'язані з воєнними, геополітичними, економічними та іншими питаннями її розвитку 1914–1921 рр. У ній окреслено ряд важливих аспектів військово-політичного і соціально-економічного впливу Першої світової війни та Української революції не лише на розвиток території, а й на формування національної свідомості українців. Дослідник звернув увагу на позитивні спроби ЦР залучити селянство до державницької діяльності, що проявилось у включення до складу УЦР 212 членів Всеукраїнської ради селянських депутатів, зокрема і з Волині. «Цим керівники УЦР вказали на важливість для української національної політики вирішення проблем селянства та зробили спробу розширити соціальну базу української революції за рахунок селянського середовища» [17, 78]. Аналізуючи становище селян, історик підкреслив, що динаміку політичного життя регіону зазначеного періоду відображає процес створення різноманітних організацій у 1917 р. та скликання Першого та Другого Волинських селянських з'їздів [17, 78, 103].

З огляду на те, що на Волині демографічно домінувало сільське населення (станом на 1921 р. селян проживало 88% всього волинського населення [3, 174], то від підтримки селянства багато в чому залежали і подальші державотворчі процеси. Автор стверджує, що, незважаючи на воєнне лихоліття, структура населення Волині суттєво не змінилася. Однією з причин була відсутність широкомасштабних міграційних процесів серед селян [18, 164].

Революційній активності селянства в контексті Першої світової війни на території Волині присвячені окремі праці волинських дослідників. Б. Бернадським охарактеризовано економічне та суспільне життя, окреслено становище різних категорій населення [19]. Б. Заброварний та О. Михайлюк з'ясували становище селянства, економіку краю та вирішення аграрних проблем напередодні революційних подій 1917 р.

Ними зроблено висновок, що «коли в країні почала складатися революційна ситуація, негативне ставлення до війни і революційний настрій селян проявляється ще сильніше» [20, 134].

Я. Поліщук, вивчивши період Директорії, черговий прихід більшовиків до влади та перехід Рівненського повіту під владу Польщі, зауважив, що «сільське населення краю ставилося до української влади неоднозначно: одні активно її підтримували, інші ж сприймали насторожено» [21, 137]. *На його думку, «у період найвищого революційного піднесення тут (Рівне) відчувався і вплив українського села, що прагнуло демократичної, соціально справедливої влади»* [21, 156].

О. Власюк та В. Цятка у праці «Волинь в добу Центральної Ради (1917-1918)» розглянули перебіг подій у загальних рисах. Основну увагу дослідники приділили вивченню становища військових. Своє звернення до цієї теми вони мотивували тим, що основна маса солдат – вчорашнє селянство [22, 156].

Певну наукову цінність становить дослідження О. Комарніцького. Автор, висвітлюючи життєдіяльність містечок Волинської губернії в добу Української революції, підкреслив активізацію селянського руху. На його думку, він виявився у підпалі поміщицьких маєтків, розграбуванні майна селянами тощо [23, 48]. На основі архівного матеріалу автор констатує створення зародкових органів нової революційної влади в містечках, зокрема, селянських комітетів [23, 57]. Ним підкреслено «значний вплив на пробудження і активізацію національної свідомості українського етносу» містечкових просвітянських організацій та освітніх закладів [23, 89].

Цікавою є розвідка М. Ковальчука «Лютнева революція 1917 р. в українській провінції» [24]. Дослідник наголосив, що під враженням перемоги революції українське суспільство далеко не відразу звернуло належну увагу на проблеми адміністративного характеру. Лише події наступних місяців з усією очевидністю показали, що криза адміністративного управління та падіння дисципліни у військах можуть призвести до катастрофічних наслідків на місцях. Руйнація влади призвела до втрати контролю у регіонах та погіршення криміногенної ситуації.

У дослідженнях В. Тимошенко відтворено перебіг подій Української революції на Волині. Ним вивчено створення у країні Товариства українських поступовців, «Селянської спілки», філії українського військового клубу ім. П. Полуботка» [25, 64]. Історик звернув увагу на набуття народним рухом «поступово організованих ознак і чіткого національно-державного спрямування, наочно демонструючи зрушення в українському суспільному житті. Ці зрушення передусім відображали динаміку політичного розвитку української спільноти».

На думку В. Верстюка, селянство прагнуло насамперед вирішення селянсько-аграрного питання, а не національно-державного будівництва [26]. А. Рацілевичем розглянуто розвиток українського руху після лютого 1917 р., наголошено на значному впливі українських есерів на прийняття рішень селянських з'їздів на Волині. На селянство вони впливали через мережу товариств «Селянської Спілки», різні кооперативні організації [27].

О. Бундак, розглядаючи селянство на початку XX ст., наголосила на політизації свідомості українського загалом, і волинського зокрема селянства під час революційних подій. На її переконання, Перша світова війна, і нетривалий період існування українських урядів стимулювали та підштовхували селянство до об'єднання в спілки, громади та організації. Дослідниця вважає, що активна пропагандистська діяльність різних політичних сил (немає значення якого політичного табору чи сили) допомогла селянству зорганізуватися та активніше долучитися до політичних подій [28; 29; 30; 31].

М. Крижановська дослідила висвітлення революційних подій 1917-1918 рр. на Волині у часописі української діаспори в США газеті «Свобода» [32]. Нею зацентовано увагу на сприйняття жителями Волині факту створення і діяльності УЦР та їхній суспільно-політичній та громадській активності. На основі аналізу часопису автором зроблено висновок, що селяни жили сподіванням на краще майбутнє в оновленій Україні. А. Левшонюк виявила вплив УЦР на формування державотворчих процесів на Волині, діяльність громадських організацій та їх вплив на населення Волині [33]. Почуття національної волі, свідомості великих революційно-творчих сил українського народу викликали надзвичайний запал серед різних верств населення. Як відголосок на революцію в Петрограді та скасування обмежень на громадську і політичну діяльність, на Волині з небаченою інтенсивністю створюються громадські організації та професійні спілки. Автор підкреслив сильний ідеологічний вплив більшовиків. Основою для більшовицької агітації стали волинські селяни [33, 32].

Новітнє вивчення участі селянства у революційних подіях представлено у ряді різнопланових розвідок С. Лиса, Я. Шабали, С. Сегеди, Н. Пахайчука [34; 35; 36; 37; 38; 39].

Період революційних потрясінь на Волині тісно пов'язаний з Першою світовою війною, що ускладнює узагальнення історіографічних розвідок у запропонованій проблематиці. Адже волинське селянство, втомлене частою зміною влад, постійними утисками різних панівних верств (польський елемент, російський, українське поміщицтво) змушене було постійно «добувати» собі економічні та політичні «послаблення». Селянство усвідомлювало себе як окремий стан, цілісний структурний елемент, що кардинально різнився від інших та вимагав врахування цього аспекту з боку різних політичних сил та урядів.

Складне переплетіння різних катаклізмів політичного та економічного характеру, дуже часто незрозумілі гасла та вимоги ставили цю категорію населення в ситуацію постійного стресу і викликали підозри та недовіру. Проте, незважаючи на ці всі негаразди, селянство прагнуло насамперед отримати у володіння (чи користування за нормальних умов) землю, а потім і можливості брати участь у вирішенні питань політико-державотворчого характеру.

Висновки. Проаналізувавши матеріал, ми прийшли до висновку, що радянська історіографія не спромоглася дати об'єктивну оцінку місця і ролі українського, насамперед волинського селянства в революційних подіях. Перебуваючи в полоні ідеологічних міфів, вона прагнула перебільшити пробільшовицькі настрої та очорнити діяльність українських владних структур.

Українська історична наука періоду незалежності зробила значний крок у з'ясуванні багатьох «білих плям», пов'язаних із революційними подіями початку ХХ століття. Насамперед відзначимо нові методологічні підходи, відхід від усталених стереотипів, відкидання «радянських міфів» про революційний пролетаріат та гегемонію Комуністичної партії, реалізм у висвітленні біографічних даних учасників суспільно-політичних та економічних процесів.

Список використаної літератури та джерел:

- Бундак О. Інтеграція селянства прикордонних територій у громадські організації (спілки, об'єднання) / О. Бундак // Український селянин. – Черкаси, 2018. – Вип. 19. – С. 5–12.
- Заболотний І. Нескорена Волинь : нарис з історії революційного руху на Волині 1917–1939 / І. Заболотний. – Львів : Каменяр, 1964. – 204 с.
- Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Оксенюк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с.
- Кичий І. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / И. Кичий. – Львов : Вища шк., 1986. – 148 с.
- Дещинський Л. Великий Жовтень на Волині / Л. Дещинський. – Львів : Вища школа, 1977. – 183 с.
- Голуб П. Большевики и армия в трех революциях / П. Голуб. – М. : Политиздат, 1977. – 356 с.
- Ткачук А. Крах спроб Центральної ради використати українізовані формування в 1917 р. / А. Ткачук // Український історичний журнал. – 1967. – № 8. – С. 79–84.
- Головань В. Боротьба більшовиків Ровенщини за владу Рад / В. Головань, Т. Михайлюта. – Львів : Каменяр, 1968. – 298 с.
- Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / ред. І. С. Клімаш. – К. : УРЕ, 1970. – Волинська область. – 748 с.
- Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / ред. О. С. Чорнобривцева. – К. : УРЕ, 1973. – Житомирська область. – 728 с.
- Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. – К. : УРЕ, 1973. – Рівненська область. – 656 с.
- Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / ред. С. П. Нечай. – К. : УРЕ, 1973. – Тернопільська область. – 640 с.
- Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.): сборник документов и материалов. – Житомир, 1957. – 234 с.
- Історія селянства Української РСР : в 2 т. К., 1967. – Т. 2. – 859 с.
- Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / ред. О. Г. Михайлюк, Р. А. Арцишевський, Н. В. Бурчак [та ін.]. – Львів : Вища школа, 1988. – 240 с.
- Дем'янюк О. Волинська губернія під час Першої світової війни: вивчаючи історію рідного краю / О. Дем'янюк // Педагогічний пошук. – 2016. – № 2. – С. 71–76.
- Дем'янюк О. Волинь в Українській революції: доба Української Центральної ради / О. Дем'янюк. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2018. – 232 с.
- Дем'янюк О. Волинське селянство у початковий період революції 1917–1921 // О. Дем'янюк // Український селянин. – 2010. – Вип. 12. – С. 164–172.
- Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни / Б. Бернадський, Луцьк, 1999. – 97 с.
- Заброварний Б. Українське село в роки Першої світової війни / Б. Заброварний, О. Михайлюк. – Луцьк : Надстир'я, 2002. – 148 с.
- Поліщук Я. Події війни та революції // Поліщук Я. Рівне. Мандрівка криз віки : нариси історії міста. – вид 2-ге, доповн. – Рівне : Волин. обереги, 2009. – С. 132–157.
- Власюк О. Волинь в добу Центральної Ради (1917–1918) / О. Власюк, В. Цятко. – Рівне : Волинські обереги,

2009. – 96 с.

23. Комарницький О. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр. / О. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 312 с.
24. Ковальчук М. Лютнева революція 1917 р. в українській провінції / М. Ковальчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 91–102.
25. Тимошенко В. Волинь в період української революції і громадянської війни / 1917–1920 рр. / В. Тимошенко // Велика Волинь: минуле й сучасне : міжнар. краєзн. конф. – Житомир, 1993. – С. 64–65.
26. Верстюк В. Українська Центральна Рада / В. Верстюк // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 79–88; № 6. – С. 66–78.
27. Рацілевич А. Організаційне оформлення українського національного руху на Волині (березень – червень 1917 р.) / А. Рацілевич // Волинські історичні записки. Т.4. – 2010. – С. 20–29.
28. Бундак О. Діяльність Всеросійського Селянського Союзу в Україні: регіональний аспект / О. Бундак // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис – 2016. – № 16. – С. 80–84.
29. Бундак Е. Политизация сознания украинского крестьянства в годы революций / Е. Бундак // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале ХХІ века / ред. А. И. Шевелькова. – Коломна: Московский госуд. обл. соц.-гум ин-т, 2013. – С. 229–236.
30. Бундак О. Вплив загальнодержавних процесів у Російській імперії на політизацію українського селянства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Бундак // Науковий вісник Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2013. – № 12 (261). – С. 15–20.
31. Бундак О. Перша світова війна та населення України: соціально-економічний аспект / О. Бундак // Українське державотворення: проблеми і сучасність / ред. Г. В. Бондаренко, О. Й. Дем'янюк [та ін.]. – Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2014. – Вип. IX. – С. 100–108.
32. Крижановська М. Висвітлення подій на Волині доби Української Центральної Ради у газеті «Свобода» / М. Крижановська // Українське державотворення: проблеми і сучасність / ред. Бондаренко Г. В., Дем'янюк О. Й., Бундак О. А. [та ін.]. – Луцьк, 2017. – Вип. 13. – С. 21–28.
33. Левшонюк А. Пожвавлення громадського життя на Волині в добу Української Центральної Ради / А. Левшонюк // Українське державотворення: проблеми і сучасність / ред. Бондаренко Г. В., Дем'янюк О. Й., Бундак О. А. [та ін.]. – Луцьк, 2017. – Вип. 13. – С. 28–35.
34. Лис С. Волинь в українській революції / С. Лис // Волинь-нова. – 2011. – № 105. – С. 5.
35. Лис В. Волиняни відстоювали соборну Україну / В. Лис // Волинь. – 2008. – № 6 – С. 6.
36. Лис В. Дух і уроки соборності / В. Лис // Волинь. – 2008. – № 7. – С. 10.
37. Шабала Я. Розвиток Української революції на Західному Поліссі в період Гетьманату П. Скоропадського та Директорії / Я. Шабала, А. Шваб // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинське Полісся та Маневиччина в європейській та українській історії. – Луцьк, 2011. – 2011. – Вип. 38. – С. 271–277.
38. Сегеда С. Військова преса на Волині як джерело дослідження бойових дій в краї під час визвольних змагань 1917–1920 років / С. Сегеда // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. – Луцьк, 2009. – Вип. 30. – С. 177–180.
39. Пахайчук Н. Українська революція і Волинь : [8 фактів про наш край у 1917–1921 роках] / Н. Пахайчук // Сім'я і дім. – 2017. – № 12. – С. 7.

References:

1. Bundak, O. (2018). Integration of the peasantry of the border areas into public organizations (unions, associations). *Ukrainian peasant*, 18, 5–12 (in Ukr.)

2. Zabolotny, I. (1964). *Non-corrupted Volyn: An Essay on the History of the Revolutionary Movement in Volhynia 1917-1939*. Lviv (in Ukr.)
3. Okseniuk, R. (1970). *Essays on the history of Volyn. Socio-economic, revolutionary and national liberation movement of the working people (1861-1939)*. Lviv: View of Lviv. Un-th (in Ukr.)
4. Kichiy, I. (1986). *The struggle for the power of the Soviets in the Right-Bank Ukraine*. Lviv: Higher School (in Ukr.)
5. Deshchinsky, L. (1977). *Great October in Volhynia*. Lviv: Higher school (in Ukr.)
6. Golub, P. (1977). *The Bolsheviks and the army in three revolutions*. M.: Politizdat (in Rus.)
7. Tkachuk, A. The collapse of the attempts of the Central Council to use the Ukrainians formations in 1917 (1967). *Ukrainian Historical Magazine*, 8, 79-84 (in Ukr.)
8. Golovan, V. & Mihaylyuta, V. (1968). *The struggle of the Rivne Bolsheviks for the power of the Soviet Union*. Lviv: Kamenyar, T.I. 84 (in Ukr.)
9. *The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR* [26 t.]. Volyn region (1970) / Ed. I.S. Climaces. K.: Gol.red URE (in Ukr.)
10. *The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR* [26 t.]. Zhytomyr region (1973) / Ed. O.S. Chornobrytseva. K.: Gol.red URE (in Ukr.)
11. *The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR* [26 t.]. Rivne region (1973). K.: Gol.red URE (in Ukr.)
12. *The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR* [26 t.]. Ternopil region (1973). Ed. S. P. Nechay. K.: Gol.red URE (in Ukr.)
13. *The struggle of the working people of Volyn for the power of the Soviets (March 1917 - December 1920)*. (1957). Zhitomir (in Ukr.)
14. *The history of the peasantry of the Ukrainian SSR*. [2 t.] (1967). K., 2. (in Ukr.)
15. *History of Volyn. From ancient times to the present: monograph* (1988) / Ed. O. Mikhailiuk, R. Artsyshevsky, N. Burchak. Lviv: Higher school (in Ukr.)
16. Demyanyuk, O. (2016). Volyn province during the First World War: studying the history of native land. *Pedagogical search*, 2, 71-76 (in Ukr.)
17. Demyanyuk, O. (2018). *Volyn in the Ukrainian Revolution: the Day of the Ukrainian Central Council*. Lutsk: PP Ivanyuk V.P. (in Ukr.)
18. Demyanyuk, O. (2010). Volyn peasantry in the initial period of the revolution of 1917-1921 (2010). *Ukrainian peasant*, 12, 164 (in Ukr.)
19. Bernadsky, B. (1999). *Volyn during the First World War*. Lutsk, Volyn State University named after Lesia Ukrainka (in Ukr.)
20. Zabrovarny, B. & Mikhailyuk, O. (2002). *Ukrainian village during the First World War: Textbook*. Lutsk: Superstructure (in Ukr.)
21. Polishchuk, Y. (2009). Events of War and Revolution. *Rivne. Manding through the ages: Essays on the history of the city*. Rivne: Volyn. Amber. (in Ukr.)
22. Vlasjuk, O. & Tsyatko, V. (2009). *Volyn in the day of the Central Council (1917-1918)*. Rivne: Volyn's Amulets (in Ukr.)
23. Komarnitsky, O. (2009). *The town of Volhynia and Kyiv region during the period of the Ukrainian Revolution of 1917-1920*. Kamyanets-Podilsky: Axioma (in Ukr.)
24. Kovalchuk, M. (2007). The February Revolution of 1917 in the Ukrainian Province. *Ukrainian Historical Magazine*, 4, 91-102. (in Ukr.)
25. Timoshenko, V. (1993). Volyn during the Ukrainian Revolution and the Civil War 1917-1920. *Velyka Volyn: past and present*. Zhytomyr, 64-65. (in Ukr.)
26. Verstyuk, V. (1995). Ukrainian Central Council: textbook. *Ukrainian Historical Journal*, 2, 79-88. (in Ukr.)
27. Racilevich A. (2010). Organizational registration of the Ukrainian national movement in Volyn. *Volyn Historical Notes*, 4, 20-29. (in Ukr.)
28. Bundak, O. (2016). All-Russian Peasant Union in Ukraine: Regional Aspect. *Chronicle of Volyn. All-Ukrainian scientific journal*. Lutsk: Eastern European National University named after Lesia Ukrainka, 16, 80-84. (in Ukr.)
29. Bundak, E. (2013). Politicization of the consciousness of the Ukrainian peasantry during the years of revolutions. *State power and the peasantry in the XIX - the beginning of the XXI century*. Kolomna: Moscow State. reg.soz.-rubber in-t, 229-236. (in Rus.)
30. Bundak, O. (2013). Influence of national processes in the Russian Empire on the politicization of the Ukrainian peasantry in the late nineteenth and early twentieth centuries. *Scientific Bulletin of Lesia Ukrainka Eastern European National University: Historical Sciences*. Lutsk: Lesia Ukrainka National University, 12 (261), 15-20. (in Ukr.)
31. Bundak, O. (2014). The First World War and the Population of Ukraine: Socio-Economic Aspect. *Ukrainian state-building: problems and modernit*. Lutsk: PP Ivanyuk VP, IX, 100-108. (in Ukr.)
32. Kryzhanovskaya, M. Coverage of events in Volyn during the time of the Ukrainian Central Rada in the newspaper "Svoboda" (2017). *Ukrainian state-building: problems and modernity*. Lutsk, 13, 21-28 (in Ukr.)
33. Levshonyuk, A. (2017). Revival of public life in Volyn in the era of the Ukrainian Central Rada. *Ukrainian state-building: problems and modernity*. Lutsk, 13, 28-35. (in Ukr.)
34. Lis, S. (2011). Volyn in the Ukrainian Revolution. *Volyn-new*, 105, 5 (in Ukr.)
35. Lis V. (2006). Volynians defended the cathedral of Ukraine. *Volyn*, 7, 6 (in Ukr.)
36. Lis, V. (2008). Spirit and lessons of collegiality. *Volyn*, 7, 10. (in Ukr.)
37. Shabala, Y. & Schwab A. (2011). Development of the Ukrainian Revolution in Western Polissya during the Hetmanate of P. Skoropadsky and Directorate. *Past and present Volyn and Polissya. Volyn Polissya and Manevichina in European and Ukrainian history*. Lutsk, 38, 271-277. (in Ukr.)
38. Segeda, S. (2009). Military press in Volyn as a source of investigation of hostilities in the province during the liberation struggles of 1917-1920. *Past and present Volyn and Polissya. Pages of the Military History of the Region*. Lutsk, 30, 177-180. (in Ukr.)
39. Pakhaychuk, N. (2017). The Ukrainian Revolution and Volhynia: [8 facts about our region in 1917-1921]. *Family and Home* 12, 7. (in Ukr.)

O. Bundak

PARTICIPATION OF THE PEASANTRY OF VOLHYNIA IN THE REVOLUTIONARY EVENTS OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: HISTORIOGRAPHIC REVIEW

Introduction. The territory of Volhynia was the historic Ukrainian land where political, economic, national, military and religious issues came together and had a decisive influence not only on the life of the local population, but also played a significant role in engaging various social strata of the Volhynia people into the state-building processes and the formation of a political outlook. Another defining feature of the Volhynia lands was that they were the battlefield of the First World War, because it was here that the front line was located, remaining unchanged from 1915.

Results. At the end of the XX - the beginning of the XXI century, scientific research examining various aspects of life and development of the Volhynia province in the chronologically defined period has intensified. However, as it turned out, in comparison with the state

of the art of the historical research of Volhynia during the previous - XVII-XIX centuries, the life and activities of the peasantry as the main social stratum of the province, was less explored from the historiographical view and requires a new contemporary take and generalization in the light of the present tasks of historical science.

Conclusion. In the study of peasant-related issues, two main periods should be distinguished: the Soviet period and the period of Ukrainian independent historiography.

The first period is characterized by the existence of established Soviet dogmas, clichés, and clearly defined ideological approaches and increased censorship. Although scientific research of this period does not give a real assessment of all socio-political, economic, military and cultural events that took place in Volhynia region, they are partly based on archival sources and are a self-sufficient source for characterizing the identified problem. It should be noted that a number of monographic works of Ukrainians historians of the Soviet era were in the fairway of Russian Soviet historical science: I. Zabolotny, I. Kichiya, R. Oksenyuk, L. Deshchinsky, M. Leschenko, etc. Works that are rather supplementary, as they relate more to military events, however, analyze the situation of different categories of people, including the peasantry: P. Holub, A. Tkachuk, V. Holovan, etc.

The diverse material on the proposed issue is contained in works of generic character: "The history of cities and villages of the Ukrainian SSR", "The history of Volhynia. From ancient times to the present day", etc.

The second period highlights the course of revolutionary events and the participation of peasants in them from a more objective and impartial standpoint. It is characterized by a significant expansion of the source base; the update of conceptual apparatus; biographical studies, which make it possible to find out the ideological foundations, political orientations and preferences of individuals; consideration of the social base of the revolution; the problems of national governments and the political history of the revolutionary period; attempts to modernize methodological tools; the desire of some researchers to abandon the descriptive genre and ideological dependence on the "national idea". Currently, ideological obstacles have been abolished, special funds of archives and libraries have been opened, which made the achievements of the historiography of the liberation struggles fairly substantial. They are systemic in nature and are thematically versatile. Among the researchers of the outlined issues are V. Soldatenko, O. Vlasyuk and V. Tsyatka, O. Demyanyuk, O. Komarnitsky, M. Kovalchuk, V. Tymoshenko, O. Bundak, N. Rudnytska, R. Mlinovetsky, Y. Polishchuk, etc.

The material systematized in the article may become the basis for introducing new approaches to the development of research on this issue in modern historiography.

Keywords: historiography, peasantry, Ukrainian revolution, liberation struggle, Volhynia.

УДК 930(73):323.27

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-79-82

М. В. Глібіщук

*кандидат історичних наук, асистент кафедри історії
Нового та Новітнього часу Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича*

КОНЦЕПЦІЯ РЕВОЛЮЦІЙ Т. СКОКПОЛ

У статті проаналізовано концепцію революцій відомої американської дослідниці Теди Скокпол. Автором стисло охарактеризовано ключові положення теоретичного концепту Т. Скокпол. Було вказано на критичні судження щодо наукового підходу Т. Скокпол.

Ключові слова: Тед Скокпол, революція, концепція, структуралістський підхід.

Постановка проблеми. Проблематика феномену революцій у світовій історії до сьогодні залишається цікавою не лише для західних, але й українських дослідників. Адже кожна нова генерація науковців намагається переосмислити роль цього явища та піддати критиці минулі теоретичні концепти. До того ж деякі сучасні вчені не слідують традиції, яка склалася у минулі десятиліття, пов'язувати сучасне трактування революції тільки з Новим часом. Так, знані антикознавці вважають, що революційні перетворення мали місце ще в античну добу. Сучасна дослідниця Н. Чеканова, яка є знаним фахівцем з історії Стародавнього Риму, стверджує, що зміна римського політичного ладу від республіки до імперії була ніщо іншим як революцією [1]. В одній зі своїх праць авторка обґрунтувала тезу, що повалення республіки та встановлення імперії в I ст. до н. е. супроводжувалося низкою як реформістських, так і революційних перетворень у римському соціумі. Такі судження Н. Чеканової спричинили жваві дискусії між антикознавцями щодо слушності використання терміну революція для домодерних суспільств.

Однак у минулі століття теж мали місце суперечки між істориками стосовно різних наукових підходів у вивченні вказаного вище явища. Зазвичай такі дебати ставали каталізатором появи наукових досліджень, які продукували виникнення нових наукових парадигм. Яскравим прикладом цього стала книга відомого зарубіжного вченого Теди Скокпол «Держава і соціальні революції: Порівняльний аналіз Франції, Росії і Китаю», в якій вона виклала свою концепцію революцій [2]. Ця та інші її праці поєднали у собі здобутки багатьох поколінь істориків, соціологів, які працювали над цією проблематикою. У них можна помітити безпосередній чи опосередкований вплив плеяди відомих західних науковців – від А. де Токвіля, К. Маркса до Ч. Тіллі, Б. Мура. Це дозволило їй суттєво розширити методологічні горизонти і комплексно підійти до аналізу предмету дослідження. Не буде перебільшенням стверджувати, що під впливом її праць сформувалася нова наукова школа у західній історіографії щодо дослідження феномену революцій, яка й дотепер має багато прихильників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж різних етапів наукової кар'єри американська дослідниця займалася вивченням ролі держави та її інститутів у революційних процесах, а її праці охоплюють величезний спектр різних тем. Однак найбільшої популярності вона здобула у 1970-х рр.,

коли світ побачили її праці, що присвячені теоретичному аналізу соціальних революцій [3; 4]. На жаль, у сучасній українській історичній науці практично відсутні наукові публікації, в яких проаналізовано науковий концепт Т. Скокпол. У країнах пострадянського простору історики не так багато уваги приділяють інтелектуальному доробку західної авторки, хоча її роботи часто цитуються та вважаються класичними [5; 6].

Метою нашої наукової розвідки є висвітлення ключових положень концепції західної дослідниці Т. Скокпол.

Виклад основного матеріалу. Необхідно вказати, що праці, в яких Т. Скокпол сформувала своє розуміння феномену революцій, були написані під впливом макроісторичних досліджень 1970-1980-х років, де йшлося про державу як інститут примусу і насилля [7, 60]. Методологічною основою її робіт є, з одного боку, марксистський підхід, який надає чималу увагу соціально-структурним змінам і класовим конфліктам, а, з іншого – класовий підхід, доповнений ідеями теоретиків політичного конфлікту [8, 41–43].

Грунтуючись на таких теоретико-методологічних засадах, американська дослідниця сформувала своє трактування революцій. На її думку, їх потрібно поділяти на дві категорії – соціальні та політичні. Соціальні революції – це швидкі, фундаментальні трансформації державних та класових структур суспільства. Вони супроводжуються і частково здійснюються повстаннями знизу на класовій основі. Унікальністю таких подій є те, що масштабні соціальні та політичні перетворення відбуваються одночасно, взаємно посилюючи одна одну. Ці зміни спричиняють інтенсивні соціально-політичні конфлікти, в яких ключову роль відіграє протиборство різних соціальних страт. Політичні революції змінюють тільки державні структури, а соціальна будова соціуму залишається сталою. До того ж вони не обов'язково реалізуються шляхом класової боротьби [9, 25–26].

Також у своїх працях Т. Скокпол чимало акцентує уваги на причинах революційних трансформацій. На її думку, їх існує на дві групи: 1) нерівномірність розвитку економіки в умовах капіталізму / імперіалізму; 2) неоднакові можливості розвитку національних держав в зазначених умовах.

На причини революцій, пропоновані Т. Скокпол, можна поглянути під іншим кутом зору і тоді їх класифікація буде мати такий вигляд: 1) внутрішні чинники, спричинені природою соціальних структур і інституційними протиріччями всередині суспільства; 2) зовнішні причини, зумовлені специфікою поточної міжнародної ситуації [10, 63].

Не менш важливим для західної дослідниці є контекст революційних подій. Т. Скокпол вважає, що жодний теоретичний підхід не може ігнорувати контекст подій, у яких відбувається революція. На її думку, без врахування міжнародного та всесвітньо-історичного контекстів ми не зможемо повністю осмислити сутність та глибинність революційних перетворень [11, 62].

Т. Скокпол виокремлює таких акторів, які активно сприяють глибинним соціальним трансформаціям і безпосередньо беруть участь в них: держава, її інститути, адміністративно-бюрократичний апарат; старі й нові еліти; домінуючі класи; пригноблені соціальні групи. Цікавим для нас є розуміння нею

класів, яке істотно різниться від уявлень, що були представлені у більшості тогочасних робіт, написаних у дусі марксистських концепцій. Т. Скокпол умовно розподіляє класи на «аграрні» (основа аграрної економіки) і «позааграрні» (комерційні та індустріальні класи) [12, 63].

На нашу думку, особливу увагу потрібно приділити місцю селянства у теоретичному підході американської дослідниці. Т. Скокпол вважає, що роль селянських бунтів у критичних революційних ситуаціях була вирішальною. Значущість селянства пояснюється функціонуванням економічних структур аграрних країн, де воно виступає основним виробничим класом. Без селянських бунтів жодна революція не була б успішною. Для обґрунтування цієї тези нею наведено порівняльний аналіз «позитивних випадків» (Франція, Росія, Китай) і «негативних» (Англія, 1640–1689 pp., Німеччина, 1848–1850 pp.). Незважаючи на значний сплеск заворушень в містах Англії та Німеччини, соціальна революція не відбулася, зважаючи на недостатньо виражену боротьбу селян проти землевласників.

Зазначимо, що, намагаючись відповісти на питання, чому селянство, загалом схильне до бунтів, у більшості випадків не доходило до революційної межі у своїх діях, а в деяких випадках ставало активною дійовою особою революцій, Т. Скокпол вказує на те, що радикалізації селянських настроїв сприяє зникнення кордонів між селянськими локальними громадами. Колишнє замкнуте становище не дозволяло селянам ділитися своїм невдоволенням із іншими селянськими громадами і у такий спосіб виявляти схожість інтересів, що згодом породжувало солідарність. Ліквідація кордонів між селянськими общинами – це не безпосередня причина, а швидше похідна від структурних зсувів, що відбуваються в суспільстві. Базовою причиною зникнення виявлених кордонів, а також прямої конфронтації селянства і землевласників, є ослаблення соціального контролю над головним виробничим класом [13, 35–36].

Цікаво, що для викладу свого розуміння соціальних революцій Т. Скокпол обрала три приклади – буремні події у Франції (1789-1799 pp.), Росії (1917–1922 pp.) і Китаї (1911–1949 pp.). По-перше, ці революційні вибухи трапилися в країнах, де державні й класові структури існували уже тривалий час та були сформовані на основі колоніального домінування. По-друге, усі вони завершилися досить давно шляхом консолідації революційної влади. Все це дозволяє нам неупереджено аналізувати всі ці трансформації.

Однак, на думку західної дослідниці, є більш вагомі причини для порівняння цих революцій. Усі вони відбулися у багатих і політично амбіційних аграрних державах. Політичні режими в цих країнах були протобюрократичними автократіями, які були змушені протистояти економічно розвинутішим державам. Не менш важливим для Т. Скокпол є те, що у Франції, Росії і Китаї зовнішні виклики співпали з внутрішніми кризами, які спровокували такий хід подій: 1) розбалансування центрального державного апарату; 2) масові повстання нижчих соціальних страт, насамперед селянства; 3) спроби політичних лідерів мобілізуючи народні маси консолідувати владу. Результатом революцій в кожному випадку було формування централізованої, бюрократичної й національної держави з масовою політичною участю

народних мас та збільшеним великодержавним потенціалом на міжнародній арені [14, 91–93].

Т. Скокпол вважає, що не зовсім коректною є теза, яка висувалася у багатьох дослідницьких гіпотезах, відповідно до якої революційний процес є цілеспрямованим рухом. На її думку, необхідно акцентувати увагу не на цілях революції в її найвищій точці, а на причинах, які об'єднали революційних лідерів та їх прибічників у прагненні боротьби проти існуючого політичного режиму. Іншими словами, авторка виводить дослідницький пошук на проблематику структурних протиріч суспільства. Проаналізувавши напрацювання своїх попередників, Т. Скокпол дійшла висновку, що жодна концепція повністю не розкриває механізмів виникнення очевидних у соціальній організації [15, 28].

Також дослідниця формулює положення про те, що соціальний порядок функціонує на консенсусі більшості. Тому жодний політичний режим не може існувати, коли більшість не задоволена існуючим становищем. Американська авторка у своїх працях аргументовано доводить, що жодна успішна революція не була здійснена шляхом усвідомленого формування масового невдоволення і мобілізації. Навпаки, пербіг революційного процесу залежить від таких обставин: за яких умов сформувалася революційна ситуація, яким було військове та політичне становище держави і які соціальні страти в цей час зміцнювали свої позиції тощо. Під час революції різні суспільні групи вступають у систему складних конфліктів, які провокуються чи обмежуються соціально-економічними умовами і міжнародним контекстом. Жодний колективний учасник революції не може спрогнозувати кінцеві підсумки цих подій, змінити їх та повністю задовольнити свої інтереси [16, 28–29].

У якості базових принципів структуралістського підходу Т. Скокпол називає необхідність, по-перше, визначати причину виникнення, а не створення революційної ситуації всередині старого режиму. По-друге, враховувати всю складність дій між різними соціальними групами, а також обставини, що спричинили їх та дали поштовх розвитку революційному процесу. Тому структуралістським баченням на історичну дійсність Т. Скокпол називає без особистісну і неупереджену позицію, за якої розглядаються приклади взаємодії різних соціальних груп і окремих соціумів [17, 29].

Проте сучасні західні історики висловлюють чимало критичних суджень щодо теоретичного конструкту Т. Скокпол. Як справедливо зауважує знайомий західний дослідник Джек Голдстоун, у своїй теорії Т. Скокпол ігнорує такі важливі питання, як революційна ідеологія, етнічна та релігійна основа революційної мобілізації, конфлікти всередині правлячих еліт тощо. Т. Скокпол свідомо йде на таке спрощення, адже жодний із перерахованих вище чинників не розглядався у переліку ключових аспектів революції [18, 59; 19, 64]. Для прикладу, чи можемо ми уявити події Великої французької революції (1789–1799 рр.) без тогочасної ідейної бази, яка була сформована діячами доби Просвітництва, а революційні потрясіння у Росії та Китаї у ХХ столітті без впливу ідей соціалізму. Тому, як зауважує Д. Голдстоун, революційна теорія Т. Скокпол, сформована на основі понять держави та класів у тому

вигляді, в якому вона була висвітлена у працях зарубіжної авторки, втратила свій колишній вплив та актуальність [20, 61].

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що концепт відомої американської дослідниці Т. Скокпол, на наш погляд, є одним з кращих теоретичних підходів у вивченні феномену революцій у західній історичній науці. Підходи, які запропонувала Т. Скокпол у 1970-х роках, суттєво змінили парадигму дослідження такого історичного явища, як революція. Хоча ця теоретична модель західної авторки не позбавлена недоліків та критикується сучасними науковцями, однак її концепція і наукова школа, яка була сформована під впливом її праць, все ще зберігають міцні позиції у зарубіжній історіографії.

Список використаної літератури та джерел:

1. Чеканова Н. Римская диктатура последнего века Республики / Н. Чеканова. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная академия», 2005. – 480 с.
2. Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China. Cambridge: Cambridge University Press, 1979; Скокпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая / Т. Скокпол. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. – 552 с.
3. Skocpol T. Explaining revolutions: in quest of a social-structural approach. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
4. Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
5. Епархина О. Социоструктурные трансформации в работах Т. Скокпол / О. Епархина // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2010. – № 3. – С. 58–72.
6. Епархина О. Структуралистские модели «новых революций» в работах Т. Скокпол / О. Епархина // Ярославский педагогический вестник – 2013 – № 2 – Том I. – С. 125–132.
7. Епархина О. Социоструктурные трансформации в работах Т. Скокпол / О. Епархина // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2010. – № 3. – С. 60.
8. Скокпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая / Т. Скокпол. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. – С. 41–43.
9. Скокпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая / Т. Скокпол. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. – С. 25–26.
10. Епархина О. В. Социоструктурные трансформации в работах Т. Скокпол / О. Епархина // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2010. – № 3. – С. 63.
11. Скокпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая / Т. Скокпол. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. – С. 62.
12. Епархина О. В. Социоструктурные трансформации в работах Т. Скокпол / О. Епархина // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2010. – № 3. – С. 63.
13. Грязнова О. Теда Скокпол: феномен революции в структуралистской перспективе / О. Грязнова // Человек. Общество. Управление. – 2007. – №4. – С. 21–38.
14. Скокпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая / Т. Скокпол. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. – С. 91–93.
15. Грязнова О. Теда Скокпол: феномен революции в структуралистской перспективе / О. Грязнова // Человек. Общество. Управление. – 2007. – №4. – С. 28.
16. Грязнова О. Теда Скокпол: феномен революции в

структуралистской перспективе / О. Грязнова // Человек. Общество. Управление. – 2007. – №4. – С. 28–29.
 17. Грязнова О. Теда Скочпол: феномен революции в структуралистской перспективе / О. Грязнова // Человек. Общество. Управление. – 2007. – №4. – С. 29.
 18. Голдстоун Д. К теории революции четвертого поколения / Д. Голдстоун // Логос. – 2006. – № 5. – С. 58–103.
 19. Глібішук М. Концепція революцій Дж. Голдстоуна / М. Глібішук // Український селянин. – 2018. – Вип. 19. – С. 63–66.
 20. Голдстоун Д. К теории революции четвертого поколения / Д. Голдстоун // Логос. – 2006. – № 5. – С. 58–103.

References:

1. Chekanova N. (2005). Rimskaya diktatura poslednego veka Respubliki. SPb.: ITs «Gumanitarnaya akademiya», 480. (in Russ)
2. Skocpol T. (1979). States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. (in Eng); Skocpol T. (2017). Gosudarstva i sotsialnyie revolyutsii: Sravnitelnyiy analiz Frantsii, Rossii i Kitaya. M.: Izd-vo Instituta Gaydara, 552. (in Russ)
3. Skocpol T. (1976). Explaining revolutions: in quest of a social-structural approach. Cambridge: Cambridge University Press. (in Eng)
4. Skocpol T. (1979). States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China. Cambridge: Cambridge University Press. (in Eng)
5. Eparhina O. (2010). Sotsiostrukturnyie transformatsii v rabotah T. Skochpol. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sotsiologiya i politologiya*, 3, 58-72. (in Russ)
6. Eparhina O. (2013). Strukturalistskie modeli «novyih revolyutsii» v rabotah T. Skochpol. *Yaroslavskiy pedagogicheskii vestnik*, 2, I, 125-132. (in Russ)
7. Eparhina O. (2010). Sotsiostrukturnyie transformatsii v rabotah T. Skochpol. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sotsiologiya i politologiya*, 3, 60. (in Russ)
8. Skocpol T. (2017). Gosudarstva i sotsialnyie revolyutsii: Sravnitelnyiy analiz Frantsii, Rossii i Kitaya. M.: Izd-vo Instituta Gaydara, 41-43. (in Russ)
9. Skocpol T. (2017). Gosudarstva i sotsialnyie revolyutsii: Sravnitelnyiy analiz Frantsii, Rossii i Kitaya. M.: Izd-vo Instituta Gaydara, S. 25-26. (in Russ)
10. Eparhina O. (2010). Sotsiostrukturnyie transformatsii v rabotah T. Skochpol. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sotsiologiya i politologiya*, 3, 63. (in Russ)
11. Skocpol T. (2017). Gosudarstva i sotsialnyie revolyutsii: Sravnitelnyiy analiz Frantsii, Rossii i Kitaya. M.: Izd-vo Instituta Gaydara, 62. (in Russ)
12. Eparhina O. (2010). Sotsiostrukturnyie transformatsii v rabotah T. Skochpol. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sotsiologiya i politologiya*, 3, 63. (in Russ)
13. Gryaznova O. (2007). Teda Skochpol: fenomen revolyutsii v strukturalistskoy perspektive. *Chelovek. Obschestvo. Upravlenie*, 4, 21-38. (in Russ)
14. Skocpol T. (2017). Gosudarstva i sotsialnyie revolyutsii: Sravnitelnyiy analiz Frantsii, Rossii i Kitaya. M.: Izd-vo Instituta Gaydara, 91-93. (in Russ)
15. Gryaznova O. (2007). Teda Skochpol: fenomen revolyutsii v strukturalistskoy perspektive. *Chelovek. Obschestvo. Upravlenie*, 4, 28. (in Russ)
16. Gryaznova O. (2007). Teda Skochpol: fenomen revolyutsii v strukturalistskoy perspektive. *Chelovek. Obschestvo. Upravlenie*, 4, 28-29. (in Russ)
17. Gryaznova O. (2007). Teda Skochpol: fenomen revolyutsii v strukturalistskoy perspektive. *Chelovek. Obschestvo. Upravlenie*, 4, 29. (in Russ)
18. Goldstoun D. (2006). K teorii revolyutsii chetvertogo pokoleniya. *Logos*, 5, 58-103.
19. Glibishuk M. (2018). KontseptsIya revolyutsIy Dzh. Goldstouna. *Ukrayinskiy selyanin*, 19, 63-66. (in Ukr)
20. Goldstoun D. (2006). K teorii revolyutsii chetvertogo pokoleniya. *Logos*, 5, 58-103.

M. Hlibischuk

THE CONCEPT OF REVOLUTION T. SKOCPOL

Introduction. The problematics of the phenomenon of revolutions in world history is still interesting not only for Western, but also for Ukrainian researchers. After all, each new generation of scientists is trying to rethink the role of this phenomenon and criticize the past theoretical concepts.

Purpose. The concept of revolution of the famous American researcher Theda Skocpol has been analyzed in the article. The author briefly described the key provisions of Theda Skocpol's theoretical concept.

Results. A great deal of attention is devoted to T. Skocpol's key ideas about the division of all revolutions into two types. The first ones are social revolutions. Social revolutions are rapid, fundamental transformations of state and class structures of society. They are accompanied and partially carried out by the uprisings from below on a class basis. The uniqueness of such events is that large-scale social and political transformations take place simultaneously, mutually reinforcing each other. These changes are due to intensive socio-political conflicts, the main role in which is played by the confrontation of different social strata. Political revolutions change only state structures, and the social structure of society remains constant. Moreover, they are not necessarily implemented through class struggle.

Originality and Conclusion. A considerable attention was devoted to the role of various social groups in the revolutionary process. Critical judgments on T. Skocpol's scientific approach have also been given.

Key words: Theda Skocpol, revolution, conception, structural approach.

UDC 930(477):94(477) "1932/1933" (045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-82-88

L. Dubinka-Hushcha

PhD, Post-doctorate researcher Department of
International Economics, Government and Business
Copenhagen Business School

POLITICS OF COLLECTIVE MEMORY: INSIGHT FROM THE NORDIC HISTORIOGRAPHY ON THE UKRAINIAN FAMINE IN 1932-33*

*The article analyses the intellectual origins of integrating the study of memory within the humanities. The author highlights the intertextuality** (de Saussure [12], J. Kristeva [29]) and socially embedded character (J. Olick, R. Joyce, D. Levy [36]) of memory studies. Inspired by a theory of securitization (B. Buzan, O. Wævel, J. de Wilde [7] and other scholars from Copenhagen school), a somewhat new term of "genocidation"*

* The drafts of this paper were presented at the ReNEW workshop "Politics of memory: Nordic experiences of dealing with historical legacies", March 27th, 2019 at Copenhagen Business School and during the 8th Baryshnikov history days in Vyborg, September 29th, 2018.

** *Intertextuality* is an interdisciplinary term borrowed from modern linguistics and literary theory that acknowledges the fundamental interdependence of texts, emphasizing that new texts draw their substantial meaning from previous texts.

is introduced by the author in order to describe a re-invention of the Ukrainian post-Soviet identity narrative. Apart from theoretical approaches to interdisciplinary studies of memory politics in the post-globalized world, the article presents an attempt to investigate the presence of the Ukrainian famine in Nordic historiography, pointing at the existing gap in academic research on this topic in the Nordic countries. A suggestion for further research is being made, conditioned upon the access to Danish, Swedish, Norwegian and Finnish archives. The article is a part of the joint project on the Soviet famine, carried out with the support from the ReNEW Excellency Hub of research at Copenhagen Business School and Bańska Bystrica University, Slovakia.

Key words: Collective memory, lieux de mémoire, genocidation, Holodomor, Ukraine, genocide, Soviet famine, Nordic historiography.

The statement of the issue. On April 28, 2010 the Parliamentary Assembly of the Council of Europe adopted a resolution, encouraging historians of countries of the former Soviet Union which suffered during the Great Famine, as well as historians from other countries, to conduct joint independent research programmes in order to establish the full, unbiased and unpoliticised truth about this human tragedy, and to make it public [9]. The Ukrainian famine is one of the most well-studied subjects in the world historiography, with more than 20,000 publications devoted to the study of Holodomor [30]. While an increasing number of archives has become open to public in post-Soviet countries as well as abroad, there is still a significant potential for research with regards to Nordic historiography of the Soviet famine to be included in the international scholarship.

Theoretical context of research. The study of memory politics lies at the intersection of several disciplines: sociology, history, political science as well as organization studies.

The sociological mechanisms of collective memory were formulated by Maurice Halbwachs (1877–1945), a French philosopher and sociologist [22].

Historians of the third generation of the Annales School, associated with cultural history, history of representations and *histoire des mentalités*, coined the term *nouvelle histoire*, or new history [31]. Pierre Nora in his article “Between Memory and History” (1989) drew a line between *lieux de mémoire* and *lieux d’histoire*, arguing that sociology of memory maybe construed as an attempt to come to terms with the need to study situations marked by “a will to remember”, without which the distinction between the space of memory (*lieux de mémoire*) and the space of history (*lieux d’histoire*) becomes indiscernible [35].

Historical approaches have also been flourishing in management and organisation research in recent years, focusing particularly on the ‘uses of the past’ approach, or approach of historical consciousness. Organisational historians apply a *historical consciousness approach*, which takes history as constitutive in shaping how actors define their own sense of self and action in time, how they produce and use history in broader processes of epistemological and ontological “knowing” in organisations and organising [48, 1664].

A Danish business historian P. Hansen in his article provides examples of how historical narratives shape both remembering and forgetting through framing the way we view the past [21, 700]. In other words, what

does not get told, might as well not exist. At the same time, strong narratives are not easily forgotten. In this regard, P. Hansen refers to sociolinguist Charlotte Linde, who asserts that a flipside of memory loss is an equal and opposite fear that memory reproduces practices that were better forgotten and that too much memory is as much of a problem as too much forgetting [ibid].

The very metaphor of history as a teacher of life has become an example of selective memory and forgetting: in the original citation from Cicero’s *De Oratore*, enlisting the various tasks of history, *magistra vitae* was preceded by *vitae memoriae* – a “life of memory”:

“*Historia vero testis temporum, lux veritas, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?*”

In E.W. Sulton’s translation, however, *vitae memoriae* and *magistra vitae* are ruled with the same verb:

“*And as History, which bears witness to passing of the ages, sheds light upon reality, gives life to recollection and guidance to human existence, and brings tidings of ancient days, whose voice, but the orator’s can entrust her to immortality?*” [8, 224–225].

Rankean philosophy regards the purpose of history in not judging the past for the benefit of future generations, but merely showing the past as it once was” [48, p. 1665]. However, the creation of historical memory is rarely a simple attempt to formulate a “truthful” reconstruction of the past; it is usually about creating a specific vision of it for instrumental reasons, or, in other words, the purposive use of selective remembering and forgetting [6, 8].

History is also one of the most powerful forces in organisations, because, as evidenced by organizational theorist Karl Weick, over time organizations develop a trained incapacity to see the world differently, which is explained by Douglass North’s notion that formal and informal institutions are path dependent and constrain our choice set (in more detail please see P. Hansen “Business History: A cultural and narrative approach” [21, 700]).

Political science, in its turn, focuses rather on strategies that political actors employ to make others remember in certain, specific ways (and the effects of such mnemonic manipulations). For political scientists, historical memory is approached as a product of power struggles between advocates of instrumental persistence and instrumental change in the public presentation of the past [6, 10].

The goal of this article is to outline a theoretical as well as an empirical framework for future analysis of the Nordic historiography of the Soviet famine of the 1930s.

The statement of the basic material.

“**Genocidation**” of the Ukrainian famine. In his 1986 Jefferson Lecture, a Polish philosopher and historian of ideas Leszek Kołakowski asserted that we learn history not in order to know how to behave or how to succeed, but to know who we are. “*What is a nation? It is a collective memory, which in one way or another extends to all of us, via school, but also through a variety of common traditions - monuments, songs, anthems, music, and literature. All of this makes us a single nation. Thanks to everything that is memory we live as a distinct*

whole. That is the reason why ideological conflicts often play out through manipulation of memory. Each nation, every European nation, has in its history rather inglorious pages. We try to minimise these events somehow, even forget about them, by various acts of manipulation" (Leszek Kołakowski 1986 Jefferson Lecture).

Although the Cold War continues to shape and define national identities and international relations, yet it has received relatively little scholarly attention in the field of memory studies, with the exception of Central and Eastern European countries, where 'the Soviet occupation' has been treated more extensively, for example in the Baltic countries, as a collective memory emphasising *a discourse of victimhood*. [17, 471-472]. In the words of the Bulgarian scholar Tzvetan Todorov, a nation that conceptualizes itself as a victim of genocide "obtains a bottomless line of moral credit. The greater the crime in the past, the more compelling the rights in the present – which are gained merely through membership in the wronged group," thereby again enabling the "wronged group" to externalize its responsibility [47]. A. Applebaum explains that the Ukrainian famine and its legacy play an enormous role in contemporary Russian and Ukrainian arguments about their identity, their relationship and their shared Soviet experience [2]. The historical genocide discourse in Ukraine is one of the most recent and prominent examples of communism victimhood framing, directed at morally and internationally cementing Ukraine's claim to independent statehood [14, 564].

The term "**genocide**" (from Greek *genos* (race, tribe) and the Latin *-cidere* (to kill)) was coined by R. Lemkin and adopted by the international community to give a name to a crime perpetrated by Nazi Germany [14, 555]. Lemkin studied law at the University of Lviv and worked as a lecturer in comparative law at the Free University of Poland. In 1933, he was invited to give a special report at the 5th Conference for the Unification of Penal Law in Madrid, where he for the first time proposed the creation of a multilateral convention, recognizing the extermination of human groups as an international crime [50]. After World War II, the UN General Assembly adopted a Resolution declaring genocide a crime under international law in December 1946, reflecting Lemkin's broad definition of genocide as "the destruction of a nation or an ethnic group" [14, 554]; however, the Soviet Union preferred a more narrow definition, which was adopted in the final Convention passed in 1948 [46]. It came into force in 1951 and legally defined genocide as an act intent on destroying, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such [ibid.]. The advocates of recognizing Holodomor as genocide often refer to Lemkin's article from 1953, where he expressed his opinion of Soviet famines as acts of genocide aimed at destruction not only of individuals, but also of cultures and nations [34, 29; 50]. A. Applebaum, who presented a translation of her book "Red Famine" in Copenhagen last year [1], also believes that based on Lemkin's broader understanding of the term as an intentional process aimed at annihilating a national group, the famine would have been constituted genocide.

Holodomor (a Ukrainian equivalent of *Gorta Mór* – killing by privation & starvation) has not only been at the centre of political and cultural debate but has become

an integral part of state- and national reconstruction in post-Soviet Ukraine.

Some scholars believe that genocide gained rhetorical currency after the break-up of the Soviet Union [144, 555]. Reflecting the time lag between Ukrainian and Western intellectual currents, Ukrainians began debating the Holodomor-as-genocide thesis just as Western scholars were moving to accept it [34, 29]. Since the end of communism, all the countries of the former Soviet bloc have been in need of positive national narratives in order to reconstruct themselves as nation-states; they needed something to "look back to" and "to go on," a history which is meant to give meaning, identity and cohesion to their respective social collectives. [14, 549]. Identity is known to come laden with history and memory, where a sense of the past and its injustices are inseparable from a set of moral sensibilities.

Therefore, the "re-discovery" of the 1932-33 famine has played a crucial role in the Ukrainian political life, reflected in the confrontation between those advocating the break with the USSR (and later Russia) and others who preferred to maintain close ties with the powerful Eastern neighbour. Eventually, in 2006 the Ukrainian parliament officially recognized the 1932-33 famine as a genocide perpetrated by Stalin's regime against the Ukrainian people.

In terms of international law, however, there is no unanimous approach towards using the term "genocide" in relation to Holodomor [14, 557]. Today, both the UN and the EU consider Holodomor not as genocide, but as a crime against humanity [16; 46]. However, even if Holodomor had been officially recognised by the UN as a genocide, the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide adopted by the UN General Assembly in 1948 does not have a reverse power in time and cannot officially impose any sanctions because of crimes committed before its ratification. Therefore the recognition of Holodomor as genocide cannot lead to reparations or any other form of economic or political compensations to Ukrainians from the judicial point of view.

Yet, as it is mentioned in the preamble of the Convention, "at all periods of history genocide has inflicted great losses on humanity" [46]. That officially means that the recognition of those genocides committed prior to 1948, though not leading to direct effects on contemporary international politics, bear significance in terms of memory and historical justice.

During the Cold War, a proliferation of the term "genocide" eventually took place, as both the USSR and the US were accusing each other of "genocide" within their respective spheres of hegemony. The "genocide wars" have not ceased after the collapse of the Soviet Union, on the contrary, they only intensified the struggle for national identity. In 1983, historian E. Hobsbawm employed the term "proliferation of history", describing the state-led efforts of German nation-building in the nineteenth century consistent of "inventing" useful traditions and "irrational" elements in the maintenance of the social fabric and the social order" [37, 117]. In a similar way, genocide has already become overused in various contexts and has lost some of its original meaning, which permits a discussion of the present proliferation of the term.

The post-Soviet states, setting out to re-invent their national historical, linguistic and cultural narratives, also

began their “genocide wars.” [14, 555]. With this in mind, by extending the securitisation approach, proposed by the Copenhagen School, to the study of Holodomor, I put forward a framework of *genocidation* to be introduced, understood as discursive instrument of power in the terminology of Michel Foucault [19, 133–134]. This discursive approach suggests that the reality acquires a certain meaning through representation. Political actors are struggling for the possession of the right to determine the scope of interpretation and to extrapolate their impact on the socio-political relations. The quest for recognition of specific national calamities as “genocides” has been described by Evgeny Finkel as the “search for lost genocides” and as a phenomenon of newly-born states with little or no history of independence to use the status of “genocide victim” as an “efficient mechanism to brush aside demands to confront injustices and crimes committed by members of the ‘suffering nation’” [18]. The proposed framework of “genocidation” implies understanding of the political effects of conscious or unconscious operationalization of the term in post-Soviet state-building and identity processes and thus can be broadly applied to analysing the genocide narratives of any of the former Soviet states (i.e. see the Russian president D. Medvedev accusing Georgia of genocide in South Ossetia in August–September 2008 [27, 6], and other cases).

Nordic historiography of the Soviet famine. The historicity of the Ukrainian famine of 1932–33 is no longer challenged; what is disputed is the number of victims, the reasons for the calamity and its nature [50]. Although Western democracies were aware of the mass starvations of the Soviet people in 1932–34, it was not until 1986, when Robert Conquest’s “The Harvest of Sorrow” was published, for a real breakthrough in the studies of Holodomor to take place [10].

Initially, most of the Danish and Swedish historians argued that the famine was a tragedy for the whole Soviet peasantry, and that it was the result of the implementation of the Stalinist model of forced industrialisation, which entailed forced collectivisation with its forced collection of agricultural products, especially of grain. Collections were aimed at increasing grain exports and satisfying the needs of the growing industry. In 1934, a book “Onkel, giv os brød” (“Uncle, give us bread”) [43] was published by a Danish journalist Arne Strøm, who witnessed the famine when he travelled across the USSR, and made one of the few attempts at that time to present a more genuine picture of the situation back in Denmark. The book was also translated into English, and was read by W. Churchill.

However, many of the Westerners visiting the USSR, did not envisage any famine in Ukraine due to the successful efforts of Stalin’s diplomats. There is evidence from one of the workers from Odessa would give his account of the visit by the French Prime Minister, Édouard Herriot on 26 August 1933: “Today, Herriot arrived in Odessa. Our authorities are scared and want to pull the wool over the foreigners’ eyes, that – he says – we have socialism. I saw a militia officer run into the greengrocer’s and give a stupid command to immediately get rid of a line of people standing in front of the shop. It is clear that Herriot does not know what is happening here” (document no. 138) [23, 46]. (For more documented examples, please refer to “Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Poland and Ukraine in the 1930’s–

1940’s. Unknown Documents from the Archives of the Secret Services, 2009” [23]).

Some valuable insights regarding the interpretation of history on the official level in the Nordic countries can be derived from history textbooks of that time [32; 41]. In Swedish textbook “General history for the secondary school” [5] the Soviet peasants are portrayed as intractable opponents of the rationalisation of the agricultural sector, and therefore, in many cases, deported to Siberia [5; cit. from 41, 511].

Danish history books also presented a rather controversial picture of Soviet state from time to time. For instance, Lenin was often described as a basically legitimate leader, with no personal lust for power. The depiction of the civil war shows much greater sympathy for the Red side, which with “*irrepressible energy*” “*managed to repel every attack*” and “*to consolidate and rebuild Russia*” [cit. from 41, 515]. A positive image of Lenin is also portrayed in Erik Lund’s “The last 60 years”, where Lenin is called “a charming and efficient” leader; and red troops depicted as liberators. E. Lund also presents Stalin as “very influential” rather than explicitly as a dictator, and the repressions of his era are explained by the necessity to fight illiteracy. In the description of collectivization, it is stated that it was “*stubbornness of affluent Kulaks that forced the government to introduce brutal governing rules*” (for this and a more comprehensive account of the Danish and Swedish history textbooks in the Cold War period please see J. Stenfeldt (2012) “Positioning in the Cold War – Swedish and Danish History Textbooks and the Totalitarianism Doctrine” [41]).

The situation reversed in the mid-1980s, which was partly due to the general discussion of the famine in the West, incited by the publication of R. Conquest’s book “The Harvest of Sorrow”. Most prominent Danish scholar of Soviet repressions is historian Bent Jensen, who in his book “Gulag og Glemsel” (“Forget Gulag”) [26] devoted a chapter specifically to the Soviet famine. His research is based on the study of Soviet documents, archives and newspapers and is the first comprehensive account of the problem in the Danish historiography. B. Jensen also makes use of Western scholarship represented by such renowned scholars as R. Conquest, S. Wheatcroft and others; however, only a few Danish sources are used in this book, pointing at the existing gap in literature on this subject.

In Denmark, during a period of the so-called “value activism” in the 2000s, a historical and cultural battle took place after the Liberal-Conservative government initiated a discussion of Denmark’s role during the Cold War. As then the Danish Prime Minister Anders Fogh Rasmussen put it, “*from 1945 until the late 1980s, Denmark was in the shadow of the Soviet Union and the Warsaw Pact*” [40]. A central question has been, and continues to be, whether or not the Cold War was actually a “war”, because, if it was, then the political disagreements of that time become a much more delicate question of national loyalty and moral treachery [17, 474]. This traditional ideological division is also reflected in teacher’s education, which is an explanation why the interpretation of history in the textbooks may vary depending on whether it is primary, secondary or high school in Denmark.

Swedish scholarship is represented by several fundamental papers on the topic. Swedish professor of

law J.W.F.Sundberg, who was appointed one of the six members of the International Committee investigating Holodomor in 1988-1990, published a number of articles on the Ukrainian famine in 1930s [42]. It is worth mentioning, that Sundbjerg disagreed with other members of the committee, who argued that the Ukrainian famine was not a genocide. His argument is based on Stalin's decree from January 1933, forbidding Ukrainians to leave Ukraine. It is known that thousands of Ukrainians fled the country to Russia, Belarus or Poland, but most of them were persecuted either as socio-revolutionists or Polish agents.

The newly discovered materials from the Polish Ministry of Foreign Affairs as well as from Division II of the Main Staff of the Polish Armed Forces (military intelligence) were published by The Institute of National Remembrance in Poland in 2009, containing comprehensive information about the situation in Ukraine [23]. The Ministry of Foreign Affairs in Warsaw was receiving alarming reports about the intensification of visa applications submitted predominantly by workers and peasants with large families, who "pressed toward Poland only because people here are literally dying of hunger" [49, 50]. The Polish authorities were among the best-informed in Europe regarding events in Soviet Ukraine: of the 46 Polish military intelligence agencies operating in the USSR in 1927-39, at least 21 were located in the Ukrainian SSR [ibid, 49]. Given its position at that time, Warsaw, prioritized the nonaggression pact with the USSR signed on July 25, 1932. Roman Wysocki believes that the Polish government's silence, despite its awareness of the Ukrainian famine and the deaths of millions of Ukraine's inhabitants, stemmed from a powerful desire to establish and maintain good relations with the Soviet Union [49, 61].

Johan Dietsch, a Swedish scholar from Lund University, defended a PhD thesis "Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture" in 2006 [13]. He is an author of numerous publications on the politics of memory, comparing the commemoration of Holocaust and Holodomor. Similar approach has been applied by N. Dreyer in his study of Russian and Ukrainian official genocide narratives, drawing parallels between the two big tragedies of the XXth century [14]. The empirical basis of Johan Dietsch's research is represented by history textbooks, which reflect the official interpretation of Holodomor, since they are approved by the Ministry of Education. This way the Ukrainian officials become producers of historical narratives, or in a figurative sense authors [13, 39-40]. A red thread of Dietsch's research is the observation of a deliberate neglect of Holocaust tragedy in the Ukrainian history textbooks, which, he believes, could otherwise undermine the significance of Holodomor [13, 147].

Holodomor, apart from sometimes being called a "Ukrainian Holocaust" in spite of a rather problematic representation of the latter in the Ukrainian history textbooks, has also been referred to as Ukrainian *Gorta Mór* – in parallel to the Great Irish famine in 1845-1849 [24]. In a chapter "History and national identity construction: the Great Famine in Irish and Ukrainian history textbooks" J. G. Janmaat argues that both in Ireland and Ukraine textbook narratives on the Famine are characterised by a constant nationalist bias since the establishment of state independence [24, p. 80].

Conclusion. The aim with this article has been to demonstrate that political memory not only has wide and complex theoretical implications, walking into several disciplines, but also imperative practices which can act as either heroes or villains in the struggle for national identities. In doing so, the role of international recognition of Holodomor as genocide for Ukraine and Ukrainians has been discussed, which led to the conclusion that it has been crucial primarily for the historical narrative and historical memory which strongly influence the current self-perception of post-Soviet states. In this article, I looked at the genocide narratives in line with securitization theory inspired by M. Foucault's understanding of power as a discourse. The emerged genocidation framework can become a new approach to analysing post-bipolar and post-globalisation identity politics.

In Denmark and Sweden, the knowledge about "Ukrainian Holocaust" is limited to a few publications by Nordic scholars and translated works by prominent international scholars. This reflects a generally cautious approach in the Nordic countries towards a potentially sensitive issues related to the Soviet Union. Therefore, a considerable potential is also found in the future research of Nordic diplomatic archives and media covering the situation in the Soviet Union in 1930s.

To summarize, this article is an attempt to open a line of comparative research in Nordic historiography of the Soviet famines, taking a point of departure in identity discourse as part of a nation-building process (*lieux de mémoire*). However, Europe's future is undoubtedly reliant on the ability to transcend the narrow national *lieux de mémoire* discourses as technical political tools and to attain the wisdom of mutual understanding and forgiving.

Acknowledgements. The author of the article would like to thank the participants of the ReNEW workshop for their active contribution into the discussion, many valuable insights, comments and suggestions for the future research. In particular, I would like to thank Professor Vladimir N. Baryshnikov, St. Petersburg State University; Dr. Władysław Bułhak, Warsaw University; Dr. Roald Berg, Universitetet i Stavanger; Dr. Thomas Wegener Friis, University of Southern Denmark; Dr. Rasmus Glenthøj, University of Southern Denmark; Professor Emeritus Palle Roslyng-Jensen, SAXO-institute, Copenhagen University; Dr. Larisa Kangaspuro, Research coordinator ERC project GULAGECHOES, Aleksanteri Institute, Helsinki, Finland; Professor Erik Kulavig, University of Southern Denmark; Professor Viachaslau Menkouski, Belarusian State University, Matej Bel University in Banská Bystrica; Dr. Mads Mordhorst, Associate professor, PhD, Department of Management, Politics and Philosophy, Copenhagen Business School; Dr. scient. pol. Hans Mouritzen, Danish Institute of International Studies; Dr. Andrei Valodzhin, National Academy of Sciences of Belarus; Asbjørn Carbuhn Aae, postgraduate student, University of Southern Denmark; Dina Brode-Roger, Doctoral Candidate, KU Leuven; Nikita Kozlov, postgraduate student, Saint-Petersburg State University.

Bibliography:

1. Applebaum, A. (2018). *Ruid sult : Stalins hungersnuid i Ukraine*. København: Kristeligt Dagblad.
2. Applebaum, A. (2018). *Sandheden bag hungersnuiden i Ukraine (bogudrag)*. Kristeligt Dagblad, 9. marts 2018. <https://>

- /www.kristeligt-dagblad.dk/historie/sandheden-bag-hungersnoeden-i-ukraine. Access date: March 26, 2019.
3. Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace.
4. Arentoft, P. (1952). *Verdenshistorie for gymnasiet III*. Copenhagen: H. Hagerup.
5. Бдклин, М., Holmberg, E., Lendin, W., Valentin, H. (1954). *Allmän historia för gymnasiet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
6. Bernhard, M., Kubik, J. (2014). *Twenty Years After Communism*. Oxford University Press.
7. Buzan, B., Wæver, O. & Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. London: Lynne Rienner Publishers.
8. Cicero, Marcus Tullius (1942). *De oratore* in two volumes. Books I, II with an English translation by Sutton, E. W. Cambridge Harvard university press.
9. Commemorating the victims of the Great Famine (Holodomor) in the former USSR. Resolution 1723 (2010). Parliamentary Assembly, the Council of Europe. Mode of access: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17845&lang=en>
10. Conquest, R. (1988). *The Harvest of Sorrow*. London: Arrow Books.
11. Decker, S. (2016). Paradigms lost: integrating history and organization studies. *Management and Organizational History*, 11:4, 364–379.
12. De Saussure, F. (1974). *Course in general linguistics*. London: Fontana.
13. Dietsch, J. (2006). Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund: Lund University.
14. Dreyer, N. (2018) Genocide, Holodomor and Holocaust Discourse as Echo of Historical Injury and as Rhetorical Radicalization in the Russian-Ukrainian Conflict of 2013–18. *Journal of Genocide Research*, 20:4, 545–564.
15. Dubinka-Hushcha, L. The Perception of Totalitarianism in the Postwar Danish Historiography. A paper presented at the 8th Baryshnikov history days in Vyborg, September 29th, 2018.
16. Europa-Parlamentets beslutning af 23. oktober 2008 til minde om Holodomor, den kunstigt fremkaldte hungersnød i Ukraine (1932–1933) <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0523&language=DA>. Access date: March 25, 2019.
17. Farbuil, R. (2015). Commemoration of a cold war: the politics of history and heritage at Cold War memory sites in Denmark. *Cold War History*, 15:4, 471–490.
18. Finkel, E. (2010). In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe. *Global Society*, 24:1, 51–66.
19. Foucault, M. (2002). *The Archaeology of Knowledge*. Trans. A.M. Sheridan Smith. London & New York: Routledge.
20. Gress, D. Sovietmagten mod folket. *Weekendavisen*, 5 Maj 1986, s. 19, 27.
21. Hansen, P. H. (2012). Business history: A cultural and narrative approach. *Business History Review*, 86, 693–717.
22. Halbwachs, M. (1992). *On collective memory (The Heritage of sociology)*. London: University of Chicago Press.
23. Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Poland and Ukraine in the 1930's–1940's. Unknown Documents from the Archives of the Secret Services (2009). Oprac. zbiorowe, Warsaw–Kiev.
24. Holodomor and Gorta Myr : Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland (2012). Edited by Christian Noack et al. Anthem Press.
25. Jensen, B. (1999). *Bjærrnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945–1965*. Odense: Odense University Press.
26. Jensen, B. (2002). *Gulag og glemsel: Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede*. Copenhagen: Gyldendal.
27. Jensen, J.V. (2008). Holodomor og hykleri. *Udenrigs*, 4, 4–6.
28. Klid, B., Motyl, A. J. (eds.) (2012). *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
29. Kristeva, J. (1986). *The Kristeva reader* (Ed. T. Moi). Oxford: Blackwell.
30. Kulchytsky, S. (2005). How the West interprets the Ukrainian Holodomor. Robert Davies and Stephen Wheatcroft vs. Robert Conquest. Day, 25 November, 2015. Mode of access: <https://day.kyiv.ua/en/article/topic-day/how-west-interprets-ukrainian-holodomor>
31. Le Goff, J., Nora, P. (ed.) (1974–1976). *Faire de l'histoire*. 3 volumes. Paris: Gallimard.
32. Lund, J. (2018). Historie: Holodomor: Anne Applebaums 'Rind sult' er oplysende og rystende læsning. *Information*, 6.
33. Maclean, M., Harvey, C., Sillince, J., Golant, B., Suddaby, R., Mordhorst, M., Wadhvani, R. (2018). Intertextuality, Rhetorical History and the Uses of the Past in Organizational Transition. *Organization Studies*, 39(12), 1733–1755.
34. Motyl, A.J. (2010). Deleting the Holodomor. *World Affairs*, 173(3), 25–34.
35. Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux De Mémoire. *Representations*, 26, 7–24.
36. Olick, Jeffrey K., and Daniel Levy (1997). "Collective Memory and Cultural Constraint: Holocaust Myth and Rationality in German Politics." *American Sociological Review* 62, no. 6, 921–36.
37. Olick, J. K., Robbins, J. (1998). Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 24, 105–40.
38. Ricoeur, P. (2004). *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. English translation by Katherine Blarney, D. Pellauer, Memory, History, Forgetting. Chicago.
39. Roslyng-Jensen, P. (2012) From World War to Cold War: Scandinavian media attitudes to the Soviet Union 1945–1948, *Scandinavian Journal of History*, 37:4, 526–548.
40. Statsminister Anders Fogh Rasmussens tale på Københavns Universitet den 23. september 2003. Visioner om Danmarks aktive Europapolitik // Statsministeriet [Elektronisk ressource]. 2011. Adgang-tilstand : http://www.stm.dk/_p_7451.html. Dato for adgang : 18.08.2011.
41. Stenfeldt, J. (2012) Positioning in the Cold War – Swedish and Danish History Textbooks and the Totalitarianism Doctrine. Historical Cultures in Comparison. *Scandinavian Journal of History*, 37:4, 505–525.
42. Sundberg, J.W.F. (1999-2000). Den ukrainska hungersnuden. Historien om en utredning, *Juridisk Tidskrift*, 10, 239–248.
43. Strøm, A. (2008). Onkel, giv os brød. Ny udgave (1934): Gyldendal.
44. Sysyn, F. (2015). Thirty Years of Research on the Holodomor: A Balance Sheet. East/West. *Journal of Ukrainian Studies*, 2(1), 3–16.
45. Termansen, V. (2018). Anne Applebaum taler om den fortid, man ikke taler om i Rusland, Ukraine og Polen. *Information*, 12. Marts, 2018. Mode of access: https://www.information.dk/udland/2018/03/annVibe_e-applebaum-taler-fortid-taler-rusland-ukraine-polen
46. The UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide <http://www.un-documents.net/a3r260.htm>
47. Todorov, T. (2003). The Lunchbox and the Bomb. *Project Syndicate*, August 2. Mode of access: www.project-syndicate.org/commentary/the-lunchbox-and-the-bomb.
48. Wadhvani, R. D., Suddaby, R., Mordhorst, M., & Popp, A. (2018). History as Organizing: Uses of the Past in Organization Studies. *Organization Studies*, 39(12), 1663–1683.
49. Wysocki, R. (2014). Reactions to the Famine in Poland // After the Holodomor. The enduring impact of the Great Famine on Ukraine. Edited by Graziosi, A., Hajda, L., Hryn, H. Ukrainian Research Institute, Harvard University, 49–67.

50. Serbyn, R. (2008). The Ukrainian Famine of 1932-1933 and the United Nations Convention on Genocide // Famine in Ukraine 1932-1933: Genocide by Other Means. Ed. Taras Hunczak and Roman Serbyn. New York: Shevchenko Scientific Society, 2007. Mode of access: <http://www.holodomorsurvivors.ca/Roman%20Serbyn.html>

Л. Дубінка-Гуца

ПОЛІТИКА КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ: ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОДУ 1932-33 РОКІВ

Постановка проблеми. Окрім теоретичних підходів до міждисциплінарних досліджень політики пам'яті у постглобалізованому світі, важливо дослідити присутність українського голоду в північноєвропейській історіографії, вказуючи на існуючий пробіл в академічних дослідженнях на цю тему у північноєвропейських країнах.

Мета статті – з'ясувати як теоретичну, так і емпіричну основу для подальшого аналізу північноєвропейської історіографії радянського голоду 1930-х років.

Основні результати дослідження. Автором розкрито, що політична пам'ять має не лише широкі та складні теоретичні наслідки, переходячи до декількох дисциплін, але й імперативні практики, які можуть діяти як герої чи лиходії в боротьбі за національну ідентичність. Обговорено роль міжнародного визнання Голодомору як геноциду для України та українців, що призвело до висновку, що він має вирішальне значення насамперед для історичного наративу та історичної пам'яті, що сильно впливає на сучасне самосприйняття пострадянських країн. Створена концепція геноцидації може стати новим підходом до аналізу постбіполярної та постглобалізаційної політики ідентичності.

У Данії та Швеції знання про «український Голокост» обмежені кількома публікаціями північноєвропейських вчених та перекладеними творами видатних міжнародних учених. Це відображає загальний обережний підхід у скандинавських країнах до потенційно чутливих питань, пов'язаних із Радянським Союзом. Тому значний потенціал є і в майбутніх дослідженнях північноєвропейських дипломатичних архівів та ЗМІ, що висвітлюють ситуацію в Радянському Союзі в 1930-х роках.

Висновки. Підводячи підсумок, ця стаття є спробою відкрити напрям порівняльних досліджень у північноєвропейській історіографії радянських голодоморів, взявши за відправну точку дискурс про ідентичність як частину процесу націотворення (*lieux de mémoire*). Однак майбутнє Європи, безсумнівно, залежить від здатності подолати вузькі національні дискурси *lieux de mémoire* як технічного політичного інструментарію та здобути мудрість взаєморозуміння та прощення.

Ключові слова: колективна пам'ять, геноцидація, Голодомор, Україна, геноцид, радянський голод, північноєвропейська історіографія.

УДК 930(477)''195-199'':[330.142.21:63-048.87''192''] (045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-88-97

Ю. М. Лазуренко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ ДОБИ НЕПУ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ КІНЦЯ 50-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РР. XX СТ.

У статті висвітлено розвиток продуктивних сил у сільському господарстві України в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації періоду нової економічної політики у вітчизняній історіографії кінця 1950-х – початку 1990-х рр. Доведено, що радянські дослідники, на відміну від зарубіжних науковців, загалом мало уваги звертали на кооперацію в українському селі як на цілісний господарський та соціальний організм, висуваючи на перший план лише так звані виробничі форми кооперації. Констатовано, що в історіографії 1920-х – початку 1950-х рр. проблема сільськогосподарської кооперації взагалі замовчувалась. Лише з другої половини 1950-х рр., особливо після ряду публікацій вченого-аграрника В. Данилова, інтерес науковців до сільськогосподарської кооперації поживався. Проте кардинально ситуація змінилася лише за часів «перебудови».

Ключові слова: історіографія, неп, селянство, селянські господарства, сільське господарство, сільськогосподарська кооперація.

Постановка проблеми. Подальший розвиток України як сучасної, соціальноорієнтованої європейської держави потребує модернізації аграрного сектору економіки. Його успішне реформування не можливе без урахування попереднього історичного досвіду. Більшість як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників сходяться на тому, що виробничо-економічний, а отже і соціальний розвиток українського села 1920-х рр. носив прогресивний характер, а період нової економічної політики мав багато спільних рис із сучасною економічною моделлю. У зв'язку з цим спеціальний аналіз вітчизняного історичного досвіду функціонування сільського господарства України в добу непу є цілком доцільним, тим більше, що увага українського суспільства щодо подальших шляхів налагодження ефективного функціонування аграрного сектору народного господарства залишається гранично високою.

Історіографічне узагальнення, здатне покращити якість подальших аграрних студій, зумовлене значним нагромадженням історичних знань про розвиток сільськогосподарської кооперації в роки непу. Науковий інтерес до порушеної нами теми визначається необхідністю виокремлення різних концептуальних підходів, що сприятимуть акумулюванню і подальшому розвитку історичних знань із різних аспектів розвитку продуктивних сил в українському селі в роки непу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До розкриття обраної нами для вивчення теми зверталися

такі сучасні дослідники, як С. Кульчицький, В. Марочко, А. Морозов, Т. Оніпко, С. Биченко, В. Лазуренко, І. Кивгила, Ю. Тренкін [1].

Автор статті ставить за мету вивчити розвиток продуктивних сил в сільському господарстві України в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації періоду нової економічної політики у історіографії кінця 50-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивне вивчення діяльності української сільськогосподарської кооперації доби непу, припинившись на зламі 1920-х – 1930-х рр., за незначним винятком «відлиги», до середини 1980-х рр. фактично не велось. Більшість праць цього історіографічного періоду були написані без розуміння самодіяльної природи кооперації як об'єднання дрібних товаровиробників. Натомість провідною стала тема «сільгоспооперації як шляху до колективізації».

Методологічною основою досліджень в цій царині був так званий «кооперативний план» В. Леніна, який на довгі десятиліття став своєрідним дороговказом для радянських дослідників історії селянства доби непу. Суть цього плану була викладена і в «Короткому курсі історії ВКП(б)». Фактично мова йшла про свідому фальсифікацію поглядів В. Леніна на роль кооперації, викладену ним у праці, що стала вершиною його теоретичного осмислення природи кооперації. Намагаючись надати хоч якоїсь привабливості ідеї насильницької колективізації, яка, за своїм змістом була схожою на звичайну реквізицію, Й. Сталін та його оточення цілком свідомо вирішили використати господарський авторитет та усталену громадську довіру до селянства, до кооперації, власне навіть саму її назву як суто декоративний елемент, який мав маскувати зовсім іншу господарсько-виробничу, громадську та юридичну структуру.

Погляди В. Леніна на роль сільгоспооперації трактувалися суто в плані переходу індивідуальних селянських господарств до так званих вищих форм кооперації, тобто мова йшла про необхідність утвердження колективних форм господарювання. Партійні теоретики виводили їх безпосередньо з готовності сільського господарства до «великого перелому». Так, ще наприкінці 1929 р. М. Владімирський, відомий радянський партійний і державний діяч, один із «батьків» червінця, писав, що «кооперація починає розвиватись в нових, більш високих формах, які є обумовленими новим, більш високим рівнем розвитку продуктивних сил» [2, 8].

Починаючи з другої половини 1930-х рр., у періодиці дедалі частіше стверджувалося, що кооперативний план є своєрідним синтезом ідей В. Леніна і Й. Сталіна: «Ленінсько-сталінський кооперативний план, вчення про колективізацію трудових селянських господарств надав партії можливість знайти правильний шлях залучення села в русло соціалізму» [3, 4]. Підкреслювалося, що саме Й. Сталін і став безпосереднім втілювачем у життя «великих ідей Леніна».

Об'єктивне вивчення сільськогосподарської кооперації взагалі припинилося. Сталінська парадигма радянської історії, викладена в «Короткому курсі історії ВКП(б)», стала домінуючою у вивченні кооперації радянськими науковцями, які більшою мірою актуалізували досягнення соціалістичного будівництва тільки в контексті діяльності колгоспів.

Відповідно багатогранна діяльність сільськогосподарської кооперації 1920-х рр. зовсім не вивчалася.

Лише у другій половині 1950-х рр. у ряді досліджень знайшли відображення матеріали, в яких проаналізовано питання історії кооперації в радянському селі на початковому етапі непу [4]. Щоправда, такі автори, як Б. Абрамов, М. Смірнов все ще в дусі попередньої доби відзначали, що основною причиною труднощів у сільському господарстві в роки непу була господарсько-економічна діяльність заможних селянських господарств. Дослідники примішували значення кооперації у справі піднесення сільськогосподарського виробництва [5]. Загалом у другій половині 1950-х рр., як і в попередні десятиліття функціонування радянського колгоспного ладу, в історіографії продовжувала домінувати думка про те, що найвищою формою кооперації, а відтак – кінцевою метою її розвитку є колективні господарства [6].

У 1955 р. у Німеччині побачила світ праця відомого російського економіста-емігранта А. Билимовича «Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків» [7]. Тривалий час ця робота була невідома широкому загалу науковців. Монографія була перевидана Інститутом економіки РАН лише у 2005 р. [8]. Дослідник обстоював тезу щодо того, що радянський лад не має достатніх історичних перспектив. Ще у 1960 р. він закінчив роботу «Економіка звільненої Росії», в якій детально виклав свої міркування стосовно розвитку «післябільшовицької Росії». Характерно, однак, що відносно періоду непу він висловився оптимістично, спеціально зазначивши, що після прогнозованої ним втрати влади Комуністичною партією для радянської країни найбільш придатним господарським механізмом буде економіка змішаного типу. До головних причин деградації продуктивних сил у сільському господарстві та згорання непу наприкінці 1920-х рр. він зарахував наперед сплановану із суто політичних міркувань так звану «тотальну примусову колективізацію сільського господарства, при якій селянство і сільськогосподарське виробництво були принесені в жертву ідеологічним і економічним цілям радянської влади» [9].

У другій половині у 1950-х – у першій половині 1960-х рр. українські дослідники загалом відновили студіювання кооперативної проблематики, але вони не виходили за межі партійної парадигми [10]. Практично всі опубліковані дослідження, в яких порушено проблему сільськогосподарської кооперації, у вигляді обов'язкового «довіску» мали специфічне навантаження – показати, що досягненні нею успіхи завдячувались увазі партії.

Так, зокрема М. Гетьман-Кравченко, досліджуючи розвиток сільськогосподарської кооперації доби непу, ключове значення надавав керівній ролі Комуністичної партії у цьому процесі [11]. Такі ж акценти були характерні для дисертації П. Бакуменка [12]. Так, другий розділ праці науковець спеціально присвятив висвітленню економічної співпраці робітничого класу і селянства. Разом із тим, окрім аналізу земельної, податкової й кредитної політики радянської влади на селі, дослідник показав також суспільне та економічне значення сільськогосподарської кооперації. Він спеціально підкреслив, що наприкінці відбудовчого періоду

сільськогосподарська кооперація являла собою «найбільш поширену на Україні і перетворилась у велику господарську організацію, мережа якої охоплювала 1,6 млн. дворів, тобто більше 30 % усіх селянських господарств» [13].

У дисертації І. Слинька «Перемога колгоспного ладу на Україні (1927 – 1932 рр.)» показано провідну роль сільськогосподарської кооперації в матеріально-технічному забезпеченні села. Так, він спеціально підкреслив, що сільгоспооперація відіграла вирішальну роль у забезпеченні селянських господарств складною машинною технікою, в організації прокатних пунктів, будівництві підприємств із переробки сільськогосподарської сировини допомагала підвищувати культуру землеробства [13, 30].

Важливі економічні аспекти господарської діяльності кооперації на селі розкрито у монографії З. Шульги [14].

Плідно продовжував працювати в цьому напрямі вчений-аграрник В. Данилов. Так, на його переконання, сільськогосподарське кооперування «дало можливості трудящому селянину підняти рівень забезпечення його господарства засобами виробництва, розширити посівні площі, збільшити доходи» [15]. Науковець також підкреслив, що кооперація на селі активно кредитувала селянські господарства та збуто-постачальницьку діяльність, замінюючи «скупника і приватного торговця, відповідно до цього сфера буржуазних відносин в збутовому обігу села зменшувалась» [16].

Розвиток продуктивних сил села в контексті роботи сільськогосподарської кооперації на початку 1920-х рр. доволі широко розкрито і в дисертаціях І. Громенко, М. Терещенко [17].

Предметом інтенсивних досліджень у 1960-ті рр. став також ленінський кооперативний план [18]. З'ясуванню суті й значення кооперації в сільськогосподарському механізмі 1920-х рр. було відведено значне місце в роботах Г. Бланк, І. Булатова, В. Голікова, А. Косого [19]. Так, В. Голіков наголошував, що важливою проблемою розвитку сільськогосподарської кооперації було недостатнє кредитування останньої з боку держави [20]. Навіть створення Центрального сільськогосподарського банку СРСР не вирішило цієї проблеми. Сільськогосподарська кооперація, попри всі свої успіхи, залишалася «слабкою в матеріальному і організаційному відношенні» [20, 73]. Та, незважаючи на це, на переконання В. Голікова, «кооперація, особливо сільськогосподарська, була головним засобом підйому продуктивних сил села, покращення положення селян, розгортання товарообігу в країні і зростання на цій основі внутрішнього ринку» [20, 138].

Проблемам життя сільськогосподарської кооперації України 1920-х років приділив належну увагу і відомий канадський історик І. Витанович. Один із розділів своєї монографії «Історія українського кооперативного руху» він присвятив показу руйнування кооперації за часів «воєнного комунізму» та її відбудови в роки непу. Автор акцентував увагу на недоцільності втручання правлячої партії у кооперативне будівництво, підкреслив економічне значення відродження кооперації, її значну роль у відбудовчих процесах на селі [21].

З другої половини 1960-х рр. вивченням кооперативної проблематики загалом і сільськогосподарської кооперації років нової економічної політики зокрема, інтенсивно займалися І. Громенко [22], Л. Морозов [23], Л. Файн, П. Денисовець [24]. Заслуга згаданих науковців полягає вже в тому, що вони показали особливості кооперативної політики радянської влади та її значення в контексті піднесення сільськогосподарського виробництва. Л. Морозов, зокрема, акцентував увагу на ролі сільськогосподарської кооперації в господарському механізмі, ступені впливу радянської влади на процеси кооперування. Науковець прослідкував трансформацію поглядів на кооперацію як форму держкапіталізму всередині правлячої партії на початку непу та поступовий перегляд цієї позиції під час безпосереднього здійснення нової економічної політики після оприлюднення концептуальної статті В. Леніна «Про кооперацію».

Інший активний дослідник кооперативної тематики В. Дмитренко звернув увагу на постачальницьку закупівельно-посередницьку діяльність кооперації. Він показав, що кооперація виконувала роль основного поєднуючого елементу між промисловістю і сільським господарством та сприяла підйому продуктивних сил останнього. Водночас важливим результатом кооперативного будівництва на селі, на думку автора, було переведення «дрібнотоварного виробництва на рейки соціалістичного розвитку» [25, 130]. Тобто, кооперативна торгівля, на переконання автора, стала тим фактором, який вплинув на витіснення приватника і змінення союзу робочого класу з селянством, що дало результати у піднесенні виробництва.

На початку 1970-х рр. А. Чмига, значно розширивши джерельну базу попередніх досліджень, створила фундаментальну працю з історії колгоспного будівництва в Україні, яка хронологічно охоплювала 1917 – 1929 рр. У ній було розкрито ряд цікавих регіональних особливостей розвитку колективних господарств, показано механізм господарської взаємодії кооперації й колгоспів [26]. Із загальним спрямуванням дослідження А. Чмиги співзвучна і монографія І. Зеленіна «Радгоспи в перше десятиліття Радянської влади (1917 – 1927 рр.)» [27]. У її п'ятому розділі дослідник, аналізуючи виробничу і агрокультурну діяльність радгоспів, показав і те, як через сільгоспооперацію вони взаємодіяли із селянським одноосібним господарством.

Цікава інформація про діяльність сільськогосподарської кооперації України доби непу міститься в третьому томі «Історії соціалістичної економіки СРСР» [28]. Так, Е. Каплінський відзначив, що найбільшого розвитку сільгоспооперація досягла в районах діяльності спеціалізованої сільськогосподарської кооперації, яка в другій половині 1920-х років найбільш інтенсивно розвивалася в Україні. На підтвердження своїх висновків автор для прикладу навів такі дані: «На 1 жовтня 1926 р. при середній кооперованості селянських господарств в країні близько 30 % в основних молочно-тваринницьких районах кооперація охопила 40 – 97 % господарств, в районах діяльності господарств тютюнової і бурякосійної – 80 %, насінневої – 50-80 %» [28, 339]. Аналізуючи рівень сприйняття селянами різних

регіонів України ідеї колективізації, він зосередив увагу на значній ролі контрактації в цьому контексті. Важливим підсумком діяльності сільгоспооперації дослідник назвав її активну участь у господарському розвитку села та розширенні мережі сільськогосподарської кооперації протягом 1920-х рр. шляхом організації вигідної для селянських господарств виробничої контрактації. Нагадаємо, що виробнича контрактація включала в себе низку заходів фінансово-економічного (кредитування), організаційного, агрокультурного, збутопостачальницького характеру. Завдяки цьому напередодні масової колективізації сільськогосподарська кооперація України об'єднувала 55 % селянських господарств [28, 340].

Важливим етапом дослідження діяльності сільськогосподарської кооперації доби непу стала колективна монографія «Партія і кооперація» В. Дмитренка, Л. Морозова, В. Погудіна [29]. Автори проаналізували партійно-господарські рішення 1920-х рр. у сфері кооперативного будівництва. Вони дійшли висновку, що з упровадженням нової економічної політики, «сфера господарської діяльності кооперації розширилась за рахунок заготівлі продуктів харчування для населення і сировини для промисловості, організації товарообігу між містом і селом, безпосереднього торгового зв'язку між дрібним товаровиробником і державною промисловістю» [29, 134]. Досить чітко простежено й еволюцію поглядів на кооперацію представниками партійного середовища. Автори ще раз відзначили важливе значення статті В. Леніна «Про кооперацію», після публікації якої сталися суттєві зміни державної політики в кооперативній сфері. Дослідники спеціально відзначили той факт, що роль сільгоспооперації залишалася вирішальною і в реконструктивний період, коли головним завданням стало форсування колективізації.

На особливу увагу заслуговує концепція розвитку кооперації, сформульована В. Даниловим [30]. «Вигідність кооперативної торгівлі, – відзначав науковець, – послугувала основою швидкого зростання споживчої кооперації в селі» [31, 209]. Відповідно найбільш масовою на селі на початку непу була споживча кооперація, яка створювала сприятливі умови для подальшого кооперування. Тобто готувала ґрунт для розвитку кооперації сільськогосподарської, що «відповідало й історичній послідовності в розвитку процесу кооперування: об'єднання селян як споживачів почалося раніше і розгорталося швидше. Цьому в значній мірі сприяв наступ на приватний капітал в торгівлі» [31, 211]. Кооперація досить швидко розвивалась і значною мірою виконувала завдання з обслуговування господарських потреб села. На думку В. Данилова, «кооперація дала можливість селянину розвивати і зміцнювати своє господарство, покращуючи рівень його добробуту» [31, 238]. Аналізуючи перехід від «кооперування товарообігу до кооперування виробництва», дослідник розкрив специфіку нівелювання кооперації як самоврядної господарської організації на селі шляхом контрактації виробничих процесів. Він також спеціально підкреслив унікальну роль контрактації, яка «поставила сільськогосподарську кооперацію в таке положення, при якому значна частина виробничої, агрикультурної і організаційної діяльності кооперації

будувалась і проводилась в основному через контрактацію і в безпосередньому зв'язку з нею» [31, 258]. Таким чином, В. Данилов підсумував, що «система контрактації в умовах Радянської держави була шаблоном на шляху від дрібного селянського господарства до крупного соціалістичного» [31, 260].

У 1977 р. у ювілейному збірнику «Жовтень і радянське селянство, 1917 – 1927 рр.» була розміщена цікава аналітична стаття В. Дмитренка «Перехід до непу і розвиток кооперативної політики радянської держави» [32]. В ній він доволі об'єктивно як на той час розглянув особливості розвитку кооперативної політики радянської держави при переході до непу, лише дещо надмірно акцентуючи увагу на теоретичних дискусіях та аналізі статей і виступів В. Леніна у 1921 – 1923 рр. [33].

Загалом на кінець 1970-х рр. радянські історики створили цілісну концепцію кооперативного будівництва на селі. Не змінюючи методологію, вони, тим не менш, виокремили багато ключових моментів та факторів, які впливали на розвиток продуктивних сил українського села. Однак праці радянських істориків стосовно висвітлення кооперативної політики, кооперативного життя зводилися до обґрунтування правильності партійного курсу щодо форм і напрямів її життєдіяльності. Будь-яке відхилення від усталеної доктрини в оцінках тих чи інших аспектів непу, зокрема такого ключового, як сільськогосподарська кооперація, трактувалося як неправильне, хибне. Марксистсько-ленінська апологетика залишалася домінантною методологічною базою радянських істориків.

У 1980-х рр. у дослідників знову з'являється інтерес до сільськогосподарської кооперації [34]. Різні аспекти діяльності сільськогосподарської кооперації в умовах непу на початку 1980-х рр. інтенсивно студіював А. Морозов. Він об'єктивно підійшов до висвітлення господарської роботи кооперації як передумови глибоких соціально-економічних перетворень в українському доколгоспному селі [35]. У подальшому основну свою увагу він приділив вивченню діяльності державно-кооперативної системи сільськогосподарського кредиту, її ролі в піднесенні продуктивних сил села [36].

Ленінський кооперативний план та значення кооперації в соціалістичних перетвореннях на селі детально проаналізовано у двотомнику «Від капіталізму до соціалізму. Основні проблеми історії перехідного періоду в СРСР». Так, В. Дмитренко у п'ятому розділі першого тому відзначив, що швидкі темпи розвитку кооперативної мережі на селі сприяли утворенню соціалістичного змісту сільськогосподарського механізму [37]. У третьому розділі другого тому М. Іваницький показав, що зростання загальної мережі й чисельності членів сільськогосподарських кооперативів ще до початку суцільної колективізації через різні форми кооперації охопило більше половини селянських господарств. Четверть від загальної кількості господарств пройшла крізь так звані виробничі форми кооперації, що полегшувало їм перехід до усупільнення [38].

До проблем розвитку продуктивності сільського господарства України доби непу в контексті залучення селянських господарств до сільськогосподарської кооперації в середині 1980-х років активно звертались Л. Файн [39], А. Морозов [40]. У 1986 рр. вийшов

друком збірник статей «Економічна політика радянської держави в перехідний період від капіталізму до соціалізму» [41], де проведено аналіз поглядів В. Леніна на нову економічну політику. Розглянуто принципи і методи регулювання багатуокладної економіки, політика допущення в сільське господарство приватного капіталу, методи його обмеження і витіснення. Приділено увагу показу відновлення та розвитку кооперації на селі. Л. Файн у статті «Кооперативна політика Радянської держави» розглянув різні етапи діяльності сільськогосподарської кооперації. В кінцевому разі, – підсумував він, – «в конкретних умовах переходу до суцільної колективізації, не була в повній мірі, до кінця використана вся сукупність форм сільськогосподарської кооперації, яка всім своїм розвитком до кінця 20-х років була прилаштована до завдань виробничого кооперування і зіграла неабияку роль в його здійсненні» [39, 105]. Це твердження підтримав і В. Данилов. Він неодноразово підкреслював, що кооперація в 1920-ті рр. являла собою своєрідну перехідну форму від капіталізму до соціалізму [41, 144].

У контексті нашого дослідження відзначимо збірник публікацій В. Данилова, В. Дмитренка, В. Лельчука «Неп і його доля» [42]. В ньому, зокрема, наводилась думка (В. Данилов), що в 1920-х рр. склалася міцна кооперативна система, яка «гарантувала кооперування основної маси селянських господарств, пришвидшення їх виробничого підйому, а тим самим – і загального економічного зростання країни» [42, 132]. «Трактування кооперування селянських господарств і подолання соціального розшарування села не як самостійних завдань соціалістичної перебудови суспільства, які мають свою внутрішню логіку і свої критерії успіху чи неуспіху, – відмічає дослідник, – а як засобів вирішення інших завдань була принциповим порушенням основних принципів ленінської концепції будівництва соціалізму, прямою відмовою від ленінського кооперативного плану» [42, 134].

Натомість кооперація, на переконання І. Козлова, який досліджував перспективи дрібнотоварного виробництва в сільському господарстві в роки непу, стала важливою перш за все для економічного стримування приватника [43, 61].

У 1990-му році вийшов етапний збірник аналітичних оглядів АН СРСР «Господарський механізм періоду нової економічної політики (за матеріалами 20-х років)» [44]. У ньому була розміщена й цікава стаття С. Цакунова «Кооперація в роки непу», в якій науковець проаналізував розвиток споживчої, промислової та сільськогосподарської кооперації 1920-х рр. Він дійшов висновку, що великою проблемою розвитку останньої була відсутність достатньої кількості обігових коштів, адже «одним із найбільш дієвих засобів розвитку продуктивних сил сільського господарства і проведення політики, спрямованої на поступовий підйом бідняцьких і середняцьких господарств, на думку переважної більшості вчених, був дрібний сільськогосподарський кредит». І лише господарський підйом 1923 – 1924 рр. «стабілізував фінансове положення» кооперації. Крім того, «створені економічні та правові умови дозволили в 1926 – 1928 рр., – на переконання С. Цакунова, – розгорнути заготівельну і

постачальницьку діяльність сільськогосподарської кооперації на основі широкого використання генеральних договорів і угод». Тому вже у 1927 – 1928 рр. «були укладені генеральні договори сільськогосподарської кооперації з текстильним синдикатом, Махорсиндикатом, Табаксировиною, Головлхопком, Цукротрестом, Шкірсиндикатом, акціонерним товариством «Вовна», Масложирсиндикатом та ін.» [45]. Загалом науковець охарактеризував діяльність сільськогосподарської кооперації позитивно.

Деякі аспекти господарської діяльності сільськогосподарської кооперації в роки нової економічної політики були розглянуті М. Тепцовим у публікації «Аграрна політика: на крутих поворотах 20-30-х років» [46]. Дослідник відзначив важливе значення кооперації для відновлення і розвитку продуктивних сил на селі. У цьому контексті він спеціально підкреслив значення орендних відносин, коли селянин, чи кооперативне товариство орендували землю, обробляли її, що давало можливість, з одного боку, інтенсифікувати виробництво, а з іншого – виробити більше продукції [46, 11]. М. Тепцов наголосив також на важливій ролі виробничої контрактизації, суть якої зводилась до того, що «кооперативні органи ... брали зобов'язання по постачанню селянських господарств сортовим насінням, машинами, промисловими товарами, наданню агротехнічних і ветеринарних послуг ... селяни, в свою чергу, повинні були засіяти певну площу і здати (продати) вироблену продукцію в установлені терміни, із заздалегідь обумовленими кондиціями і цінами» [46, 13]. Дослідник спеціально зазначив, що саме такі форми й напрями роботи і забезпечили в кінцевому разі швидкі темпи відновлення в сільському господарстві, які досягали в середньому 10 % в рік у відбудовчий період [46, 14].

Отже, історіографія розвитку продуктивних сил у сільському господарстві України в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації доволі різноманітна, хоча, за винятком невеликого часового проміжку часів «перебудови», і політично заангажована. На жаль, радянські дослідники, на відміну від зарубіжних науковців, досить мало уваги звертали на кооперацію в українському селі як цілісний господарський та соціальний організм, висуваючи на перший план лише окрему її іпостась – так звані виробничі форми кооперації. Історіографією 1920-х – початку 1950-х рр. проблеми сільськогосподарської кооперації взагалі замовчувалися. Лише починаючи з другої половини 1950-х рр., особливо після ряду публікацій В. Данилова, інтерес науковців до сільськогосподарської кооперації поживався. Однак праці радянських дослідників продовжували перебувати під тиском ідеологічної заданості, домінування принципу партійності, ніяк не виходили за межі марксистського трактування історії.

Однак доробок радянських дослідників заслуговує на увагу сучасних істориків, адже у їх працях був використаний значний фактичний матеріал, зокрема архівні документи, статистичні дані. Перед сучасними українськими дослідниками стоїть важливе завдання належного використання надбав попередніх історіографічних періодів, але вже з застосуванням сучасної парадигми історії.

Висновки. Отже, у результаті проведеного нами історіографічного аналізу встановлено, що науковий доробок другої половини 1950-х – початку 1990-х рр. залишається важливою частиною історіографічного процесу висвітлення розвитку української сільськогосподарської кооперації у 1921 – 1929 рр. Радянська історична школа накопичила значний фактичний та фактологічний матеріал, у науковий обіг було введено чисельні архівні документи, статистичні дані, які на новій методологічній основі можуть використовуватися і сучасними науковцями. Відчутним недоліком радянської історіографії другої половини 1950-х – початку 1990-х рр. було те, що дослідники обходили залишки поза увагою реальне значення сільськогосподарської кооперації у виробничих процесах, її вплив на розвиток продуктивних сил індивідуальних селянських господарств доби непу, суспільно-громадську вагу в житті українського села. Радянські дослідники, на відміну від зарубіжних науковців, загалом мало уваги звертали на кооперацію в українському селі як на цілісний господарський та соціальний організм, висуваючи на перший план лише так звані виробничі форми кооперації. Історіографія 1920-х – початку 1950-х рр. проблеми сільськогосподарської кооперації взагалі замовчувала. Лише з другої половини 1950-х рр., особливо після ряду публікацій В. Данилова, інтерес науковців до сільськогосподарської кооперації поживався. Проте кардинально ситуація змінилася лише за часів «перебудови».

У працях зарубіжних істориків кооперація стала предметом інтенсивних досліджень. Сільськогосподарська кооперація 1920-х рр. розцінювалася як головний засіб підйому продуктивних сил села, покращення положення селян, розгортання товарообігу в країні і зростання на цій основі внутрішнього ринку. Не менш активно зарубіжна історіографія розробляла питання «ленінського кооперативного плану».

Список використаної літератури та джерел:

1. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики / С. В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – С. 3–15; Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.; Оніпко Т. В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.): монографія / Т. В. Оніпко. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – 363 с.; Биченко С. М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. М. Биченко; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 20 с.; Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.) / В. М. Лазуренко. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 474 с.; Кивгила І. Г. Внесок економістів-аграрників у розбудову сільського господарства УСРР (1921–1929 рр.): історіографія: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / І. Г. Кивгила; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2017. – 183 с.; Тренкін Ю. В. Фінансова діяльність сільськогосподарської кооперації Української СРР в умовах соціально-економічних

- трансформацій (1921–1929 рр.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / Ю. В. Тренкін; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2019. – 244 с.
2. Владимирский М. Ф. О колхозной кооперации / М. Ф. Владимирский // На фронте коллективизации. – М., 1929. – № 1 (15 ноября). – С. 7–14.
3. Под знаменем партии Ленина–Сталина // Пропагандист и агитатор РККА. – 1939. – № 20. – С. 1–10.
4. Немаков Н. И. Ленинский кооперативный план – план социалистической переделки сельского хозяйства / Н. И. Немаков // Вестник МГУ. Серия: Общественные науки. – 1951. – Вып. 1, т. 1. – С. 3–17.
5. Абрамов Б. Партия большевиков – организатор борьбы на ликвидацию кулачества как класса / Б. Абрамов. – М.: Госполитиздат, 1952. – 135 с.; Смирнов М. С. Борьба партии Ленина–Сталина за подготовку массового колхозного движения / М. С. Смирнов. – М.: Госполитиздат, 1952. – 147 с.
6. Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України – одна з передумов масової колективізації сільського господарства / О. О. Бабій // Питання економіки сільського господарства Української РСР: респ. міжвід. наук. зб. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 28–41; Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації на Україні / З. П. Шульга. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. – 151 с.
7. Билимович А. Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков / А. Д. Билимович. – Франкфурт на Майне: Посев, 1955. – 129 с.
8. Билимович А. Д. Кооперация России до, во время и после большевиков / А. Д. Билимович; Ин-т экономики РАН. – М.: Наука, 2005. – 191 с.
9. Билимович А. Д. Экономический строй освобожденной России / А. Д. Билимович. – М.: Наука, 2006. – С. 87–168.
10. Гетьман-Кравченко М. О. Боротьба Комуністичної партії за створення сільськогосподарської кооперації на Україні і розгортання її діяльності в 1921–1924 рр. / М. О. Гетьман-Кравченко // Наукові записки Луцького педінституту. – Луцьк, 1956. – Т. V, вип. 3. – С. 3–20; Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України – одна з передумов масової колективізації сільського господарства / О. О. Бабій // Питання економіки сільського господарства Української РСР: респ. міжвід. наук. зб. – Київ, 1959. – Вип. 2. – С. 28–41; Денисовець П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921–1929 рр.) / П. М. Денисовець // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 57–67; Чмыга А. Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921–1925) / А. Ф. Чмыга. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1959. – 224 с.
11. Гетьман-Кравченко Н. А. Деятельность Коммунистической партии Советского Союза по развитию и укреплению сельскохозяйственной кооперации (1921–1929 гг.): по материалам Украины: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. А. Гетьман-Кравченко / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Киев, 1959. – 24 с.
12. Бакуменко П. И. Укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства Украины в восстановительный период (1921–1925 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / П. И. Бакуменко / АН УССР. Отд. экономики, истории, философии и права. – К., 1965. – 53 с.
13. Слинько И. И. Победа колхозного строя на Украине (1927–1932 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / И. И. Слинько. – К.: АН УССР, Ин-т истории, 1968. – 62 с.
14. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації на Україні / З. П. Шульга. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. – 151 с.; Данилов В. П. Социально-экономические отношения в советской деревне накануне коллективизации / В. П. Данилов // Исторические записки / отв. ред. А. Л. Сидоров. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 55. – С. 89–138; Данилов В. П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / В. П. Данилов – М.: Ин-т истории АН СССР, 1961. – 60 с.

15. Данилов В. П. Социально-экономические отношения в советской деревне накануне коллективизации / В. П. Данилов // Исторические записки / отв. ред. А. Л. Сидоров. – М. : Изд-во АН СССР. – 1956. – Т. 55. – С. 89–138.
16. Данилов В. П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / В. П. Данилов. – М. : Ин-т истории АН СССР, 1961. – 60 с.
17. Громенко И. Е. Руководство Коммунистической партии Украины развертыванием производственного кооперирования на селе (1921–1925 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук / И. Е. Громенко. – К., 1951. – 278 с. ; Терещенко М. В. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинского кооперативного плана в 1923–1925 гг. (по материалам Украины) : дисс. ... канд. ист. наук / М. В. Терещенко. – К., 1964.
18. Селунская В. М. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за социалистическое преобразование сельского хозяйства. (окт. 1917–1934 гг.) : курс лекций, прочит. на ист. фак. МГУ ; В. М. Селунская. – М. : Высш. школа, 1961. – 205 с. ; Трапезников С. П. Социалистическая кооперация – ленинский путь крестьян к коммунизму / С. П. Трапезников // Вопросы истории КПСС. – 1962. – № 1. – С. 44–62 ; Данилов В. П. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР / В. П. Данилов, Н. А. Ивницкий // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – М., 1963. – С. 3–68.
19. Бланк Г. Я. Основы теории кооперации и очерк истории потребительской кооперации СССР. – Г. Я. Бланк. – М. : б. и., 1960. – Вып. 1 – 89 с. ; Булатов И. Г. Кооперация и ее роль в подготовке сплошной коллективизации / И. Г. Булатов. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 200 с. ; Голиков В. А. Важнейший этап развития сельскохозяйственной кооперации в СССР (1921–1929 гг.) / В. А. Голиков. – М. : Сельхозиздат, 1963. – 200 с. ; Косой А. И. О природе и роли кооперации в переходный период от капитализма к коммунизму / А. И. Косой // Вопросы экономики. – М., 1963. – № 2. – С. 82–92.
20. Голиков В. А. Важнейший этап развития сельскохозяйственной кооперации в СССР (1921–1929 гг.) / В. А. Голиков. – М. : Сельхозиздат, 1963. – 200 с.
21. Витанович І. Історія українського кооперативного руху : із праць історично-філософської секції НТШ / І. Витанович. – Нью Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964 (Друк. полігр. вид. ТУК). – 624 с.
22. Громенко І. Є. До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР (1921–1925 рр.) / І. Є. Громенко // Український історичний журнал. – 1964. – № 5, (№ 44). – С. 102–104.
23. Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической : из истории становления советской кооперации / Л. Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1969. – 240 с.
24. Файн Л. Е. История разработки В. И. Лениным кооперативного плана / Л. Е. Файн. – М. : Мысль, 1970. – 332 с. ; Файн Л. Е. Социально-экономическая характеристика кооперации в начальный период нэпа (1921–1923 гг.) / Л. Е. Файн // История СССР. – М., 1968. – № 5. – С. 14–35 ; Денисовец П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробничу кооперацію села (1921–1929 рр.) / П. М. Денисовец // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 57–67 ; Денисовец П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. : історична література / П. М. Денисовец. – Х. : Вид-во ХГУ, 1969. – 154 с.
25. Дмитренко В. П. Торговая политика Советского государства после перехода к нэпу. 1921–1924 гг. / В. П. Дмитренко. – М. : Наука, 1971. – 271 с.
26. Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917–1929 гг.) : очерки истории / А. Ф. Чмыга. – М. : Изд-во МГУ, 1974. – 320 с.
27. Зеленин И. Е. Совхозы в первое десятилетие Советской власти (1917–1927 гг.) / И. Е. Зеленин. – М. : Наука, 1972. – 392 с.
28. История социалистической экономики СССР : в 7 т. Т. 3. Создание фундамента социалистической экономики в СССР 1926–1932 гг. / [ред. колл. В. А. Виноградов, Ю. Ф. Воробьев, И. А. Гладков (отв. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1977. – 535 с.
29. Дмитренко В. П. Партия и кооперация / В. П. Дмитренко, Л. Ф. Морозов, В. И. Погудин. – М. : Политиздат, 1978. – 296 с.
30. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня : население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов ; АН СССР. Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1977. – 318 с.
31. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня : социальная структура, социальные отношения / В. П. Данилов. – М. : Наука, 1979. – 359 с.
32. Октябрь и советское крестьянство, 1917–1927 гг. / [ред. И. М. Волков]. – М. : Наука, 1977. – 295 с.
33. Дмитренко В. П. Переход к нэпу и развитие кооперативной политики советского государства / В. П. Дмитренко // Октябрь и советское крестьянство, 1917–1927 гг. / [ред. И. М. Волков]. – М. : Наука, 1977. – С. 192–218.
34. Дмитренко В. П. Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры : проблемы регулирования рыночных отношений / В. П. Дмитренко ; отв. ред. Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1986. – 252 с. ; Морозов А. Г. Развитие кооперации и проблемы личных подсобных хозяйств / А. Г. Морозов // Социально-политические науки. – 1988. – № 8. – С. 14–22.
35. Морозов А. Г. Сільськогосподарська кооперація як передумова соціально-економічних перетворень в доколгоспному селі / А. Г. Морозов ; Донецьк. у-т, 1983. – Деп. в ІНІСН СРСР № 14377. – 36 с.
36. Морозов А. Г. Розвиток державно-кооперативної системи сільськогосподарського кредиту на Україні / А. Г. Морозов. – Донецьк. у-т, 1983. – Деп. в ІНІСН СРСР № 14357. – 48 с.
37. От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода в СССР 1917–1937 гг. : в 2 т. Т. 1. Победа социалистической революции. Начало переходного периода 1917–1927 гг. / АН СССР, Ин-т истории СССР ; ред. Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1981. – 519 с.
38. От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода в СССР 1917–1937 гг. : в 2 т. Т. 2. Развернутое строительство социализма в СССР 1928–1937 гг. / АН СССР, Ин-т истории СССР ; под общ. ред. Ю. А. Полякова. – М. : Наука, 1981. – 440 с.
39. Файн Л. Е. Кооперативная политика Советского государства / Л. Е. Файн // Экономическая политика Советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М. : Наука, 1986. – С. 96–115.
40. Морозов А. Г. Діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР по зміцненню колгоспів (1921–1929 рр.) / А. Г. Морозов // Український історичний журнал. – 1984. – № 2. – С. 74–82.
41. Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму : сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории СССР ; отв. ред. М. П. Ким. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
42. Данилов В. П. Нэп и его судьба / В. П. Данилов, В. П. Дмитренко, В. С. Лельчук // Историки спорят : 13 бесед. – М., 1988. – С. 122–190.
43. Козлов И. А. Революция, НЭП и судьбы мелкого производства / И. А. Козлов // Историческое значение НЭПа : сб. науч. трудов. – М. : Ин-т истории СССР, 1990. – С. 61–89.
44. Хозяйственный механизм периода новой экономической политики : по материалам 20-х годов : сб. обзоров / сост. и отв. ред. Е. В. Богомолова ; АН СССР. Ин-т науч. информации по обществ. наукам. – М., 1990. – 178 с.
45. Цакунов С. В. Кооперация в годы нэпа [Электронный

ресурсе] // Хозяйственный механизм периода новой экономической политики (по материалам 20-х годов) : сб. обзоров ; АН СССР, ИНИОН, 1990. – Режим доступа : http://closelook.narod.ru/coop_nep.html

46. Тепцов Н. В. Аграрная политика : на крутых поворотах 20–30-х годов / Н. В. Тепцов. – М. : Знание, 1990. – 64 с.

References:

1. Kulchytskyi, S. V. (2000). Theoretical aspects of the new economic policy. *Sutnist i osoblyvosti novoi ekonomichnoi polityky v ukrainskomu seli (1921–1928)* (The essence and features of the new economic policy in Ukrainian village (1921–1928)). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU (in Ukr.); Marochko, V. I. (1995). Ukrainian peasant cooperation: historical and theoretical aspect (1861–1929). Kyiv: M.R. Kots Publishing (in Ukr.); Morozov, A. H. (1993). The village and the money. Ukrainian credit cooperation in the days of the NEP. Cherkasy: NDITEKHM (in Ukr.); Onipko, T. V. (2010). Manufacturing industries of consumer cooperatives of Ukraine in the context of the new economic policy (1921–1928): monograph. Poltava: RVV PUET (in Ukr.); Bychenko, S. M. (2010). Contribution of agricultural cooperatives to the well-being of the peasantry of Ukraine (1921–1929): author's abstract for Ph.D. in History: specialty 07.00.01. Cherkasy nats. un-t named after B. Khmelnytskyi (in Ukr.); Lazurenko, V. M. (2013). Ukrainian farming: flight and fall (1921–1929). Cherkasy: ChDTU (in Ukr.); Kyvhyly, I. H. (2017). The contribution of economists-agrarians to the development of agriculture of the Ukrainian SSR (1921–1929): historiography: thesis for Ph.D. in History: specialty 07.00.06 – Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines. Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Gregory Skovoroda (in Ukr.); Trenkin, Yu. V. (2019). Financial activities of agricultural cooperatives of the Ukrainian SRP in the conditions of socio-economic transformations (1921–1929): thesis for Ph.D. in History: specialty 07.00.01 – History of Ukraine. Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Gregory Skovoroda (in Ukr.).
2. Vladimyrskyi, M. F. (1929). About kolkhoz co-operation. *Na fronte kollektivizatsiyi* (At the front of collectivization). Moscow, No. 1 (November, 15), 7–14 (in Rus.).
3. Under the banner of Lenin–Stalin's party (1939). *Propagandist i agitator RKKa* (Propagandist and agitator of the Red Army), 20, 1–10 (in Rus.).
4. Nemaikov, N. I. (1951). Lenin's cooperative plan – a plan for socialist redevelopment of agriculture. *Vestnik MGU. Seriya: Obshchestvennyye nauki* (Bulletin of Moscow State University. Series: Common sciences, 1 (1), 3–17 (in Rus.).
5. Abramov, B. (1952). The Bolshevik Party – the organizer of the struggle to eliminate the kulaks as a class. Moscow: Gospolitizdat (in Rus.); Smirnov, M. S. (1952). The struggle of Lenin-Stalin's party for the preparation of the mass collective-farm movement. Moscow: Gospolitizdat (in Rus.).
6. Babii, O. O. (1959). Agricultural cooperation of Ukraine – one of the prerequisites for mass collectivization of agriculture. *Pytannia ekonomiky silskoho hospodarstva Ukrainskoi RSR* (Issues of the economy of agriculture of the Ukrainian SSR): republ. sci. proceedings. Kyiv, 2, 28–41 (in Ukr.); Shulga, Z. P. (1960). Preparation of continuing collectivization in Ukraine. Kyiv: Vyd-vo Kyiv. un-tu (in Ukr.).
7. Bylymovych, A. D. (1955). Cooperatives in Russia before, during and after the Bolsheviks. Frankfurt na Maine: Posev (in Rus.).
8. Bylymovych, A. D. (2005). Cooperatives of Russia before, during and after the Bolsheviks; Institute of Economics of Russian Academy of Sciences Moscow: Nauka (in Rus.).
9. Bylymovych, A. D. (2006). Economic system of liberated Russia. *Ekonomicheskyyi stroi osvobodzhdennoi Rossii* (Economic system of liberated Russia); Institute of Economics of Russian Academy of Sciences. Moscow: Nauka (in Rus.).
10. Hetman-Kravchenko, M. O. (1956). The struggle of the Communist Party for the creation of agricultural cooperation

- in Ukraine and the deployment of its activities in 1921–1924. *Naukovi zapysky Luts'koho pedinstytutu* (Scientific Notes of the Luts'k Pedagogical Institute), Luts'k, V (3), 3–20 (in Ukr.); Babii, O. O. (1959). Agricultural cooperatives of Ukraine – one of the prerequisites for mass collectivization of agriculture. / *Pytannia ekonomiky silskoho hospodarstva Ukrainskoi RSR* (Issues of the economy of agriculture of the Ukrainian SSR): republ. sci. proceedings. Kyiv, 2, 28–41 (in Ukr.); Denysovets, P. M. (1968). Differentiation of the peasantry of Ukraine in the conditions of the NEP and its influence on the production cooperatives of the village (1921–1929). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), 1, 57–67 (in Ukr.); Chmyga, A. F. (1959). Essays on the history of the collective-farm movement in Ukraine (1921–1925). Moscow: Izd-vo Mosk. un-ta (in Rus.).
11. Hetman-Kravchenko, N. A. (1959). Activities of the Communist party of the Soviet Union for the development and strengthening of agricultural cooperatives (1921–1929): on materials of Ukraine: author's abstract for Ph.D. in History; Kiev. gos. un-t im. T. G. Shevchenko (in Rus.).
 12. Bakumenko, P. I. (1965). Strengthening the alliance of the working class and the working peasants of Ukraine in the reconstruction period (1921–1925): author's abstract for Dr.Sc. in History. Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Branch of Economics, History, Philosophy and Law. Kiev (in Rus.).
 13. Slinko, I. I. (1968). The victory of the collective-farm system in Ukraine (1927–1932): author's abstract for Ph.D. in History. Kiev: AN USSR. In-t istoriyi (in Rus.).
 14. Shulha, Z. P. (1960). Preparation of continuous collectivization in Ukraine. Kyiv: Vyd-vo Kyiv. un-tu (in Ukr.); Danilov, V. P. (1956). Socio-economic relations in the Soviet village on the eve of collectivization. *Istoricheskiye zapiski* (Historical notes). In A. L. Sidorov (Ed.). Moscow: Izd-vo AN SSSR, 55, 89–138 (in Rus.); Danilov, V. P. (1961). The nature of socio-economic relations of the Soviet peasantry before the collectivization of agriculture. Moscow: In-t istoriyi AN SSSR (in Rus.).
 15. Danilov, V. P. (1956). Socio-economic relations in the Soviet village on the eve of collectivization. *Istoricheskiye zapiski* (Historical notes). In A. L. Sidorov (Ed.). Moscow: Izd-vo AN SSSR, 55, 89–138 (in Rus.).
 16. Danilov, V. P. (1961). The nature of socio-economic relations of the Soviet peasantry before the collectivization of agriculture. Moscow: In-t istoriyi AN SSSR (in Rus.).
 17. Gromenko, I. Ye. (1951). The leadership of the Communist Party of Ukraine by the deployment of production cooperatives in the countryside (1921–1925): author's abstract for Ph.D. in History. Kiev (in Rus.); Tereshchenko, M. V. (1964). The struggle of the Communist Party for the implementation of Leninist cooperative plan in 1923–1925. (on the materials of Ukraine): author's abstract for Ph.D. in History. Kiev (in Rus.).
 18. Selunskaya, V. M. (1961). The struggle of the Communist Party of the Soviet Union for the socialist transformation of agriculture (Oct. 1917–1934): a course of lectures, read at the MSU History faculty. Moscow: Vyssh. shkola (in Rus.); Trapeznikov, S. P. (1962). Socialist cooperation – Leninist path of peasants to communism. *Voprosy istoriyi KPSS* (Questions of the history of the Communist Party), 1, 44–62 (in Rus.); Danilov, V. P., & Ivniitsky, N. A. (1963). Lenin's cooperative plan and its implementation in the USSR. *Ocherki istoriyi kollektivizatsiyi selskogo khoziaistva v soiuzykh respublikakh* (Essays on the history of collectivization of agriculture in the Union republics). Moscow (in Rus.).
 19. Blank, G. Ya. (1960). Fundamentals of the theory of co-operation and the essay on the history of the consumer cooperatives of the USSR. Moscow, 1 (in Rus.); Bulatov, I. G. (1960). Cooperatives and their role in the preparation of continuous collectivization. Moscow: Sotsekgiz (in Rus.); Golikov, V. A. (1963). The most important stage in the development of agricultural co-operation in the USSR (1921–1929). Moscow: Selkhozizdat (in Rus.); Kosoi, A. I. (1963). On the nature and role of cooperatives in the transitional period

from capitalism to communism. *Voprosy ekonomiki* (Issues of Economics). Moscow, 2, 82–92 (in Rus.).

20. Golikov, V. A. (1963). The most important stage in the development of agricultural co-operation in the USSR (1921–1929). Moscow: Selkhozizdat (in Rus.).

21. Vytanovych, I. (1964). The history of the Ukrainian cooperative movement: from the works of historical-philosophical section of the NTSh. New York: T-vo Ukr. kooperatsii (in Ukr.).

22. Hromenko, I. Ye. (1964). On the issue of agricultural cooperatives in the Ukrainian SSR (1921–1925). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), 5 (44), 102–104 (in Ukr.).

23. Morozov, L. F. (1969). From bourgeois cooperatives to socialist co-operatives: from the history of the Soviet cooperatives formation. Moscow: Mysl (in Rus.).

24. Fain, L. Ye. (1970). The history of V. I. Lenin's development of the cooperative plan. Moscow: Mysl (in Rus.); Fain, L. Ye. Socio-economic characteristics of cooperatives in the initial period of the NEP (1921–1923). *Istoriya SSSR* (History of the USSR), Moscow, 5, 14–35 (in Rus.); Denysovets, P. M. (1968). Differentiation of the peasantry of Ukraine in the conditions of the NEP and its influence on the production cooperatives of the village (1921–1929). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), 1, 57–67 (in Ukr.); Denysovets, P. M. (1969). Collective farm building in Ukraine in 1921–1925: historical literature. Kharkiv: Vyd-vo KhHU (in Ukr.).

25. Dmitrenko, V. P. (1971). The trade policy of the Soviet state after the transition to NEP. 1921–1924. Moscow: Nauka (in Rus.).

26. Chmyga, A. F. (1974). The Collective farm movement in Ukraine (1917–1929): essays on history. Moscow: Izd-vo MGU (in Rus.).

27. Zelenin, I. Ye. Sovkhozes in the first decade of Soviet power (1917–1927). Moscow: Nauka (in Rus.).

28. The history of the socialist economy of the USSR (1977): in 7 vol. Vol. 3. Creation of the foundation of the socialist economy in the USSR 1926–1932. In V. A. Vinogradov, Yu. F. Vorobiev, I. A. Gladkov et al. (Eds.). Moscow: Nauka (in Rus.).

29. Dmitrenko, V. P., Morozov, L. F., & Pogudin, V. I. (1978). Party and cooperatives. Moscow: Politizdat (in Rus.).

30. Danilov, V. P. (1977). Soviet pre-kolkhoz village: population, land tenure, economy. Academy of Sciences of the USSR. Institute of History of the USSR. Moscow: Nauka (in Rus.).

31. Danilov, V. P. (1979). Soviet pre-kolkhoz village: social structure, social relations. Moscow: Nauka (in Rus.).

32. October and the Soviet peasantry, 1917–1927 (1977). In I. M. Volkov (Ed.). Moscow: Nauka (in Rus.).

33. Dmitrenko, V. P. (1977). The transition to the NEP and the development of cooperative policy of the Soviet state. *Oktiabr i sovetskoe krestianstvo, 1917–1927* (October and the Soviet peasantry, 1917–1927). In I. M. Volkov (Ed.). Moscow: Nauka (in Rus.).

34. Dmitrenko, V. P. (1986). Soviet economic policy in the early years of the proletarian dictatorship: problems of regulating market relations. In Yu. A. Poliakov (Ed.). Moscow: Nauka (in Rus.); Morozov, A. G. (1988). Development of cooperatives and the problems of personal subsidiary farms. *Sotsialno-politicheskiye nauki* (Social and political sciences), 8, 14–22 (in Rus.).

35. Morozov, A. H. (1983). Agricultural cooperatives as a precondition for socio-economic transformations in the pre-farm village. Donetsk. un-t. Dep. in INISN SRSR No. 14377 (in Ukr.).

36. Morozov, A. H. (1983). Development of the state-cooperative system of agricultural credit in Ukraine. Donetsk un-t. Dep. in INISN USSR No. 14357 (in Ukr.).

37. From capitalism to socialism. The main problems of the history of the transition period in the USSR in 1917–1937 (1981): in 2 vol. Vol. 1. The victory of the socialist revolution. The beginning of the transition period 1917–1927. / USSR

Academy of Sciences, Institute of History of the USSR. In Yu. A. Poliakov (Ed.). Moscow: Nauka (in Rus.).

38. From capitalism to socialism. The main problems of the history of the transition period in the USSR in 1917–1937 (1981): in 2 vol. Vol. 2. The extensive construction of socialism in the USSR in 1928–1937. / USSR Academy of Sciences, Institute of History of the USSR. In Yu. A. Poliakov (Ed.). Moscow: Nauka (in Rus.).

39. Fain, L. Ye. (1986). Cooperative policy of the Soviet State // *Ekonomicheskaya politika Sovetskogo gosudarstva v perekhodnyi period ot kapitalizma k sotsializmu* (The Economic policy of the Soviet State in the transition period from capitalism to socialism. Moscow: Nauka (in Rus.).

40. Morozov, A. H. (1984). Activities of agricultural cooperatives of the Ukrainian SSR on the strengthening of collective farms (1921–1929) // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), 2, 74–82 (in Ukr.).

41. Economic policy of the Soviet state during the transition from capitalism to socialism: coll. of papers (1986). USSR Academy of Sciences, Institute of History of the USSR. In M. P. Kim (Ed.). Moscow: Nauka (in Rus.).

42. Danilov, V. P., Dmitrenko, V. P., & Lelchuk, V. S. (1988). NEP and its fate. // *Istoriki sporiat: 13 besed* (Historians argue: 13 conversations). Moscow (in Russ.).

43. Kozlov, I. A. (1990). Revolution, NEP and the fates of small production // *Istoricheskoe znachenie NEPa* (Historical significance of NEP): coll. of sci. papers. Moscow: In-t istoriyi SSSR (in Rus.).

44. Economic mechanism of the period of the new economic policy: on the materials of the 20-ies (1990): coll. of reviews. In E. V. Bogomolov. USSR Academy of Sciences. Institute of scientific information on social sciences. Moscow (in Rus.).

45. Tsakunov, S. V. Cooperation in the years of the NEP. *Khoziaistvennyi mekhanizm perioda novoi ekonomicheskoi politiki (po materialam 20-kh godov)* (Economic mechanism of the period of the new economic policy (on the materials of the 20's)) (1990): coll. of reviews; AN USSR, INION. Retrieved from http://closelook.narod.ru/coop_nep.html

46. Teptsov, N. V. (1990). Agrarian policy: on the steep turns of the 20-30's. Moscow: Znaniye (in Rus.).

Yu. Lazurenko

PECULIARITIES OF COVERAGE OF AGRICULTURAL COOPERATIVES ACTIVITIES OF THE NEP ERA IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE LATE 50'S – EARLY 90'S OF THE XX CENTURY

Introduction. Further development of Ukraine as a modern, socially oriented European state requires the modernization of agrarian sector of the economy. Its successful reformation is impossible without taking into account previous historical experience. The majority of both domestic and foreign researchers agree that industrial, economic and therefore social development of Ukrainian village of the 1920's was progressive, and the period of the new economic policy had many common features with modern economic model. In this regard, a special analysis of the national historical experience of functioning of agriculture in Ukraine in the NEP era is quite reasonable, especially since the attention of Ukrainian society to further ways of establishing the effective functioning of agrarian sector of the national economy remains extremely high.

Purpose. Coverage of the development of productive forces in the agriculture of Ukraine in the context of agricultural cooperatives' activities of the period of the

new economic policy in the historiography of the late 50's – early 90's of the XX century.

Methods. The paper is based on comparative and problem-thematic analysis of the historiography source base, which has made it possible to determine internal laws and the dialectics of their development in the light of quantitative and qualitative changes. The author has used comparative-historical, problem-chronological, retrospective, historical-situational, logical-analytical methods and methods of analysis and synthesis, grouping and typology.

Results. It is established that Soviet researchers, in contrast to foreign scientists, generally have paid little attention to cooperatives in Ukrainian village as a holistic economic and social organism, placing only the so-called industrial forms of cooperatives on the foreground. The historiography of the 1920s – early 1950's generally kept silent about the problems of agricultural cooperatives. Only from the second half of the 1950's, especially after a number of publications by a scientist-agrarian V. Danylov, the interest of scientists in agricultural cooperatives revived. However, the situation has changed radically only at the time of “perestroika”.

It is established that in the works of foreign historians, cooperatives have become the subject of intensive research. Agricultural cooperatives of the 1920s have been regarded in them as the main means of raising the productive forces of the village, improving the position of the peasants, developing the country's trade turnover and the growth of domestic market on this basis. No less active foreign historiography have developed the issue of Lenin's cooperative plan.

Originality. The scientific novelty of the obtained results is determined by: the very formulation of the theme, which has not yet been the subject of a special scientific historiographical study; elucidation of general theoretical aspects and specific directions of the study of the development of agricultural cooperatives of the NEP era in scientific and historical works of the 50's – 90's of the last century.

Conclusion Thus, as a result of our historiographical analysis, it has been established that scientific achievements of the second half of the 1950s – early 1990s remain an important part of historiographical process of covering the development of Ukrainian agricultural cooperatives in 1921–1929. The Soviet historical school has accumulated significant factual material, numerous archival documents, statistical data, which on the new methodological basis can be used by modern scholars, were entered into scientific circulation. A noticeable disadvantage of Soviet historiography of the late 1950s – early 1990s was that the researchers ignored the real significance of agricultural cooperatives in production processes, their influence on the development of productive forces of individual peasant farms of the NEP era, social and public importance in the life of Ukrainian villages.

Key words: researcher, historiography, scientist, NEP, works, peasantry, peasant farms, agriculture, agricultural cooperatives.

УДК 930.1(438):070(477.83)

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-97-101

Л. М. Лазурко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ЛЬВІВСЬКИЙ ЧАСОПИС «KWARTALNIK HISTORYCZNY» ЯК КОМУНІКАЦІЙНА ПЛАТФОРМА ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ (1918 - 1939)

У статті розкрито відображення становлення польської історичної науки міжвоєнного періоду на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny». Представлено процес інституціоналізації польської науки, пов'язаний з перетворенням Історичного товариства у Львові в організацію національного масштабу. Відзначено, що відкритість часопису «Kwartalnik Historyczny» для обговорення означеного ряду проблем сприяла їх вирішенню. Вивчення цих процесів дозволяє глибше пізнати як відбувалося становлення польської історичної науки після здобуття державної незалежності у 1918 р. та її подальшу організаційну еволюцію.

Ключові слова. Інституційний розвиток, історична наука, наукова преса, Польське історичне товариство, Львів, міжвоєнне двадцятиліття.

Постановка проблеми. Здобуття Польщею незалежності та творення самостійної держави після закінчення Першої світової війни започаткували новий період у розвитку національної історичної науки, пов'язаний зі змінами її функцій та модифікацією організаційного підґрунтя. Події війни загальмували звичний хід наукового життя, а потреба розвитку інфраструктури апарату державного управління, суспільних інституцій та дипломатична діяльність відвернули від професійних занять значну кількість науковців. Разом із тим по мірі врегулювання ситуації, відкривались нові можливості професійного зростання: новостворена держава взяла під свою матеріальну опіку історичну науку, створивши умови для її потужного розвитку. Як наслідок, спостерігаємо відкриття нових історичних кафедр в університетах, закладання бібліотек, організацію мережі архівів, що ставали осередками дослідницької та дидактичної діяльності. Такі якісні зміни в організаційній структурі історичної науки вимагали відповідного кадрового наповнення – виховання нової генерації істориків. Ці та інші проблеми становлення національної науки стали об'єктом уважного обговорення тогочасної інтелектуальної еліти, зосередженої довкола першого польського фахового історичного часопису «Kwartalnik Historyczny» (далі – КН), який видавався у Львові. Відтак актуальним є дослідження діяльності видання як комунікаційної платформи з обговорення організаційних трансформацій польської історичної науки міжвоєнного двадцятиліття. Це дозволить встановити як, попри зрозумілі централізаційні тенденції у новопосталій польській державі, головним осередком істориків Польщі залишився Львів, а не Варшава.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питання функціонування часопису у контексті

діяльності Історичного товариства зверталися Т.Е. Модельський, К. Тишковський, С. Кентжинський [7; 8; 13; 4]. Проте діяльність видання як самодостатня дослідницька проблема виокремилася в останні десятиліття ХХ ст. та продовжує викликати інтерес науковців [6; 5; 15].

Мета. Польські історики пропонували різноманітні шляхи розв'язання актуальних проблем науки відновленої держави. Свою модель запропонували й львівські дослідники, об'єднані в львівському Історичному товаристві. Вивчення пропозицій, виголошених на сторінках «Kwartalnika Historycznego», що привернули увагу цілої наукової спільноти та невдовзі зробили часопис найбільш авторитетною трибуною для обміну думками з широкого спектру гострих питань становлення польської історичної науки, є метою цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Першорядною проблемою, яка обговорювалась у більшості номерів «КН» і над вирішенням якої польські історики почали працювати одразу після здобуття незалежності, була потреба розбудови структури історичної науки у національному масштабі. Усвідомлення необхідності створення розгалуженої, функціональної, здатної на високому рівні репрезентувати польську історичну науку організації задавало вектор пошуку у напрямку поглиблення наявного професійного досвіду. Найбільш поважне місце в історичному середовищі Польщі того часу займало львівське Історичне товариство, яке мало широке коло співпрацівників і шанувальників із різних регіонів держави та європейських країн, власний науковий осередок у Кракові (Краківське коло) та свій друкований орган «КН». Серед різних моделей творення національної наукової мережі у галузі історичної науки, що обговорювалися на сторінках «КН», члени Товариства обстоювали власну, апробовану та дієздатну модель. Об'єктивно ситуація складалась так, що потреба створення наукової організації польських істориків трансформувалася в ідею реорганізації Історичного товариства в інституцію загальнодержавного масштабу. Саме тому на сторінках «КН» як офіційного часопису Історичного товариства в інформаційній рубриці «Наукова хроніка» та звітах засідань Товариства у всій повноті відображено процес його перетворення на всепольську історичну організацію.

Обставини війни 1918–1920 рр., які паралізували наукове життя країни, відтермінували реалізацію реорганізаційних процесів, а гостра фінансова криза, руйнування усталених схем наукової комунікації як із різноманітними товариствами, періодичними виданнями, так і з власними співпрацівниками поставило часопис на межу існування [10, 526].

Ініційоване авторами «КН» обговорення моделей реорганізації національної науки відновилось у 1920 р. на конференції Наукових товариств у Варшаві, що була покликана здійснити необхідні приготування до першого в незалежній державі всепольського з'їзду істориків. Активну участь у конференції взяли представники різноманітних наукових товариств, серед яких своїм представництвом вирізнялося львівське Історичне товариство. Саме його делегати задали тон у дискусії про майбутнє національної історичної

науки. Зокрема, В. Конопчинський у доповіді про організацію історичної праці у Польщі окреслив загальні питання та подав характеристику майбутнього всепольського історичного наукового товариства, визначив його цілі та завдання, які було підтримано більшістю зібрання. Доповідач висловив переконання, що в об'єднаній Польщі повинно існувати єдине історичне товариство з керівництвом у Львові та регіональними представництвами (на зразок краківського) у Варшаві, Познані, Вільно та Любліні [9, 305]. Проте реорганізаційна робота на цьому етапі знову була призупинена через військові події.

Відновлення реорганізаційних процесів та практичні заходи з перетворення Історичного товариства на загальнопольську організацію були пов'язані з обранням у 1923 р. президентом організації С. Закшевського. У «КН» було опубліковано його доповідь, виголошену на засіданні Товариства 26 червня 1923 р., про вплив відродженої польської держави на майбутнє національної історіографії. У цьому програмовому виступі, що підвів підсумки попереднім дискусіям, доповідач, поряд із конкретними історіографічними питаннями, багато уваги приділив практичним проблемам переростання Історичного товариства в загальнодержавну інституцію [14].

Таким чином, було досягнуто певного консенсусу щодо шляхів реорганізації організаційного кістяка національної історіографії й на порядку денному стало питання про вироблення статуту нової організації. «КН» активно долучився до обговорення проекту нового статуту, автором якого був Ф. Буяк. Згідно із новим статутом, прийнятим 7 липня 1924 р. і опублікованим для широкого ознайомлення у першому зошиті «КН» за 1925 р., завданням товариства стало «сприяння розвитку історичних наук і об'єднання з цією метою усіх польських істориків та шанувальників історії». Засобами для здійснення задекларованих цілей оголошувались: видання періодичного часопису (яким, з огляду на його наукову вагу і високу популярність у професійних колах, продовжував залишатись «КН») та сприяння у заснуванні нових історичних видань, наукові засідання, організація з'їздів істориків у Польщі, присудження нагород та премій для провадження суспільно-важливих наукових досліджень, забезпечення аналітичними матеріалами органи державної влади та суспільні організації тощо [12]. Отже, як бачимо, новий статут відобразив законодавче оформлення реорганізаційних змін у новій організації польських істориків, що отримала назву Польське Історичне Товариство (далі – ПІТ).

Черговою була проблема, пов'язана з місцем розташування керівних органів нової організації. Не зважаючи на те, що ідея централізації у Польщі міжвоєнного періоду сягнула апогею, головну управу товариства вирішили залишити у Львові. Попри значення Львова як форпосту польської політики на Сході та розуміння його культурної ваги для Польщі, очевидно, що на це рішення вплинуло визнання заслуг представників цього історичного осередку у розвитку польської науки, популярність «КН» у цілій державі та за її межами і зосередження саме у цьому місті як

розвинутої дослідницької інфраструктури, так і значної кількості професійних дослідників. На зміну великій науковій еміграції зі Львова доби війни та перших років незалежності прийшли часи його кількісного зростання за рахунок таких краківських вихованців, як Я. Пташнік, А. Шеланговський та Ф. Буяк, що заснували власні наукові школи. Тут також продовжували працювати історики старшого покоління О. Бальцер, Л. Фінкель, В. Абрахам, В. Брухнальський, А. Прохаска, Ф. Бостель, А. Чоловський та їх молодші колеги С. Барвінський, П. Дамбковський. Всі ці обставини склали поважну аргументацію у дискусії про те, де ж повинна знаходитись управа новоствореного товариства [13, 90-91].

З поширенням структури Товариства на загальнодержавні терени постала проблема організації його регіональних представництв. Тут став у нагоді досвід існування Краківської філії (від 1912 р.) і за її зразком, згідно із новою концепцією Товариства, було утворено осередки у Вільно та Познані [16]. У Варшаві функції Варшавського відділу Польського історичного товариства з правом обирати віце-президента та представника для роботи із закордоном стало виконувати Товариство шанувальників історії. Як наслідок, Польща у міжвоєнний період отримала єдину організацію, що об'єднала навколо себе загальнопольських істориків і стала репрезентантом їх інтересів не лише в країні, але й за межами держави. На чолі нової організації стала так звана «львівська трійця»: президент С. Закшевський, віце-президент Ф. Буяк, головний редактор «КН» Я. Пташнік за співпраці представників головних осередків – краківського (В. Собеський) та варшавського (М. Гандельсман).

Після утворення ПІТ поставило за мету консолідацію польських істориків, чому, на думку керівництва організації, мали служити з'їзди істориків, які створювали необхідний простір для обміну думками та поглядами. Вони сприяли популяризації історичних знань і зближували дослідників із різних регіонів держави, залучаючи їх до розбудови ПІТ. Шпальти «КН» слугували місцем обговорення програм цих представницьких зібрань істориків та порушень на них проблем. Реорганізація Товариства і згуртування навколо нього загальнопольських істориків уможливили здійснення однієї з перших найбільш значущих наукових імпрез у відродженій державі – IV-го Всепольського з'їзду істориків у Познані, який відбувся 6-8 грудня 1925 р. Як видно з хроніки цього зібрання, з'їзд засвідчив не лише кількісний, але й якісний поступ польської історичної науки, що проявився передусім у конституюванні нових історичних дисциплін. Ще однією характерною рисою познанського з'їзду стало звернення особливої уваги на потребу розвитку регіональних досліджень за західноєвропейським зразком. Найважливішим результатом з'їзду була ухвала про створення постійно діючої делегації з представників різних організацій і осередків, яка мала б здійснювати своєрідний моніторинг виконання постанов з'їздів та готувати наступні зібрання. Також декларувалось утворення нових інституцій, визначався поділ видавництва між регіональними осередками, особлива увага зверталась на необхідність організації архівів,

інвентаризації творів мистецтва, повернення польських мистецьких надбань з територій сусідніх країн, контакти із закордоном, створення інституту наукових аташе, історичних часописів тощо [2, 421-423; 3, 631-639]. Саме на з'їзді у Познані відбулось остаточне організаційне об'єднання істориків і на місці локальних товариств постало загальнодержавне Товариство, яке у 1932-1933 рр. зосереджувало навколо своїх 15 відділень 1300 членів та фактично виконувало функції центральної інституції. Проблема консолідації польських істориків, гостро поставлена на познанському з'їзді, отримала своє продовження на наступних всепольських історичних з'їздах, що їх організовувало ПІТ у 1930 р. у Варшаві та в 1935 р. у Вільно. Львівський з'їзд, запланований на 1940 р., з відомих причин не відбувся.

Зі створенням національної організаційної мережі історичної науки перед польськими вченими постала проблема її інтеграції до європейських наукових структур. Реорганізація ПІТ дозволила статутно оформити і сформувати на рівні уряду Речі Посполитої власний представницький орган польської історичної науки у міжнародних наукових організаціях, який очолив М. Гандельсман. Активно працювали у різних міжнародних наукових інституціях також Б. Дембінський, О. Галецький, Т. Мантейфель, С. Кутшеба. Саме «КН» взяв на себе обговорення форм презентації польської наукової спільноти на міжнародних наукових зібраннях. Першим серйозним випробовуванням польських істориків на світовій арені став Міжнародний конгрес 1923 р. у Брюсселі. Як бачимо зі звіту одного з учасників конгресу О. Галецького, опублікованого на сторінках «КН», у Брюсселі польська історична наука була представлена добре організованою делегацією, яка за чисельністю учасників посіла четверте місце, а виголошені її членами доповіді викликали жваві дискусії [1, 258-266]. Не менш успішною була також участь польських істориків у Міжнародному конгресі в Осло (1928 р.). Визнанням вагомості внеску польських істориків у доробок світової наукової спільноти стало проведення наступного з'їзду 1933 р. у Варшаві [11, 221-223].

Часопис «КН» прискіпливо відстежував усі складники поступу польської історичної науки, зокрема, відкривав свої сторінки для новаторських історичних досліджень, обговорення актуальних проблем та провадив традиційну для себе інформаційно-критичну діяльність. Безумовним досягненням польської історичної науки міжвоєнного періоду було відкриття чисельних періодичних видань краснавчого характеру: «Ateneum Віленський» (1923 р.), «Історичний річник» у Познані (1925 р.), «Волинський річник» (1930 р.), «Червеньська земля» (1935 р.), та спеціалізованих часописів: «Реформація у Польщі» (1924 р.), «Річник суспільної і господарської історії» (1931 р.), «Історично-дидактичні відомості» (1933 р.), «Історично-військовий огляд» (1929 р.), появу яких вітали автори «КН» та прискіпливо відстежували їх подальшу дослідницьку діяльність.

Висновки. Творення незалежної держави поставило перед польськими істориками низку надзвичайно пильних для вирішення проблем як у плані національному, пов'язаному з необхідністю організації загальнодержавної наукової мережі, так і

європейському, зумовленому тогочасними історіографічними викликами. Наявність визнаного науковим середовищем авторитетного часопису, що служив форумом для комунікації польських істориків, багато в чому визначило успішність подолання цих проблем. Аналіз матеріалів, представлених на сторінках часопису «КН», дозволив зазирнути до своєрідної лабораторії творення національної історичної науки в умовах незалежної держави. Відкритість, універсальність і популярність часопису зробили його трибуною та активним учасником обговорення широкого спектру проблем інституціоналізації та професіоналізації польської Клію.

Список використаної літератури та джерел:

1. Halecki O. V Międzynarodowy Kongres historyczny / O. Halecki // *Kwartalnik Historyczny*. – 1923. – R. 37. – S. 258–266.
2. IV Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925 roku (Komunikat o pracach organizacyjnych) // *Kwartalnik Historyczny*. – 1925. – R. 39. – S. 421–423.
3. Kronika IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925 roku // *Kwartalnik Historyczny*. – 1925. – S. 631–669.
4. Kętrzyński S. Memoriał w sprawie «Kwartalnika Historycznego» / S. Kętrzyński // *Kwartalnik Historyczny*. – 1963. – R. 70. – q3. – S. 607–621.
5. Kondracki T. Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1918–1939 / T. Kondracki. – Toruń : Wydawnictwo Naukowe GRADO, 2006. – 417 s.
6. Maternicki J. Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego» w dziejach historiografii polskiej / J. Maternicki // *Historia jako dialog*. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej szkoły pedagogicznej, 1996. – S. 286–288.
7. Modelski T. E. Towarzystwo Historyczne 1914 – 1924 / T. E. Modelski // *Kwartalnik Historyczny*. – 1937. – R. 51. – S. 41–88.
8. Modelski T. E. Ze wspomnień i zapisek redaktora / T. E. Modelski // *Kwartalnik Historyczny*. – 1963. – R. 70. – q3. – S. 599–606.
9. Organizacja pracy historycznej w Polsce // *Przegląd Historyczny*. – 1919–1920. – Serja II. – T. II. – S. 305–310.
10. Sprawy Towarzystwa // *Kwartalnik Historyczny*. – 1918 – R. 32. – S. 526–527.
11. Sprawy Towarzystwa // *Kwartalnik Historyczny*. – 1933 – R. 47. – S. 221–223.
12. Statut Polskiego Towarzystwa Historycznego // *Kwartalnik Historyczny*. – 1925. – R. 39. – S. 185–188.
13. Tyszkowski K. Polskie Towarzystwo Historyczne 1925 – 1936 / K. Tyszkowski // *Kwartalnik Historyczny*. – 1937. – R. 51. – S. 89–135.
14. Zakrzewski S. Historjografja polska wobec wskrzeszenia państwa / S. Zakrzewski // *Kwartalnik Historyczny*. – 1923. – R. 37. 289–325.
15. Лазурко Л. Історія освіти та шкільництва на сторінках часопису «Історичний кварталник» у міжвоєнне двадцятиліття / Л. Лазурко // *Вісн. Черкас. ун.* – Вип. 80. Сер. «Історичні науки». – Черкаси, 2005. – С. 3–10.
16. Тельвак В. Організація та діяльність Краківського кола Історичного товариства у Львові (до 1918 року) / В. Тельвак // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Дрогобич : Коло, 2004. – Вип. VIII. – С. 285–293.

References:

1. Halecki, O. (1923). V International Congress of History. *Kwartalnik Historyczny* (Historical Quarterly), 37, 258–266.

(in Pol.)

2. IV General Congress of Polish Historians in Poznac, December 6-8, 1925 (Organizational communication) (1925). *Kwartalnik Historyczny* (Historical Quarterly), 39, 421–423. (in Pol.)
3. Chronicle IV of the General Congress of Polish Historians in Poznac, December 6-8, 1925, (1925). *Kwartalnik Historyczny* (Historical Quarterly), 39, 631–669. (in Pol.)
4. Kętrzyński, S. (1963). A report is about the matter of «Kwartalnik Historyczny». *Kwartalnik Historyczny* (Historical Quarterly), 70, 607–621. (in Pol.)
5. Kondracki, T. (2006). Polish Historical Society in 1918–1939. (Ed.) Toruń: GRADO, 2006 (in Pol.)
6. Maternicki, J. (1996). The place and role of the “Kwartalnik Historyczny” in history of Polish historiography. *Historia jako dialog* (History as a dialogue) (Ed.) Rzeszyw: Publishing House of Higher pedagogical school (in Pol.)
7. Modelski, T. E. (1937). Historical Society 1914 – 1924. *Kwartalnik Historyczny* (Historical Quarterly), 51, 41–88. (in Pol.)
8. Modelski, T. E. (1963). From the editor’s memoirs and notes. *Kwartalnik Historyczny* (Historical Quarterly), 70, 599–606. (in Pol.)
9. Organization of historical work in Poland (1919). *Przegląd Historyczny* (Historical Review), II, 305–310. (in Pol.)
10. Matters of the Society. (1918). *Kwartalnik Historyczny*. (Historical Quarterly), 32, 526–527. (in Pol.)
11. Matters of the Society (1933). *Kwartalnik Historyczny*. (Historical Quarterly), 47, 221–223. (in Pol.)
12. Statute of the Polish Historical Society (1925). *Kwartalnik Historyczny* (Historical Quarterly), 39, 185–188.
13. Tyszkowski, K. (1937). Polish Historical Society 1925–1936. *Kwartalnik Historyczny*. (Historical Quarterly), 51, 89–135. (in Pol.)
14. Zakrzewski, S. (1923). Polish historiography in relation to the restoration of the state. *Kwartalnik Historyczny*. (Historical Quarterly), 37, 89–325. (in Pol.)
15. Lazurko, L. (2005). The history of education and schooling on the pages of the magazine “Historical Quarterly” in the interwar twenty years. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Istorychni nauky*. (Bulletin of Cherkasy University. Historical sciences), (Ed.) Cherkasy: CU (in Ukr.)
16. Telvak, V. (2004) Organization and activity of the Krakow circle of the Historical Society in Lviv (until 1918), *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk* (Drohobych regional corpus). (Ed.) Drohobych: Kolo, (in Ukr.)

L. Lazurko

LVIV JOURNAL «KWARTALNIK HISTORYCZNY» AS A COMMUNICATION PLATFORM FOR DISCUSSING OF ORGANIZATIONAL TRANSFORMATIONS OF POLISH HISTORICAL SCIENCE (1918 - 1939)

Introduction. Gaining independence of Poland and the formation of a separate state after the end of the First World War initiated a new period in the development of national historical science, which was associated with changes in its functions and the modification of organizational foundations. Universal communication platform to discuss organizational transformation of the Polish historical science interwar period became the journal «Kwartalnik Historyczny».

Purpose. Study the discussion process of the organizational model of Polish national historiography, which was developed on the pages of «Kwartalnik Historyczny». And also to find out how the scientific community of Poland united around the Lviv «Historical Society» and its edition. To find out how the edition became the most authoritative tribune for the exchange of views on a wide range of acute issues of the formation of Polish historical science.

The methodology of the research is based on the principles of historicism, systemicity, science, verification, author's objectivity, moderate narrative constructivism, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods.

Results. The presence of a reputable journal, recognized by the scientific community, that serving as a forum for the communication of Polish historians, largely determined the success of overcoming these problems. The analysis of the materials presented on the pages of the journal «Kwartalnik Historyczny» allowed to look at a kind of laboratory of the creation of national historical science in an independent state. On the pages of the journal Kwartalnik Historyczny, all the components of the progress of Polish historical science were carefully tracked, innovative historical research was published, the actual problems of science were discussed and traditional informational-critical activity was carried out.

It was established that the reorganization processes in the historical science of Poland had their own logic of development related both to internal problems (personnel support) and to the external social and political processes that took place in the state (prolonged war, financial problems). Studied discussions on the establishment of a national organization of historians and choice of location of the main manor. It was clarified that with the creation of the national organizational network of historical science, Polish scientists faced the problem of its integration into European scientific structures, the discussion of which is also reflected in the pages of the periodical.

Originality. The study of this problem has made it possible to establish how, despite the active centralization tendencies in the newly created Polish state, Lviv remained the main focus of historians, not Warsaw.

Conclusion. The openness, universality and popularity of the periodical have made it a podium and an active participant in the discussion of a wide range of problems of institutionalization and professionalization of Polish Klio. The study of these processes has practical significance as an example of the creation of a model of effective organization of national historiography, which began to be structured in aggressive conditions of the war and demonstrated a positive dynamics of development.

Key words: Institutional Development, Historical Science, Scientific Press, Polish Historical Society, Lviv, Interwar Twenties.

УДК 94(477-22)“1917/1921” (045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-101-108

Ю. Г. Пасічна

кандидат історичних наук, фахівець І категорії відділу аспірантури Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Є. М. Кирилюк

доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки та міжнародних економічних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

А. І. Берестовий

кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Черкаського художньо-технічного коледжу

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСТВА В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.: ВИСТУПИ, ПОВСТАНСТВО ЧИ БАНДИТИЗМ?*

У статті проаналізовано особливості суспільно-політичної активності селянства під час Української революції 1917 – 1921 рр. Виокремлено її характер, особливості тощо. Показано, що на різних етапах Української революції реакція та дії селянства були різними. Відповідно до змін суспільно-політичної активності селянства в історіографії дії селянства на різних етапах Української революції отримали не лише оцінку, але й певну термінологію: «бунт», «виступи», «повстання», «бандитизм».

Ключові слова: аграрна політика, аграрне питання, Українська революція, повстання, бунти, виступи, бандитизм.

Постановка проблеми. Українська революція 1917 – 1921 рр. носила виразний селянський характер. Її активним суб'єктом було селянство. Водночас це не заперечує того, що вона була національно-демократичною. Зважаючи на роль селянства в революційних процесах України в 1917 – 1921 рр., виникає наукова необхідність у тому, щоб з'ясувати поняттєво-категоріальне забезпечення, яким послуговуються на позначення селянської активності в зазначений період. Точність і влучність застосування понять і категорій є не лише ознакою фаховості дослідника, а й запорукою адекватного відображення історичного минулого, його кваліфікаційної інтерпретації, обґрунтованості теоретичних узагальнень і суджень. Керуючись цим, обрана нами для висвітлення тема має науково-практичне і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушена нами тема вже має історіографічну традицію висвітлення. Питання співзвучні з обраною нами для вивчення темою, стали предметом дослідження науковців. Зокрема, до їх вивчення зверталися П. Захарченко [1], Н. Земзюліна [2], Л. Новікова [3], С. Дровозюк [4], В. Лозовий [5],

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

В. Щербатюк [6–8] та інші. Однак не всі вони висвітлені повно.

Автори статті ставлять за **мету**, опираючись на сучасні дослідження суспільно-політичної активності селянства під час Української революції та на новітні оцінки історичних дій селянства, вивчити усталену термінологію, дослідити відповідність її застосування на позначення тих подій, що мали місце в історії. Насамперед йдеться про селянські «виступи», «бунти», «повстання», бандитизм.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. аграрне питання в Російській імперії з соціально-економічного трансформувалося у суспільно-політичну проблему. Соціокультурних трансформацій зазнало й селянство. Його індиферентна свідомість змінилася на дієву, а саме селянство стало активним суб'єктом історії. Ці причини і зумовили в 1902 р. початок селянської революції в Російській імперії, епіцентром якої стала Наддніпрянська Україна.

Революційні події 1917 р. у Петрограді, падіння імперії Романових, Українська революція 1917 – 1921 рр. здетонували селянську суспільно-політичну активність, що впродовж 1907 – 1917 рр. під впливом реформаторських урядових заходів дещо згасла.

У новітній українській історичній науці в обігу на позначення суспільно-політичної активності селянства періоду Української революції 1917 – 1921 рр. перебувають такі поняття, як «бунт», «виступ», «повстання», «бандитизм».

На думку С. Корновенка, формою вияву селянської революції став селянський бунт [9]. Звертаючись до метафізичного переосмислення поняття «бунт», С. Корновенко показує різницю між бунтом та виступом, доводить складність поняття «бунт» та доречність його вжитку на позначення суспільно-політичної активності селянства під час подій 1917 – 1921 рр. Водночас науковці на позначення суспільно-політичної активності селянства вживають і такі поняття, як «виступ», «повстання», «бандитизм».

Академічний словник української мови тлумачить поняття «бунт» як «стихийне повстання, заколот» [10]; «повстання – масовий збройний виступ»; «виступ – дія спрямована проти когось, чого-небудь»; «бандитизм – злочинна діяльність озброєних банд, що чинять грабежі, розбої, вбивства» [10].

Юридична енциклопедія пропонує таке визначення поняття «бунту»: «Стихийна, позаправова реакція певних груп населення на негативні ситуації, спровоковані діями представників панівної еліти, державних органів» [11]. Тоді як визначення «бандитизму» – «злочин, що полягає в організації збройних банд з метою нападу на установи, організації чи підприємства або на окремих осіб, а так само в участі в цих бандах і здійснюваних ними нападах» [11].

Як справедливо зазначає В. Верстюк [12], досліджуючи сутність поняття «повстанський рух», на жаль, радянська історіографія не залишила у спадок значення сутності поняття «повстанський рух», як загалом і значення понять «бунт» чи «виступ». Тому сучасні українські дослідники, послуговуючись термінами «бунт», «повстання», «виступ», «бандитизм», часто не замислюються про правильність вживання термінології. Часто зазначені вище терміни, окрім «поняття «бандитизм», вживаються як синоніми.

Досліджуючи аграрне становище селянства, починаючи від 1917 р., та акцентуючи увагу на селянській активності у прагненні його вирішити науковці солідарні у використанні терміну «виступи». Дискусійними є аспекти дослідження причин, характеру, особливостей, наслідків, масштабів селянських виступів, вимог селянства тощо. І. Куташов [13], О. Герасименко [14] вживають термін «селянський рух». Із цього можна зробити висновок, що дослідники дотримуються позиції тягlostі та неперервності селянських виступів у 1917 р. Загалом дослідники у своїх працях, звертаючись до вивчення суспільно-політичної активності селянства початку–середини 1917 р., застосовують термін селянські «виступи», а, досліджуючи селянські виступи з середини 1917 р., до наукового вжитку вводять термін «селянський рух» [15]. У спільному дослідженні С. Корновенко та О. Герасименко [16], вивчаючи суспільно-політичну активність селянства в 1900–1917 рр., послуговуються терміном «селянський бунт».

Численні звернення поміщиків до Тимчасового уряду про прийняття необхідних заходів, спрямованих на ліквідацію суспільно-політичної активності, не залишилися поза увагою влади. Якщо навесні 1917 р. уряд виступав із зверненнями до селянства про мирне вирішення ситуації, докладав свої зусилля на прийняття необхідних підготовчих законопроектів для вирішення аграрного питання Установчими зборами, то вже на кінець літа – початок осені 1917 р. остаточно зрозумів необхідність радикальніших дій. Каральні війська, направлені на зупинку виступів селянства, дісталися до селян ще навесні 1917 р. І якщо тоді уряд сумнівався у правильності свого рішення та піклувався про завершення цієї операції, то восени 1917 р. такі заходи, як власне і виступи селянства, були рішучими й радикальними.

На захист великих землевласників виступив генерал Л. Корнілов. Перші каральні загони були направлені до Подільської губернії вже 17 квітня 1917 р. На кінець літа 1917 р. державою прокогилася хвиля затримань та судових засідань [13]. Протягом липня – серпня 1917 р. генерал Л. Корнілов здійснив кілька спроб боротьби із селянськими виступами та погромами [17; 18]. 8 липня 1917 р. він видав наказ, який поширював свою дію на територію фронту, де під погрозою ув'язнення забороняв перешкоджати поміщикам у зібранні урожаю сільськогосподарськими машинами, відбирати інвентар, вимагати зниження орендної платні, захоплювати посіви, відбирати насіння, шкодити лісам та іншим культурним надбанням, перешкоджати підготовці полів до зими тощо. За виконанням наказу повинні були стежити губернські та повітові комісари, а місцеві суди розглядати порушення. Поміщики відчували з боку Л. Корнілова захист і почали надсилати телеграми зі скаргами та проханнями. Реакцією на це стало видання генералом нового наказу від 13 липня 1917 р. (№777). Відповідно до нього, застосовувалися суворіші покарання до порушників, передбачалося введення каральних військ та засудження винних. 31 липня 1917 р. наказом № 737 генерал Л. Корнілов поширив дію закону від 8 липня 1917 р. на всю територію театру військових дій. Пояснював він це тим, що аграрне питання не може бути вирішене шляхом селянських виступів та погромів. Наголошувалося на

неможливості вирішення аграрної проблеми шляхом насильницького захоплення земель. Заборонялося перешкоджання жнивам сільськогосподарськими машинами, відбирати сільськогосподарський реманент, захоплення посівів, сіна, перешкоджання підготовки полів до озимих засівів тощо. Порушників чекали 6 місяців тюрми, виправні роботи до 3 місяців та штрафи у розмірі до 300 крб. [19].

Найбільшого розмаху суспільно-політична активність селянства набула восени 1917 р. у Київській, Волинській і Подільській губерніях. За підрахунками І. Куташова, у вересні – жовтні відбулося 849 селянських виступів [13]. За дослідженнями Ю. Котляра ця цифра дещо менша: протягом липня – жовтня 1917 р. кількість аграрних виступів сягала 572 [20].

8 вересня 1917 р. було видано наказ Верховного головнокомандувача О. Керенського «Про заходи придушення селянського руху». Будь-яке вирішення аграрного питання шляхом виступів чи захоплення оголошувалося недопустимим [21]. О. Керенський закликав усіх землевласників приступити до збору врожаю. Подавався список незаконних дій, подібний до того, що оголошував Л. Корнілов. Порушників чекали суворі покарання [22]. У преамбулі йшлося про постійні селянські виступи та незаконне вирішення сільськогосподарських проблем. Тому наказ зобов'язував усіх землевласників провести роботи зі збору врожаю. Заборонялося насильницьке захоплення посівів, культурних насаджень та сіна, захоплювати сільськогосподарський реманент, перешкоджали збору урожаю сільськогосподарськими машинами, заважати роботі військовополонених на полях, перешкоджати підготовці полів до зимової оранки, землевласникам виплачувати найманим робітникам не грішми, а натурою тощо. Порушників чекали покарання, прописані в наказі Л. Корнілова від 31 липня 1917 р.

Обидва документи (наказ від 8 вересня 1917 р. О. Керенського, закон Л. Корнілова від 31 липня 1917 р.) були спрямовані на швидке придушення селянських виступів по всій території держави. Репресивний характер наказів Л. Корнілова та О. Керенського свідчить про звернення влади до кардинальних методів стабілізації ситуації. Селяни розчарувалися в аграрній політиці Тимчасового уряду, а законопроекти міністрів та Міністерства землеробства, постанови Головного земельного комітету були для них незрозумілими.

Таким чином, своїми виступами, що трансформувалися протягом 1917 р. від локальних і стихійних до радикальних і масових, селянство заявило про себе як про активного учасника революційних подій. Тому, на нашу думку, використання терміну «селянський виступ» або «селянський бунт» в 1917 р. є цілком обґрунтованим.

Активність селянства протягом 1918–1919 рр. в українській історіографії визначають як повстанство. Причини виникнення повстанського руху були цілком закономірними. По-перше, часта зміна політичних режимів, по-друге, суспільно-політична ситуація, яка склалася в умовах війни: демобілізація, дезертирство, доступ чоловічого населення в умовах війни до зброї тощо.

Зі зміною Центральної Рада Гетьманом Скоропадським, а згодом – приходом до влади Директорії, селянські виступи не припинилися. Однак

вони почали набувати організованого характеру. У 1918 р. селяни вже мали досвід війни. Вчорашні мобілізовані солдати організовували навколо себе повстанські загони, лави яких поповнювалися кожен день вихідцями з села [23]. У більшості випадків до таких загонів вступала сільська біднота [24].

Якщо протягом 1917 р. селянство виступало лише за вирішення аграрного питання, то в 1918 р. вимоги селян набули й політичного забарвлення. Селянство протестувало проти політичного режиму [25; 26]. Одним із наймасовіших повстань проти німецько-австро-угорського війська й П. Скоропадського вважається Звенигородське збройне повстання [27].

Новітніми на природу повстанського руху можна вважати погляди Ю. Митрофаненка. Він вважає, що саме повстанський рух дав початок отаманщині [28]. Представники Директорії підтримували отаманські формування. Активну участь селянства в повстаннях Директорії УНР О. Михайлюк пояснює популярними гаслами Директорії. Наприклад, обіцянки наділення селянства землею та реманентом тощо [29]. Директорія не змогла проконтролювати владу на місцях, тому вже з початку 1919 р. отамани часто переходили на бік радянської влади. О. Митрофаненко вважає, що з того часу термін «отаманщина» втратив своє первозданне значення і його почали вживати «для позначення проявів непокорності владі з боку повстанських отаманів та деяких кадрових офіцерів» [28]. Повстанський рух отаманів почав зростати і вже до весни 1919 р. відбулося розмежування отаманщини та повстанського руху. В. Щербаков суспільно-політичну активність селянства впродовж 1917–1921 рр. детермінує як «селянсько-повстанський рух» [31], звертаючи увагу більше на особливості суспільно-політичної активності селянства у різні роки Української революції, особливості, гасла тощо [31].

До кінця 1920 р. повстанський рух охопив всю територію України. Протягом 1918–1920 рр. він характеризувався різноманітністю форм: від пасивних (критика влади, ухиляння від мобілізації) до активних (погроми, виступи, збройна боротьба) [32]. Із приходом радянської влади повстанський рух зріс. Стихійність повстанських загонів змінилася їхньою маневреністю та організованістю. Перші дії радянської влади на стабілізацію протестних настроїв селянства були агітаційно-пропагандистськими: листівки, гезети, плакати, брошури закликали до умиротворення населення [33]. Зустрічалися поодинокі випадки придушення селянських повстань [29].

На початку 1919 р. ще не можна говорити про чітку ідеологію й мету повстанського руху, тоді як у 1920 р. повстанці виступають під гаслами соціальної справедливості проти більшовицької влади, за встановлення самостійності України від іноземних окупантів [33]. Наприклад, Н. Махно намагався не лише втілити в життя свої політичні та аграрні вимоги, але й декларував їх у резолюціях з'їздів [34]. Спад повстанського руху науковці пояснюють переходом до НЕПу.

Сучасна українська історіографія в дослідженні суспільно-політичної активності селянства періоду 1917 – 1920-х років послуговується термінами «виступ», «бунт», «повстання» тощо, тоді як у радянській історіографії й архівних документах, що датуються початком 1919 р. – 1922 р. зустрічаємо такий термін як «бандитизм». Часто терміни

«повстання» й «бандитизм» вживаються як синоніми. Загалом українські дослідники не часто звертаються до терміну «бандитизм» під час вивчення різних аспектів Української революції.

Ю. Когляр у дослідженні повстанського руху селян в 1920-х рр. влучно зазначає, що з приходом більшовиків до влади селянсько-повстанський рух розгорнувся не проти поміщиків, а проти влади [35]. Саме поняття «бандитизм» як оцінку дій селянства до обігу ввів В. Ленін 8 березня 1921 р. на Х з'їзді РКП(б). На з'їзді він заявив, що складна ситуація, в якій опинилися селяни, посилюється політичними протиріччями й породжує «бандитизм», тому партія повинна «поставити крапку» в цій ситуації [36].

У сучасному правовому полі стаття 257 КП України визначає «бандитизм» як «організацію озброєної банди з метою нападу на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчинюваному нею нападі» [37].

9 лютого 1921 р. воєначальник С. Каменєв повідомляв Л. Троцькому про бандитизм трьох видів: «1) Організоване повстанство, де повстанці користуються активною підтримкою місцевого населення і можуть повернути на свій бік тисячі бійців, якщо дозволить ситуація. 2) Велика чисельність малих та великих банд по всій країні, які зв'язані з місцевим населенням, але не користуються його активною підтримкою. 3) Кримінальний бандитизм в повному розумінні цього слова, придушення якого рішуче підтримується самими селянами» [35, 187].

Суспільно-політична активність селянства проти радянської влади мала одну вагому відмінність від виступів, повстань 1917–1919 рр.: організованість. Створювалися навіть партизанські загони селян, до яких часто долучалися й робітники. Отамани утворювали селянські республіки та направляли свої сили на розправу з радянськими працівниками, активістами, членами сільських рад тощо [38, 53], тоді як радянська влада боролася з ліквідацією бандитизму. В. Верстюк у дослідженні «махновщини», визначає дії селян під проводом Н. Махна проти влади як «селянський повстанський рух проти «білих» режимів і лівоорадикального «воєнно-комуністичного» експерименту» [39].

У державному законодавстві термін «бандитизм» вперше був запроваджений 20 липня 1918 р. декретом РНК РРФСР «Про суд», згодом – 17 лютого 1919 р. постановою ВЦВК РРФСР «Про Всеросійську Надзвичайну Комісію», Декретом ВЦВК РРФСР від 20 липня 1919 р. «Про вилучення з загальної підсудності в місцевостях, оголошених на воєнному стані», постановою «Про боротьбу з бандитизмом» від 1 лютого 1921 р., «Короткою інструкцією з боротьби з бандитизмом і кулацьким повстаннями» від 20 квітня 1920 р., постановою «Про надання надзвичайних прав сесії по боротьбі за бандитизмом» від 7 лютого 1922 р. тощо [40]. Якщо у перших законодавчих актах і постановах, наприклад декреті ВЦВК РРФСР від 20 липня 1919 р. «бандитизм» визначається як «участь у зграї, що склалася для вбивств, розбою і грабежів, пособництва і приховування такої зграї» [40, 106], то вже постановою РНК від 19 лютого 1920 р. «Про міри боротьби з бандитизмом» «бандитизм» визначається як «збройний розбій, грабіжницький напад, наліт» [41,

166]. Оперуючи положеннями цієї постанови, радянська влада розірвала всі домовленості з повстанськими отаманами. Уряд оголосив їх дії бандитськими та почав відкриті дії, направлені на ліквідацію повстанських загонів. «Коротка інструкція з боротьби з бандитизмом і кулацьким повстаннями» від 20 квітня 1920 р. зобов'язувала роззброїти все населення. Це завдання покладалося на Особливий відділ ВУНК [40, 107]. Таким чином, якщо в 1918 – 1919 рр. селянські повстання не визначалися як «бандитизм», то вже в 1920 р. радянським урядом було прийнято постанови та направлено спеціальні загони для боротьби з повстанським рухом, який сприймався владою як «бандитизм».

16 березня 1919 р. Ф. Дзерджинський був призначений головою ВНК і наркомом внутрішніх справ РСФРР [42, 22]. Завдання, яке покладалося на Ф. Дзерджинського – придушення повстанського руху. На початку 1919 р. проти селянських повстань було спрямовано 21 тис. червоноармійців [42, 22].

Більшовики успішно справилися з завданням ліквідації бандитизму. Створене 6 лютого 1922 р. Державне політичне управління 27 квітня 1922 р. отримало право негайної розправи з «бандитськими елементами», а 28 вересня 1922 р. – право розстрілів та репресій [42, 23].

На рубежі 1922–1923 рр. можна вже говорити про ліквідацію бандитизму. Лише в окремих місцевостях залишилися невеликі селянські загони, які намагалися вести боротьбу з радянською владою, однак безуспішно. У березні 1923 р. Ф. Дзерджинський навіть зазначав про доречність ліквідації відділу по боротьбі із бандитизмом [32]. Хоча урядом ще був прийнятий ряд законопроектів стосовно ліквідації бандитизму. Інститут боротьби з бандитизмом не було піддано ліквідації. У жовтні 1922 р. було створено посади «ответчиков», завдання яких полягало в повідомленні влади про будь-які антирадянські дії чи вислови селянства [43].

В усіх перелічених постановах та законопроектах, що були направлені на ліквідацію бандитизму, дослідники виділяють «політичний» та «кримінальний» бандитизм. Суспільно-політичну активність селянства, яку влада визначала як «бандитизм» або «куркульська контрреволюція», у сучасній історіографії науковці одноголосно називають «повстанським рухом», а вчені, наприклад О. Чуваков, П. Максимов, Х. Кульгавець, класифікують як «політичний бандитизм».

До розкриття сутності терміну «політичний бандитизм» звертався В. Ченцов. У його розумінні «політичний бандитизм» – це сукупність виступів, заворушень, змов, заколотів, збройної боротьби й підпільної діяльності різних за ідеологічною спрямованістю політичних сил» [44].

Схожі погляди на розуміння сутності терміну «політичний бандитизм» знаходимо в О. Вільховика. О. Вільховик визначає суспільно-політичну активність селянства на початку 1920-х рр. як повстанство, яке отримало офіційну назву влади – «бандитизм» [45]. У розкритті сутності поняття «політичний бандитизм» О. Вільховик зазначає, що сам термін не можна вважати науковим, оскільки він має ідеологічне підґрунтя. Для більшовиків під «політичним бандитизмом» розумілася «сукупність виступів, заворушень, змов і заколотів, збройної боротьби і

підпільної діяльності незалежно від свого політичного походження і спрямування, соціальної бази і місця перебування (за кордоном чи в середині країни) сил, які поєднувалися лише спільністю своїх антибільшовицьких і антирадянських гасел» [45]. Тому О. Вільховик визначає «політичний бандитизм» як «складне явище», яке «характеризує українське селянство» [45].

О. Михайлюк, опираючися на дослідження Е. Гобсбаума, використовує поняття «соціальний бандитизм» [29]. За Е. Гобсбаумом, «соціальний бандитизм є одним із найбільш універсальних соціальних феноменів, відомих історії, і одним із найбільш однорідних» [29]. О. Михайлюк визначає «соціальний бандитизм» як мікс політичного та кримінального бандитизму з боку селянства [29]. Під час критичного переосмислення поглядів Е. Гобсбаума, О. Компанієць наводить аргументовані твердження щодо недоречного вживання терміну «соціальний бандитизм» для визначення суспільно-політичної активності селянства в 1920-х рр. О. Компанієць зазначає, що у розумінні Е. Гобсбаума «соціальний бандитизм» – «форма селянської самопомогі» [46, 90], а «соціальні бандити» – це до-політичні особи, котрі ще не знайшли, або лише починають шукати специфічну мову, за допомогою якої можна виразити оточуючим свої погляди на світ» [46, 90].

Селянсько-повстанські виступи 1920-х рр. проходили під гаслами: «Геть більшовиків», «За самостійну Україну» [47]. Від дій селянства впродовж першої половини 1921 р. постраждало близько 1,5 тис осіб – прихильників радянської влади. Зокрема, 686 червоноармійців, 9 командирів, понад 100 радянських службовців, 56 продпрацівників, 108 міліціонерів, 78 членів виконкомів рад тощо [43]. Достовірних даних стосовно втрат чи постраждалих з боку повстанців немає, однак, наприклад, відомо, що в 1921 р. було ліквідовано 52 повстанські загони та об'єднання. Повстанські загони були різноманітними як за своєю соціальною структурою, так і за чисельністю. Наприклад, на рубежі 1920 – 1921 рр. великі повстанські загони нараховували понад 100 тис. осіб. [43].

За підрахунками Р. Подкура, втрати повстанців протягом 1921 р склали 3785 вбитих, 745 поранених, 1475 полонених [47]. За даними, що подає Р. Подкур, протягом 1921 р. було зареєстровано 1376 збройних нападів на населені пункти, 259 – на радянські органи влади, 343 – на продовольчі та промислові установи і підприємства [47].

За даними О. Ганжі, протягом 1921 р. було вбито близько 4 тис мирних жителів, 645 поранено і здійснено 145 нападів на продовольчі органи [48]. Дослідник оперує цими даними для підтвердження жорстоких дій повстанців.

В. Троцький, досліджуючи бандитизм на території Криму в 1920 – 1926 рр., зазначає, що склад банд був різний за своєю соціальною структурою і представники від селянства там також були. Науковець чітко не визначає вимоги банд, однак зазначає, що у свої нападах бандити часто тероризують місцеве населення, зокрема і селянство, а у своїх нападах займаються грабежем та розбоям [49]. Загалом же селянство долучалося до боротьби з бандитизмом як таким. Наприклад, селянство Харківщини активно

допомагало урядовим загонам міліції ліквідовувати локальні банди, що чинили напади, грабежі та вбивства сільського населення з метою особистої вигоди.

На початку 1922 р. вчені класифікують таку форму бандитизму, як «голодний бандитизм», що можна вважати природною реакцією населення на голод 1921–1923 рр., а також «червоний бандитизм» як реакцію на заходи, пов'язані із впровадженням нової економічної політики.

Висновки. Активним учасником Української революції 1917 – 1921 рр. було селянство. Це цілком закономірно, оскільки аграрний складник був одним із визначальних. Зміни суспільно-політичної активності селянства впродовж Української революції були зумовлені не лише аграрними проблемами, але й політичними. Тогочасна влада по-своєму трактувала таку активність селян. Невирішеність аграрного питання стало каталізатором до селянських виступів на початку 1917 р., які в майбутньому набули масового, радикального та організованого характеру. Рух повстанських загонів в 1918 – 1919 рр. характеризувався масовістю, рухливістю, здатністю до швидких трансформацій їхнього складу, частою зміною командування. Суспільно-політична активність селянства на рубежі 1920 – 1921 рр. отримала офіційне державне тлумачення, розуміння якого потребує нових підходів у сучасній історіографії – бандитизму.

Вважаємо, що протягом Української революції селянство виступало активним учасником суспільно-політичного життя держави в боротьбі за аграрні зміни. Якщо на початку 1917 р. уряд не ставив перед собою завдання вирішити аграрні проблеми села, то після заявлення селянства про себе як повноправного члена суспільного життя, влада звернулася до різних форм та методів не лише вирішення аграрних проблем, але й приборкання селянського спротиву. До аграрних вимог селянства вже в 1918 р. додаються політичні. Підтвердження видозміни суспільно-політичної активності селянства є його гасла: від «Землі і волі» в 1917 р. до «самостійності держави» на початку 1920 р. В історіографії чітко закріпилася термінологія на позначення таких дій селянства: від «виступів» та «бунтів» в 1917 р. та «повстань» в 1918 – 1919 р. до «бандитизму» в 1920 – 1921 рр. Останній термін укорінився також завдяки закріпленню його в законодавчих актах на офіційному рівні радянською владою. Загалом його вживання є найдискусійнішим. Селянство на всіх етапах Української революції прагнуло вирішити аграрні проблеми і оскільки воно було активним учасником політичного життя держави, то зміна гасел чи дій під впливом зміни політичної влади є цілком зрозумілою. Бандитизм мав місце у цей час, оскільки держава перебувала у стані війни й доступ до зброї мала значна частина населення, а частина демобілізованих солдат була вихідцями з села. Однак, як би селянство не прагнуло модернізаційних змін, за своєю природою воно було традиційним і в фокусі уваги та потреб селянства була земля та аграрні питання.

Досліджуючи архівні матеріали, важко виокремити бандитизм «як такий» від суспільно-політичної активності селянства у боротьбі за вирішення аграрних проблем, оскільки такі інформаційні документи складалися владою. Ставлення селянства до проявів бандитизму, від якого

часто страждали і селяни можна виокремити як предмет майбутніх досліджень.

За результатами проведеного дослідження пропонуємо такі критерії для визначення суспільно-політичної активності селянства в період Української революції 1917 – 1921 рр.: організованість; інтенсивність перебігу; чисельність учасників; раціональність/ірраціональність дій учасників; активність дій; спрямованість на розв'язування проблеми.

Список використаної літератури та джерел:

- Захарченко П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень–грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П. Захарченко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 176 с.
- Земзюліна Н. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографічні проблеми): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н. Земзюліна; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 208 с.
- Новікова Л. Політичні методи боротьби уряду Української держави з повстанським рухом / Л. Новікова / Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – Вип. 87–88. – С. 39–43
- Дровозюк С. Селянський самосуд 1917 – 1930-х років як соціальнопсихологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 10. – С. 284–293.
- Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917р. – квітень 1918 р.): монографія / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І.», 2008. – 480 с.
- Щербатюк В. Від соціальних протестів до вільнокозацького руху та масових повстань: боротьба селян України в 1917 – 1919 роках (сучасна вітчизняна історіографія проблеми) / В. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 103. – С. 52–56.
- Щербатюк В. Селянський повстанський рух в роки Української революції 1917 – 1921 років за матеріалами архівів України / В. Щербатюк // Голодомор 1932 – 1933 років: передумови, причини, наслідки (Пам'яті жертв голодоморів 1921 – 1922, 1932 – 1933, 1946 – 1947 рр. в Україні присвячується). Наукові читання. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. – С. 3–7.
- Щербатюк В. Становлення Вільного козацтва в контексті зростання національної свідомості українських селян (літо 1917 р. – весна 1918 р.): сучасна історіографія проблеми / В. Щербатюк // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 45–54.
- Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. / С. Корновенко // Український історичний журнал. 2017. – № 4. – С. 83–95.
- Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
- Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред: Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К.: «Укр. енцикл.», 1998.
- Верстюк В. Повстанський рух – прикметна риса Української революції / Війна з державою чи за державу? – Х.: Глобус, 2017. – 399 с.
- Куташов І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Куташов; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2002. – 236 с.
- Герасименко О. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Герасименко. – Чернігів, 2007. – 285 с.
- Миронець Н. Селянські повстання на Поділлі у вересні – жовтні 1917 р. / Н. Миронець // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 72–78.
- Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. / Герасименко О., Корновенко С. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. – 204 с.
- Егоров А. Кадеты и выступление генерала Л. Г. Корнилова: дискуссионные проблемы историографии / А. Егоров // Вопросы истории. – 2005. – № 8. – С. 58.
- Цветков В. Лавр Георгиевич Корнилов / В. Цветков // Вопросы истории. – 2006. – № 1.
- Хитрина Н. Аграрная политика Временного правительства в 1917 г. / Н. Хитрина. – Н. Новгород: Нижегородский гуманитарный центр, 2003. – С. 260.
- Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – 13. – С. 183–201.
- ДАРФ, ф. 1797, оп. 1, д. 10.
- Октябрьская революция: Мемуары: Керенский, Милюков, Краснов, Деникин, Станкевич, Соколов и др. / сост. С. А. Алексеев; примеч. А. И. Усагина. – М.; Л.: Гос. изд-во., 1926. – 432 с.
- Попов І. Повстанський рух селян на Чернігівщині за доби Директорії (грудень 1918 – січень 1919 рр.) / І. Попов // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1–2.
- Верстюк В. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні / В. Верстюк // Український історичний журнал. – 1983. – № 10. – С. 136–145.
- Антонишин А. Селянсько-повстанський рух на Поділлі (квітень – листопад 1918 року / А. Антонишин // Історія. – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5233.html>
- Еткіна І. Селянські повстання в Чернігівській губернії у 1918 р.: причини та спрямованість / І. Еткіна // Сіверянський літопис. – 2018. – № 1–2. – С. 363–368.
- Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання / В. Щербатюк // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53.
- Митрофаненко Ю. Отаманищина як суспільний феномен української революції періоду Директорії 1918-1919 років: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. Митрофаненко. – Дніпропетровськ, 2011. – 229 с.
- Михайлюк О. Селянське постанство і «соціальний бандитизм» (1917 – початок 1920-х рр.) / О. Михайлюк // Гілея. – 2011. – Вип. 44 (2).
- Щербатюк В. Сучасна вітчизняна історіографія селянського повстанського руху за Центральної ради та Гетьманату: регіональний аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/ibd/vystup_shcherbatiuk_sumy_18092018.pdf
- Щербатюк В. Наростання протесту селян України гетьманській і більшовицькій владі 1918 – 1919 рр.: сучасна українська історіографія проблеми / В. Щербатюк // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – 2010. – Вип. 192. – Ч. 1. – С. 65–71.
- Резніков В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918 – 1923 рр.): дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / В. Резніков. – Харків, 2016. – 237 с.
- Демартино А. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1918 – середина 1920-х рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. Демартино; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2015. – 259 с.
- Корновенко С. Селянська революція 1917 – 1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні / С. Корновенко // Український селянин. – 2015. – Вип. 15. – С. 57.
- Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=pro_2005_13_183

36. Ленин В. Полное собрание сочинений : в 55 т. М. : Из-во политической литературы. 1970. – Т. 43. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uaio.ru/vil/43.htm>
37. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. // Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
38. Котляр Ю. Селянські повстання на Миколаївщині у 1918 – 1921 рр.: передумови, характер, спрямування / Ю. Котляр // Краєзнавство. – 2018. – № 1. – С. 46 – 55.
39. Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921 рр.) / В. Верстюк. – К. : Наук. Думка, 1992. – 368 с.
40. Чуваков О. Поняття на ознаки бандитизму в кримінальному законодавстві України 1917 – 1922 рр. / О. Чуваков // Вісник ОНУ. – 2007. – Вип. 11. – Т. 12. – С. 106 – 108.
41. Максимов П. Политизация бандитизма в советских политико-правовых актах периода гражданской войны (1917 – 1922 гг.) / П. Максимов // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия «Юриспруденция». – 2016. – № 3 (32). – С. 162 – 168.
42. Кульгавець Х. Поняття «політичний бандитизм» у нормативно-правових актах СРСР та УСРР (1917 – 1920 рр.) / Х. Кульгавець // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 6. – С. 20–24.
43. Ганжа О. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. Ганжа. – К., 2000. – 208 с.
44. Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. Чернов. – К., 2000. – 482 с.
45. Вільховик О. Повстанський рух в Україні як наслідок більшовицьких перетворень на селі та його вплив на селянський соціум. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Vilkhovik_Olha/Povstanskyi_rukh_v_Ukraini_iak_naslidok_bilshovytskykh_peretvoren_na_seli_ta_oho_vplyv_na_selianskykh.pdf
46. Компанієць О. «Куркульський бандитизм» vs «соціальний бандитизм»: контури нової дослідницької парадигми у світлі теорії Еріка Гобсбаума / О. Компанієць // Український селянин. – 2017. – Вип. 17. – С. 88–92.
47. Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК – ГПУ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Podkur_Roman/Zbroinyi_vystup_iak_radykalna_forma_oporu_radianskii_vladi_v_USRR.pdf
48. Ганжа О. Селянський рух на Україні при переході до НЕПу: бандитизм чи повстанство? / О. Ганжа // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – 1992. – Вип. 2. – С. 30.
49. Троцький В. Історико-правові аспекти боротьби Кримської надзвичайної комісії з бандитизмом (1920 – 1926 рр.) / В. Троцький // Форум права. – 2013. – №2. – С. 556–563.
50. Коцан І. Участь робітничо-селянської міліції Харківщини в боротьбі з бандитизмом у 20-ті роки ХХ ст. / І. Коцман // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 503–509.

References:

1. Zakharchenko, P. (1997). Peasant-Revolt Movement for the Ukrainian State (April– December 1918). *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Zemzulina, N. (1998). The peasant question in Ukraine 1917–1918. (Historiographical problems). *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Novikova, L. (2006). Political Methods of Fighting the Government of the Ukrainian State against Insurgent Movement. *Bulletin of the Taras Shevchenko University of Kiev*, 87–88, 39–43 [in Ukrainian].
4. Drovozyuk, S. (2003). Peasant vigilante 1917 - 1930s as a socio-psychological phenomenon (historiographic notes). *Problems of Ukrainian history: facts of judgment, search*, 10, 284–293. [in Ukrainian].

5. Lozovy, V. (2008). Agrarian revolution in the Dnieper Ukraine: the attitude of the peasantry to power in the days of the Central Rada (March 1917 - April 1918). *Kamianets-Podilskyi: PE Moshak MI*, 480. [in Ukrainian].
6. Shcherbatiuk, V. (2010). From social protests to the free-movement movement and mass uprisings: the struggle of peasants of Ukraine in 1917 - 1919 (modern domestic historiography of the problem). *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv: History*, 103, 52–56. [in Ukrainian].
7. Shcherbatiuk, V. (2009). Peasant uprising during the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921 according to the archives of Ukraine. Holodomor 1932 - 1933: preconditions, causes, consequences (In memory of victims of famines 1921 - 1922, 1932 - 1933 , 1946 - 1947 in Ukraine is dedicated). Scientific reading. K.: Kyiv. nat. un-t inside. Affairs, 3-7. [in Ukrainian].
8. Shcherbatiuk, V. (2010). The formation of Free Cossacks in the context of the growth of national consciousness of Ukrainian peasants (summer 1917 - spring 1918): a modern historiography of the problem. *Bulletin of the Cherkasy University. Historical Sciences Series*. Cherkasy, 182, 45– 54. [in Ukrainian].
9. Kornovenko, S. (2017). The subjective component of the agrarian question as one of the preconditions for the Ukrainian Revolution of 1917-1921. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 83-95. [in Ukrainian].
10. Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols. K.: Scientific Thought, 1970–1980. [in Ukrainian].
11. Legal Encyclopedia: 6 vols. (1998). (Ed.)Yu. S. Shemshuchenko. K.: “Ukr. Encycl. [in Ukrainian].
12. Verstyuk, V. (2017). Insurgent movement - a prominent feature of the Ukrainian Revolution. War with the state or the state? *Kharkiv : Globe*, 399. [in Ukrainian].
13. Kutashov, I. (2002). Peasant Movement in Ukraine (March 1917 - April 1918). Abstract of candi-date's thesis. K. [in Ukrainian].
14. Gerasimenko, O. (2007). Peasant Movement on the Left Bank Ukraine (1900 - February 1917). *Candidate's thesis*. Chernihiv, 2007. [in Ukrainian].
15. Mironets, N. (1965). Peasant uprisings in the Podillya in September - October 1917. *Ukrainian Historical Journal*, 2, 72–78. [in Ukrainian].
16. Gerasimenko, O. & Kornovenko, S. (2017)/ Peasant rebel. Peasant Revolution in Ukraine 1902 - 1917. Cherkasy: Chabanenko Yu. A., 204. [in Ukrainian].
17. Egorov, A. (2005). Cadets and the speech of General L. G. Kornilov: debatable problems of historiography. *Questions of history*, 8, 58. [in Russian].
18. Chentsov, V. (2000). Political Repression in Soviet Ukraine in the 1920s. K., 482. [in Ukrainian].
19. Khitrina, N. (2003). Agrarian policy of the Provisional Government in 1917. N. Novgorod: Nizhny Novgorod Humanitarian Center, 260. [in Russian].
20. Kotlyar, Yu. (2005). Regional Aspects of the Peasant Insurgent Movement of the 1920s. Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches, 13, 183–201. [in Ukrainian].
21. DARF, F. 1797, Op. 1, D. 10.
22. October revolution: Memoirs: Kerensky, Milyukov, Krasnov, Denikin, Stankevich, Sokolov, etc. (1926). *Ed. S. A. Alekseev. M. ; L.: State. Publishing House*, 432. [in Russian].
23. Popov, I. (2010). The rebellious movement of peasants in the Chernihiv region during the days of the Directory (December 1918 - January 1919). *Siveryansky chronicle*. 1-2. [in Ukrainian].
24. Verstyuk, V. (1983). Problems of studying revolutionary agrarian transformations in Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*, 10, 136-145. [in Ukrainian].
25. Antonyshyn, A. (2009). Peasant Movement in Podillya (April - November 1918. *History*. Retrieved from: <http://politics.ellib.org.ua/pages -5233.html> [in Ukrainian].
26. Etkina, I. (2018). Peasant uprisings in the Chernihiv province in 1918: causes and orientation. *Siveryansky chronicle*, 1-2, 363–368.

27. Shcherbatiuk, V. (2002). Zvenigorod armed rebellion. *Military history*, 2, 43–53. [in Ukrainian].
28. Mitrofanenko, Yu. (2011). Otaman Region as a Social Phenomenon of the Ukrainian Revolution of the Directory of 1918-1919. *Candidate's thesis*. Dnepropetrovsk. [in Ukrainian].
29. Mikhailuk, O. (2011). Peasant constitution and "social banditry" (1917 - early 1920's). *Gileya*, 44 (2). [in Ukrainian].
30. Shcherbatiuk, V. Contemporary national historiography of the peasant rebel movement under the Central Council and the Hetmanate: regional aspect Retrieved from: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/idp/vystup_shcherbatiuk_summy_18092018.pdf [in Ukrainian].
31. Shcherbatiuk, V (2010). Increase of protest of peasants of Ukraine to the hetman and Bolshevik authorities of 1918 - 1919: modern Ukrainian historiography of the problem. *Bulletin of the Cherkasy University. Series "Historical Sciences"*, 192, 1, 65-71. [in Ukrainian].
32. Reznikov, V. (2016). The peasant rebel movement in Slobozhanshchina (1918 - 1923). *Doctor's thesis*. Kharkiv, 2016. - 237 p. [in Ukrainian].
33. Demartino, A. (2015). Insurgent Movement in the Middle Dnieper Ukraine (1918 - mid-1920s). . *Candidate's thesis*. K. [in Ukrainian].
34. Komovenko, S. (2015). Peasant Revolution of 1917 - 1921: Liquidation of Landownership in Ukraine. *Ukrainian Peasant*, 15, 57. [in Ukrainian].
35. Kotlyar, Y. Regional Aspects of the Peasant Movement of Peasants of the 1920s. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/historye?%21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP-&S21STR=pro_2005_13_183 [in Ukrainian].
36. Lenin, V. (1970). Complete works. M.: From-in the political literature, 43. Retrieved from: <http://uaio.ru/vil/43.htm> [in Russian].
37. Criminal Code of Ukraine, April 05, 2001. *The Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
38. Kotlyar Yu. (2018). Peasant uprisings in Mykolaiv region in 1918 - 1921: preconditions, character, direction. *Local History*, 1, 46 – 55. [in Ukrainian].
39. Verstyuk, V. (1992). Makhnovschyna: peasant rebel movement in Ukraine (1918 - 1921). K.: Sciences. Thought, 368. [in Ukrainian].
40. Chuvakov, O. (2007). The concept of the signs of banditry in the criminal legislation of Ukraine 1917 – 1922. *Bulletin of ONU*, 11, 12, 106 - 108. [in Ukrainian].
41. Maksimov, P. (2016). The politicization of banditry in the Soviet political and legal acts of the period of the civil war (1917 - 1922). *Bulletin of the Volgograd State University. Series "Jurisprudence"*, 3 (32), 162 - 168. [in Russian].
42. Kulhavets, H. (2014). The concept of "political banditry" in the legal acts of the USSR and the USSR (1917 - 1920). *Legal scientific electronic journal*, 6, 20–24. [in Ukrainian].
43. Ganzha, O. (2000). Ukrainian village during the formation of the totalitarian regime (1917-1927). K., 208. [in Ukrainian].
44. Chentsov, V. (2000). Political Repression in Soviet Ukraine in the 1920s. K., 482. [in Ukrainian].
45. Wilkhovik, O. The rebel movement in Ukraine as a result of Bolshevik transformations in the countryside and its impact on peasant society. Retrieved from: http://shron1.chtyvo.org.ua/Vilkhovyk_Olha/Povstanskyi_rukh_v_Ukraini_iak_naslidok_bilshovytskykh_peretvoren_na_seli_ta_ioho_vplyv_na_seliansky.pdf [in Ukrainian].
46. Kompaniec, O. (2017). Kurkulsy banditry vs social banditry: outlines of a new research paradigm in the light of Eric Hobbesbaum's theory. *Ukrainian peasant*, 17, 88–92. [in Ukrainian].
47. Podkur, R. Armed appearance as a radical form of resistance to Soviet power in the USSR in the 1920s - early 1930s. (based on materials of UUC - GPU) Retrieved from: http://shron1.chtyvo.org.ua/Podkur_Roman/Zbroinyi_vystup_iak_radykalna_forma_oporu_radianskii_v_ladi_v_USRR.pdf [in Ukrainian].
48. Ganzha, O. (1992). Peasant Movement in Ukraine in Transition to NEP: Banditry or Insurgency? *Problems of Ukrainian History: Facts, Judgments Search*, 2, 30. [in Ukrainian].
49. Trotsky, V. (2013). Historical and legal aspects of the struggle of the Crimean extraordinary commission against banditry (1920 - 1926). *Forum of Law*, 2, 556–563. [in Ukrainian].
50. Kotsan, I. (2012). Participation of the workers' and peasant militia of Kharkiv region in the fight against banditry in the 1920s. *Law Forum*, 1, 503–509. [in Ukrainian].

Y. Pasichna, Ye. Kyrlyuk, A. Berestovyy

THE SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF THE PEASANTRY DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917-1921: SPEECHES, INSURGENCY OR BANDITRY?

Introduction. Given the role of the peasantry in the revolutionary processes of Ukraine in 1917-1921, there is a scientific need to find out the conceptual and categorical support that is used to refer to peasant activity during the period. The accuracy and precision of the application of concepts and categories is not only a sign of the researcher's professionalism but also a guarantee of an adequate reflection of the historical past, its qualitative interpretation, the validity of theoretical generalizations and judgments.

Purpose. Basing on current studies of the socio-political activity of the peasantry during the Ukrainian Revolution and on the latest assessments of the peasant's historical actions, the authors aim to study the established terminology, to examine the relevance of its application to the designation of events that occurred in history.

Results. During the Ukrainian Revolution, the peasantry was an active participant in the social and political life of the state in the struggle for agrarian change. If in early 1917 the government did not set itself the task of solving the agrarian problems of the village, then after the declaration of the peasantry as a full member of public life, the authorities resorted to various forms and methods not only to solve agrarian problems but also to curb peasant resistance. Political requirements were added to the agrarian demands of the peasantry as early as 1918. Confirmation of the change in the socio-political activity of the peasantry is its slogan: from "Earth and freedom" in 1917 to "Independence of the state" in early 1920. In historiography, the terminology clearly defined to denote such actions of the peasantry: from "speeches" and "riots" in 1917 and the "uprising" in 1918 - 1919 to "banditry" in 1920 - 1921.

Conclusion. According to the results of the study, we offer the following criteria for determining the socio-political activity of the peasantry during the Ukrainian Revolution of 1917-1921: the organization; the intensity of the course; the number of participants; rationality/irrationality of participants' actions; the activity of actions; the focus on solving the problem.

Keywords: agrarian policy, the agrarian question, Ukrainian revolution, uprising, riots, speeches, banditry.

УДК 94(477)«18/...19»:332.2
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-109-114

Н. О. Пасічник

доктор історичних наук, доцент кафедри прикладної
математики, статистики та економіки
Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ П.П. МІГУЛІНА

Незавершеність селянської реформи 1861 р. актуалізувала аграрне питання на межі XIX–XX ст. Професор Харківського університету П.П. Мігулін (1870–1948) детально проаналізував недоліки реформи та розробив комплексну, багатofакторну програму реорганізації аграрної сфери Російської імперії, котра охоплювала фінансово-економічні, політико-правові та соціальні аспекти розв'язання аграрного питання.

Ключові слова: селянська реформа, власність на землю, оренда землі, викупні платежі, іпотечний кредит

Постановка проблеми. Цілісне і об'єктивне відтворення історичного розвитку української держави потребує переосмислення на нових методологічних засадах із урахуванням сучасних соціально-економічних пріоритетів, окремих подій, фактів нашого минулого, а також опрацювання наукової спадщини «забутих» дослідників, чиї розвідки є недостатньо вивченими, проте актуальними на новітньому етапі реформування аграрної сфери. До науковців, які комплексно розглядали соціально-економічні процеси кінця XIX – початку XX ст., а також запропонували заходи реорганізації аграрного сектору Російської імперії, належить професор Харківського та Санкт-Петербурзького університетів Петро Петрович Мігулін (1870–1948). Спадщина професора П.П. Мігуліна є корисною для вивчення й узагальнення з декількох причин. По-перше, на початку XX ст. П.П. Мігулін вважався авторитетним фахівцем із аграрного питання, оскільки був автором низки доповідей і проєктів з цієї проблематики, а також мав досвід практичної діяльності у цій сфері – і як землевласник, член партії октябристів, і як член Ради Головного управління землеустрою та землеробства. По-друге, його аналіз аграрного питання був багатокomпонентним і охоплював фінансово-економічні, політико-правові та соціальні аспекти аграрної політики Російської імперії. По-третє, запропоновані П.П. Мігуліним підходи й рекомендації щодо реформування аграрної сфери носили комплексний характер і стосувалися не лише сільського господарства. По-четверте, розробки П.П. Мігуліна щодо реформування аграрної сфери, котрі не втратили своєї актуальності, можуть стати у нагоді на сучасному етапі реформування відносин власності в аграрному секторі. Крім того, значна кількість наукових і науково-популярних розвідок П.П. Мігуліна може виступати джерельною базою досліджень із економічної історії імперського періоду, оскільки містять унікальні архівні матеріали.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень і публікацій з визначеної тематики виокремимо наукові розвідки, присвячені аналізу різних аспектів аграрного питання в умовах ринково-капіталістичної трансформації у 1861 – 1917 рр.

3-поміж них – праці українських науковців В.А. Смоля, О.П. Реєнта, В.М. Шевченка, де селянська реформа 1861 р. переосмислена на основі нових методологічних засадах [1–4]. У дослідженнях О.М. Дубяньського [5] та А.В. Гаврилова [6] розглянуто основні підходи представників різних верств населення тогочасного російського суспільства щодо аграрного питання як ключової, занадто політизованої проблеми протягом 1861–1917 рр. У статті А.І. Берестового [7] обґрунтовано, що в пореформений період податки з селян залишалися основним джерелом наповнення імперського бюджету, а фінансово-економічні заходи вирішення «селянського питання» (видача позик, допомога селянам у придбанні землі, переселення на нові землі тощо) не призвели до швидких змін у соціально-економічному становищі селянства [7, 32]. З вищевизначених публікацій, наукові розробки П.П. Мігуліна згадуються лише у праці О.М. Дубяньського [5, 23] при розгляді викупних платежів.

В останні десятиліття поживався інтерес до постаті та досліджень П.П. Мігуліна [8–11] у контексті розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти. Опрацюванню наукової спадщини П.П. Мігуліна й визначенню його внеску в розвиток російської економічної думки кінця XIX – початку XX ст. Стосовно дослідження аграрних проблем присвячено дисертацію О.В. Балахоніної [12]. У ній проаналізовано соціально-економічні ідеї П.П. Мігуліна щодо реформування аграрної сфери на засадах соціальної економії. Таким чином, ідеї професора П.П. Мігуліна щодо аграрного питання в Російській імперії є малодослідженими історичною наукою й потребують додаткового вивчення й узагальнення.

Метою статті є аналіз наукових і публіцистичних напрацювань П.П. Мігуліна дожовтневого періоду, присвячених аграрному питанню в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. та визначення авторських підходів щодо вирішення цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. Дослідження професора фінансового права Харківського, а з 1911 р. – Санкт-Петербурзького університету – П.П. Мігуліна стосувалися широкого кола питань соціально-економічної історії та фінансово-економічної політики Російської імперії, основними з яких були: податково-бюджетна, грошово-кредитна політика Російської імперії та реформування аграрної сфери.

Комплексність дослідження селянської реформи. Селянська реформа 1861 р. ліквідувала кріпосницьку залежність селян, але аграрне питання не лише не було розв'язане, а й стало ключовою проблемою протягом тривалого періоду. Аграрне питання мало суспільно-політичне та соціально-економічне значення й набуло широкого обговорення на межі XIX–XX ст. У науковій спадщині П.П. Мігуліна ця проблема виходить далеко за межі розгляду кризи сільського господарства Російської імперії, розуміється як комплексне та багатокomпонентне питання, що охоплює широку проблематику – від конкретних причин аграрної кризи до урядової фінансово-економічної політики загалом. Професор П.П. Мігулін, аналізуючи аграрне питання, розглядає такі його складники: землеволодіння,

землекористування та право власності на землю; економіка аграрного сектору, малоземелля, поширені способи землекористування, порівняно з іншими країнами; організація механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту й страхування посівів; політика індустріалізації та її вплив на сільське господарство; соціально-економічні протиріччя між різними категоріями селян, а також між селянами й іншими соціальними групами населення; проблеми переселення селян; умови експорту сільськогосподарської продукції тощо. Навіть простий перелік основних питань, що виступали об'єктом наукових пошуків професора П.П. Мігуліна з аграрної проблематики періоду адаптації селянського господарства до ринкових умов господарювання, підтверджує системність дослідження ним цієї сфери.

Науковець відзначав, що економічна політика Російської імперії реалізується з ігноруванням інтересів населення, реальних можливостей країни і без розрахунку наслідків прийнятих рішень. Враховуючи цілковиту залежність економіки Російської імперії від продуктів землеробства (насамперед від експорту хліба), П.П. Мігулін критикував політику уряду С.Ю. Вітте, який «підкупався майже суто про розвиток кам'яновугільного і металургійного виробництв, ... але ні своєї уваги, ні приливу капіталів не забезпечив у бік розвитку й поліпшення нашого землеробства, нашої сільськогосподарської промисловості. А тим часом ми тільки й живемо землеробством і тільки сільськогосподарські продукти вивозимо за кордон, сільськогосподарський клас – головний платник податків, він же і головний споживач продуктів обробної промисловості» [13, 300]. Очевидно, що пріоритетною галуззю Російської імперії П.П. Мігулін вважав сільське господарство й саме тому значну увагу в своїй дослідницькій та політичній діяльності приділяв вирішенню аграрного питання. З майже 400 науково-публіцистичних праць П.П. Мігуліна [10, 546] у значній більшості він безпосередньо чи опосередковано приділяв увагу аграрній проблематиці.

Незавершеність селянської реформи. Відправною точкою аграрного питання наприкінці XIX – на початку XX ст. професор П.П. Мігулін вважав недоліки та незавершеність селянської реформи 1861 р., в результаті якої 52 млн. або 77 % населення імперії стали власниками землі [14, 1]. До основних недоліків реформи дослідник насамперед зараховував занижену норму селянських земельних ділянок та затратні для селян викупні операції. На підтвердження ідеї щодо зниження норми земельних наділів наведемо розрахунки професора Ю.Е. Янсона, за якими в середньому наділ кожного селянина повинен бути в 8 десятин для забезпечення беззбитковості господарювання [14, 45], а в результаті реформи 83,6 % селян отримали ділянки меншого розміру [14, 210]. Недостатній розмір земельних ділянок примушував селян орендувати додаткові земельні площі, що призвело до значного зростання орендної плати за землю, котра перевищувала доходність цієї ділянки і врешті-решт – до зростання ціни землі.

Досліджуючи проблему організації механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту, П.П. Мігулін зазначав, що звільнення селян

від кріпосної залежності відбувалося шляхом купівлі ними у власність поміщицьких земель, якими оброчні селяни до цього користувалися. Сприяння уряду імперії полягало у видачі відкупних позик у розмірі близько 80 % (75 % при неповному наділі) оцінки вартості земель, що викупалися. Ці позики селянами мали бути повернуті протягом 49 років викупними платежами в розмірі 6 % з викупних позик. Поміщикам вартість землі компенсувалася відсотковими паперами на всю суму (з відрахуванням їх боргів) займами з кредитних установ [15, 244–246]. Загальна сума викупної операції сягала 1 млрд. рублів. Викуп селянами свої наділів згідно з законом був необов'язковим, а залежав від результатів взаємної домовленості селян із їхніми поміщиками (хоча поміщикам і було надано право вимагати обов'язкового викупу).

Станом на 1878 р. стало зрозумілим, що платежі селян не лише повністю покривали викупні операції, а й значно їх перевищували [15, 429–430], а тому більшості поміщиків було вигідно вимагати викуп. Таким чином, у плануванні механізму викупних платежів під час скасування кріпосного права в імперії наперед була закладена норма, що з селян бралася більше коштів, ніж необхідно було уряду для розрахунку за випущеними з метою викупу борговими зобов'язаннями. Разом із тим уряд у 1862 – 1867 рр. тричі підвищував податкове оподаткування, що давало казні додаткові мільйони рублів. Погіршення економічного становища селян було пов'язано з виплатою викупних платежів, які виникли в результаті проведення аграрної реформи. Викупні платежі перетворилися в головну статтю витрат селянства і становили 75 %, а в деяких губерніях вони доходили і до 90 % від усіх зборів, які стягувалися з сільського населення.

Найбільшою проблемою цих виплат залишалися накопичені недосплати, які уряд час від часу списував [15, 430]. Окрім них селяни змушені були виконувати ще й натуральні повинності, а також вносити мирські й земські збори. З іншого боку, поміщики отримували урядові відсоткові папери, циркуляція яких у фінансовій сфері була заблокована. Це було пов'язано з бажанням уряду не допускати такі папери на біржу, надавши можливість поміщикам витратити надані їм кредитні капітали з користю для землі [15, 250]. Вчений робить висновок, що механізм викупної операції полягав у тому, що уряд надавав кредит селянам, а поміщики, отримуючи замість готівкових коштів урядові відсоткові папери, надавали кредит уряду.

Таким чином, схвально оцінюючи селянську реформу 1861 р., П.П. Мігулін визначив окремі недоліки її проведення. Також увагу науковець приділяв таким проблемам у сільському господарстві пореформеного періоду: а) домінування екстенсивного типу землеробства та незначне поширення сільських промислів; б) високий приріст сільського населення в Російській імперії, що призвів до подрібнення земельних ділянок, зважаючи на нерозробленість спадкового права в нових умовах господарювання; в) аналіз сільськогосподарської общини з економіко-правової точки зору.

Пропозиції щодо вирішення аграрного питання. На початку XX ст. у Російській імперії аграрне питання ґрунтовно досліджувалося [16–19] та жваво дискутувалося. На основі вивчення й узагальнення

наукової спадщини професора П.П. Мігуліна визначимо основні дискусійні підходи щодо вирішення аграрного питання, на яких ґрунтуються авторські підходи, а також систематизуємо заходи, котрі автор вважав необхідними для вирішення гострої аграрної проблеми.

П.П. Мігулін розрізняв декілька основних підходів щодо вирішення цієї проблеми [20]. Прихильники першого підходу, в його інтерпретації, вимагали націоналізації усієї землі шляхом відчуження без винагороди приватних земель у державний фонд для подальшого розподілу земель у користування всім бажаним. Прибічники другого підходу вважали, що аграрної проблеми в Російській імперії не існує й аграрне питання штучно підбурюється революційною пропагандою, тому необхідно зміцнювати право приватної власності на землю, знищувати громадське землеволодіння та вдосконалювати прийом господарювання.

Вважаємо за необхідне уточнити, що П.П. Мігулін не вважав громаду анахронізмом, котра гальмує розвиток селянського господарювання на товарно-грошових засадах, а розглядав її як інститут вигідний для держави з позицій фіску. Критикував П.П. Мігулін і проект вирішення аграрного питання, запропонований конституційно-демократичною партією Думи [21], що передбачав утворення державного земельного фонду шляхом викупу приватних (неселянських) земель за ціною нижче ринкової, а потім надання цієї землі в довгострокову оренду [20, VI]. П.П. Мігулін зазначав, що цими заходами аграрне питання вирішити неможливо. Його вирішення має ґрунтуватися на таких принципах: 1) приватна власність – це основа економічного ладу й вона є недоторканою; 2) розподіл земельної власності відбувається завдяки економічним механізмам впливу (ефективна фінансова політика, оподаткування земельної ренти, земельного доходу, монопольного прибутку, спадщини тощо) [20, VII–VIII]. Необхідними правовими умовами вирішення аграрного питання дослідник вважав урегулювання земельного законодавства, орендних відносин, наслідування, переселенців та ін. [22, 23–26].

Опрацювання та узагальнення більш ніж 40 науково-публіцистичних праць П.П. Мігуліна [20–37] дозволило нам систематизувати основні заходи аграрної програми та зробити висновок, що вона була комплексною та багатofакторною. Ця програма охоплювала різноманітні соціально-економічні та правові заходи:

- врегулювання земельного законодавства та спадкового права;
- збереження приватної власності на землю; ревізія всієї наявної в імперії землі, що придатна для ведення сільського господарства та збільшення площі оброблюваних земель;
- стимулювання індивідуально-сімейного землеволодіння в сільському господарстві з метою підвищення ефективності його функціонування;
- запровадження обов'язкового страхування посівів від неврожаю;
- інтенсифікація сільськогосподарської діяльності шляхом покращення культури землеробства (меліорація, зрошення та осушення територій);
- реформування селянського та дворянського банків та заснування центрального земського

сільськогосподарського банку для надання землеробам довгострокових та короткострокових кредитів;

- створення сприятливих умов експорту сільськогосподарської продукції; організація переселення селян на малозаселені території;
- розробка системи оподаткування на основі соціальних принципів із метою зниження податкового тиску на малозабезпечених селян.

Реалізація всіх вище перелічених заходів вибудовується на науково обґрунтованій фінансовій політиці держави.

Висновки. Професор П.П. Мігулін був авторитетним фахівцем із аграрного питання, автором багатьох доповідей і проектів із цієї проблематики, а також мав досвід практичної та політико-правової діяльності у цій сфері. Сільське господарство вважав пріоритетною галуззю Російської імперії й тому значну увагу в свої дослідницькій та політичній діяльності приділяв вирішенню аграрного питання. Витоки цього питання, на думку вченого, криються у незавершеності та проблемах селянської реформи 1861 р. Опрацювання та узагальнення науково-публіцистичних праць П.П. Мігуліна дозволило систематизувати основні заходи розробленої ним аграрної програми та зробити висновок, що вона була комплексною та багатofакторною.

Список використаної літератури та джерел:

1. Рєсєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права 1861 р. / О.П. Рєсєнт // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 34–51.
2. Смолий В.А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення. / В.А. Смолий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XVIII. – С. 4–6.
3. Шевченко В.М. Реформи 1860–1890 рр. у Російській імперії: сучасне трактування. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 117–123.
4. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В. М. Шевченко. – К., 2008. – 96 с.
5. Дубянский А.Н. Русские экономисты конца XIX – начала XX в. о влиянии крестьянской реформы 1861 г. на развитие сельского хозяйства России. / А.Н. Дубянский // Вестник СПбГУ. – Сер. 5. – 2011. – Вып 2. – С. 18–27.
6. Гаврилов А.В. Аграрный вопрос в зеркале дискуссий в дореволюционной историографии. / А.В. Гаврилов // Самарский научный вестник. – 2018. – Т. 7. – № 1 (22). – С. 225–233.
7. Берестовий А.І. Реформування системи прямого оподаткування українського селянства Російської імперії в останній третині XIX – на початку XX ст. / А.І. Берестовий // Український селянин. – 2015. – Випуск 15. – С. 30–33.
8. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
9. Дмитриев А. Л. Петр Петрович Мигулин / А. Л. Дмитриев // Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет. – М.: Проспект, 2015. – С. 334–345.
10. Лушников М.В. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография / М. В. Лушников, А. М. Лушников. – Ярославль: ЯрГУ, 2013. – 640 с.
11. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття / Н. О. Пасічник. – Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. – 434 с.
12. Балахонова Е.В. Экономические воззрения

- П.П. Мигулина: автореф. дис...канд. эк. наук: 08.00.01 – экономическая теория / Е. В. Балахонова. – СПб., 2002. – 14 с.
13. Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902) / П. П. Мигулин. – Харьков, 1902. – 336 с.
14. Янсон Ю. Э Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Ю. Э. Янсон. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1877. – 160 с.
15. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора / П. П. Мигулин. – Харьков, 1899. – Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. – 606 с.
16. Евреинов Г.А. Крестьянский вопрос в его современной постановке / Г. А. Евреинов. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1904. – 131 с.
17. Каблуков Н.А. Об условиях развития крестьянского хозяйства в России / Н. А. Каблуков. – М. Изд-во: Нобель Пресс, 1908. – 422 с.
18. Мануилов А.А. Поземельный вопрос в России. Малоземелье, дополнительный надел и аренда / А. А. Мануилов. – М.: Тип. О.Л. Сомовой, 1905. – 106 с.
19. Пестржецкий Д.И. Опыт аграрной программы / Д. И. Пестржецкий. – СПб.: Типография В. Киришаба, 1906. – 156 с.
20. Мигулин П.П. Аграрный вопрос / П. П. Мигулин. – Харьков: Тип. «Печ. Дело» кн. К.Н.Гагарина, 1906. – 172 с.
21. Мигулин П.П. Аграрный проект трудовой группы / П. П. Мигулин // Слово. – 1906. – 23 июня. – № 495. – С. 2.
22. Мигулин П.П. Возрождение России. Экономические этюды и новые проекты / П. П. Мигулин. – Харьков, 1910. – 500 с.
23. Мигулин П.П. Аграрная реформа / П. П. Мигулин // Слово. – 1906. – 2 июня. – № 479. – С. 2.
24. Мигулин П.П. Борьба с голодом и страхование от неурожая / П. П. Мигулин // Голос Земли. – 1912. – 10 января. – № 1. – С. 4.
25. Мигулин П.П. Всероссийский хлебный и мукомольный банк / П. П. Мигулин // Экономист России. – 1909. – № 41. – С. 1–3.
26. Мигулин П.П. Выкупные платежи / П. П. Мигулин. – Харьков: Тип. «Печ. Дело» кн. К.Н. Гагарина, 1904.
27. Мигулин П.П. К вопросу о земельном устройстве крестьян: Доклад, чит. на съезде делегатов «Союза 17 октября» в аграрной секции 9 октября 1906 г. / П. П. Мигулин. – М.: Типо-лит. торг. д. Е. Кудипова и А. Лезина, 1906. – 16 с.
28. Мигулин П.П. Как бороться с голодом? (К вопросу о страховании урожая) / П. П. Мигулин // Экономист России. – 1911. – № 45. – С. 3–6.
29. Мигулин П.П. Настоящее и будущее русских финансов / П. П. Мигулин. – Харьков, 1907. – 389 с.
30. Мигулин П.П. Неурожай и страхование посевов. // Новый экономист / П. П. Мигулин. – 1914. – №27–28. – С. 1–3.
31. Мигулин П.П. Основной вопрос нашего сельского хозяйства. // Экономист России / П. П. Мигулин. – 1909. – № 23. – С. 2–4.
32. Мигулин П.П. Почему для организации хлебной торговли нужен специальный банк? / П. П. Мигулин // Экономист России. – 1909. – № 37. – С. 1–4.
33. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И.А. Вышнеградского 1887–1892. / П. П. Мигулин – Харьков, 1900. – 576 с.
34. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего / П. П. Мигулин. – Харьков: Типолитограф. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1902. – Вып. 2. Реформа денежного обращения 1896–1898 гг. и связанные с ней кредитные операции – 330 с.
35. Мигулин П.П. Хлебная монополия / П. П. Мигулин // Экономист России. – 1912. – № 19–20. – С. 1–3.
36. Мигулин П.П. Хлебный банк / П. П. Мигулин // Экономист России. – 1911. – № 23. – С. 2–3.
37. Мигулин П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912) / П. П. Мигулин. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1913. – 234 с.

References:

1. Reient, O.P. (2011). *Do problemy skasuvannia kriposnogo prava 1861 r. [The problem of abolition of serfdom in 1861]*. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal). 1. 34–51 [in Ukrainian].
2. Smolii, V.A. (2011). *Velyka reforma 1861 r.: suchasne bachennia. [The Great Reform of 1861: A Modern Vision.]*. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Problems of the History of Ukraine of the XIX – early XX centuries). Kyiv. Issue XVIII. 4–6 [in Ukrainian].
3. Shevchenko, V.M. (2013). *Reformy 1860–1890 rr. u Rosiiskii imperii: suchasne traktuvannia [The reforms of the 1860-1890's in the Russian Empire: a modern interpretation]*. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Magazine). 5. 117–123 [in Ukrainian].
4. Shevchenko, V.M. (2008). *Skasuvannia kriposnogo prava u 1861 rotsi: sproba netradytsiinoho analizu [The annulment of serfdom in 1861: an attempt of non-traditional analysis]*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Dubyanskiy, A.N. (2011). *Russkie ekonomisty kontsa XIX – nachala XX v. o vliyanii krest'yanskoy reformy 1861 g. na razvitie sel'skogo khozyaystva Rossii [The Russian economists of the late nineteenth and early twentieth centuries on the impact of the peasant reform of 1861 on the development of agriculture in Russia]*. Vestnik SPbGU (Bulletin of St. Petersburg State University). Ser. 5. 2. 18–27 [in Russian].
6. Gavrilo, A.V. (2018). *Agrarnyy vopros v zerkale diskussiy v dorevolutsionnoy istoriografii [The agrarian question in the mirror of discussions of pre-revolutionary historiography]*. Samarskiy nauchnyy vestnik (Samara Scientific News). 7. 1 (22). 225–233 [in Russian].
7. Berestoviy, A.I. (2015). *Reformuvannia systemy priamoho opodatkovannia ukrainskoho selianstva Rosiiskoi imperii v ostanii tretyi XIX – na pochatku XX st. [The reform of the system of direct taxation of the Ukrainian peasantry in the Russian Empire in the last third of the nineteenth and early twentieth centuries]*. Ukrainskyi selianyn (Ukrainian peasant). 15. S. 30–33 [in Ukrainian].
8. Orlyk, V.M. (2007). *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period: Monohrafiia [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period: Monograph]*. Kirovohrad: Imeks-LTD [in Ukrainian].
9. Dmitriev, A. L. (2015). *Petr Petrovich Migulin [Petr Petrovich Migulin]*. Ocherki po istorii finansovoy nauki: Sankt-Peterburgskiy universitet – The essays on the History of Fiscal Science: St. Petersburg State University. Moskva: Prospekt, 334–345 [in Russian].
10. Lushnikova, M. V., Lushnikov, A. M. (2013). *Rossiyskaya shkola finansovogo prava: portrety na fone vremeni: monografiya [The Russian school of Financial Law: the portraits on the background of time: a monograph]*. Yaroslavl: YarGU [in Russian].
11. Pasichnyk, N. O. (2018). *Finanova i finansovo-pravova nauka i osvita v Naddniprianskii Ukraini v XIX – na pochatku XX stolittia [monohrafiia] [Financial and legal science and education in the Dnieper Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries [monograph]]*. Kropyvnytskyi: Vydavnytstvo «Kod» [in Ukrainian].
12. Balakhonova, E. V. (2002). *Ekonomicheskie vozzreniya P. P. Migulina. Avtoref. dis...kand. ek. nauk: 08.00.01 – ekonomicheskaya teoriya [The Economic Views of P. P. Migulin. An abstract of thesis of the candidate of sciences: 08.00.01 – economic theory]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
13. Migulin, P. P. (1902). *Reforma denezhnogo obrashcheniya v Rossii i promyshlennyi krizis (1893–1902) [The reform of*

the monetary circulation in Russia and the industrial crisis (1893–1902)]. Kharkov [in Russian].

14. Yanson, Yu. E. (1877). *Opyt statisticheskogo issledovaniya o krest'yanskikh nadelakh i platezhakh* [The experience of a statistical study of peasant holdings and payments]. Sankt-Peterburg: Tip. M. Stasyulevicha (Typ. of M. Stasyulevich) [in Russian].

15. Migulin, P. P. (1899). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1906). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. I. Epokha 1769–1886 gg* [The Russian state credit (1769–1906). The Experience of a historical critical review. Volume I. An Era of 1769–1886]. Kharkov [in Russian].

16. Evreinov, G. A. (1904). *Krest'yanskiy vopros v ego sovremennoy postanovke* [The peasant question in its modern formulation]. Sankt-Peterburg: Type. t-va «Obschestvennaya polza» (Public benefit). [in Russian].

17. Kablukov, N. A. (1908). *Ob usloviyakh razvitiya krest'yanskogo khozyaystva v Rossii* [On the conditions of peasant farming development in Russia]. Moskva: Izd-vo: Nobel' Press (Publishing house: Nobel Press) [in Russian].

18. Manuilov, A. A. (1905). *Pozemel'nyy vopros v Rossii. Malozemel'ye, dopolnitel'nyy nadel i аренда* [The land issue in Russia. The lack of land, additional plot and rent]. Moskva: Tip. O. L. Somovoy (Typography of O. L. Somova) [in Russian].

19. Pestrzhetskiy, D. I. (1906). *Opyt agrarnoy programmy* [The experience of the agrarian program]. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Kirshbauma (Printing house of V. Kirshbaum) [in Russian].

20. Migulin, P. P. (1906). *Agrarnyy vopros* [The agrarian question]. Kharkov: Typography «Pechatnoe delo» (Printed matter) of K. N. Gagarin [in Russian].

21. Migulin, P. P. (1906). *Agrarnyy proekt trudovoy gruppy* [The agricultural project of the working group]. Slovo (Word), 23 iyunya, 495, 2 [in Russian].

22. Migulin, P. P. (1910). *Vozrozhdenie Rossii* [The revival of Russia]. Ekonomicheskie etyudy i novye proekty (The economic studies and new projects). Kharkov [in Russian].

23. Migulin, P. P. (1906). *Agrarnaya reforma* [An agrarian reform]. Slovo (Word), 2 iyunya, 479, 2 [in Russian].

24. Migulin, P. P. (1912). *Bor'ba s golodom i strakhovanie ot neurozhaev* [Fighting hunger and crop failure insurance]. Golos Zemli (The Voice of the Earth), 10 yanvarya, 1 [in Russian].

25. Migulin, P. P. (1909). *Vserossiyskiy khlebnyy i mukomol'nyy bank* [All-Russian Bread and Milling Bank]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 41, 1–3 [in Russian].

26. Migulin, P. P. (1904). *Vykupnye platezhi* [Redemption payments]. Kharkov: Typography «Pechatnoe delo» (Printed matter) of K. N. Gagarin [in Russian].

27. Migulin, P. P. (1906). *K voprosu o zemel'nom ustroystve krest'yan: Doklad, chit. na s"ezde delegatov «Soyuza 17 oktyabrya» v agrarnoy seksii 9 oktyabrya 1906 g.* [To the question of the land system of the peasants: Report read at the congress of the delegates of the Union of October 17 in the agrarian section on October 9, 1906]. Moskva: Typolithography trading house of E. Kudipov and A. Lezin [in Russian].

28. Migulin, P. P. (1911). *Kak borot'sya s golodom? (K voprosu o strakhovanii urozhayev)* [How to deal with hunger? (On the issue of crop insurance)]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 45, 3–6 [in Russian].

29. Migulin, P. P. (1907). *Nastoyashchee i budushchee russkikh finansov* [The present and the future of the Russian finances]. Kharkov [in Russian].

30. Migulin, P. P. (1914). *Neurozhay i strakhovanie posevov* [Poor harvest and crop insurance]. Novyy ekonomist (New Economist), 27–28, 1–3 [in Russian].

31. Migulin, P. P. (1909). *Osnovnyy vopros nashego sel'skogo khozyaystva* [The main issue of our agriculture]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 23, 2–4 [in Russian].

32. Migulin, P. P. (1909). *Pochemu dlya organizatsii khlebnoy trgovli nuzhen spetsial'nyy bank?* [Why do we need a special

bank for the organization of the grain trade?]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 37, 1–4 [in Russian].

33. Migulin, P. P. (1900). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1906). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. II. Ministerstvo I. A. Vyshnegradskogo 1887–1892* [Russian state credit (1769–1906). The Experience of a historical critical review. Volume II. The Ministry of I. A. Vyshnegradsky 1887–1892]. Kharkov [in Russian].

34. Migulin, P. P. (1902). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1899). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora. T. III. Ministerstvo S. Yu. Vitte i zadachi budushchego. Vyp. 2. Reforma denezhnogo obrashcheniya 1896–1898 gg. i svyazannye s nej kreditnye operatsii* [Russian state credit (1769–1899). An experience of a historical critical review. Volume III. The Ministry S. Yu. Witte and the challenges of the future. Issue 2. The reform of monetary circulation in 1896–1898 and related credit operations]. Kharkov: Tipolitogr. «Pechatnoe delo» kn. K. N. Gagarina [in Russian].

35. Migulin, P. P. (1912). *Khlebnaya monopoliya* [Monopoly on bread]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 19–20, 1–3 [in Russian].

36. Migulin, P. P. (1911). *Khlebnyy bank* [Bread Bank]. Ekonomist Rossii (Economist of Russia), 23, 2–3 [in Russian].

37. Migulin, P. P. (1913). *Ekonomicheskiy rost russkogo gosudarstva za 300 let (1613–1912)* [The economic growth of the Russian state over 300 years (1613–1912)]. Moskva: Typography of I. D. Sytin [in Russian].

N. Pasichnyk

AGRARIAN ISSUE IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF P. P. MIGULIN

Introduction. The incompleteness of the peasant reform of the 1861 actualized the agrarian question on the verge of the nineteenth and twentieth centuries. A Professor of the Kharkiv University P. P. Migulin (1870–1948) was a respected expert on the agrarian question, the author of many papers and projects on the subject and had an experience of practical, political and legal activities in this field. He considered agriculture as a priority branch of the Russian Empire and therefore paid considerable attention to its agrarian question in his research and political activities. The author's analysis of the agrarian question was multicomponent and covered the financial, economic, political, legal and social aspects of the agrarian policy of the Russian Empire. The approaches and recommendations for reforming the agrarian sphere suggested by P. P. Migulin are still relevant and can be used at the present stage of reforming property relations in the agrarian sector.

Purpose. The purpose of the article is to analyze the scientific and journalistic developments of P. P. Migulin during the pre-October period, dedicated to the agrarian question of the Russian empire in the late nineteenth and early twentieth centuries and to determinate the author's approaches of solving the agrarian problem.

Methods. In order to achieve a certain goal, in addition to the methods specific to the study of socio-economic history, special methods have been used, which are common in historical and economic research – the organizational approach and process analysis of the economy of the Russian Empire.

Results. While approving the peasant reform of 1861, P. P. Migulin defines the following main disadvantages of its implementation: undeveloped hereditary law in the new conditions of management; the size of land plots is not sufficient for sowing agriculture; excessive interest

rate on redemption transactions; high land rents and so on. Also, the scientist paid a certain attention to the following problems in agriculture of the post-reform period: a) the domination of an extensive type of agriculture and the insignificant spread of rural crafts; b) high growth of the rural population in the Russian Empire, that led to the grinding of the land due to the undeveloped hereditary law in the new economic conditions; c) analysis of the agricultural community from the economic and legal point of view; d) significant tax pressure on the peasants.

Conclusion. The agrarian issues are analyzed in more than 40 publications by the researcher. Processing and synthesising of scientific and journalistic works of P.P. Migulin allowed us to systematize the main activities of the agrarian program and conclude that it was complex and multifactorial. This program covered a variety of socio-economic and legal measures, namely: land law and inheritance law regulation; the preservation of private ownership of land; the revision of all available land in the empire suitable for agriculture and increasing the area of cultivated land; the stimulation of individual-family land tenure in agriculture in order to increase the efficiency of its functioning; introduction of compulsory crop insurance from crop failure; intensification of agricultural activity through improvement of farming conditions (reclamation, irrigation and drainage of territories); the reform of peasant and noble banks and the establishment of a central agricultural farm bank to provide long-term and short-term loans to landowners; the creation of the favorable conditions for the export of agricultural products; the organization of the resettlement of peasants to the less populated areas.

The implementation of the above measures is based on a scientifically sound financial policy of the state.

Key words: peasant reform, land ownership, land lease, redemption payments, mortgage loan, taxation.

УДК 477.4(058.244)«19–20»

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-114-119

Я. Л. Платмір

*аспірант кафедри історії України Черкаського
національного університету імені Богдана
Хмельницького*

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У РЕЦЕПЦІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

У статті проаналізовано складний процес формування нових (модерних) поглядів наддніпрянської інтелігенції стосовно селянських проблем на перетині ХІХ – ХХ ст. Вивчено запропоновані наддніпрянською інтелігенцією можливі шляхи їхнього вирішення. Серед іншого, визначено чіткі позиції інтелектуальних кіл щодо розуміння селянами важливості просвіти.

Ключові слова: інтелігенція, селянство, село, мова, просвіта, школа, Державна Дума.

Постановка проблеми. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українська інтелігенція вже становила окремий прошарок населення, котрий мав власне бачення суспільно-політичних процесів. З-поміж інших завдань, які ці інтелектуали ставили перед собою, було створення партійних осередків,

продукування української національної ідеї, осмислення значення селянства в процесах затребуваного часом націотворення.

До складу інтелігенції прийнято було зараховувати людей, зайнятих кваліфікованою розумовою працею, насамперед у сфері управління, матеріального виробництва, освіти, науки, культури. Також до неї належали вчителі та студентство. Представники цих професійних груп «займалися інтелектуальною діяльністю» навіть «без спеціальної освіти» [1, 4].

Згідно з першим Всеросійським переписом 1897 р., чисельність інтелігенції в Наддніпрянській Україні дорівнювало 125,8 тис. осіб. Щодо загальної кількості населення, це становило приблизно 0,5 % [1, 15]. Власне цей прошарок і мав творити нову, модерну візію багатомільйонного селянського загалу.

Формулюючи проблему дослідження, звертаємо увагу передусім на розуміння інтелігенцією соціально структурованого суспільства, селянського світу як такого, насамперед намагання з'ясувати й вказати можливі шляхи вирішення проблем самоідентифікації та освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До новітніх публікацій, дотичних до нашої теми, передусім належать праці черкаських істориків – В. Босчка, В. Лазуренка, В. Масненко, А. Морозова, С. Корновенка, Ю. Присяжнюка, Р. Орищенко, І. Фаренія. Інноваційними є також розвідки Г. Капустян, А. Киридон, О. Михайлюка, В. Нечитайла, І. Петренко, опрацьовані автором під час підготовки статті. Сукупно вони створюють широкую панораму дослідження селянської проблематики, яка охоплює різні сторони життя сільської людності другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Використовуючи отримані результати цих студій, прагнутимемо зосередити увагу на інтелектуальній минушині, оскільки вона, по-перше, менше з'ясована, порівняно з іншими аспектами, по-друге, її залучення покликане творити досконаліші синтези українського культурного та громадсько-політичного життя означеного періоду історії.

Мета статті полягає в дослідженні рецепції Наддніпрянською інтелігенцією українського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У «Листах з України Наддніпрянської», написаних в останнє десятиліття ХІХ ст., Б. Грінченко досить чітко окреслив своє бачення соціальної структури суспільства, якою вона сформувалася на теренах власне підросійської України: «Сумно, сумно стане тому, хто подивиться тепер по нашій Україні! Вся країна розбилася на два виразні табори – панів та мужиків, інтелігенцію та народ. Першими іменами звуть ці табори мужики, а другими – пани. Розрізнило їх багато речей: і соціальні обставини, і економічні, і просвітні. І правами, і заможністю, і просвітою (здебільшого позверховою) відрізнився пан од мужика. Та додається ще одна річ, і ся річ розрізняє їх украй: пан зрікся своєї національності» [2, 34]. Як бачимо, відомий громадсько-політичний діяч, який вважав себе учнем М. Драгоманова, звернув увагу на глибоку прірву між двома соціальними станами. Характеризуючи сільське життя, він наголошував на тому, що селянство «не має часу на роздуми над національним

питанням» у зв'язку з постійною, «щоденною борнею за шматок хліба» [2, 34].

Б. Грінченко спробував оцінити селянство кризь призму основних тенденцій розвитку українського суспільства кінця XIX ст., як він сам його розумів. Серед іншого зазначив, що нібито відсутність знань з історії та, звідси ж, неспроможність до національної самоідентифікації призводила до того, що селяни плутаються та називають себе «мужиками, хахлами» [1, 34]. Апелюючи до цих визначень, Б. Грінченко вказував на необізнаність сільських людей у тому, що на той час уже існували нації та вкрай важливо, якою мовою кожна з них говорила, та які вірування сповідувала. По суті йшлося про національну ідентифікацію населення, хоча й Б. Грінченко міркував приманними його часу науковими дефініціями.

Отже, ця необізнаність селян призводила їх до міркувань, що «пани і люди» робили (працювали), одягалися та розмовляли по-різному. Десь у цьому приховувалися джерела зневаги селянства до поміщицтва і навіть заздрість. Розумову діяльність селяни не вважали за власне роботу, тому, на їхні стійкі переконання, «пани мало що роблять» [2, 34]. Але жити по-панському також хотілося. Отже, селяни «скидали свою одягу й брали начебто панську; кидали свою мову і балакали начебто по-панському...» [2, 34]. Що з цього виходило? «Те, що мужик переймав у пана (звісно, скільки міг і розумів) позверховність, і, звісно, вкупі з нею і такі гарні речі, як розпуста і т. ін. А проте, власне, і не в панів він се переймав: до пана все ж через лад високо задля нього. Тим переймання йшло від лакеїв і куховарок. З'являвся цілий суспільний шар: перевертні» [2, 34].

Б. Грінченко також констатував, що незначна частка селян цікавилася історією, але це, знову ж таки, радше винятки. Констатуючи цей факт, він вбачав суть проблеми в небажанні інтелігенції займатися просвітою селянства: «писати книги з історії, облаштовувати бібліотеки і т. д.» [2, 34].

Отже, цілком зрозуміло, що Б. Грінченко переймався передусім назрілою, як йому здавалося, проблемою поширення просвіти. У цьому він бачив коріння нібито повсюдній практиці переймання селянством панських звичок, мови, намагання бути схожими на поміщиків у всьому. Такий снобізм не найкращим чином позначався на сільських людях. Сучасники могли спостерігати і перекирчування власної мови, і незнання історії власного роду/народу, і проблеми з самоідентифікацією, що давало проросійськи налаштованій інтелігенції, різній провладній публіці (на кшталт кореспондентів чорносотенних газет) підстави стверджувати про «темний народ малоросів» [2, 34].

Репрезентуючи візію українського селянства кінця XIX – початку XX ст. у світоглядних конструктах наддніпрянської інтелігенції, розширимо їх поглядами Х. Алчевської. Христина Олексіївна Алчевська (1882–1931) – українська письменниця, драматург, поетеса, педагог, котра належала до славетної родини Алчевських (донька Христини та Олексія Алчевських). Її стаття «Мужицька дитина Василь Стефаник» досить чітко окреслює рецепції самої авторки.

Х. Алчевська розмірковувала в притаманному для її доби стилі. Насамперед привертає увагу, що поняття «народ» вона вживала синонімічно «селяни» [3, 381]. Посднуючи романтичні та модерні стилі,

наголошувала: «Всякий освічений народ уміє шанувати тих своїх добрих синів, що вносять у темну юрбу людську світло науки чи знаття... І чим темніший народ, тим гірше вміє він дізнаватися, хто його кривдить і що йому шкодить, і блукає він, мов сліпий у лісі напонамки. Так і наші темні селянські громади частенько не знають, хто їм може принести користь, хто їм стане у пригоді, хто про них може колись піклуватися у Державній Думі, а то ще й перед усім світом виступить та розкаже про те лихо, що народові заподіявалось» [3, 381].

Така розлогі цитування виправдане змістом і контекстом запропонованих авторкою міркувань. У них репрезентовано обидві сторони великого заочного діалогу – селян й інтелігентів. Ведучи мову за пошанування, письменниця мала на увазі ту форму вдячності, на яку спроможний був сільський люд. Зазвичай це емоційна та значною мірою міфологізована оцінка. Крім того, Х. Алчевська розкрила проблему політичної культури селянства. Зокрема зазначила, що ця культура не спроможна адекватно суспільним реаліям реагувати на історичний перебіг подій, а вряди-годи й на повсякденні обставини. Така обставина свідчила про притаманне окремим представникам інтелектуальних кіл об'єктивне (такого, що відповідало дійсності) схоплення суспільних явищ. Чи не найбільшою проблемою вона вважала неспроможність селян (через власну неосвіченість, що, безперечно, було очевидним спрощенням складної проблеми) визначатися зі своїми оборонцями з середовища інтелігенції.

Розуміючи значну роль інтелектуальних кіл у формуванні нової (модерної) свідомості селян, Х. Алчевська радила здобувати освіту колективно, усією громадою. Вбачаючи в громаді велику рушійну силу, вона стверджувала, що в такий спосіб порівняно легше «поставити в селі школу, ніж кожному окремому громадянину дбати про те, щоб своїх дітей навчити грамоті без помочі громадянської» [3, 381]. Х. Алчевська робила вмотивовані висновки про те, що зазвичай люди (селяни) лишалися пасивними в громадському житті. Приміром, коли потрібно було йти на волосний сход, то вони цього не робили, а продовжували «господарювати на своєму ґрунті, а про громадянські справи не дбали» [3, 382]. Такою ж мірою скептично письменниця оцінювала небажання селян займатися «навчанням власних дітей та особистою просвітою» [3, 382].

У пошуках досконаліших синтезів цієї проблематики, звернемо увагу на думку визнаного громадсько-політичного діяча, всесвітньо відомого історика М. Грушевського. У своїй книзі «Про українську мову і українську школу» він зробив аналіз розвитку освіти кризь призму історії, зауваживши принагідно, що за часів гетьмана Б. Хмельницького про просвіту населення, зокрема й селянства, дбали краще, ніж наприкінці XIX – початку XX ст.: «Наш край, наш народ зостався трохи не з тим, що був, або й ще назад пішов. Зостався темним гречкосієм, наймитом чорноробочим. Таке з ним зробила панщина, наново на нього накинена» [4, 24].

Також М. Грушевський наголошував на тому, що імперська влада не давала вільно думати, а все мало робитися лише після наказу тих же можновладців. Звідси й невелика кількість шкіл, де викладання велось

російською мовою, яку селяни не розуміли. Українську ж мову привчали «гидувати, мовляв – се мова мужицька, до науки не здатна». Це призводило до того, що «народ стемнів, збіднів, самий останній став, хоч не обидила його природа, ані розумом, ані понятєм» [4, 24]. Отже, вказуючи на недостатній рівень освіти та нехтування владою українськомовного режиму навчання, М. Грушевський вбачав у селянстві великий потенціал, водночас був стурбований причинами, котрі унеможливлювали його реалізацію.

М. Грушевський подав досить цікавий сюжет про події в с. Теслугові Дубенського повіту, що на Волині: «Селяне на волостному сході постановили просити, щоб у їх волости замість теперішніх церковних шкіл відкрили школи з українською мовою, де б дітей учили по українському. Потім і на повітовому з'їзді в Дубні се ж бажання своє чи прошенне теслугівські селяне поновили» [3, 29]. Розмірковуючи над цим епізодом, історик зазначав, що він не особливий, а тому не повинен викликати якого-небудь здивування. Справа в тому, що на той час селяни чи не повсюдно вже розуміли важливість навчання українською мовою, як і просвітне значення україномовної книги. Але «начальство їх про те не питало, а вони мовчали, самі не казали, чого хотіли, чого їм треба, щоб вийти з теперішньої темноти та злиднів» [4, 29]. «А ріжні люді́ тому й раді. Як тільки мова заходила про те, щоб селянам дати школу українську, зараз вони в одну душу заводили: «селяне», кажуть, «мовчать»; «селяне того не просять»; «селяне з руської школи і науки вдоволені, української не хочуть» [4, 30]. З вищесказаного можна зробити висновки: на думку М. Грушевського селянство розуміло значення української мови та школи, бажало їх мати, але не було спроможним відстояти свої уподобання публічно, контактуючи задля цього з владою. Власне тому тривав процес зросійщення, який загострював відносини на селі.

Події в Дубенському повіті на Волині були справді визначними на той час, що підтверджують матеріали, опубліковані в газеті «Рада» (№19, 1910 р.) під назвою «Вони не просять?» Дописувач часопису зазначав, що повіт був осередком чорносотенної пропаганди Почаївських ченців, але, попри це, «в селян прокинулося почуття національної самосвідомості» [5, 1]. У статті увагу акцентовано на тому, що дебати стосовно української мови в судах, школах та інших інстанціях і закладах нічим не закінчувалися, окрім насмішок і злостивих випадів депутатів-реакціонерів. Послугуючись фразою «вони не просять», вороже налаштовані депутати запевняли, що «народу» не треба національної свідомості, що він сам цурався своєї мови, аби «прилучитись до єдиної «русской» парости» [5, 1].

Селянські постанови, які ми простежили в Дубенському повіті, не були рідкістю. Небайдужість до громадських справ поволі поширювалася селами, дедалі більше людей розуміло їхнє значення.

Більшість представників інтелігенції продовжувала ідеалізувати селянство, щоправда, притаманні 60–80-м рр. XIX ст. традиції народолюбства переживали кризу. Саме про таке явище писав Г. Коваленко-Коломацький (1864–1938) – український письменник, журналіст та громадський діяч. У своєму творі «Ідеаліст» він розкрив суть цього процесу, котрий досить часто «був надмірним і мало чим

виправданим». На прикладі такого собі пана Суниці автор показав, що той «за походженням був простим селянином, але обставини життя та самоосвіта зробили з його інтелігента-городянина; та не вважаючи на те, він ціле життя зостався щирим до народа, він любив його, любив свою вітчину; хоча любов та була цілком плятонічна, вона ні в чім не виявлялась опріч слів. На жаль та гризоту своєї дружини, Марії Степанівни, Суниця часто-густо ідеалізував селян; факти з життя не раз доводили йому щось иньше» [6, 212]. Тож, хоч його позиція і шкодила йому та його дружині, він залишався вірним своїм засадам. Раз у раз виходило так, що пан Суниця приносив з базару то «воночух крашанок, що продасть йому селянка за «свѣжі, свѣжі, як кришталь», то купить молока скислого, або ж принесе ковбасу таку, що її тільки собаці викинути». Такі походи на базар, в розумінні пана, були для «єднання з народом» [6, 213]. Згодом, почавши помічати негарні вчинки з боку селян, Суниця виправдовував їх, вказуючи на те, що це шкідливий вплив міста на село. На його думку, селяни, брали поганий приклад у містян – звідси й шахрайства на ринку! А винив він у цьому «псевдокультуру». Прикро йому було від того, що селянство деморалізується, переймає від містян усілякі шахрайства, а також губить свої «добрі національні прикмети». Споглядав він також і те, що «щира інтелігенція, бачучи ту деморалізацію, байдуже відносилася до того явища, не дбала про те, аби задопомогти якось народови, дати йому духову поживу, захистити від шкідливих впливів» [6, 214].

Зважаючи на таке становище на селі, Суниця вирішив купувати й поширювати серед селян україномовні друковані книги. У такий спосіб він хотів вплинути на селян, пробудити самосвідомість, самоповагу та навіть національне почуття. З поширенням книжок часу не гаяв і «вже на другий день після отримання, поніс кілька примірників на базар, де роздав селянам». Г. Коваленко-Коломацький писав: «З початку він почував себе ніяково в такій ролі – в ролі якогось аматора просвіти селян, почував себе ніяково через те, що не знав як розпочати се діло та ще на базарі, як забалакати про се з селянином» [6, 216]. Але це вагання згодом зникло – селяни охоче брали від нього книжки, хоча деякі й відмовлялися, думаючи з недовірою, що Суниця жартував, коли казав, що розповсюджує їх задарма. Коли ж переконувалися, що «пан роздає їх, не вимагаючи нічого взамін, брали їх сміливо і з усмішкою, котра ніби виявляла глузування» [6, 217]. Незважаючи на різні реакції, Суниця загалом був радий тому, що позбувався книжок, з надією на те, що селяни їх читатимуть та набуватимуть нових знань. Щоправда, дехто з селян використовував роздані книги на цигарки, але «пан» зміг-таки добитися певного результату в просвіті: «двоє сусідів умовилися на те, що син-школяр одного з них прочитає отримані на базарі книги» [6, 218].

Підсумовуючи ці та інші аналогічні факти, Г. Коваленко-Коломацький стверджував, що хоча село й переживало «деморалізацію», проте цей процес можна було подолати через зацікавлення селян просвітою. Здебільшого неписьменні люди знаходили можливості отримати інформацію з книг, які розповсюджувала небайдужа інтелігенція.

Єдина щоденна україномовна громадсько-політична, економічна і літературна «Рада», що виходила в Наддніпрянщині, пропагувала ліберальні погляди. Для нас цікавою є стаття, надрукована в «Раді» під назвою «Деморалізація українського села» (№ 263, 1909 р.). У ній дано огляд чорносотенної преси. Принагідно критично оцінено погляди дописувачів, які повідомляли про «страшенну деморалізацію селянства» [7, 1]. Особливу увагу звернуто на сільську молодь, котра, як зазначав один із кореспондентів газети «Киевлянин», не мала того «страху перед авторитетами, котрим традиційно послуговувалося старше покоління селян», що вона не релігійна й не боїться начальства. Все це, на думку кореспондента, призводило до того, що «молодь п'є, щоденно влаштовує дебоші та крадіжки» [7, 1].

Автор статті погоджувався, що з настанням політичної реакції українське село зазнало значної деморалізації, але відкидав неправдивий стиль висвітлення цих фактів у чорносотенній пресі. На його думку, проблема деморалізації крилася не в волосних судах, не у відсутності сільської поліції чи в газетах, котрі надходили з міст, а в іншому. Власне реакційна політика уряду призвела до того, що «найбільш впливові люде мусили покинути село». Молодь лишилася без порадників. Учителі були настільки заляканими «з усіх боків», що боялися будь-яких стосунків із селянами поза шкільними справами. Духовенство значно дискредитувало свій авторитет агітацією на користь чорної сотні, а тому «всякій путній книжці чи газеті на дорозі постановлено непереможні перепони, зумисне шириться тільки чорносотенна література» [7, 1].

Причини деморалізації українського села автор допису в «Раді» також бачив у тому, що чи не всі «ідейні згуртування» селян, навіть кооперативи, викликали підозру влади. Вирішення проблеми він пропонував шляхом залучення молоді до просвіти; в наданні змоги інтелігентам, котрі проживали на селі, впливати на найактивніших селян задля організації їх у просвітні артистичні та економічні гуртки; в забороні духовенству втручатися в політику; в тому, щоб селянство мало змогу читати хороші книжки та газети; в можливості «Просвіт» відкривати свої філії на селі; в заснуванні читалень і проведенні різних лекцій тощо. [7, 1].

З огляду на сказане, можна зробити висновки, що проблема деморалізації українського села полягала в реакційній політиці уряду Російської імперії, що не давав змоги поширювати книги та газети (крім чорносотенних) та різко реагував на різні селянські зібрання й утворення. Усе це, безперечно, позначалося на рецепції регіональної інтелігенції.

У п'єсі «Супротивні течії» український корифей театру М. Кропивницький подав картину сільського життя, котра потребує окремої уваги. Письменник і драматург розкрив ставлення селян до навчання: «Гаврило. Так от я й кажу тобі прямо, що оті книжки та бумажки, над котрими сидить твоя дочка, – дурниці. Навіщо їй ота мороза з чужими дітьми? Нехай краще мерщій іде заміж та й воловозитиметься з своїми, коли така впадлива до читання. Андрій. Та це вже її діло... Гаврило. Ми ж з тобою не грамотні, та прожили, слава Господеві, вік... Андрій. Звісно, прожили... Але, либонь, було б краще, коли б грамоту тямили... Гаврило. Ні, не краще! Яке пуття з грамоти? Андрій.

Та якесь там є... Був би я добре грамотним, я б тобі висловив те пуття...» [8, 439]. На прикладі двох односельців автор показав позиції всієї хліборобської верстви. Зробив це, вивішив образи крайніх протилежних позицій – одні селяни не заперечували важливості навчання, інші – не виявляли до нього бажання та намагалися будь-що довести його непотрібність. Для них – це марна трата часу та «дурощі» [8, 439]. М. Кропивницький дуже добре показав той традицій світ, де навчання не мало значення, викликало лише осуд і підозру: «Квасолиха. А чутка йде іменно про вас. «Здурів, – кажуть, – чоловік, на старості літ почав у дочки вчитись»... Кінець світові!.. Яйця починають курей вчити...» [8, 452]. Водночас М. Кропивницький ґрунтовно висвітлює і ту частину селянства, зокрема й старшого віку, яка мала жагу до читання і письма, хоча нерідко соромилася цього. Психологічний чинник внутрішньої комунікації відіграв неабияку роль – небажання бути висміяним односельцями та запідозреним у чомусь лихому мало велике стимулююче значення.

Водночас інтерес до освіти з боку селян поволі зростає. Українська інтелігенція, яка гуртувалася навколо газети «Рада», раз по раз звертала увагу на цю очевидну тенденцію. У статті «Про народ і вчителів» (№ 19, 1908 р.) дописувач П. Гай спростовував твердження, що селянство нібито не мало зацікавленості в українських книжках і періодичних виданнях. Свої переконання в протилежному він доводив досить красномовним прикладом часів революції: «В 1905 р., як тільки вийшла з друку «Громадська Думка», я купив перший номер і повів у село. Дома я застав з десяток селян і почав читати газету. Один зі слухачів, Данило, попрохав у мене № газети, щиро пригорнув його до серця, перехрестився і тихо-радісно промовив: «Голубко моя, нене Україно!.. Ти заговорила до своїх літок рідною мовою!..» (дійсні його слова) і тихо покотились з очей сльози... Данило – рибалка і освіти ніякої не мав, крім того, що читав по складах». Це так зустріли «Гр. Д.» в Білоцерківщині» [9, 2].

Вказуючи на те, що селяни «не любили панів», котрі відгуртувалися рідної мови на користь російської, автор статті також акцентував увагу на тому, що цю проблему дуже добре розуміли вчителі сільських шкіл. Однак, оцінюючи роботу педагогів, дописувач уже не був таким категоричним і резюмував набагато критичніше: «Треба, щоб вчитель був перекладиною од темного села і до культурного города... Єсть і між ними гарні люде, щирі українці, що невинно працюють на рідній ниві – і вони сами за себе говорять. Але більшість вчителів не може задовольнити навіть тих скромних вимог, які завжди стоять перед ними, як народніми просвітителями. В цім вони не цілком винні, а винні і громадські обставини минулих років, і сучасні. Обставини – потрошили людину, робили з неї «назівану рибу», убивали всяку охоту до громадської роботи. Але чимало таки вини і за вчителями. А щоб виправдитись перед собою й людьми в своїй недбайливості, вони видумують різні, іноді й дуже химерні, докази. Та це ж вчителі з «лучшого сорту», а окрім них ще багато є прихильників «обрусительних» напрямків і всесвітньої мови, або есперанто» [9, 2]. Тобто селянство було зацікавлене в друкованій українській книжці, газеті та

навчанні. Водночас, попри некомпетентність багатьох учителів, а часто й їхнє бажання долучитися до русифікації місцевої людності, чимало людей прагнули мати бодай елементарні знання.

Ще одну групу інтелігенції представляв Олександр Катренко, котрий належав до апологетів О. Кониського та як письменник дебютував у 1890-х рр. У своєму творі «Записки українського народолюбця» він так описував сцену знайомства з селянами: «Як тільки я приїхав на село літкувати, так не гаючися і почав знайомитися особисто із селянами. Швиденько, гаразд я спізнався таки не з одним тільки. Зараз же то біля мене у неділю, чи й так у яке свято, скупляється чималенька вже громадка. Дехто з них то заходить побалакати й у будень навіть. Позбираються люде, а я їм читаю книжки, яких я навмисне задля того чималенько таки накупив у місті перед своїм приїздом сюди. Але я не читаю їм ані беллетристики, ані поезії, книжки такого змісту я грамотним даю до рук задля власної прочитанки, як-же кому, то і зовсім дарую; я ж їм читаю тільки про те, що безпосередньо стосується до материяльного життя їхнього селянського. По всьому вони мені безмежно вдячні. Увесь час читав я їм наукові агрономічні речі» [10, 136]. Отже, селянство О. Катренко бачив тямущим, таким, яке чи не завжди обмінювалося враженнями від почутого, дякувало за все прочитане та погоджувалося з написаним, тобто твердженнями, котрі були в книжках. Стосовно питань просвіти, він наголошував на соціальному становищі селянства, котре вважав досить кепським: «А які наші люде, Боже, нещасні, убогі! Доводиться мені майже їм усім допомагати то тим, то сим, чим можу, а що найбільше грішми. Все у мене вони по трохи позичають. Але які вони всі чесні. Ні одного ще не трапилося, щоб не приніс мені позиченого їм і неодмінно у наперед обіцяний їм день» [10, 138]. Усе це дає нам підстави зробити висновки про те, що селяни, у розумінні О. Катренка, були «чудовими слухачами та учнями». Зазвичай поводитися як чесні люди, з повагою ставилися до своїх «учителів».

Підсумовуючи вищезазначене, стверджуємо, що інтерес наддніпрянської інтелігенції до селянства на початку ХХ ст. помітно зростає. Особливістю було те, що ця цікавість виявлялася не в якихось абстрактних схемах-судженнях, а була безпосередньо пов'язана з людьми. На сторінках усе тієї ж «Ради» натрапляємо на публікацію дописувача Б. І. (№ 65 за 1906 р.), в якій він подав невтішний стан справ наддніпрянських сіл: «Колотнеча на селах що далі, все більше і більше зростає, захоплюючи тих селян, що після розпуску Державної Думи загубили останню надію на можливість мирним шляхом розв'язати економічні та політичні питання. Замість планомірного і спільного змагання за кращу долю, тепер частіше доводиться чувати од селян про крадіжки, грабунки, підпали, вбивства і селянські самосуди. Замість братерства між селянами починає зростати ворожнеча і ненависть до такого ж темного і такого ж пригніченого селянина» [11, 1]. Автор засмучений із такого стану справ. Він не в захопленні ні від влади (розпуском Державної Думи), що призвело до певної безвиході, ні поведінкою самих селян, котрі замість того, аби гуртуватися, стали на шлях злочинності. А ще майже тотальна зневага. Вона була спричинена відсутністю як адекватної стану справ державної політики, так і становищем та «свідомим» вибором селян, водночас – пасивністю інтелігенції,

яка належно не займалася просвітою «темного сільського люду» [11, 1–2].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави чітко окреслити сприйняття селянства Наддніпрянською інтелігенцією кінця ХІХ – початку ХХ ст. Загалом воно лишалося традиційним, тобто таким, яким було в ХІХ ст. Це легко помітити в частих «спалахах етнографізму». Вони з'являлися тоді, коли якийсь український інтелектуал брався спостерігати й описувати «свій народ». Проте до теми повсякденності помітно додавалися окремі інноваційні сюжети. Люди розумової праці дедалі частіше звертали увагу на питання освіти, україномовних книг. Нерідко ці питання поставали в значно ширшому інформаційному спектрі індивідуальної та гуртової комунікації. Водночас інтелігенція ще майже не бачила модерних перспектив селянства, зазвичай або ігнорувала його потреби, або навпаки – ідеалізувала. Коли ж показувала недоліки мешканців села, то здебільшого не виходила за межі усталених традиційних норм і приписів. Виходило так, що суперечливе у своїй традиційно-патріархальній культурі селянство ніби співіснувало з інтелігенцією, яка своєю чергою долала рубікон модернізму лише частково, та й то незначним числом.

Список використаної літератури та джерел:

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть : соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
2. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К. : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. – 190 с.
3. Алчевська Х. Твори (Мужицька дитина Василь Стефаник) / Х. О. Алчевська. – К. : Дніпро, 1990. – 558 с.
4. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.
5. Вони не просять? // Рада. – 1910. – № 19. – С. 1.
6. Коваленко-Коломацький Г. Ідеаліст / Г. Коваленко-Коломацький // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. 19 – Кн. 9. – С. 212–222.
7. Деморалізація українського села // Рада. – 1909. – № 263. – С. 1.
8. Кропивницький М. Драматичні твори (Супроти течії) / М. Кропивницький. – К. : Наук. думка, 1990. – 608 с.
9. Гай П. Про народ і вчителів / П. Гай // Рада. – 1908. – № 19. – С. 3.
10. Катренко О. Із записок українського народолюбця / О. Катренко // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 14. – Кн. 5. – С. 136–165.
11. Б. І. Відгуки з села / І. Б. // Рада. – 1906. – № 65. – С. 1–2.

References:

1. Kasianov H. (1993). Ukrainian intelligentsia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries : socio-political portrait. K. : Lybid, 176 p. (in Ukr.)
2. B. Hribchenko – M. Drahomanov. (1994). Dialogues about the Ukrainian national affair. K. : Institute of Ukrainian Archeography National Academy of Sciences of Ukraine, 190 p. (in Ukr.)
3. Alchevska Kh. (1990). Works (Peasant child Vasyl Stefanyk). K. : Dnipro, 558 p. (in Ukr.)
4. Hrushevskiy M. (1991). About the Ukrainian language and Ukrainian school. K. : Veselka, 46 p. (in Ukr.)
5. (1910). They do not ask? Council, № 19, 1. (in Ukr.)
6. Kovalenko-Kolomatskyi H. (1902). Idealist. Literary-scientific bulletin. T. 19, V. 9, 212 – 222. (in Ukr.)
7. (1909). Demoralization of the Ukrainian village. Council, № 263, 1. (in Ukr.)

8. Kropyvnytskyi M. (1990). Dramatic works (Against the current). K. : Nauk. dumka, 608 p. (in Ukr.)
9. Hay P. (1908). About people and teachers. Council, № 19, 3. (in Ukr.)
10. Katrenko O. (1901). From the notes of Ukrainian folk lover. Literary-scientific bulletin. T. 14. V. 5, 136 – 165. (in Ukr.)
11. B. I. (1906). Reviews from the village. Council, № 65, 1 – 2. (in Ukr.)

Y. Platmir

UKRAINIAN PEASANTRY IN THE END OF NINETEENTH-BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURIES IN THE RECEPTION INTELLIGENTSIA OF NADDNIPRIANSHCHYNA

Introduction. The essence of the problem proposed for research is the intention of epistemologically closer linking between two stratum of the Ukrainian society of the Naddniprianshchyna in the end of the nineteenth – beginning of the twentieth centuries, namely, the intelligentsia, which made up a very small percentage of the population (roughly estimated to be around 0,5 %), and the bulk of the then people – peasantry. The second dominated numerically. By the sane approximate estimates, the share of peasants (wider – people associated with agricultural production) exceeded 4/5 of the population of under-Russian Ukraine. Guided by the norm that just the intellectuals fell the fate of creating a new historical imaginary community – the Ukrainian nation, the author seeks to trace how its representatives developed a modern sight at the peasant community. There is an understanding that this problem is very difficult for intellectual capture and interpretation, especially there is no one center for the creation of such a vision. In this article intelligentsia of Naddniprianschyna are represented mainly by representatives of that stratum of people of the intellectual work, who identified themselves as «Ukrainians».

Purpose. The purpose of the article is to research some aspects of the outlook orientations of the intelligentsia of Naddniprianshchyna, which it offered in relation to the Ukrainian peasantry in the end of nineteenth – beginning of the twentieth centuries.

Methods. The methodological feature of reconnaissance is multi-interpretation. The author focuses on various aspects: source analysis, work with terminology (categorical apparatus), distance discussions with intellectuals, who represented Ukrainian intelligentsia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, as well as professional historians and other humanists involved in the creation of different discourse-based characters.

Results. After research, the author substantially expanded the range of his understanding of the problem. The main attention is drawn to the views of the various intellectuals-humanitarians who are interested in the peasantry, studied their way of life, manner of treatment and the socio-psychological reflections on current historical events. Among such «rural life researchers» were B. Hrinchenko, Kh. Alchevska, M. Grushevskiy, H. Kovalenko-Kolomatskyi, numerous writers of the magazine «Council» and other periodicals. These intellectuals knew well the life, the difficulties and needs

of the «people». However, not all of them have been guided by the main trends in the development of society; have adequately seen their role in this difficult processes. The situation was complicated in such a way that most of the intelligentsia apparently was on the sidelines of these tasks, and some, in the words of Borys Grinchenko, even «renounced their nationality». If we take into account the key areas of growing interest to the peasant masses, then they are primary related to the intentions of solving the problems of language, education, and awareness. In this way, peasantry should have joined the national movement, which actually did its first efforts among the villagers.

Серед таких «селянознавців» були Б. Грінченко, Х. Алчевська, М. Грушевський, Г. Коваленко-Коломацький, численні дописувачі часопису «Рада» та інших періодичних видань.

Originality. The scientific novelty of the research consists in the efforts related to the expansion of the field of interpretation of the problem of peasantry in the outlook of the intelligentsia. The subjects of this original dialogue are as contradictory and dynamic as their communication rarely attracted the attention of historians before. This also happened because the monopoly on this kind of activity belonged to politicians.

Conclusion. The author is aware of the complexity of the tasks stand before him. The main emphasis in further research will be on the creation of qualitatively new syntheses on the logical chain: peasantry (Ukrainian peasantry) – intelligentsia (Ukrainian intelligentsia) – peasantry image (traditional and modern form of peasantry) – perspectives for the development of society of the community and nation.

Key words: intelligentsia, peasantry, village, language, education, school, State Duma.

УДК 930 [47+57] Ляш.: [94:332.2.021] «192»(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-119-124

Є. Г. Сінкевич

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин
Черкаського національного університету імені Богдана
Хмельницького*

ПОГЛЯДИ П. ЛЯЩЕНКА ЩОДО АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В СРСР У 1920-Х РОКАХ

У статті розкрито наукові погляди П. Лященка на зміст радянських перетворень в українському селі 1920-х рр. Автором з'ясовано ключові моменти у науковій спадщині академіка стосовно кооперації, колективізації. Виявлено, що наукове бачення П. Лященком перспектив соціально-економічного розвитку села ґрунтувалося на комплексному підході. Вчений брав активну участь у тогочасних наукових дискусіях, що стосувалися перспектив і моделей розвитку аграрного сектора економіки.

Ключові слова: кооперація, колективізація, колгосп, радгосп, П. Лященко.

Постановка проблеми. Петро Іванович Лященко сформувався як висококласний дослідник аграрних відносин під час роботи в Санкт-Петербурзькому, Юр'ївському та Томському університетах. В умовах більшовицької трансформації в аграрному секторі в

1920-х роках він намагався донести власне бачення стосовно перетворень на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях українських та закордонних учених розкрито різноманітні аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного життя і прояви аграрних перетворень в СРСР у міжвоєнний період [1-5]. Значне джерельне наповнення проблематики і теоретичне опрацювання належить С. Кульчицькому [6]. Дещо поза увагою дослідників залишилися творча спадщина вчених-аграріїв 1920-х років, у тому числі П. Лященка.

Автор статті ставить за **мету** висвітлити особливості підходів до вирішення аграрного питання в СРСР у науковій спадщині академіка П. Лященка.

Виклад основного матеріалу. Працюючи у 1920-х рр. у Наркомземі, вчений виклав своє бачення стосовно розвитку кооперації [7]. Насамперед зацікавлення у нього викликали теоретичні аспекти [8]. Науковець відзначив, що в період, який передував непу, земельне впорядкування на засадах соціалізму бачилося як ланка усупільнення всього народного господарства СРСР. Аналізуючи ситуацію, П. Лященко прийшов до висновку, що одноосібне господарство визнавалося лише «терпимим злом» і в аграрній політиці більшовиків було обрано курс на безпосереднє усупільнення землекористування [8, 25]. Це його узагальнення співпало із висловленими значно раніше теоретиками соціал-демократії сентенціями які відзначали, що майбутнє не за одноосібним селянським господарством, оскільки воно певною мірою «терпиме» на певному етапі [9, 87].

П. Лященко наївно розраховував, що за умов непу всі заходи виробничого характеру будуть регулюватися ринковими відносинами [10, 3]. Які ж шляхи кооперування одноосібного селянського господарства бачилися П. Лященко найбільш прийнятними? Серед численних підходів із цього приводу, запропонованих до «великого перелому» 1929 р., він виокремив два ключових: 1) безпосереднє кооперування всього виробничого процесу шляхом створення виробничих кооперативів, артіль і колгоспів; 2) часткова кооперація підвалин приватновласницьких засад шляхом створення меліоративних, машинних, тваринницьких об'єднань дрібних виробників [8, 27]. На його думку, соціальний склад сільського населення і сільської кооперації зумовлював те, що міцні господарства не мали стимулів до колективізації, а проведення її в економічно слабких господарствах без значної підтримки державою не має міцного економічного підґрунтя. Разом із тим, він був прихильником переваг часткової кооперації, які «... відчутні не тільки слабкими і середніми господарствами, але більшою мірою міцними господарствами» [11, 58]. Науковець однозначно висловився за становлення різноманітних форм кооперативних господарств на селі. На його думку, першим кроком у цьому напрямі могли стати виробничі кооперативи, які були «...кращим підготовчим шляхом для безпосереднього залучення дрібного господарства в усупільнену виробничу масу» [11, 56].

Порівнюючи становище у сільському господарстві та в індустрії, дослідник відзначав, що, на відміну від промислового виробництва, де відразу

було проведено націоналізацію великих і середніх підприємств та запроваджено перехід до соціалістичних засад, в аграрному секторі справа була складнішою. Незначна кількість комун і радгоспів, які були створені відразу після жовтневих подій 1917 р., суттєво не впливали на економіку. Навіть у 1928 р., коли їх кількість суттєво зросла, їх частка у товарному виробництві зерна становила всього 5-6% [12, 16].

Пильну увагу П. Лященко звертав на соціальні аспекти кооперування. Він відзначав, що необхідно знаходити такі форми виробничої кооперації, за яких найбільш її переваги і стимули отримували б середні та дрібні господарства. Наприклад, за відсутності коней як тяглової сили кооперування навколо трактора приваблювало б значну кількість малопотужних господарств. Учений висловився за підвищення компенсацій Держстраху селянським господарствам у випадку неврожаю зі збереженням страхових ставок і зниженням їх для найбільш бідних селян [13, 82-87].

Соціальні питання на селі у зв'язку з диференціацією селянства представлено і у працях А. Чаянова [14], М. Кондратьєва [15] тощо. Хвилювали вони господарських і радянських чиновників. Так, О. Риков відзначав: «Справжньої буржуазії і справжнього куркуля, як класу, на селі в загрозливих розмірах ще немає... Такий куркуль, у якого дві корови і двоє коней, для нас не страшний ні в якому разі, та потрібно прагнути до того, щоб всі були такими куркулями з двома конями, з двома коровами» [16, 11]. За збалансовану податкову політику висловлювався у своїх виступах і М. Бухарін: «Ми занадто надмірно наступаємо на ногу заможному селянину. Від цього середняк боїться покращувати своє господарство, піддаватися сильному адміністративному тиску; а бідняк невдоволений, що ми заважаємо йому працювати у багатого селянина і т.п. Загалом і в цілому всім селянам, всім його прошаркам потрібно мовити: збагачуйтеся, накопичуйте, розвивайте своє господарство. Тільки ідіоти можуть казати, що у нас завжди повинні бути бідняки; ми повинні тепер вести таку політику, внаслідок якої у нас біднота щезла би» [17]. Було й інше розуміння цих явищ і процесів. Його прихильники вбачали у появі заможних прошарків на селі реальну небезпеку існуючому радянському ладу [18].

У зв'язку з цим цікавим є визначення П. Лященком соціального розшарування радянського до колгоспного селянства. На його думку, станом на другу половину 1929 р. воно було таким: 56.4% – бідняків і батраків, 38.5% – середняків, 3.3% – заможних, 1.8% – куркулів. На доповнення до цих цифр він навів статистику з урахуванням у господарстві робочої тяглової сили. Так, господарств без тягла становили 11.2%, з одним конем – 45.4%, з двома-трьома кіньми – 42.5% та з чотирма і більше коней – 0.9% [19, 8].

Науковець розрізняв агрокультурний вплив великих колективних господарств на одноосібне селянське господарство, їх організаційний вплив на усупільнення і кооперування [20, 25]. Він вважав, що аграрне питання в кінцевому підсумку міг бути вирішеним лише на ґрунті кооперативного, виробничого, господарського об'єднання. Його провадження бачилося вченому як поступовий, підпорядкований суто економічним законам, процес

впливу на індивідуальний сектор. Беручи участь у дискусії, яка відбулася в сільськогосподарській секції Держплану, П. Лященко закликав учасників керуватися тим, що соціалістична революція в країні, де більшість населення належить до дрібних землевласників, можлива лише шляхом цілої низки особливих перехідних заходів. Він відкинув точку зору про те, що достатньо змінити технічне підґрунтя, щоб змінилася вся система господарювання [21, 120]. Науковець у цьому питанні не був самотнім, аналогічної позиції дотримувався М. Попов [22, 129, 251].

На переконання П. Лященко, поруч із організацією різних кооперативних об'єднань у європейській частині країни також необхідно розвивати широку мережу великих колективних господарств із виробництва зерна на землях Західного і Східного Сибіру, Далекого Сходу і Казахстану. Їх становлення мало бути підкріплено створенням розвиненої мережі доріг, складських приміщень, переробних підприємств тощо [23, 48]. В одній із публікацій звернено увагу на ту обставину, що таку ж ідею обстоював й інший відомий вчений-аграрник – А. Чаянов [24]. Це питання порушувалося на сторінках наукових видань низкою інших дослідників [25]. Якщо П. Лященко та низка вчених-аграріїв, визнаючи загально необхідність створення потужних радгоспів на цілих землях не пов'язувала з ними особливих сподівань на кардинальні зміни в сільськогосподарському виробництві країни, то в працях інших фахівців мала місце й інша точка зору. Наприклад, на думку В. Мотильова, суттєвий вплив на темп розвитку сільського господарства повинна була, поруч із реконструкцією технічного базису, справити також і організація радгоспів-гігантів [26, 81].

Значну увагу П. Лященко приділяв індустріалізації сільського господарства. Поруч із кооперуванням у ній він убачав один із головних напрямів перетворень. В одній із публікацій, датованій 1926 р., дослідник відзначав, що поняття «індустріалізація сільського господарства» багатьма науковцями трактується надто широко, тому складна економічна проблема прирівнюється по суті до технічної, що зводиться до механізації. «Така невизначеність поняття про індустріалізацію сільського господарства призводить до того, що скільки-небудь намічених і напрацьованих планів в цій царині зовсім немає» [27, 15].

Одним із складників індустріалізації аграрного сектору вчений вважав механізацію. Він відзначав, що в перспективі соціалістичне господарство повинне базуватися на потужній і сучасній технічній базі, яка зітре межі окремих дрібних селянських наділів і зіллє їх у соціалістичні латифундії [19, 1-2]. У середині 1920-х років спостерігалася значна тяга селян до придбання тракторів. За підрахунками торговельних організацій, попит на трактори в 1924/1925 роках склав по тих часах значну цифру – 15 тисяч одиниць [28, 219]. «Трактор – в царині землеробства, електричний двигун при обробці льону, картоплі, молока і для роботи молотили – є необхідними супутниками індустріалізації» [27, 18]. Поруч із цим П. Лященко вважав, що індустріалізація сільського господарства невідворотно потребує переходу до інтенсивних сівозмін, до покращення порід у відгодівлі худоби тощо.

Однак вплив і значення індустріалізації сільського господарства повинен був бути ширшим і глибшим,

ніж перераховані заходи. Критикуючи позицію деяких управлінців, вчений зазначав: ««Розпочати» з трактора, звичайно, можна, але бачити в ньому панацею і висхідний пункт перетворень не тільки економічного, але й соціального спрямування нашого селянського господарства...» [21, 121].

Вчений відзначав, що організаційно індустріальне і переробне підприємство може бути чи повністю об'єднаним із сільськогосподарським підприємством, чи, навпаки, виділене окремо, хоч без розриву організаційних зв'язків. «Тому такого роду процес індустріалізації може мати місце як на ґрунті великих, так і на ґрунті індивідуальних дрібних господарств. Така індустріалізація змушує не лише змінити всю економічно-організаційну структуру господарства, але й є підґрунтям для його кооперування і колективізації» [27, 18-19]. За такої постановки питання індустріалізація селянських господарств, не зачіпаючи на перших порах приватновласницьких засад селянського укладу, водночас постійно покращуючи, інтенсифікуючи, змінюючи його систему, поступово втягуючи в процес кооперування і усупільнення, повинна була стати однією з тих перехідних мір, які сприяли би зростанню виробничих сил у селянському господарстві та вели б його по шляху кооперування. Внаслідок цих заходів, вважав П. Лященко, соціально-економічні умови повною мірою підготували би перетворення дрібного селянського «кінного» господарства в потужне тракторне [21, 123].

Тут маємо зазначити, що на зламі 1928/1929 року, коли проблема подальших шляхів розвитку аграрного сектору набула особливої гостроти, в наукових колах відбулася низка дискусій. У січні 1928 р. учені дискутували про майнове розшарування селянських господарств, а в червні 1928 р. – про форми землекористування, наприкінці 1928 – на початку 1929 р. – про досягнення і труднощі колгоспного будівництва [29, 26]. Це був час, коли керівництво країни брало курс на невідкладну колективізацію (свого роду «кооперування» за вказівкою і регламентацією згори), яка офіційно визнавалася за кооперацію в ленінському розумінні останньої. У публічній площині пересіклися несміливі спроби заперечити чи засумніватися в ідентичності зазначених процесів [30]. У цій ситуації у працях багатьох дослідників, зокрема П. Лященко, термін «кооперація» був підмінений терміном «колективізація» як ідентичні. Це, очевидно, пов'язане з виступом Й. Сталіна перед співробітниками і слухачами низки закладів вищої освіти (викладачем одного з них за сумісництвом був П. Лященко). Й. Сталін сказав: «Іноді колгоспний рух протиставляють кооперативному руху, вважаючи, очевидно, що колгоспи одне, а кооперація – інше. Це, звичайно, неправильно. Деякі навіть доходять до того, що колгоспи протиставляють кооперативному плану Леніна. Нічого і говорити, що таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді, колгоспи є вид кооперації, найбільш яскравий вид виробничої кооперації» [31, 469].

У цій ситуації вчений запропонував низку неординарних підходів. Відзначивши, що поруч із потужними створюються і більш дрібні колгоспи, він виступав за їх інтеграцію до великих колективних господарств, але з частковим залишенням за ними деяких функцій та галузей. У цій структурі він залишав

місце й одноосібним господарствам. Беручи до уваги певні недоліки такої форми кооперування сільського господарства, дослідник вказував, що все ж вона має переваги, оскільки процес кооперування був одночасним для всіх форм [19, 7]. У практичній роботі місцеві органи влади пішли спрощеним шляхом. Створювалися колгоспи і радгоспи гіганти із жорсткою централізацією як засобів виробництва, так і запровадження всіх агротехнічних та інших заходів. Таким чином, ідея вченого про співдружність на кооперативних засадах різних виробничих одиниць з метою максимального використання всіх вигод, на які розраховували від об'єднання зусиль на стратегічних напрямках сільськогосподарського виробництва в поєднанні з їх відносною самостійністю, була сприйнята і реалізована однобоко та спрощено. Це не могло не викликати стурбованості вченого. Своїми роздумами щодо виправлення ситуації він поділився під час роботи Всесоюзної конференції аграрників-марксистів [32]. Однак, пропозиції П. Лященка, а також низки інших експертів (Я. Нікуліхіна, Б. Матюхіна, П. Кулікова) радянським керівництвом були зведені до абсурду. Замість продуманої постійної роботи в цьому напрямі, опертої на відповідне матеріально-технічне забезпечення, розпочалася організація колгоспів-гігантів, заснованих на живій тягловій силі. Зганяли «... в колони, сотні, а іноді й тисячі одиниць робочої худоби. Така кількість зведеної робочої худоби позначилася як на погіршенні її утримання, так і на збільшенні невиробничих переїздів» [33, 214]. У тогочасних публікаціях утвердилася думка, що зазначені дії на практиці були наслідком «лівих» поглядів, коли давалися вказівки створювати колгоспи-гіганти, усуспільнювати не тільки робочу худобу та інвентар, але й предмети домашнього вжитку [34, 240]. Зі змісту таких публікацій може скластися враження, що ці рекомендації давали науковці, хоча конкретні приклади і не наводилися. У цьому зв'язку нам видається можливим висловити сумнів щодо відповідності реальному стану справ, тезі що утвердилася свого часу в радянській історіографії про те, що П. Лященко (як деякі економісти) припустився помилки, пропонуючи створення кооперативів (колгоспів) на інтеграційних засадах [29, 51].

Важливе місце П. Лященко відводив інвестиційній політиці, відзначаючи, що ефективність відкладення основних капіталів у сільське господарство значно нижча ніж у промислове виробництво. «Однак, – зазначав він, – головною метою такого збільшення капітальних фондів промисловості повинно бути підняття її виробничої здатності з метою зростання засобів виробництва в сільському господарстві» [27, 20]. Ситуація складалася таким чином, що індустрія повною мірою не задовольняла запити аграріїв. Це фактично зумовило у другій половині 1920-х років господарську кризу. Вихід із цієї ситуації науковець бачив у більш повному задоволенні споживчого попиту на промислові товари, що стимулювало би підвищення товарності селянського господарства [35, 55].

Органічно пов'язаними з проблемою вибору шляхів і форм кооперування сільського господарства є питання про його темпи, наукова оцінка ситуації, що склалася, і намагання напрацювати концепти майбутнього. В одній із праць П. Лященко зі смутком

відзначив, що заходи аграрного штибу здійснювалися «у вигляді «бойового» завдання» [35, 55]. Це призводило до зловживань. Учений висловився за зважене вирішення проблем, що виникли із зерновим господарством, за наукову дискусію з усього комплексу як теоретичних, так і практичних питань. «Немає ще чітко визначених і напрацьованих способів здійснення заходів, хоч би і загально визначених і беззаперечних; невідомі ще шляхи найкращого реального проведення їх в 25-мільйонну товщу селянських господарств; невідома ще реальна ефективність їх тощо», – відзначив він [35, 54]. Поруч із іншими вченими-аграрниками П. Лященко обстоював необхідність проведення низки комплексних поетапних заходів техніко-економічного і соціального чину, скерованих на якісне облаштування села, за більш зважені та реалістичні темпи цих перетворень [36]. Він вважав, що недостатньо лише простого насичення сільського господарства тракторами, за ними повинні бути покращені всі шляхи сполучення і зв'язку, далі підуть телефони, автомобілі, ремонтні майстерні та інші досягнення науково-технічного прогресу [12, 21].

Однак на практиці був втілений інший підхід. «Багато хто каже, – відзначав М. Калінін, – що надто сильний взятий темп. Але, якщо би темп взяти інший, менш сильний, то це була би не ударна, а нормальна робота. Кажуть, що потрібно зробити спочатку досвід того, чи потрібно вриватися у виробництво зернових хлібів, але я вважаю, що коли ми увірвемося в цю справу, то отримаємо тоді досвід, і чим швидше буде наш темп у цьому напрямі, тим більший досвід отримаємо... Ось, що потрібно обґрунтувати і підкріпити фахівцям. Більшовики думають, що це можна зробити, а фахівці повинні підвести теоретичну базу і технічно обґрунтувати це» [37, 16].

Висновки. П. Лященко не міг не відзначити негативні процеси, що відбувалися під час колективізації. Так, на прикладі комуни «Завести Ілліча» він показав нестерпні умови, в яких мешкали комунари, що змушені були тіснитися по 2–3 сім'ї в одній кімнаті. Вчений наголошував на слабкій зацікавленості трударів у результатах своєї праці, що була викликана зрівнялівкою. Брав до уваги також факт, що до комун йшли переважно бідняки (на першу половину 1929 р.), зачасти для того, аби пережити важкі зимові місяці.

Список використаної літератури та джерел:

1. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
2. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. [пер. з англ.] / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
3. Кульчицький С. Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928–1933) / С. Кульчицький, Є. Шаталін // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1994.
4. Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Марунчак. – Вінніпег, 1985.
5. Івницький Н. Коллективизация и раскулачивание в начале 30-х годов. По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ / Н. Ивницкий // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996.
6. Кульчицький С. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «революції зверху» / С. Кульчицький // Проблеми історії України факти, судження, пошуки. – 2004. – № 12. – С. 21–69.

7. Лященко П. Хлебное дело и потребительская кооперация / П. Лященко // Потребительская кооперация и сельское хозяйство. – М., 1923.
8. Лященко П. Проблема землеустройства в условиях новой экономической политики / П. Лященко // На аграрном фронте. – 1925. – № 1.
9. Ларин Ю. Крестьянский вопрос и социал-демократия / Ю. Ларин. – СПб., 1906.
10. Лященко П. Хлебный рынок в системе нашей сельскохозяйственной политики / П. Лященко // Экономическое обозрение. – 1924. – № 1.
11. Лященко П. Производственные задачи сельскохозяйственной кооперации / П. Лященко // На аграрном фронте. – 1926. – № 1.
12. Лященко П. Перспективы зернового хозяйства и государственные «зерновые фабрики» / П. Лященко // Экономическое обозрение. – 1928. – № 6.
13. Лященко П. К вопросу о постановке сельского страхования / П. Лященко // На аграрном фронте. – 1925. – № 2.
14. Чаянов А. О дифференциации крестьянского хозяйства / А. Чаянов // Пути сельского хозяйства. – 1927. – № 5. – С. 109–121.
15. Кондратьев Н. К вопросу о дифференциации деревни / Н. Кондратьев // Пути сельского хозяйства. – 1927. – № 5. – С. 123–128.
16. Рыков А. Наши задачи на деревне / А. Рыков. – Л., 1925.
17. Бухарин Н. О новой экономической политике и наших задачах / Н. Бухарин // Избранные произведения. – М., 1988. – С. 135–136.
18. Караваев А. Колхозное движение и кулачество / А. Караваев // На аграрном фронте. – 1928. – № 11. – С. 66–74.
19. Лященко П. Очередные вопросы строительства крупных колхозов / П. Лященко // Экономическое обозрение. – 1926. – № 6.
20. Лященко П. Совхозы и индустриализация сельского хозяйства / П. Лященко // Совхоз. – 1928. – № 7–8.
21. Лященко П. Тракторное хозяйство и индустриализация / П. Лященко // Плановое хозяйство. – 1926. – № 4.
22. Попов Н. Теория кооперации / Н. Попов. – М., 1928.
23. Лященко П. Мировой хлебный рынок и сельскохозяйственный кризис / П. Лященко // На аграрном фронте. – 1926. – № 3.
24. Пэнежко П. Как ударили по «чаяновщине» / П. Пэнежко // Огонек. – 1988. – № 10. – С. 7.
25. Бушинский В. Ответы на анкету журнала «Совхоз» о новом совхозном строительстве / В. Бушинский // Совхоз. – 1928. – № 7–8. – С. 18.
26. Мотылев В. Проблема темпа развития СССР / В. Мотылев. – М., 1929.
27. Лященко П. Индустриализация сельского хозяйства / П. Лященко // Экономическое обозрение. – 1926. – № 3.
28. Меркулов А. Сельскохозяйственная кооперация и ее значение в СССР / А. Меркулов // Современная кооперация и ее проблемы. – М., 1925.
29. Погудин В. Путь советского крестьянства к социализму: Историографический очерк / В. Погудин. – М., 1975.
30. А. Л-ый Рецензия // На аграрном фронте. – 1927. – № 7. – С. 165–168.
31. Сталин И. На хлебном фронте: Из беседы со студентами института Красной профессуры, Комкадеми и Свердловского университета. 28 мая 1928 г. / И. Сталин // Вопросы ленинизма. – М.; Л., 1929.
32. Фигуровская Н. Аграрные проблемы в советской экономической литературе 20-х годов / Н. Фигуровская. – М., 1978. – С. 183–184.
33. Социалистическое переустройство сельского хозяйства СССР между XV и XVI съездами ВКП(б). – М.; Л., 1932.
34. Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917–1937 годы). – К., 1983.

35. Лященко П. Хлебная проблема и повышение урожайности / П. Лященко // Экономическое обозрение. – 1928. – № 10.
36. Ответы на анкету журнала «Совхоз» о новом совхозном строительстве П.И. Лященко, П.Н. Макарова, А.В. Чаянова, В.Н. Бушинского // Совхоз. – 1928. – № 7–8. – С. 16–20.
37. Калинин М. Ответы на анкету журнала «Совхоз» о новом совхозном строительстве / М. Калинин // Совхоз. – 1928. – № 7–8.

References:

1. Danilenko, V., Kasyanov, G. & Kulchitsky S. (1991). Stalinism in Ukraine: 20-30s. K.: Libid, 344. (in Ukr.)
2. Conquest, R. (1993). Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Famine. [trans. from English.]. K.: Libid, 384. (in Ukr.)
3. Kulchitsky, S. & Shatalin, E. (1994). The role of the Soviet apparatus in the forced collectivization of the Ukrainian peasantry (1928–1933). Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches. K. (in Ukr.)
4. Marunchak, M. (1985). The Nation in the Struggle for Its Existence: 1932 and 1933 in Ukraine and the Diaspora. Winnipeg. (in Ukr.)
5. Ivynitsky, N. (1996). Collectivization and dispossession in the early 30s. According to the materials of the Politburo of the Central Committee of the CPSU (b) and the OGPU. *The Fates of the Russian Peasantry*. M. (in Russ.).
6. Kulchitsky, S. (2004). The Problem of Collective Gliding of the Master of the State in the Steel of the “Revolutionary Above” *Problems of the History of Ukraine Fact, Judgment, Poshuk*, 12. 21-69. (in Ukr.)
7. Lyashchenko, P. Bread and consumer cooperation (1923). Consumer cooperation and agriculture. M. (in Russ.).
8. Lyashchenko, P. (1925). The problem of land management in the context of the new economic policy. *On the agrarian front*. 1.
9. Larin, Y. (1906). The Peasant Question and Social Democracy. SPb. (in Russ.).
10. Lyashchenko, P. (1924). Bread Market in the system of our agricultural policy. *Economic Review*, 1. (in Russ.).
11. Lyashchenko, P. (1926). Production tasks of agricultural cooperation. *On the agrarian front*, 1. (in Russ.).
12. Lyashchenko, P. (1928). Prospects for grain farming and state “grain factories”. *Economic Review*, 6. (in Russ.).
13. Lyashchenko, P. (1925). On the issue of rural insurance. *On the agrarian front*, 2.
14. Chayanov, A. (1927). On the differentiation of peasant economy. *Paths of agriculture*, 5, 109-121. (in Russ.).
15. Kondratyev, N. (1927). On the issue of differentiation of the village. *Paths of agriculture*, 5, 123-128.
16. Rykov, A. (1925). A. Our tasks in the village. (in Russ.).
17. Bukharin, N. (1988). On the new economic policy and our objectives. Selected works. M., P.135-136. (in Russ.).
18. Karavayev, A. (1928). The collective-farm movement and the kulaks. *On the agrarian front*, 11, P.66-74. (in Russ.).
19. Lyashchenko, P. (1926). Regular issues of building large collective farms. *Economic Review*, 6. (in Russ.).
20. Lyashchenko, P. (1928). State farms and industrialization of agriculture. *State Farm*, 7-8. (in Russ.).
21. Lyashchenko, P. (1926). Tractor economy and industrialization. *Planned economy*, 4. (in Russ.).
22. Popov, N. (1928). The theory of cooperation. M., 1928. (in Russ.).
23. Lyashchenko, P. (1926). World bread market and agricultural crisis. *On the agrarian front*, 3. (in Russ.).
24. Penezhko, P. (1988). How hit on “yasinovschina”. *Spark*, 1988, 10, 7. (in Russ.).
25. Bushinsky, V. (1928). Answers to the questionnaire of the magazine “Sovkhoz” about the new state farm building. *Sovkhoz*, 7-8, 18. (in Russ.).
26. Motylev, V. (1929). The problem of the pace of development of the USSR. M. (in Russ.).

27. Lyashchenko, P. (1926). Industrialization of agriculture. *Economic Review*, 3. (in Russ).
28. Merkulov, A. (1925). Agricultural cooperation and its importance in the USSR. *Modern cooperation and its problems*. M. (in Russ).
29. Pogudin, V. (1975). The path of the Soviet peasantry to socialism: Historiographical essay. M. (in Russ).
30. A. L-th (1927). Review. *On the agrarian front*, 7, 165-168. (in Russ).
31. Stalin, I. (1929). On the bread front: From an interview with students of the Institute of the Red Professorship, the Commissary and the University of Sverdlovsk. May 28, 1928. *Questions of Leninism*. M.; L. (in Russ).
32. Figurovskaya, N. (1978). Agrarian problems in the Soviet economic literature of the 20s. M., 183-184. (in Russ).
33. The socialist reorganization of the USSR agriculture between the 15th and 15th CPSU (b) congresses. M.; L., 1932. (in Russ).
34. Formation and development of the Soviet economic science in Ukraine (1917-1937). K., 1983. (in Russ).
35. Lyashchenko, P. (1928). Grain problem and yield increase. *Economic Review*, 10. (in Russ).
36. Answers to the "State Farm" magazine questionnaire about new state-farm construction Lyashchenko, P.N. Makarova, A.V. Chayanov, V.N. Bushinsky (1928). *State Farm*, 7-8, 16-20. (in Russ).
37. Kalinin, M. (1928). Answers to the questionnaire of the magazine "Sovkhoz" about the new state farm building. *Sovkhoz*, 7-8. (in Russ).

Y. Sinkevych

PERSPECTIVE VIEWS P. LYASHCHENKO AGRICULTURAL TRANSFORMATIONS IN THE USSR IN THE 1920S

Introduction. The new economic policy, which replaced the policy of war communism, somewhat facilitated the situation of the peasants. In the village on a voluntary basis began to actively introduce various types of cooperative forms of land use and land cultivation. However, this situation did not last long. In parallel with these changes, the authorities managed to conquer the Volga region, the North Caucasus and the South of Ukraine for the Holodomor of 1921-1923. By 1927 the communist government began accelerating the socialization of everything and everything in the village, driving the peasants into collective farms and state farms. Agricultural scientists did not stand aside processes that took place in the agrarian sector of the country's economy.

Purpose. In modern studies of Ukrainian and foreign scientists, various aspects of sociopolitical, socio-economic life and manifestations of agrarian transformations in the USSR in the interwar period are revealed. Significant source of problems and theoretical study belongs to S. Kulchytsky. Somewhat out of the attention of the researchers remained the creative legacy of agrarians of the 1920s, including P.I. Lyashchenko. The author of the article aims to highlight the peculiarities of approaches to solving the agrarian question in the USSR in the scientific heritage of Academician P.I. Lyashchenko.

Results. Numerous discussions during conferences and publication in specialized scientific journals in the 1920s were called upon to work out the most appropriate ways of reforming the village on a socialist basis. Among the participants in the discussion was Peter Ivanovich Lyashchenko, who was formed as a gifted scientist-

agrarian before the October Revolution of 1917, while working at the St. Petersburg, Yur'ev and Tomsk universities.

Conclusion. The scholar spoke on the weighed steps that would be based on a serious theoretical foundation and practical experience gained during experimental research work. However, party leadership increasingly leaned to accelerate the rate of collectivization, replacing it with existing forms of cooperative peasant farms.

Key words: cooperation, collectivization, collective farm, state farm, P.I. Lyashchenko

UDC 94(477)(092)

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-124-130

V. Telvak

PhD hab. (History), Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

O. Vladysga

PhD. in Education, Associate Professor of Lviv Professional College of Computer Technologies and Building

M.HRUSHEVSKY'S PUBLICATIONS FOR PEASANTS IN HISTORIOGRAPHICAL PERCEPTION AT THE BEGINNING OF XX CENTURY*

The article is devoted to the research of perception of scientific-popular works of M. Hrushevsky. It highlights the need for such works among peasants. The article demonstrates that reviewers recognized Hrushevsky as a forerunner of educating peasants on the Ukrainian past in context of Ukrainian historical process.

Key words: M. Hrushevsky, peasants, «On our father of Cossacks – Khmelnytskyi», «Illustrated history of Ukraine», «Cultural-national movement in Ukraine in XVI-XVII».

The statement of the issue. Perceptive Hrushevsky studies has turned into a dynamic course of research on the Great Ukrainian. The academic component dominates, and it is focused on the peculiarities of perception of fundamental volumes of «History of Ukraine-Rus». in the intellectual cultural at the end of XIX – the first third of XX century. As a result of such unbalanced emphasis, the perception of scientific-popular works of Hrushevsky addressed to his biggest audience – the peasants, is left unattended. However, those were scientific-popular texts of Hrushevsky that were important to him, regarding the significance of the problem of mass education and involvement of people to the urgent tasks of Ukrainians as a nation. The reviewers of that time noticed the peculiarities of Hrushevsky's style in his popular-scientific works and they admired the importance of his work on spreading knowledge about Ukrainian past among peasants. Unfortunately, this aspect of perceptive Hrushevsky studies lacks its independent historiographical reflection even today.

* The article is written in accordance with the state budget theme "Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor" (state registration number 0118U003864).

Research analysis. Nevertheless, the problem of reception of Hrushevsky's scientific-popular works for peasants was highlighted by Hrushevsky studies researchers several times. There exist a few attempts of the detailed study of the problem. First of all, those are works of Olga Andrievska [1], Vitaliy Telvak [2] and Valentyna Kukhar [3]. At the same time, this complex issue requires further reflexion regarding the great amount of source and historiographical literature.

The purpose of the article. The article aims at re-creation of the main tendencies of reviewing the works for peasants by Mykhailo Hrushevsky. We will focus on the period before the World War I since later critical publications inevitably had the imprint of the fast-paced changes in political situation, historiographical and ideological contexts.

The statement of the basic material. Scientific popularization as one of the socially important tasks of historian had been in the centre of his scientific activity since his first years in Lviv. This is evidenced by numerous public speeches on historical themes, his collaboration with newspapers and magazines, that readily printed his historical sketches dedicated to the outstanding figures and significant events of the Ukrainian past. At the beginning of the 20th century the first scientific-popular books of M. Hrushevsky appeared, which aroused the lively interest of the wide circles of the reading public. However, while in Galicia the works of the scientist were freely distributed in the reader's environment, it was much more complicated with the publication and distribution of his works on the Dnieper Ukraine. The well-known prohibition of the Ukrainian language and discriminatory legislation regarding the Ukrainian publishing complicated the activity of popularizing the national model of the past among the people.

The opportunity emerged after the revolutionary events of 1905, when the restrictions on the functioning of the Ukrainian language were eventually lifted. Since then, M. Hrushevsky spent much of the time writing popular-historical works for a large audience, mostly for peasantry. These works quickly won the recognition of both the specialists and the readers, in spite of certain competition, as Alexandra Efimenko and Mykola Arkas had already written similar books. For example, the audience appreciated a small book «About the father of Cossacks Bohdan Khmelnytsky» issued in Kiev in 1909, devoted to the heroic age of the Ukrainian past. In a readable and accessible style, it depicted the course of the Cossack war through the prism of the personality of a great hetman. «The book», as critics believed, «is written warmly, vividly and in such a form that everyone, even less literate, can understand it» [4, 633].

M. Hrushevsky's «Illustrated History of Ukraine» sets more serious scientific and promotional tasks. In an extensive preface to the book, the author wrote that he presented it as a gratitude to Ukrainian citizenship, which «instilled me with twenty-five years of my writing». Next, the scientist presented his interesting vision of the purpose of the publication and the tasks of scientific popularization: «I wanted to give my citizens a book that is written easily and accessibly, that animates the images of the past, fragments of our old creativity, our literature, includes pictures of interesting items of old life, portraits of ancient Ukrainian figures, maps and plans for the incoming events. It is not an easy thing to put into such

a little book all the richness of Ukrainian life, that does not to confine itself to the superfluous history of only rulers and wars, but to show how the people lived, how its social and cultural life was developing» [5, 3].

Given the popular-scientific nature of the publication, M. Hrushevsky maximally simplifies the presentation, avoiding a large number of names and dates, and organizing special information in the registers and tables at the end of the book. Explaining his approach to the selection of illustrative material, the author notes that «a true picture of an old subject introduces a modern man into an old life far better and more vividly than its long descriptions and all sorts of newer fantasies; old engraving, drawing, regardless of what they represent, give us another example of the technique, artistic creativity and artistic understanding of that time» [5, 4]. It is interesting that M. Hrushevsky used only authentic images in his work, avoiding «any fantasy».

The Ukrainian observers of «Illustrated History of Ukraine» noted its high scientific value, which consisted in the consistent support of the thesis about the continuity of the Ukrainian historical process from the early Middle Ages to the beginning of the twentieth century through the entire text of the narrative [6; 7]. This thesis, as they emphasized, gradually penetrates into the Russian textbooks. But despite such a purely scientific character, reviewers have noticed the quality of literary style, masterful writing skills [8]. For example, Mykola Zaliznyak wrote: «This is not a science-dry collection of facts, not a theoretical reasoning, abstraction and generalization of a sociologist. Here in the work, our past life is resurrecting in front of our eyes in all its versatility, the scientific element is perfectly combined with the artistic – the author does not only knows the facts, but also feels, with the help of his inner intuition, our past lives, gives it vivid colours with the force of his inner sense. Therefore, this book makes a great impression on the reader, therefore, it will be a pure source of national self-knowledge and national consciousness» [9, 536].

The commentators on «Illustrated History of Ukraine» highlighted an illustrative work design, noting that the pictures contained therein have quite independent scientific and educational value, since they are distinguished with great taste and profound knowledge of the subject [10, 130]. Criticism unanimously approved the fact that M. Hrushevsky during the selection of illustrations focused exclusively on authentic art monuments. This favourably distinguished «Illustrated History of Ukraine» among other similar genres, first of all, the popular book by M. Arkas. Such an approach, as the columnist of the magazine «Art» noted, should become an example for other authors. In particular, he wrote: «In this book, we have a serious experience of a new kind. Its fate will show what the public needs – a romantic fantasy or strictly actual illustration, satisfying the requirements of the given moment of aesthetic demands – or satisfying the educated aesthetic taste that can find the interesting and wonderful in historical monuments of the distant past» [11, 249].

The emergence of «Illustrated History of Ukraine» was noticed far beyond the Ukrainian reading environment. Thus, the Prague «Časopis Musea Království Českého» responded to the new work of M. Hrushevsky by the review of Karel Kadlecs. The

Czech scholar noted the importance of the scientific and popularization work of the Lviv professor, which promotes better information not only of Ukrainian society, but also for representatives of other peoples interested in Ukrainian affairs. Briefly summarizing the contents of the whole book and highlighting the author's narrative substantiality, the reviewer paid special attention to Hrushevsky's study of history of the Cossacks. According to K. Kadleets, these are the best pages in the work, because the author provided not only unknown facts, but a qualitatively new interpretation from the point of Ukrainian historical interest [12]. According to the columnist, worth the artistic excellence of the author's story is also worth of an approval as well as the readability of the book for the average reader. K. Kadleets appreciated the illustrative design of work, which allows to substantially improve readers' impressions. «The value of Hrushevsky's book», the critic summarizes, «consists not only in the fact that it is written popularly in a clear and comprehensible manner, but above all in the fact that has been written by the best expert of the Ukrainian past» [12, 178].

The commercial success of «Illustrated History of Ukraine» on the readership market (the first circulation of 6,000 copies was sold during the year!). It contributed to the repeated reprint of the book and its significant distribution among the people, as well as it pushed the professor to implement his translation project – the publication of the Russian-language version of this work. In the preface to the Russian edition, the professor himself explained: «Regarding the interest awakened by this book [it is a Ukrainian edition - auth.] in a large circle of intellectuals and just literate Ukrainian readers, I decided to implement the idea of making this publication accessible to readers, those who are interested in the past of Ukraine, but do not have sufficient knowledge of Ukrainian language or are simply not accustomed to reading in the Ukrainian language» [13, 3].

Reviewers agreed that the best features of the Ukrainian version – scientific nature, objectivity, literary and artistic design – were reflected in the Russian edition [14; 15; 16]. The differences were especially visible while comparing the work of the Lviv professor with the books of A. Efimenko and M. Arkas. Critics praised M. Hrushevsky's disclosure of peculiarities of cultural and political life on Ukrainian lands. The pages of the Russian pedagogical magazine «Russian School» said: «All the cultural and political life of Ukraine comes to life in the book of a talented professor, from prehistoric archaeological data to the sketch of the modern Ukrainian movement. [...] Culture and political life are presented so fully, and it is so substantially supported by accurate data that this work can safely occupy an honourable place in the history of the Slavic peoples and lands» [17, 30-31].

The observers also emphasized on the significant educational value of «Illustrated History of Ukraine». The Petersburg magazine «Rech» wrote: «Russian reader receives, therefore, the opportunity not only to get acquainted with the scientific presentation of the history of the Ukrainian people in its integrity, but to more consciously address the Ukrainian issue, making sure that modern Ukrainians is not an arbitrary invention of a certain handful of fantasy-makers, but an organic result of the historical process» [18, 3]. It was particularly emphasized that the general status quo of Ukrainian

historiography in terms of scientific study of particular problems and entire periods could not but affect the corresponding places of Hrushevsky's book and on his narrative style. Much more thoroughly, according to the observers, the book described the ancient and Lithuanian periods, as well as issues related to the cultural and religious life in Ukraine, which have a long tradition of scientific study. Those issues in the research of which the scientist himself made a significant contribution were also marked by a high professional level of attention. Among the them the reviewers unanimously noted the history of the Cossacks. At the same time, the characterisation of the economic, legal and social life of the Ukrainian people, especially the era of the Hetmanate, is somewhat schematic. Yet the general perception of the work was quite favourable. Thus, Nikolay Vasilenko noted: «It is possible, of course, to disagree with the individual conclusions of the prof. Hrushevsky, one can argue with them, but no one can deny the fact that they are supported by a scientific basis, substantial knowledge and study of historical material. This is the special value of the book prof. Hrushevsky» [19, 252–257].

Among the numerous and diverse reviews of Hrushevsky's historical works in general and his «Illustrated History of Ukraine» in particular, a critical review of the Marxist historian, Mykola Rozhkov deserves particular attention. This is the first known analysis of M. Hrushevsky's work from the point of view of Marxism. At the very beginning of the review, the reviewer sees Hrushevsky's work as an interesting monument to the Ukrainian «left-wing nationalism», and the author as someone «blinded by nationalist enthusiasm» [20, 119]. These circumstances, according to the reviewer, constitute numerous weak points of the book. Among the latter, he enumerates a separate consideration of internal and external history; the false image of the genesis of the Ukrainian people and the Ukrainian state tradition; underestimation of the economic component of historical evolution; incorrect understanding of the economic and social laws of human progress; national rather than class explanation of a number of cultural, social and economic phenomena, etc. «Everywhere in the work», concludes the reviewer, «Mr. Hrushevsky is blinded by his cult of nationality, replacing the class foundation with the national one». Emphasizing at the «little-bourgeois-ness» of M. Hrushevsky's historical views, the reviewer still finds the strong point of his work. Among them there are the description of the development of agriculture in the Ukrainian lands of the 17th century, the genesis of the Cossacks, the struggle of the Cossacks with Polish oppression. The reviewer appreciated linguistic, literary and artistic features of the book. «In general», as M. Rozhkov concludes, «it is worth recommending the book by Mr. Hrushevsky to the reader's community: it is interesting and important by its content and drawings, and as a certain literary phenomenon, which reflects an important social movement in Russia and Ukraine abroad» [20, 121].

The popularity of «Illustrated History of Ukraine» among Ukrainian and Russian readers encouraged some of the ideological supporters of M. Hrushevsky (A. Zhuk, V. Stepankovsky, L. Yurkevich, V. Lypynskyi, V. Kushnir) to the idea of translating this work into European languages in order to popularize Ukrainian problems in the world. For example, Stepankovskyi initiated the

English translation of the book [21, 652–655]. However, unfavourable financial conditions on which English publishers agreed to print the book by M. Hrushevsky became an impassable obstacle for the realization of the plan.

The success of the popular-scientific works of M. Hrushevsky (both in Russian and in Ukrainian) among the large audience revealed a lack of literature, that could provide scientifically proved and at the same time adapted to the level of an average reader knowledge about the Ukrainian past. In order to satisfy the growing demand, the scientist published more popular-scientific essays in separate books, which, according to V. Doroshenko, «constitute a powerful weapon of national awareness and self-knowledge among the broad strata of our citizenship» [22, 297]. These works were appreciated by both Ukrainian and Russian professional circles. The scientific novelty and originality of the author's suggestion on historical events and phenomena, their skilful literary image, emotionality and accessibility received special approval. Majority of reviewers emphasized on impeccable illustrative material [4; 23; 24]. Discussing the scientific and popular works of Lviv professor, critics emphasized that Hrushevsky managed not only to avoid typical for works of this kind schematism and superficiality in the image of historical events, and more importantly, «he paid attention to those internal engines that determined the direction in which the wheel of history was turning [...]». The reader observes Ukrainian citizens from century to century, from one historical time to the next, and the reader clearly sees which mistakes hurt the cultural and civil development of our people to the greatest extent; the reasons for rise and decline of Ukrainian nation in different times; which of these errors are inherent to our citizens even today, which ideals they were pursuing in those distant times, and if these ideals were real and consistent with the civic structure and the people's psyche, etc.» [25, 100–101]

Noting the significance of the educational and cognitive influence of M. Hrushevsky's scientific-popular books, Ukrainian observers emphasized on the educational and national-consolidating value of the researcher's popularization work. The pedagogical publications of the Galician language wrote: «In Ukraine under Russian reign Hrushevsky's works will define an era [...] while in the Austrian part these works will increase national consciousness, nurture thousands of fighters and, most importantly, they will link national-cultural unity of our region with the roots of our nation» [26, 48].

Another evidence of active perception of the scientific-popular works of M. Hrushevsky by the criticism of that time is the discussion of his «Cultural-National Movement in Ukraine in the XVI-XVII centuries». The Ukrainian observers of this «interesting by content and by an accessible form of presentation to the large audience» work spoke about the significant scientific erudition of the author and his populariser talent to narrate about complex historical events accessibly and emotionally [27; 28]. Critics noted the importance of the chosen historical era, since the problems faced by the Ukrainian movement at the turn of the 16th-17th centuries remained contradictory for the national life of the early twentieth century. The pages of the Kiev «Rada» stated: «The profound historical knowledge of the author, a living style of writing, artistic language, a broad outlook; numerous illustrations – reproductions

of old engravings and printings, stylistic appearance of the edition – all this made a new work prof. Hrushevsky one of the most valuable achievements of literary publishing this year» [29, 3]. The reviewers also emphasized on the public response to the new book, its special relevance for the Russian reader that was under the influence of official ideology. «The Russian reader is acquainted with the historical facts about the hereditary connection with modern Ukrainians – as St. Petersburg's «Rech» wrote – and gets the possibility to clarify the modern tasks and aspirations of the latter through the understanding of ideological substantiation of its historical development» [30, 3]. Along with such approving reviews, there were still some critical remark concerning: lack of more extensive explanation of the theoretical aspects of the research (for example, revealing specific features of the Ukrainian national movement) and author's terminology, clear outlining of the Ukrainian factor in the cultural polyphony. Critics recommended the author to improve language of writing, which was sometimes marked by the influences of the Galician dialect.

Critics appreciated the illustrative design of the book, which used numerous authentic artistic monuments of the studied period [31]. It is noted that the researcher has to be of Hrushevsky level, have the same significant historical erudition to adequately collect illustrative material that would create the necessary background for the narrative. The reviewer of the magazine «Art», for example, wrote: «... After summarizing our observations, we can confidently state: a new book of prof. Hrushevsky in its illustration aspect has the same, if not more pronounced, freshness, as his «Illustrated history of Ukraine». The most valuable and most important point is that it really represents what was in the past, without lies and exaggerations, avoiding all unreliable artefacts, even those, that from the modern point of view may be considered as beautiful. As for the artistic value and independence of the «Cultural Movement», there are some aspects to argue about, but the author of this one-of-a-kind book will always have the credit for sweeping the dust from the past and bringing to larger circles of our contemporary audience everything that the Old Ukraine created, adapted and transformed from the neighbours and in their own during the first years of the first awakening of cultural life» [32, 303].

Russian observers also appreciated «Cultural-National Movement in Ukraine in the XVI-XVII centuries». Some of them even regretted that the book was published only in the Ukrainian language version. Russian researchers have traditionally argued with M. Hrushevsky's Ukrainian perspective on the key problems of Ukrainian-Russian relations, emphasizing, however, on the solidity of the professional level of his works and their timely appearance on the reader market. Characteristic of Russian critical perception was the reaction of Venedikt Miakotin to this work: «Sometimes the author in applying this view [about the role of the Cossacks in Ukrainian history - aut.] goes probably too far and some of his individual statements need remarks. However, those are just nuances, in general it is an interesting the book that fully corresponds to the tasks of historical popularization, and one can sincerely wish that he also publishes this book in Russian» [33, 392–393].

Instead, representatives of the right monarchy camp met the work with a rather cautious reaction in the Dnieper Ukraine. Another cause for their concern was the appearance on the Russian reading market of the popular work of the Lviv professor - «About the old times in Ukraine». The publication on the pages of «Kievan» by a prominent pro-monarchist movement, the founder of the Kievan Nationalists Club Anatoly Savenko gave the review from the point of view of supporters of the Chorna Sotnya ideology. The author, instead of the expected scientific polemics, laughed at the hypothesis of his opponent as deprived of any scientific value. Traditionally for the nationalists, known for rejecting the views of Ukrainophiles, headed by M. Hrushevskiy, A. Savenko emotionally emphasized that the analyzed work: «this is the most tendentious brochure that I had to read» [34, 2–3].

Viacheslav Lypynskiy, one of the future theorists of the state direction in Ukrainian historiography, admired the popular scientific works of M. Hrushevsky. During pre-war times he was under the influence of the scientific authority of the author of «History of Ukraine-Rus», even calling himself his disciple. V. Lypynskiy became interested in the problem of popularizing historical knowledge among the broad masses. Realizing the vital necessity of publishing the scientific-popular Ukrainian-language history of Ukraine he wrote in one of his letters to M. Hrushevsky: «Now seems to me the right time for popularization of history, it is one of the most important cultural and political tasks, as new and new strata of Ukrainians come, that are not familiar with the previous Ukrainian literature» [35, 304]. That is why V. Lypynskiy was interested in following the stream popularization of the Lviv professor, helping him to get the necessary illustrations for books. Receiving as a gift from M. Hrushevsky and reading «Illustrated History of Ukraine», V. Lypynskiy wrote letter to the author: «Thank you very much for sending me your «History»! A wonderful book - not to mention the content - its style, form and appearance! I cannot keep myself from sharing my impressions that I had while reading your «History». Please accept this gratitude, Professor, from someone who cherishes the past and intends to resurrect it spiritually, to show it in the light of science» [35, 293–294]. V. Lypynskiy gave an excited feedback to other scientific and popular works of his senior colleague, the evidence of which we find in their correspondence [35, 309, 311].

The conclusions. Thus, the scientific-popular works of M. Hrushevsky, that were published at the beginning of the 20th century, became an important factor of scientific life of that time. This is evidenced by the significant publication scope of these works, and the lively discussion around them. Among the strong sides of the scientific-popular studies of Lviv professor, practically all observers named the thoroughness of synthesis of historical material, artistic skill in depicting complex events and phenomena, and the accessibility of the presentation to a large audience of readers. The observers unanimously emphasized that it was Hrushevsky who was a pioneer in the important task of spreading the knowledge about the past among the peasantry through the prism of Ukrainian historical interest. Due to his works, Ukrainian intelligentsia fulfilled an important educational mission among its people on the eve of the Liberation Movement.

Bibliography:

1. Andrews O. Reading the History of Ukraine-Rus': A Note on the Popular Reception of Ukrainian History in Late Imperial Russian and Revolutionary Ukraine // Tentorium honorum : essays presented to Frank E. Sysyn on his sixtieth birthday / edited by Olga A. Andrews, Zenon E. Kohut, Serhii Plokh, and Larry Wolff. - Edmonton – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2010. – P. 45–60.
2. Тельвак В. В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку ХХ століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. Х. – Дрогобич: Коло, 2006. – С. 348–358.
3. Кухар В. З історії видання книги М. Грушевського «Про старі часи на Україні» // Книга в соціокультурному просторі (досвід книговидавництва ХІХ–ХХ ст. і сучасні проблеми): Доп. і повід. Міжнародної наук. конф., 3–5 травня 1995 р. – Львів, 1995. – С. 103–105.
4. Лукич Л. [Левицький В.]: Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Київ, 1909 // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVIII. – С. 630–633.
5. Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. – Київ–Львів, 1913. – 576 с.
6. Русова С. Два новых исследования по украиноведению // Вестник воспитания. – 1911. – № 8. – С. 12–18.
7. М.Ф. [Федюшка М.]: Михайло Грушевський – Ілюстрована історія України, Київ–Львів, 1911, ст. 556 // Записки НТШ. – 1912. – Т. CX. – С. 221–222.
8. К–ч. [Косач О.]: Ілюстрована історія України, написав М. Грушевський. Київ–Львів // Рідний край. – 1911. – № 15. – С. 11–13.
9. Залізняк М.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911 // ЛНВ. – 1911. – Т. LIV. – С. 534–536.
10. Дорошенко Д.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911 // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 128–131.
11. В. Н. П–н. Иллюстрации в новом издании «История Украины» проф. М.С.Грушевского // Искусство. Живопись, графика, художественная печать. – 1911. – № 5. – С. 245–249.
12. Kadlec K.: Михайло Грушевський, Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911. Stran 551 // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1912. – Svazek první. – S. 177–178.
13. Грушевський Мих. Иллюстрированная история Украины. – С.–Петербург: «Просвещение», 1913. – 520 с.
14. Д. Д–ко [Дорошенко Д.]: Проф. Мих. Грушевський. Иллюстрированная история Украины. – С.–Петербург, б.г. // Украинская жизнь. – 1912. – № 12. – С. 118–119.
15. М.З. [Зеров М.]: Проф. Мих. Грушевський. Иллюстрированная История Украины. Спб., б.г. // Світло. – 1912. – № 4. – С. 73–74.
16. Василенко Ник.: Иллюстрированная история Украины на русском языке (Библиографическая заметка) // Киевская мысль. – 1912. – № 353. – С. 3–4.
17. Русова С.: Проф. Мих. Грушевський. Иллюстрированная история Украины. Спб., 1913 // Русская школа. – 1913. – № 1 – С. 30–31.
18. Могилянський Мих.: Проф. Мих. Грушевський. Иллюстрированная история Украины. – Спб., 1913 // Речь. – 1913. – № 34. – С. 3.
19. Василенко Ник.: Проф. Мих. Грушевський. Иллюстрированная история Украины. – С.–Петербург, б.г. // Голос минувшего. – 1914. – № 2. – С. 252–257.
20. Рожков Н.: Проф. Мих. Грушевський. Иллюстрированная история Украины. – С.–Петербург, б.г. // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 119–121.
21. Гирич І, Тодійчук О. Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.–Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9. – С. 633–671.
22. Дорошенко Вол.: Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні... Київ–Львів, 1912 // ЛНВ. – 1912. – Т. LVIII. – С. 296–298.

23. Копач І.: Михайло Грушевський : Про старі часи на Україні. Петербург 1907 // Учитель. – 1907. – Ч. 8 і 9. – С. 144.
24. Д. Д–ко [Дорошенко Д.]: Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. К.–Л., 1912 // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 106–109.
25. В.Д–ий. [Доманицький В.]: Грушевський М. Про старі часи на Україні. Спб., 1907 // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 1. – Част. I. – С. 100–101.
26. М.С. [Возняк М.] Історія національно-культурного зриву наших предків (Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці Київ–Львів, 1912) // Письмо з Просвіти. – 1913. – Ч. 2. – С. 44–48.
27. Гріщинський В.: Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Українська хата. – 1912. – Червень. – С. 362–365.
28. Т.З.: Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Сніп. – 1912. – Ч. 23–24. – С. 16.
29. М.С. [Порш М.]: Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. К.–Л., 1912 // Рада. – 1912. – № 143. – С. 3.
30. Авратинський Ол. Про українське мистецтво в минулім // Українська хата. – 1912. – Вересень і Жовтень. – С. 554–563.
31. Могилянській Мих.: М.Грушевський. Культурно-національний рух (движение) на Україні в XVI–XVII віці. Київ–Львов, 1912 г. // Речь. – 1912. – № 234. – С. 3.
32. Михайло Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. Київ–Львів, 1912 // Ілюстрована Україна. – 1913. – Ч. 1. – С. 14. Огляд наведено без авторства.
33. В.П. Искусство старой Украины в новом труде проф. М.С.Грушевского («Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», Київ–Львів, 1912) // Искусство. Живопись, графика, художественная печать. – 1912. – № 7–8. – С. 301–303.
34. [Мякотин В.А.]: М. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. К.–Л., 1912 // Русское богатство. – 1912. – № 11. – С. 392–393.
35. Любопытная брошюра «Мих. Грушевского» // Галичанин. – Львов, 1907. – Ч. 173. – 3 (16) августа. – С. 2–3.
36. Листування Михайла Грушевського. Т. 2. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто: УІТ, 2001. – 412 с.

References:

1. Andriewsky, O. (2010). Reading the History of Ukraine-Rus': A Note on the Popular Reception of Ukrainian History in Late Imperial Russian and Revolutionary Ukraine: *Tentorium honorum : essays presented to Frank E. Sysyn on his sixtieth birthday / edited by Olga A. Andriewsky, Zenon E. Kohut, Serhii Plokhyy, and Larry Wolff*. Edmonton–Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, (pp. 45–60).
2. Telvak, V. V. (2006). Mikhajlo Hrushevskij's popular science works in the historiographic discussions at the beginning of XX th century. *Drohobych/ Regional Studies*. (issue X), (pp. 348–358) (in Ukr.).
3. Kuhar, V. (1995). From the history of the publication of the book by M. Hrushevsky «About the old times in Ukraine»: *Book in the socio-cultural space (the experience of book publishing of the nineteenth and twentieth centuries and current problems)*. Lviv, (pp. 103–105) (in Ukr.).
4. Lukych, L. [Levyckij V.] (1909). [Review]. Michael Hrushevsky. About the father of the Cossack Bohdan Khmelnytsky. Kiev, 1909. *Literary and scientific herald*. (issue XLVIII), (pp. 630–633) (in Ukr.).
5. Hrushevsky, M. (1913). *Illustrated History of Ukraine*. Kyiv-Lviv (in Ukr.).
6. Rusova, S. (1911). Two new studies on Ukrainian studies. *Herald of education*. (issue 8), (pp. 12–18) (in Ukr.).
7. M. F. [Fediushka M.] (1912). [Review]. Mykhailo Hrushevsky - Illustrated History of Ukraine, Kyiv-Lviv, 1911. *Notes of SSS*. (issue CX), (pp. 221–222) (in Ukr.).
8. K–ch. [Kosach O.] (1911). [Review]. Mykhailo Hrushevsky - Illustrated History of Ukraine, Kyiv-Lviv. *Homeland*. (issue 15), (pp. 11–13) (in Ukr.).
9. Zalizniak, M. (1911). [Review]. Mykhailo Hrushevsky - Illustrated History of Ukraine, Kyiv-Lviv, 1911. *Literary and scientific herald*. (issue LIV), (pp. 534–536) (in Ukr.).
10. Doroshenko, D. (1912). [Review]. Mykhailo Hrushevsky - Illustrated History of Ukraine, Kyiv-Lviv, 1911. *Ukrainian life*. (issue 1), (pp. 128–131) (in Ukr.).
11. V. N. P–n. (1911). Illustrations in the new edition «History of Ukraine» by prof. M. S. Hrushevsky. *Art. Painting, graphics, art print*. (issue 5), (pp. 245–249) (in Rus.).
12. Kadlec, K. (1912). [Review]. Mykhailo Hrushevsky - Illustrated History of Ukraine, Kyiv-Lviv, 1911. Pages 551. *The Journal of the Czech Kingdom Museum*. (yearbook LXXX), (pp. 177–178) (in Czech.).
13. Hrushevsky, M. (1913). *Illustrated History of Ukraine*. St-Petersburg (in Rus.).
14. D. D–ko [Doroshenko D.] (1912). [Review]. Prof. Mykh. Hrushevsky. Illustrated history of Ukraine, St-Petersburg. *Ukrainian life*. (issue 12), (pp. 118–119) (in Rus.).
15. M. Z. [Zerov M.] (1912). [Review]. Prof. Mykh. Hrushevsky. Illustrated history of Ukraine, St-Petersburg. *Light*. (issue 4), (pp. 73–74) (in Ukr.).
16. Vasylenko, Nik. (1912). Illustrated History of Ukraine in Russian (Bibliographic Note). *Kiev thought*. (issue 353), (pp. 3–4) (in Rus.).
17. Rusova, S. (1913). [Review]. Prof. Mykh. Hrushevsky. Illustrated history of Ukraine, St-Petersburg, 1913. *Russian school*. (issue 1), (pp. 30–31) (in Rus.).
18. Mogiliansky, Mykh. (1913). [Review]. Prof. Mykh. Hrushevsky. Illustrated history of Ukraine, St-Petersburg, 1913. *Speech*. (issue 34), (p. 3) (in Rus.).
19. Vasylenko, Nik. (1914). [Review]. Prof. Mykh. Hrushevsky. Illustrated history of Ukraine, St-Petersburg. *The voice of the past*. (issue 2), (pp. 252–257) (in Rus.).
20. Rozkov, N. (1913). [Review]. Prof. Mykh. Hrushevsky. Illustrated history of Ukraine, St-Petersburg. *Modern world*. (issue 4), (pp. 119–121) (in Rus.).
21. Gyrych, I., Todjchuk, O. (2004). Letters from the Ukrainian Social Democrats to Mykhajlo Hrushevsky. *Ukrainian archeographic yearbook. New series*. (issue 8/9), (pp. 633–671) (in Ukr.).
22. Doroshenko, Vol. (1912). [Review]. Mykh. Hrushevsky. Cultural-national movement in Ukraine ... Kyiv-Lviv, 1912. *Literary and scientific herald*. (issue LVIII), (pp. 296–298) (in Ukr.).
23. Kopach, I. (1907). [Review]. Mykhailo Hrushevsky: About the old times in Ukraine. St. Petersburg 1907. *The teacher*. (issue 8–9), (p. 144) (in Ukr.).
24. D. D–ko [Doroshenko D.] (1912). [Review]. Mykh. Hrushevsky. Cultural-national movement in Ukraine ... Kyiv-Lviv, 1912. *Ukrainian life*. (issue 9), (pp. 106–109) (in Rus.).
25. V. D–yj. [Domanyckij V.] (1907). [Review]. Hrushevsky M. About the old times in Ukraine. St. Petersburg 1907. *Ukraine*. (vol. II, book I, part 1), (pp. 100–101) (in Ukr.).
26. M. S. [Vozniak M.] (1913). History of the national-cultural struggle of our ancestors (Mykh. Hrushevsky. Cultural-national movement in Ukraine ... Kyiv-Lviv, 1912). *Letter of Prosvita*. (issue 2), (pp. 44–48) (in Ukr.).
27. Grishchynskyj, V. (1912). [Review]. Cultural-national movement in Ukraine in XVI–XVII century. *Ukrainian house*. (issue 6), (pp. 362–365) (in Ukr.).
28. T. Z. (1912). [Review]. Cultural-national movement in Ukraine in XVI–XVII century. *Sheaf*. (issue 23–24), (p. 16) (in Ukr.).
29. M. S. [Porsh M.] (1912). [Review]. Mykh. Hrushevsky. Cultural-national movement in Ukraine ... Kyiv-Lviv, 1912. *Council*. (issue 143), (p. 3) (in Ukr.).
30. Avratynsky, Ol. (1912). About Ukrainian art in the past. *Ukrainian house*. (issue 9–10), (pp. 554–563) (in Ukr.).
31. Mogiliansky, Mykh. (1912). [Review]. Mykh. Hrushevsky. Cultural-national movement in Ukraine in XVI–

- XVII century. *Speech*. (issue 234), (p. 3) (in Rus.).
32. (1913). [Review]. Mykh. Hrushevsky. Cultural-national movement in Ukraine ... Kyiv-Lviv, 1912. *Illustrated Ukraine*. (issue 1), (p. 14) (in Ukr.). The review is provided without authorship.
33. V. P. (1912). The art of old Ukraine in new work of prof. Mykh. Hrushevsky (Cultural-national movement in Ukraine ... Kyiv-Lviv, 1912). *Art. Painting, graphics, art print*. (issue 7-8), (pp. 301-303) (in Rus.).
34. [Myakotin, V. A.]. : (1912). [Review]. Mykh. Hrushevsky. Cultural-national movement in Ukraine in XVI-XVII century. *Russian wealth*. (issue 11), (pp. 392-393) (in Rus.).
35. (1907). Curious book by «Mykh. Hrushevsky». *Galician*. (issue 173), (pp. 2-3) (in Rus.).
36. (2001). *The correspondence of Mikhaïlo Hrushevsky*. Vol. 2. Kiev - New York - Paris - Lviv - Toronto: UIT. (in Ukr.).

В. Тельвак, О. Владига

ВИДАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДЛЯ СЕЛЯН В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ РЕЦЕПЦІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Стаття присвячена дослідженню рецепції науково-популярних праць М. Грушевського. Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що досі практично поза увагою грушевськознавців перебуває проблема сприйняття та оцінки сучасниками історика його праць, адресованих найбільш масовій – селянській читачській аудиторії. Натомість, саме ці тексти М. Грушевського перебували в полі його особливої уваги з огляду на вагомість тогочасної потреби національного виховання народних мас з метою їх оперативного залучення до реалізації актуальних завдань українства. На це звертали увагу вже тогочасні оглядачі творів львівського професора, відновлюючи особливості стилю Грушевського-популяризатора та підносячи особливу значущість поширення ним знань про українське минуле в селянських масах.

Метою статті є відтворити провідні тенденції обговорення адресованих селянській аудиторії праць М. Грушевського. При цьому обрано період початку ХХ століття, оскільки пізніші критичні публікації неодмінно несли на собі відбиток як швидкоплинної політичної ситуації, так і зміненого історіографічного й ідеологічного контекстів.

Основні результати дослідження. Виявлено значну затребуваність цих творів у селянському середовищі, свідченням чого є значні накладі книг. Доведено, що особливо схвальні оцінки отримали праці «Про батька козацького Богдана Хмельницького», «Ілюстрована історія України» та «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в.». З'ясовано, що як українські (В. Дорошенко, Д. Дорошенко, В. Липинський, М. Василенко, М. Залізняк, М. Могиланський, М. Возняк, С. Русова та ін.), так і російські (В. М'якотін) та чеські (К. Кадлец) оглядачі підносили важливість і високу якість діяльності М. Грушевського, спрямовану на популяризацію історичних знань в широких народних масах.

Натомість, доволі насторожено науково-популяризаторську працю М. Грушевського на Наддніпрянщині зустріли представники правомонархічного табору (А. Савенко), котрі

традиційно для націоналістів закинули українофілам на чолі з М. Грушевським зраду інтересів слов'янства.

Висновки. Підсумовано, що науково-популярні твори М. Грушевського стали важливим фактором тогочасного наукового життя. До сильних сторін науково-популярних студій львівського професора практично всі оглядачі відносили ґрунтовність в узагальненні історичного матеріалу, художню майстерність у змалюванні складних подій та явищ, доступність викладу для широких кіл читачів. Оглядачі одностайно наголошували, що саме М. Грушевський є піонером у важливій справі поширення серед селянства знань про минуле, наведених кризь призму українського історичного інтересу. Цим українська інтелігенція виконала важливу просвітню місію серед свого народу в переддень Визвольних змагань.

Ключові слова: М. Грушевський, селяни, «Про батька козацького Богдана Хмельницького», «Ілюстрована історія України», «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в.»

УДК 930: [94(477): 316.423.3: 61-051 Явор] »191» (045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-130-136

І. А. Фареній

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АГРАРНОЇ БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. АКАДЕМІКА М. І. ЯВОРСЬКОГО

У статті висвітлено погляди академіка М. І. Яворського на революційний процес перших десятиліть ХХ ст., концептуальне бачення дослідником революційної боротьби початку ХХ ст. в Україні у контексті сучасних тенденцій дослідження історії революції. Автор статті вважає концепцію революції М. І. Яворського предтечею сучасної концепції селянської революції 1902–1922 рр., запропонованою В. П. Даниловим та його послідовниками.

Основні результати статті. Революційні події в Україні початку ХХ ст. академік М. І. Яворський визначав як Українську національно-демократичну революцію. Водночас період 1902–1907 рр. – називав селянською революцією, події 1917 р. ідентифікував як національну аграрну буржуазну революцію або фермерсько-буржуазну революцію. Вчений вказував, що головною проблемою національно-демократичної революції в Україні було вирішення аграрного питання на користь селянства. Усі прошарки селянства прагли передачі їм поміщицьких земель. Політична незалежність України розглядалася як гарантія незворотності аграрних перетворень. Селянську революцію М. І. Яворський ідентифікував як буржуазну, спрямовану на утвердження фермерського типу аграрного капіталізму. Перетворення у сфері міського життя не входили до першочергових завдань національної революції. Загальний розвиток революції, за версією вченого, спрямовувався у бік задоволення інтересів селян-фермерів, однак зійшов на шлях захисту інтересів середніх і великих власників, переріс у контрреволюцію.

За дослідженнями академіка М. І. Яворського, селянська революція за витоками і змістом явище суто українського суспільного життя. На початку ХХ ст. ця революція відбулася як наслідок довголітньої боротьби за національне визволення.

Дослідження академіка М. І. Яворського засвідчують, що новітні підходи, які демонструє наукова школа Данилова, насправді не є такими. Концепція селянської революції в іншій інтерпретації та категоріальному забезпеченні з'явилася задовго до наукових досліджень сучасних істориків.

Ключові слова: українська національна революція, селянська революція, аграрна революція, селянство, М. І. Яворський, В. П. Данилов.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Постать академіка Матвія Яворського не обділена увагою сучасних істориків. Життю і діяльності відомого вченого присвячено спеціальні монографії та дисертаційні праці [1–2], ґрунтовні статті [3–5], енциклопедична література також не обійшла його імені стороною [6]. Загалом постать вченого-історика подається як одного з фундаторів національної історіографії, меншою мірою – концептуалізатора історії Української революції. Тема революції у науковій літературі здебільшого порушується в контексті загального доробку М. І. Яворського. У дисертаційній праці, присвяченій його діяльності й захищеній 2008 р., декларується першість в аналізі «поглядів М. І. Яворського на революційні події в Україні 1917–1920 років» [2, 3]. І хоча така самооцінка дисертанта видається надто самовпевненою, однак переконливо засвідчує невеликий науково-пізнавальний ресурс для досягнення поглядів вченого на революційні події початку ХХ ст. Така обставина дає право черговий раз звернутися до концептуального бачення академіком революційного процесу. Відзначення сторіччя Української революції також створює для того гарний привід.

Аналіз поглядів М. І. Яворського на революційні події початку ХХ ст. важливий не лише з точки зору вивчення його діяльності та наукової спадщини. Автор пропонованої статті дійшов необхідності розгляду концептуального бачення революційної боротьби, обстоюваною відомим вченим, внаслідок аналізу сучасних тенденцій дослідження історії революції. Серед них – концепція селянської революції, запропонована В. П. Даниловим [7] та його послідовниками [12–16]. Сутність останньої полягає у визнанні селянства самостійною і самодостатньою силою у революційних подіях, що тривали впродовж 1902–1922 рр. Така постановка проблеми соціально-політичної дїздатності селянської верстви об'єктивно ставить питання про її оцінку сучасниками, очевидцями і безпосередніми учасниками подій столітньої давнини. Адже малоімовірно, що явище селянської революції, якщо така була, стало видимим лише через століття після того, як вона відбулася. Серед сучасників і безпосередніх учасників революційної боротьби початку ХХ ст. був і Матвій Іванович Яворський, який у 1920-х рр. став визнаним інтелектуалом, і його оцінка пережитої ним епохи не може не мати принципового значення для визнання чи заперечення концепції селянської революції. Маловідомість поглядів М. І. Яворського на революційні події початку ХХ ст. лише додає підстав шукати в них відповіді стосовно селянської дїздатності у революційно-політичній боротьбі.

У представлений статті автор **ставить за мету** дослідити погляди академіка М. І. Яворського на революційний процес перших десятиліть ХХ ст.,

характер участі у ньому селянства та виявити можливі підстави для визнання чи спростування концепції селянської революції В. П. Данилова та його послідовників.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося, однією з проблем, розробкою якої займався академік М. І. Яворський, була, за його термінологією, «Українська національно-демократична революція». Останнє можна віднести до загальновідомого в нашій історіографії. Водночас непомітно, щоб наукова література оперувала іншими, також запропонованими М. І. Яворським, категоріями для відображення і дослідження подій початку ХХ ст. Отже, звернемо увагу на використані ним інші версії повної назви тієї революції – «національна аграрна буржуазна революція» [17, 123], «фермерсько-буржуазна революція» [18, 104]. Такі формулювання вченого щодо революційних подій столітньої давнини знаходять своє пояснення в тому, що, за його словами, «провідна проблема національно-демократичної революції на Україні» полягала у самовизначенні «національного капіталу по шляху буржуазної революції в земельному питанні» [18, 112]. У результаті – «Самостійність політична стала ... синонімом самостійності економічної дрібного селянського виробника і навпаки» [17, 123]. Загальний розвиток цієї революції, за версією вченого, пройшов по «шляху фермерсько-буржуазної революції в бік феодально-глитайської стежки», і врешті-решт ця революція «почала ... метаморфозувати себе в українську контрреволюцію» [18, 104].

Задовго до В. П. Данилова та його послідовників живив Матвій Іванович Яворський і термін «селянська революція». Початок революційних подій у ХХ ст. він, так само як і В. П. Данилов, датував 1902 р. Селянські виступи, за його словами, «р. 1902 ... розлилися в величезне море повстань мало не по всій Україні, доходячи великої сили на Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині та Київщині» [19, 103]. Іншим разом вчений вказував, що «революційні взриви ... послідовно йшли, починаючи з 1902 р., на протязі п'яти літ ..., закінчивши свою боротьбу повною поразкою ... в 1907 році». Саме щодо цього періоду академік використовував термін «селянська революція» [20, 11–12].

Процес визрівання селянської революції М. І. Яворський нерозривно пов'язував із ідеєю національного визволення українського народу, початком якого вбачав кінець ХVІІІ ст. Останній вважав безпосереднім наслідком розвитку капіталізму. Водночас, очевидно суто механічно, застосовуючи принцип економічного детермінізму, він пов'язував із капіталізмом навіть початок використання народної мови у літературі та виникнення і діяльність Кирило-Мефодіївського братства. М. І. Яворський вважав український національний рух буржуазним від природи, і спрямованим на те, щоб скинути «феодальні кайдани московської конструкції». Оскільки української буржуазії не було, а українські дворяни були «зв'язані з ... російською феодальною системою експлуатації», то національний рух шукав «опертя ... в першу чергу в селянських масах», хоча й прикривав «свою буржуазну природу утопічно колективістичними мріями християнського егалітаризму» [17, 112–114]. У соціальній структурі селянської верстви М. І. Яворський виокремив три

основні категорії землеробів. Одна з них – заможні селяни спадкового характеру, забезпечені землею та зв'язані з крамарсько-лихварським середовищем, практикуючі махінації з землеволодінням своїх односельців. За словами вченого, – це «дрібний капіталістичний підприємець», «представник торговельно-лихварського капіталу в селі» [17, 119, 129; 20, 47; 21, 327–328].

Інша категорія селян – селянин-фермер – соціальний продукт вже пореформених часів, «дрібний український буржуа», який працював «на орендованій в збанкрутованого кризою поміщика» землі [17, 119, 130; 18, 96, 100–101; 20, 46; 21, 327].

Крім названих категорій селян, була ще й, як писав М. І. Яворський, «сіра й голодна на землю селянська маса». Як можна судити з його праць, за наведеними словами фігурують господарства, що мали самозабезпечуючий натурально-продуктовий характер і балансували на межі банкрутства [18, 96; 20, 47–48]. Усі категорії селянства були консолідованими щодо вирішення земельного питання і прагнули захоплення поміщицьких земель, «шукаючи ... експансії у вивласненні поміщицької латифундії» [17, 119, 125–126]. Однак, послідовність у революційній боротьбі проявляли лише фермери та «сіра й голодна на землю селянська маса» [18, 99–103].

Ще однією соціальною силою національного руху була «українська інтелігенція». За словами М. І. Яворського, «оцей новотвір розпеленованого капіталізму» та «родючий ґрунт» українського націоналізму [17, 114, 130 та ін.].

Вже з початку ХХ ст., за твердженням М. І. Яворського, селянські виступи мали виразний національний характер і були спрямовані на здобуття автономії України. Він стверджував, що «вся маса дрібних капіталістичних підприємств сільських» мала «свій лозунг: ... політична автономія України, лозунг, який підхопила вся маса сільських споживчих підприємств» [20, 10]. Після 1907 р., коли «український націоналізм поніс ... поголовну поразку», розпочався період «нових його змагань до переможного визволення» і «обмежений в культурницькій та політичній пропаганді він взявся за економічне будівництво власної бази». Внаслідок цього «основний носій українського націоналізму, новонароджений фермер та кандидат на його ... збирав свої сили, скупчуючи їх в кооперації, що ... ставала непереможним осередком старої пропаганди на нових основах». «Війна ... ще більше зміцнила дрібний національний капітал на Україні», однак «почала вкорочуватися можливість скупчування ... в руках дрібного підприємця – збагачуваного хлібороба» земельних площ. Причиною тому було те, що «поміщик почав припиняти ... продаж і оренду своєї землі». «Таке становище, – зазначав М. І. Яворський, – ще більше загострило взаємовідносини загальної маси селянства в першу чергу її капіталістичної верхівки до поміщицької влади ...». У 1917 р. почався шлях «від лютневої провеси до жовтневого довершення» [17, 109, 126–127, 129–130].

За оцінками М. І. Яворського, об'єктивною основою дозрівшої національної аграрної революції була «суперечність проміж українським селянством та російським і зрусіфікованим поміщицтвом із-за феодальних латифундій та із-за феодальної системи

експлуатації» [17, 118–119]. Програма революції об'єктивно включала, за словами М. І. Яворського, «змагання за державну самостійність України ...», що вкупі з націоналізацією землі могла дати максимально сприятливі умови для організації національного капіталу» [18, 108]. Водночас соціальні перетворення у сфері міського життя, промислового виробництва цю революцію обходили. «Чужий промисловий капіталізм на Україні, – писав М. І. Яворський про український націоналізм, – на той час його менше турбував при своєму здебільша закордонному спихуванні, хоч і про його йшли націоналізаційні міркування». Водночас у ворожому до нього таборі опинився торговельний капітал. М. І. Яворський підкреслював його російський національний характер [17, 123] і широко не вдавався у роз'яснення сутності протиріч між ним і українським національним рухом. Очевидно, йшлося про позиції торговельного капіталу на аграрному ринку, здирницькі щодо селянства спекулятивні посередницькі операції з продукцією сільського господарства. Однак, як би там не було, а у «розбурханого націоналізму» була програма «ліквідації гегемонії російського торговельного капіталу» як головного ворога «національного капіталістичного потічка». М. І. Яворський не жалів слів, щоб зобразити ненависть до явища торговельного капіталу. Загальний настрій щодо нього він добре висловив так: «Оцей зненавиджений торговельний капітал російський та свій доморослий, але обрусілий, ось основний ворог українського буржуазного новородка» [17, 123]. Щоправда, зазначені погляди академіка М. І. Яворського стосуються суті революційної ситуації, що склалася в Україні, а не реального перебігу подій революції.

Спочатку українська революція «стала на широкий шлях фермерсько-буржуазної революції в автономницьких рямках» – тобто вирішення аграрного питання на користь селянства і гарантій його революційний здобутків з боку національної влади. Метою цієї фермерсько-буржуазної революції, за словами вченого, було «вивласнення феодального землевласника ... зруйнування всіх основ феодального устрою у виробництві ... скупчення цілого земельного фонду в руках національної автономної влади ... перерозподіл земельного володіння проміж усією масою селянства ...». М. І. Яворський вказував, що саме в цьому «була вся революційність Центральної Ради». Як можна зрозуміти вченого, цей «широкий шлях» мав би привести до «діалектичної переміни буржуазної революції на Україні в соціалістичну», «до нового свого етапу, до Великого Жовтня» [18, 104, 106] – дійти «до жовтневого довершення». Однак так не сталося – поводити української революції повели її «з свого дотеперішнього шляху фермерсько-буржуазної революції в бік феодально-глитайської стежки» і «національна ... революція після Жовтня ... мусила перемінитися в класову контрреволюцію». Щоправда, на початку 1918 р. «Центральна Рада ... намагалася ще раз приєднати працюючі маси України для себе». Однак це було «вимушеним жестом в бік селянських мас», та ще «припізненим» і «даремним», таким що «не мав реального значіння». Загальний вектор розвитку подій віддав ситуацію в руки «голодному німцеві та власному глитаєві феодальної породи», які довели справу до «30 квітня 1918 року» – гетьманського перевороту [18, 104, 107, 113]. Цим рух

«фермерсько-буржуазної революції» був остаточно обірваний. Як можна судити з праць М. І. Яворського, «Жовтнева революція на Україні» також не стала формою продовження «аграрної революції» по фермерському зразку». Вона «вигнала ідеологічних речників ... полохливого українського дрібного буржуа» та «присудила на смерть ... розпеленого буржуа». Водночас «Жовтнева революція на Україні ... поставила свою проблему аграрного питання і національного питання на реальне вирішення» [18, 107]. Таке завершення історії української «фермерсько-буржуазної революції» пропонує М. І. Яворський. На відміну від В. П. Данилова, який констатував злиття селянської і пролетарської революцій восени 1917 р., він не побачив злиття «фермерсько-буржуазної революції» з «Великим Жовтнем», хоча за його ж логікою саме так мало б статися. «Український дрібний буржуа», про якого він писав, разом зі своїми прагненнями наче залишився незадіяним в бурхливій політичній борні. Вчений не вдався до аналізу різниці між більшовицькою націоналізацією землі та, як він писав, «націоналізацією землі ... для організації національного капіталу» [18, 108]. Фермерсько-буржуазна революція, очевидно, бачилась ним як неподільне ціле з Центральною Радою, і повинна була подітись разом із нею.

Причину того, що «національна ... революція ... мусила перемінитися в класову контрреволюцію» і зійти «з ... шляху фермерсько-буржуазної революції в бік феодально-глитайської стежки», М. І. Яворський пов'язував зі специфікою історії українського національного руху. Він констатував існування універсальної політико-ідеологічної риси у поведінці української національно орієнтованої громадськості – послідовна прихильність до буржуазних порядків – «... буржуазний інстинкт». У результаті об'єктивно виникало сподівання на зарубіжних партнерів, оскільки «дрібно-буржуазна природа українського націоналізму ... мусила шукати у відсутності власної готової буржуазної класи спільника в сусіда» [18, 110]. Цей сценарій безпосередньо зумовили роки світової війни. Вчений наголошував, що у той період було поставлено «оконечну ціль українського визвольного руху – утворення самостійної української держави або ... автономії хоч би частини українських земель поза межами Росії ...». Це своєю чергою поклиало потребу «не зачіпати зайво соціальної структури західноєвропейського капіталізму», «обминаючи навмисне дразливе питання земельної реформи». У результаті «те, що могло бути правилом і гаслом ... в революції 1905 р., ... ставало ... своєю антитезою навіть напередодні 1917 р.» і вже закономірно «елементи контрреволюції в національному руху ... так сильно виявилися в 1917 р. ...» [17, 131–134], бо український націоналізм вже став «хапатися за ... «самовизначення» в межах російської орієнтації», в якій «шукав мимохідь оперття на чужій буржуазії». Така специфіка пошуків союзників української державності – з її «квапливим ловленням сприятливого моменту» – обернулася тим, що «дволикій український націоналізм» «під вивіскою «соціалізму» став свідомо обходити шляхи вирішення соціальних проблем. М. І. Яворський наполягав: «... жах перед соціальною революцією, починаючи з літа 1917 р., ... гонив український націоналізм до компромісу з російським буржуа ...».

З останньою обставиною академік пов'язував проголошення УНР, яке, за його словами, «було вже не актом революційного процесу, але видимою контрреволюцією, що одмежувала себе од совітської Росії» та набула «титлу для переговорів з німцями ... проти власних мас ...». Врешті-решт, реальністю стало «те, що на Україні проблему аграрної революції по фермерському зразку остаточно поховано в компромісі з феодально-прусським зразком ...» [18, 94–97, 107, 111–112].

Такі соціально-політичні події, як можна розуміти з праць М. І. Яворського, завдячують інтелігенції. Адже селянство саме по собі, з точки зору вченого, не було спроможним відіграти ідейно-організуючу роль у революційних перетвореннях. Лідер українських істориків-марксистів категорично відмовляв йому у соціальній самодостатності на усьому історичному шляху існування селянської верстви, вважав її приреченою на ідейно-організаційну залежність від інших суспільних сил. Говорячи про давню Русь, він вказував, що «вже тоді виявляло, що селянство не окрема класа ... воно не відіграє самостійної революційної ролі, а скоріш є соціальний матеріал для здійснювання громадських змагань інших клас» [21, 15]. Про сучасні вченому часи, стосовно початку ХХ ст., М. І. Яворський з приводу селянства писав: «Дрібний буржуа з природи свого соціального становища взагалі не в силах не тільки самочинно реалізовувати власну програму, він фактично й не має змоги втворити фактично власної класової програми». Причину останнього історик-марксист бачив у тому, що селянство соціально несамодостатнє, перехідний етап «на лінії генетичного стику буржуазії й пролетаріату» [17, 125]. Водночас селянин, за словами вченого, «формулювання ... ідеології ... залишив своєму ширшому другу – українській інтелігенції». А той «друг» «в першу чергу ставив на порядок дня політичне самовизначення ..., все інше – в тому і економічно-соціальна проблема – було питанням завтрашнього дня ...» [18, 101, 108].

Звертає на себе увагу, що позиція вченого стосовно неспроможності селянства відігравати «самостійної революційної ролі» і воно лише «соціальний матеріал для ... громадських змагань інших клас» часто не узгоджується з його ж твердженнями стосовно соціальних уявлень і дій селянської верстви. Адже М. І. Яворський відверто визнавав самостійність селянської позиції щодо соціально-економічного устрою. Так, у ХІХ ст. «селянство ..., – за його словами, – з усією силою перло на шлях самовизначення власного господарства й власної праці». Стосовно світогляду селянина початку ХХ ст., М. І. Яворський писав: «Ідея вивласнення землі взагалі та організації на ній – громадській землі на лад фермерських орендних підприємств дрібних незалежних господарств шляхом переділу – ідея, за яку брав він в 1855 та 1861–1863 роках, міцно засіла йому тепер в голову» [17, 114, 116].

Вчений визнавав і самодіяльний характер вирішення аграрного питання в 1917 р. за Центральною Радою. Він писав: «Селяни брали силою землю в поміщиків і, не дожидаючися згоди від Центральної Ради, ділили проміж себе панські маєтки» [19, 127]. М. І. Яворський з іронією щодо керівної ролі національної інтелігенції писав: «... українське

селянство, виглядаючи свого гегемона, кинулося самочинно грабувати панські маєтки» [17, 124].

Власне, М. І. Яворський стверджував, що станом на початок XX ст. селянство оволоділо національною ідеєю, мало прихильність до певної програми його вирішення – надання Україні автономії. То хіба це не засвідчує спроможність землеробів мати ідеологію своєї боротьби і в національно-політичній, і в соціально-економічній сфері? Мабуть, концептуальна заданість чи, вірніше, методологічна упередженість у міркуваннях М. І. Яворського не дозволяла йому визнати революцією всі ті соціальні явища, що «пролетаріят ... не зміг ще ... охопити», незважаючи на цілком очевидні для нього процеси, яким він навіть правильну назву дав – «селянська революція».

Як відомо, погляди М. І. Яворського наприкінці 1920-х рр. зазнали жорстокої критики [22]. Він був вимушений публічно каятися і визнавати свої помилки, які загалом полягали в тому, що вчений недооцінив «ролю пролетаріату». Водночас і у своїх каяттях М. І. Яворський без застережень використовував поняття «селянської революції» [23]. За твердженням біографів історика, він згодом повернувся до усіх своїх попередніх позицій [2, 16].

Однак, якими б не були шляхи наукової думки вченого, у його творах маємо цілком завершений погляд на селянську революційність перших десятиліть минулого століття та її зв'язок із національним питанням. З огляду на усе вище вказане, є підстави стверджувати таке. Національна революція для М. І. Яворського – це передусім процес аграрних перетворень в українському селі, який розпочався у 1902 р. і дійшов спочатку до 1907 р., а потім продовжився в іншій формі, поки не наступив революційний 1917-й рік. «Аграрна справа – ..., як вказував вчений, – стала основною віссю, біля якої й загострився ... серед феодального оточення український націоналізм ...» [17, 119]. Перетворення у сфері міського життя не входили до першочергових завдань цієї революції. Власне з міським життям і політикою, державною організацією серед революційних сил була зв'язана лише інтелігенція. Вона відігравала роль ідеологічного керівника, однак унаслідок непослідовності втратила вплив і контроль над народними масами. Останні самі стали вирішувати соціальні проблеми революційним шляхом, хоча це й не дістало з боку М. І. Яворського визнання в якості явища революції.

Висновки. Для М. І. Яворського селянська революція – цілком помітне явище, сутність якого полягала у задоволенні соціально-економічних інтересів українського селянства шляхом повалення економічної й політичної влади інонаціональних елементів в аграрному секторі, а також у сфері торгівлі та кредитних відносин. Вчений інтерпретував селянську революційність як шлях здійснення буржуазних перетворень, оцінював її з суто інтелігентських позицій, логіки за якою суспільне життя не може рушитися без інтелектуальної еліти.

За дослідженнями академіка М. І. Яворського, селянська революція за витоками і змістом явище суто українського суспільного життя. Концепція М. І. Яворського вмонтована в загальний хід національно-визвольного процесу, починаючи з кінця XVIII ст. За його інтерпретацією, селянська революція визрівала разом із діяльністю національних

організацій, соціальними силами, які підтримували український визвольний рух. Врешті-решт, на початку XX ст. ця революція дійшла свого вивершення, і відбулася, як можна судити з праць М. І. Яворського, у два етапи: з 1902-го по 1907 р. і знов заявила про себе у соціально-політичному відношенні у 1917 р.

Дослідження академіка М. І. Яворського, вироблена ним концепція революційних подій початку XX ст. переконливо засвідчують, що «нове знання», яке демонструє наукова школа В. П. Данилова – концепція селянської революції – насправді не є таким. Названа концепція, хоч і в іншій інтерпретації, і категоріальному обрамленні, однак з'явилася задовго до наукових шукань сучасних істориків – ще в часи самої революційної борні. Концепція селянської революції виросла на ґрунті української національної політико-соціологічної та історичної думки, яскравим представником якої в 1920-х рр. був академік Матвій Яворський.

Тему концептуального бачення М. І. Яворським революційних подій початку XX ст. не можна вважати вичерпаною представленою статтею. Залишається ряд аспектів, які вимагають подальших досліджень, зокрема щодо соціальної бази революції. На наше переконання, так звана теорія «двокуркульності» українського селянства потребує сучасного освоєння і має методологічний потенціал як для осягнення подій революції, так і соціального розвитку землеробської верстви у XIX – на початку XX ст. Потребує й сучасного аналізу у науковій спадщині М. І. Яворського тема «буржуазності» революційних перетворень, значно ширшого вивчення проблема національного характеру революції.

Список використаної літератури та джерел:

1. Санцевич А. М. І. Яворський: нарис життя та творчості / А. Санцевич. – Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1995. – 61 с.
2. Роєнко В. М. І. Яворський – історик України: життя і наукова діяльність: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Роєнко. – Запоріжжя, 2008. – 21 с.
3. Касьянов Г. Академік М. І. Яворський: доля вченого / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 75–86.
4. Рубльов О. Лідер «істориків-марксистів» України (М. І. Яворський) / О. Рубльов // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – Київ: Рідний край; Хмельницький ред.-вид. відділ, 1991. – С. 293–304.
5. Ясь О. Клас і нація у концепції української історії Матвія Яворського / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – 2013. – Вип. 23. – С. 198–235.
6. Пінчук Ю. Яворський Матвій Іванович / Ю. Пінчук // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 719–720.
7. Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. / В. Данилов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ladim.org/st007.php>
8. Кондрашин В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В. Кондрашин // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 70–74.
9. Вахитов Р. Неизвестная октябрьская революция. Крестьянская война начала XX века и ее значение для победы большевиков / Р. Вахитов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nevmenandr.net/vaxitov/unknownoctrev.php
10. Бабашкин В. Закономерности и особенности российской модернизации 1902–1935 гг.: опыт применения теоретических концепций развития крестьянских обществ: автореф. дис. ... докт. ист. наук / В. Бабашкин. – Тамбов, 2010. – 43 с.

11. Марченя П. Крестьянское сознание как доминанта Русской революции / П. Марченя // Научный диалог. – 2015. – № 12. – С. 303–315.
12. Абразимова О. Соціально-політична активність селянства УСРР у роки непу / О. Абразимова, С. Корновенко. – Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2017. – 190 с.
13. Корновенко С. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902-1917 рр. / С. Корновенко, О. Герасименко. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. – 204 с.
14. Калінкіна С. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929-1933 рр.) / С. Калінкіна, С. Корновенко, С. Маркова, Н. Романець. – Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2017. – 300 с.
15. Kornovenko S. A peasant component in the transition to the new economic policy (1921) / S. Kornovenko // Східноєвропейський історичний вісник. – 2018. – №7. – С. 104-110. DOI: 10.24919/2519-058x.7.132975
16. Kornovenko S. Evolution of peasant land tenure during the Ukrainian revolution of 1917–1921 / S. Kornovenko, V. Telvak, V. Ilnytskyi // Baltic Journal of Economic Studies. – 2018. – Vol. 4. – No 3. – P.133-141. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-133-141>
17. Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили / М. Яворський // Червоний шлях. – 1927. – №2. – С. 108-134.
18. Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції, її історичні основи та рухові сили (Продовження) / М. Яворський // Червоний шлях. – 1927. – №4. – С. 93-116.
19. Яворський М. Коротка історія України / М. Яворський; передмова Х.Раковського. Видання п'яте, стереотипне. [Київ]: Державне видавництво України, 1926. – 144 с.
20. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Випуск третій: В суперечах імперіалізму / М. Яворський. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – 308 с.
21. Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні / М. Яворський; Укр. ін-т марксизму, іст. відділ. – Харків: Державне видавництво України, 1927. – Т. 1. – 416 с.
22. Дискусія з приводу схеми історії України М.Яворського (Травень 1929 р.) // Літопис революції. – 1930. – № 2 (41). – С. 267–326; № 3. – С. 176–237.
23. Яворський М. Про мої помилки в концепції історії України (причіпок до дискусії про схему України) / М. Яворський // Комуніст. – 1929. – 5 вересня. – С.5.

References:

1. Sancevych, A. (1995). *M.I. Yavorskyi: Life and scientific work*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine. 61 p. (in Ukr.)
2. Royenko, V. (2008). *M.I. Yavorskyi – the historian of Ukraine: Life and scientific work: the author's abstract of dissertation on obtaining a scientific degree of historical sciences*. Zaporizhzhya. 21 p. (in Ukr.)
3. Kas'yanov, G. (1990). Academician M.I. Yavorskyi: the scientist's destiny. *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal (Ukrainian historical journal)*, 8, 75-86 (in Ukr.)
4. Rubl'ov, O. (1991). The leader of Marxist historians in Ukraine (M.I. Yavorskyi). *Repressive country study (20–30s)*. Kyiv: Ridnyj kraj, Xmel'nycz'kyj redakciyno-vydavnychij viddil. 293-304 (in Ukr.)
5. Yas', O. (2013). Class and nation in the concept of Ukrainian history by Matviy Yavorskyi. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini (Historiographical investigation in Ukraine)*, 23, 198-235 (in Ukr.)
6. Pinchuk, Yu. (2013). Яворський Матвій Іванович. *Encyclopedia of the history in Ukraine (Tom 10)*. Kyiv: Naukova dumka. 719-720 (in Ukr.)
7. Danilov, V. Peasant revolution in Russia, 1902-1922. Retrieved from <http://ladim.org/st007.php> (in Russ.)
8. Kondrashin, V. (2008). "Peasant Revolution in Russia. 1902–1922": a scientific project and a scientific concept. *Ukrayins'kyj selyanyn (Ukrainian peasant)*, 11, 70–74 (in Russ.)

9. Vakhitov, R. *Unknown October revolution. The peasant war of the early twentieth century and its significance for the victory of the Bolsheviks*. Retrieved from nevmenandr.net/vaxitov/unknownoctrev.php (in Russ.)
10. Babashkin, V. (2010). *The regularities and features of the Russian modernization during 1902-1935: the experience of theoretical concepts' application of the peasant societies development: the author's abstract of dissertation on obtaining a scientific degree of the doctor of historical sciences*. Tambov. 43 p. (in Russ.)
11. Marchenya, P. (2015). *Krestianskoe soznanie kak dominanta Russkoi revoliutsii [Peasant Consciousness as a Dominant of the Russian Revolution]*. *Nauchnij dyalog (Scientific Dialogue)*, 12, 303–315 (in Russ.)
12. Abrazumova, O. & Kornovenko, S. (2017). *Social and political activism of USSR villagers duaring the years of Nep*. Cherkasy: Printed at Bohdan Khmelnitskiy CNU. 190 p. (in Ukr.)
13. Kornovenko, S. & Gerasimenko, O. (2017). *Peasant rebel. Peasant revolution in Ukraine in 1902-1917*. Cherkasy: Yu. A. Chabanenko. 204 p. (in Ukr.)
14. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S. & Romanecz, N. (2017). *"The great take over" in the village. The end of the peasant revolution (1929-1933)*. Cherkasy: Printed at Bohdan Khmelnitskiy CNU. 300 p. (in Ukr.)
15. Kornovenko, S. (2018). A peasant component in the transition to the new economic policy (1921). *Schidnoieuropeis'kyi Istorychnyi Visnyk (East European Historical Bulletin)*, 7, 104-110. DOI: 10.24919/2519-058x.7.132975
16. Kornovenko, S., Telvak, V. & Ilnytskyi, V. (2018). Evolution of peasant land tenure during the Ukrainian revolution of 1917–1921. *Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 4, No 3, 133-141. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-133-141>
17. Yavors'kyj, M. (1927). The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts. *Chervonyj shlyax (Red way)*, 2, 108-134 (in Ukr.)
18. Yavors'kyj, M. (1927). The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts (continuation). *Chervonyj shlyax (Red way)*, 4, 93-116 (in Ukr.)
19. Yavors'kyj, M. (1926). *Short story of Ukraine*. [Kyiv]: State publishing of Ukraine. 144 p. (in Ukr.)
20. Yavors'kyj, M. (1925). *Ukraine in the epoch of capitalism. Third edition: In debates of imperialism*. Xarkiv: State publishing of Ukraine. 308 p. (in Ukr.)
21. Yavors'kyj, M. (1927). *Sketches from the history of revolutionary struggle in Ukraine (Vol. 1)*. Xarkiv: State publishing of Ukraine. 416 p. (in Ukr.)
22. (1930). Discussion about the scheme of the history of Ukraine by M.I. Yavorskyi (May, 1929). *Litopys revolyuciyi (Chronicles of revolution)*, 2, 267-326; 3, 176-237 (in Ukr.)
23. Yavors'kyj, M. (1929). About my faults in the concept of the history in Ukraine (appendix to the discussion about the scheme of Ukraine). *Komunist (Comunist)*, 5 veresnya, 5. (in Ukr.)

I. Farenii

ACADEMICIAN M. I. YAVORSKY'S CONCEPT OF THE NATIONAL BOURGEOIS REVOLUTION OF THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

Introduction. In historiography, the figure of academician Matviy Yavorskyi presented as one of the founders in Ukrainian national historiography, as well as the author of the concept of the Ukrainian revolutionary history in the early XX century. The proposed article proposes to consider the scientist's view of the

revolutionary struggle in the context of current trends in the investigation of revolution history in the Russian Empire territory at the beginning of the XX century. Among the latest approaches to explaining the revolutionary events – the concept of the Peasant Revolution of 1902-1922, proposed by V.P. Danilov and his followers. The essence of the latter is the recognition of the peasantry as an independent and self-sufficient force in revolutionary events. Matviy Yavorskyi, unlike Danilov and his followers, was a direct participant in the revolution. Therefore, his assessment of the period he experienced may have a fundamental importance for recognizing or denying the concept of a peasant revolution.

Purpose. The author of the article aims to consider the concept of Yavorskyi's revolution in order to find arguments in favor of the concept of peasant revolution or vice versa.

Results. Revolutionary events in Ukraine at the beginning of the XX century academician Yavorskyi called the Ukrainian national-democratic revolution. At the same time, the period of 1902-1907 – called the peasant revolution, the events of 1917 he identified as a national agrarian bourgeois revolution or a farmer-bourgeois revolution. Such wording he substantiated by the fact that the main problem of the national-democratic revolution in Ukraine was the solution of the agrarian question in favor of the peasantry. At the same time, all layers of the peasantry wanted to transfer bourgeois land.

Ukraine's political independence was seen as a guarantee of the irreversibility of agrarian reforms. Transformations in the sphere of urban life were not among the top priorities of the national revolution. At the same time, the revolutionary struggle also aimed at radical transformations in the field of trade and credit relations that were associated with urban entrepreneurs. The general development of the revolution, according to the scholar, was objectively directed towards

satisfying the interests of the peasant farmers, but went on to defend the interests of the middle and large owners and overwhelmed the counter-revolution. The intelligentsia, which played the role of ideological leader, lost control of the masses. Peasants in such a situation tried to solve the problem of eliminating bourgeois land tenure by revolutionary way.

According to the researches of academician M.I. Yavorskyi, the peasant revolution on the origins and content is the phenomenon of purely Ukrainian social life. The Yavorskyi's concept is combined with the general course of the national liberation process since the end of the XVIII century. According to his interpretation, the peasant revolution matured along with the activities of national organizations, the social forces that supported the Ukrainian liberation movement. At the beginning of the XX century this revolution was a consequence of a long-term struggle for national liberation. In social terms, Yavorskyi identified the peasant revolution as bourgeois and aimed at establishing a farmer type of agrarian capitalism.

Originality. The investigation of academician M.I. Yavorskyi, developed by him concept of revolutionary events at the beginning of the XX century convincingly testify that the new approaches demonstrated by Danilov's scientific school, the concept of the peasant revolution are not quite accurate.

Conclusion. The concept of peasant revolution in another interpretation and categorical provision appeared long before the scientific research of modern historians. At the same time, the concept of peasant revolution grew up on the ground of the Ukrainian national political, sociological and historical thought, a bright representative of which in the 1920s was academician Matviy Yavorskyi.

Key words: Ukrainian national revolution, peasant revolution, agricultural revolution, peasantry, M.I. Yavorskyi, V.P. Danilov.

ЕТНОКУЛЬТУРНЕ БУТТЯ, ДУХОВНІСТЬ І СВІТОГЛЯД СЕЛЯНСТВА

УДК 94(477:82)“15”

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-137-142

Т. С. Дубляниця

*аспірантка кафедри історії Національного
університету «Острозька академія»*

СЕЛЯНСТВО КОВЕЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

У статті на основі описово-статистичних джерел проаналізовано розвиток селян Ковельщини другої половини XVI ст. Розглянуто категорії селян та їх повинності, розвиток селянського господарства.

Ключові слова: селянство, аграрна реформа, волока, дворище, городники, бояри, сільське ремесло, грошовий та натуральний податок, відробіткова рента.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Друга половина XVI ст. — період становлення та розвитку фільваркової системи господарювання, яка була заснована на праці залежних селян. Селянство становило основну виробничу силу даного періоду. Науковці не залишили поза увагою такий важливий аспект. Зверталися у своїх працях до даної проблематики М. С. Грушевський, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. В. Довнар-Запольський. Тема селянства і аграрна реформа XVI ст. особливо популярною була в дослідженнях радянських істориків. У своїх працях її розглядали Гуслистий К. Г. [1], Пічета В. І. [2], Леонтович Ф. І. [3], Шекера І. М. [4], Дворецька В. А. [5], Якубський В. А. [6], Мишко Д. І. [7], Бойко І. Д. [8]. Усі вони робили особливий акцент на соціальній боротьбі. В концепції фільваркового господарства становище селян розглядали у своїх працях польські історики В. Куля [9], Я. Рутковский [10], А. Вичанський [11].

Дослідження, яке було б присвячено розвитку селянства Ковельської волості другої половини XVI ст. на сьогодні не існує. Хоча вивчення окремих господарсько-адміністративних одиниць є особливо актуальним сьогодні. Успіх цих досліджень в першу чергу залежить від репрезентативності описово-статистичних джерел. У співвідношенні до інших територій Волині Ковельщина має певний пріоритет, що пов'язано з її перебуванням у володінні королеви Бони та приватновласницьким минулим — перебуванням в руках кн. А. Курбського та його дружини. Звичайно, найбільш інформативними описово-статичними джерелами є інвентарі. Для другої половини XVI ст. це інвентар 1556 р., створений при переході маєтностей від королеви Бони до Жигимонта-Августа та інвентар 1590 р., складений при переданні Ковельщини з рук нащадків кн. Курбського

до складу державних володінь. Важливим аспектом є те, що вони стосуються саме початку і кінця другої половини XVI ст., що дозволяє простежити певну еволюцію в зміні становища селян. Для даного періоду збереглися також податкові документи 1576, 1577, 1582, 1583, 1589 рр., але вони залишають поза увагою селянське господарство у зв'язку зі своїм основним призначенням. Хоча, поборовий реєстр 1576 р. містить унікальну господарську інформацію про селянське ремесло. В податковому документі 1583 р. зазначено кількість ланів, городників і ремісників в кожному селі.

Мета статті — простежити розвиток селянства другої половини XVI ст. на прикладі Ковельської волості. Розглянути структуру Ковельської волості, процес розшарування селянства, розвиток селянського господарства, проаналізувати повинності селян.

При проведенні даного дослідження були використані загальнонаукові методи аналізу, синтезу, абстрагування та узагальнення. Також використовувалися спеціальні методи, такі як: системний метод, історико-типологічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний.

Виклад основного матеріалу.

Структура Ковельської волості

Згідно інвентаря 1556 року в Ковельському старостві знаходилося 39 поселень, з яких 3 — Ковель, Вижва та Миляновичі — були містами [12, 3, 28, 43]. До Ковельського ключа належало 21 село: Вербка, Бахів, Лаодовля, Облапи, Гошерниче, Мощена, Соколова Воля, Мутвиця Воля, Хлевечле, Осовинська Воля, Туличів, Тишівка, Білін, Скулін, Стеблі, Колодяжне, Колодяжна Воля, Красна Воля, Млинська Воля, Дубно, Волоша [12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27]. Вижівський ключ включав 9 сіл: Брід, Стара Вижва, Шайно, Грицьковичі, Красноволя, Поридуби, Хотечів, Нуйно, Мощиця [12, 32, 33, 35, 36, 37, 40, 42]. Найменшим був Милянoveцький ключ, оскільки тут знаходилося лише 6 поселень: Туровичі, Кличковичі, Ольшаниця, Жилів, Годовичі, Краловичі [12, 44, 45, 46, 47].

Поборовий реєстр 1576 р. вказує на існування на території волості п'яти в'їтівств: мощенського, милянoveцького, зарецького, вижівського та поліського [13, 278–320]. До мощенського в'їтівства відносилось 13 сіл (Мощена, Дубова, Бахів, Вербка, Черкаси, Облапи, Сохорче, Гойшин, Клевечко, Довгоноси, Любліна, Осовець, Калиновець) [13, 278–286], до милянoveцького — 9 (Годевичі, Клековичі, Ольшаниця, Туровичі, Жилів, Добринськ, Поридуби, Селище, Трубле) [13, 291–296], до зарецького — 9 (Білін, Скулін, Стеблін, Дубенська Воля, Колодниця, Колодяжне, Будища, Дубно, Волохи) [13,

296–303], до вижівського – 2 (Виживська Воля та Стара Вижива) [13, 307–310], до поліського – 8 (Хотечів, Борки, Мостища, Нуйно, Туличів, Осьмиговичі, Ловища, Сенявка) [13, 314–320].

Певні зміни в структурі волості можемо простежити в інвентарі 1590 р. Особливо стосуються вони Миляновецького ключа, який значно збільшився порівняно з 1556 р. До попередніх сіл додалися Поридуби, Селіща, Требле, Добжинсько, Клевечко, Осовинська Воля, Калинівка, Двугоноші (всього 12 сіл), урочище Мутвицька Воля, де ще не було осілих [12, 163 – 172]. Можливо пояснити це можна розміщенням у Миляновичах резиденції Курбського [14, 45]. До складу Ковельського ключа входило 16 сіл та 6 урочищ [12, 144 – 159]. Зменшився також Виживський ключ, до складу якого входило 5 сіл (Хотечів, Нуйно, Борки, Мостища, Туличів) та 1 урочище Бачова [12, 186 – 194].

Розшарування селянства

У 1556 р. більшість селян Ковельської волості вже жили на нарізаних ланах. При чому більшість мала у користуванні 1 лан і лише приблизно п'ята частина селян користувалися півланом. Півланові наділи були у с. Вербка, с. Облапи, с. Мощена, с. Хлевечле, с. Стара Вижива, с. Туровичі, с. Кличковичі, с. Ольшаниця [12, 14–15, 17, 18, 20, 33, 44, 45], всього близько 50 господарств. Хоча не у всіх селах була проведена волочна поміра. Частина сіл ще жили дворичним ладом: Білін (13 дворич), Скулин (8 дворич), Стеблі (1 дворич), Хотечів (23 дворича), Нуйно (15 дворич), Мощиця (8 дворич) [12, 22 – 25, 37 – 42]. Кількість господарств у кожному окремо взятому дворичі могла бути дуже різною. У дворичі, як правило, в середньому було 2 – 3 сім'ї. Хоча зустрічаються дворича, в яких було 7 і навіть 9 сімей. Так, в с. Білін на 13 дворичах знаходилося 26, с. Скулин на 8 дворичах – 39, с. Стеблі на 1 дворичі – 8, с. Хотечів на 23 дворичах – 66, с. Нуйно на 15 дворичах – 42, с. Мощиця на 8 дворичах – 12 господарств [12, 22 – 25, 37 – 42].

Серед селян також виділена окрема категорія бояр. Тобто, певною мірою привілейованих селян, які виконували військову чи іншу службу. Зокрема, в с. Вербці було 2, с. Облапи – 4, с. Туличові – 3, с. Дубно – 1, с. Поридубах – 10, с. Туровичі – 2, с. Кличковичі – 2, с. Жилові – 2, с. Годовичі – 6 бояр [12, 15, 17, 21, 27, 36, 37, 46, 47, 48]. В окремих випадках вони користувалися не одним ланом, а 2 (с. Туличів, с. Годовичі) чи навіть 7 (с. Кличковичі).

Окрему категорію населення складали городники. Городники становили категорію бідних селян, які з тих чи інших причин не мали змоги обробляти великі польові наділи, а лише працювали на своїх городах розміром близько 3 моргів землі. Зокрема, городниками ставали сім'ї, які втратили годувальника (вдова з малими дітьми); прийшли з інших сіл селяни, котрі, якщо й мали якісь статки, то залишили їх на попередньому місці і їм потрібен був час, щоб обзавестись господарством та поліпшити своє матеріальне становище; розорені селяни, а також молоді господарі, які щойно виділилися з батьківського дворича і починали самостійне господарювання.

У Ковельській волості згідно інвентаря 1556 р. городники були представлені в таких селах: Вербка – 11, Бахів – 4, Мощена – 6, Хлевечле – 3, Туличів – 3, Білін – 4, Красна Воля – 2, Шайно – 11, Грицьковичі –

2, Поридуби – 10, Хотечів – 2, Мощиця – 2, Жилів – 1, Годовичі – 1 [12, 15, 16, 19, 20, 21, 24, 27, 34, 35, 37, 42, 44, 46].

Податковий реєстр 1576 р. вказує на користування селянами волокою та півволокою, але порівнюючи з попереднім документом кількість півволочних селян значно збільшилась [13, 278 – 320]. Практично можна говорити навіть про переважання півволочних. У відсотковому співвідношенні до інших категорій вони становили 33 % селян, в той час коли волочні – 32,7 %. Так само ще залишалися дворичні та півдворичні селяни в с. Осовець, с. Секунь, с. Сушки, с. Городище, с. Хотечів, с. Борки, с. Мостища, с. Нуйно, с. Осьмиговичі та с. Сенявка [13, 287, 312, 313, 314 – 320]. Разом вони становили 14, 2 %, дворичні – 3,2 % та 11 % – півдворичні відповідно. В реєстрі зазначено 17 бояр, з яких у с. Мощені – 3, с. Облапах – 1, с. Любліні – 4, с. Дубенській Волі – 2, с. Шайно – 1, с. Туличові – 4, с. Осьмиговичі – 2 [13, 278, 281, 285, 299, 311, 318, 320], що становило 2,1 % селян. Більше як у два рази з попереднім описом збільшилась кількість городників до 144 [13, 321 – 322], які складали 18 % селян, трапляючись практично в кожному другому селі.

Податковий документ 1583 р. не містить даних про розмір наділу, яким користувалися селяни, він лише вказує про наявність 14 бояр в Мощені, Облапах, Туровичі, Поридубах, Шайно, Туличові, Дубні, Дубенській Волі, Волохах та 51 городника у Вербці, Черкасах, Олевичах, Клевечці, Добринську, Колодному, Старій Вижві, Красній Волі, Городищі, Смідині, Щешинській Волі, Дубні, Дубенській Волі, Волохах, Любліні [15, 120 – 122].

Більша диференціація селянства простежується в інвентарі 1590 р., де поряд з волочними та півволочними селянами зустрічаються четвертинники (селяни, що користувались 1/4 волоки), а також селяни, що володіли 1 1/2 та 2 волоками. Останні зустрічаються вкрай рідко, так само як і четвертинники представлені в с. Бахів та с. Облапи [12, 145, 150]. Півволочні становили близько третини сільського населення, основна маса селян користувалась 1 волокою. Бояри вказані в с. Мощена, Дубова, Облапи, Красна Воля, Шайно, Ольшаниця, Годовіче, Поридуби, Туровіче (разом 27) [12, 147, 149, 150, 157, 158, 165, 166, 169]. Також зазначено лише 12 городників: в Бахові – 2, в Ольшаниці – 3, в Туличові – 7 [12, 146, 165, 194].

Отже, описово-статистичні джерела другої половини XVI ст. демонструють процес впровадження в життя аграрної реформи, переходу від дворичного господарства до волочної поміри. В перші роки впровадження реформи можемо спостерігати існування одразу двох систем. Останній інвентар XVI ст. вже не демонструє дворичних селян. За його даними можна говорити про категорії селян відповідно до частини волоки, якою вони користувалися або городу. Основна маса селян користувалась 1 волокою.

Сільське господарство, ремесло та промисли

Сільське господарство посідало провідні позиції в економіці зазначеного періоду. Його провідними галузями були землеробство і тваринництво, допоміжними – промисли по переробці зерна та продуктів тваринництва, бджільництво, рибальство та сільське ремесло. Провідні позиції в землеробстві

займало зернове господарство. Перше місце серед посівних площ посідало жито або овес. Пояснюється це тим, що жито було основним продуктом для харчування селян, а овес – основним кормом для худоби. Крім того ці культури були менш вибагливі до якості ґрунтів. Найбільш рентабельною культурою була пшениця, але вона потребувала кращого ґрунту [8, 57]. Ячмінь теж відігравав значну роль в тогочасному господарстві, хоче не займав такого великого ареалу, як жито, овес чи пшениця. Він призначався для продажу, соломи для худоби, для вживання в їжу людьми, а головним чином для виготовлення пива [11, 141]. Сіяли також просо, гречку, горох.

Проблемою залишається те, що описово-статистичні джерела Ковельщини другої половини XVI ст. не містять інформації про селянське господарство, що пояснюється їхнім основним призначенням. Робити певні висновки можна лише з описів натуральних повинностей селян. Інвентарі зосереджені на описі урожайності фільварків. Хоча інвентар 1556 р. подає сумарний урожай ковельських фільварків за 1555 р. Урожай жита був найбільшим – 1736 кіп, вівса – 1141S, ячменю – 96, пшениці – не зазначений, сказано лише, що залишилось 47 кіп, гречки – 91, проса – 57/20, гороху – 54, конопель – 15 [12, 48, 49]. Інвентар 1590 р. наводить кількість зібраного, залишеного на висів і призначеного на продаж збіжжя для кожного з 8 фільварків окремо. Наприклад, урожайність у Грицьковецькому фільварку була наступною: жито – 300 кіп (умолот – 150 мац, на насіння – 40, урядника та фільваркову челядь – 15, до продажу – 95 по 20 грош), пшениці – 30 кіп (умолот – 15 мац, на насіння – 3, для урядника – 2, на продаж – 8 по 40 грош), ячменю – 30 кіп (умолот – 10, на насіння – 7, продаж – 3 по 12 грош), вівса – 250 кіп (умолот – 125, на насіння – 23, на урядника – 12, продаж – 90 по 10 грош). Гречки, проса та гороху тут ледве на насіння вистачало [12, 155–156].

Інвентар 1590 р. вказує на проблему якості ґрунту для Ковельщини. Зокрема, в с. Бахові неосілими були 16 волок через погані ґрунти, в с. Дубова люди не хотіли приймати волоки через поганий болотистий ґрунт, та сама проблема існувала в урочищі Березники, де було виміряно 25 волок які люди не прийняли, в урочищі Рутка – ґрунти дуже погані, не було на чому садити селян [12, 145, 148, 154, 155].

Займалися селяни окрім рільництва та тваринництва допоміжними промислами – рибальством та бортництвом. В інвентарі 1556 р. серед переліку городників села Вербка зустрічаємо риболова замкового [12, 15]. Про розвиток бортництва свідчить медова данина, яку сплачували селяни, особливо ті, які жили дворищним ладом. Інвентар 1590 р. вказує по 1 риболову в с. Красна Воля, Ольшаниця та 2 – в Хотешові [12, 156, 165, 186]. Також по одному бортнику було в с. Шойно, Годовіче, Селіще та по 2 – в Клевечко та Туличові [12, 159, 166, 167, 171, 193].

Із зерновим господарством були пов'язані промисли з переробки зерна на борошно, пиво, горілку. Зокрема, в 1556 р. млини знаходилися в с. Біліні, с. Млинівській Волі, с. Хотечові, с. Нуйно, с. Годовичі [12, 24, 27, 40, 42, 48], корчма – в с. Шайно, корчма і броварня – в с. Краловичі [12, 34, 47]. В 1576 р.

млини були у вже вище перерахованих селах, а також Вербці, Красній Волі, Туровичах, Волохах, Секуні, Городищі, Колодниці, Туличові, Осьмиговичах [13, 277–278]. За інвентарем 1590 р. – в Облапах, Гойшині, Красній Волі, Жилові, Нуйно, по 2 – в Хотешові та Туличові [12, 150, 151, 157, 170, 189, 191, 194]. Крім того згадується професія мельника в Годовіче та Туровіче [12, 165, 169].

Дані 1590 р. свідчать, що селяни Ковельщини були задіяні в поширених в ті часи поташній та залізорудній промисловості. Зокрема, серед селян в с. Мощена згадується будник [12, 147], а в с. Облапи і с. Гойша – рудники, а також сказано про наявність рудні [12, 150–151].

За свідченнями І. Д. Бойка Волинь займала друге місце після Руського воєводства за розвитком сільського ремесла [8, 97]. Найбільш поширеним видом ремісничої діяльності на селі було ткацтво. Більшість селян мала свою власну сировину для домашнього вироблення одягу. Хоч в документах другої половини XVI ст. для Ковельщини серед селян не згадуються ткачі, це не означає, що вони не займалися цим видом діяльності, просто ймовірно ткацьке виробництво не відокремилось від землеробства і селянин не перетворився остаточно на ремісника. Необхідність виготовлення посуду зумовила поширення гончарного виробництва. Велике місце серед селянського ремесла займала обробка дерева, особливо колісницьке та бондарське ремесло. Часто в джерелах згадується ковальство.

Інвентар 1556 р. не містить відомостей про сільських ремісників, лише серед селян с. Мощена згадується мідник, а с. Хотешів – коваль [12, 18, 37]. Унікальним з точки зору розвитку сільського ремесла є поборовий реєстр 1576 р. За цим документом в селах мощенського війтівства було 33 ремісники. Більшість з них були бондарями – 18, далі йшли колесники – 12, а також коваль, гребінник і кушнір [13, 285–286]. В милянське військо зазначено 28 ремісників, щоправда не вказано на вид ремесла яким вони займалися, зазначено лише коваля [13, 295–296]. 56 ремісників було в селах зарецького війтівства: бондарі – 17, колодеї – 13, коновники – 12, колесники – 5, теслі – 2, горшарі – 2, а також коваль, токар, ситник, мисник і мельник [13, 301–303]. Ремісників вижівських сіл було 9: 4 колесники, швець, горшар, колодей, коваль і кушнір [13, 306].

Податковий документ 1583 р. хоч і не вказує на ремісничі спеціальності, але зазначає 8 ремісників в Біліні, 7 – в Скуліні і Стеблі, по 3 – в Колодажному, Старій Вижві, Смідині, Щешинській Волі, по 2 – в Облапах, Туличові, Хотечові і по 1 – в Мощені, Дубовій, Городищі, Секуні і Сушках, Мостищі і Бакові, Нуйні [15, 120–122]. Всього 39 ремісників.

В інвентарі 1590 р. в основному згадуються ремісничі спеціальності теслі та ковалі. Зокрема, 3 теслі було в с. Мощена, по 2 – в с. Дубова, с. Красна Воля, по 1 – в с. Поридуби, с. Селіще, с. Мошниця [12, 146–148, 156, 167–168, 189]. Ковалі були в с. Мощена, с. Скулин, с. Шайно, с. Длугоноші, с. Хотечові та с. Нуйно [12, 147, 152, 157, 172, 188, 191]. Тобто, спираючись на ці показники, а також дані вищевказаних джерел можемо зробити висновок, що найпоширенішими серед ковельських селян були ремесла пов'язані з переробкою дерева та металу.

Звичайно, важко говорити про розвиток селянського господарства у зв'язку з малою інформативністю джерел щодо даного аспекту. В основному судити про нього можемо з огляду на розвиток фільваркового господарства, а також з повинностей селян.

Повинності селян

Актуальним питанням історії селянства в XVI ст. є його повинності. Вони поділялись на грошову, натуральну та відробіткову ренту. Для різних категорій селян їх розмір був відмінний, з урахуванням економічних можливостей кожного. Інвентар 1556 р. не містить відомостей про відробіткову ренту та її тривалість (кількість днів). Лише для села Вербка вказано, що «робити кожного дня повинні» [12, 15]. Стосовно грошових та натуральних повинностей, то вони в інвентарі розписані чітко окремими пунктами в кінці опису кожного села. Зумовлено це, звичайно, тим, що описувачів цікавила насамперед кількість отриманих доходів. Найчастіше чинш з лану становив 10 грошів, лише в с. Колодязній Волі – 20 грошів [12, 26], с. Ольшаниці – 4 гроші [12, 45], с. Туличові, с. Тишівці, с. Красній Волі, с. Дубно – по 6 грошів [12, 22, 27]. Грошова повинність була також представлена виплатою воловщизни та сторожового. Часто грошовий чинш замінювався бранням меду. За підрахунками І. Д. Бойко, в середньому з родини-господарства стягувалися 53 грошів і 3 липівки меду (або 1 злотий 12 грошів) [8, с. 157]. В якості натуральної данини давали овес, жито, гусей, курей та ін. Вівса найчастіше давали 4 маці, хоча в с. Туличові та с. Ольшаниці – по 2 маці [1, 22, 45], а с. Грицьковичах – 1 мацу [12, 35]. Жита – півмаці, і лише в с. Шайно – по маці [12, 34].

Податковий реєстр 1576 р. фіксує грошовий податок з волоки в розмірі 20 грошів, з півволоки, відповідно – 10 грошів, з городників – 4 гроші. Окремі городники, поряд з якими було зазначено про їхнє убожество платили з городу по 2 гроші. Бояри зі служби сплачували 20 грошів [13, 278 – 320].

Вищою була грошова повинність з волоки в 1590 р. Крім того вона була різною для багатьох сіл. Найбільше з 1 волоки – 45 грошів – платили селяни в Ольшаниці [12, 165]. В більшості сіл (Мощена, Дубова, Красна Воля, Шайно, Годовиче, Поридуби, Селіща, Туровиче, Клевечко, Длугоноші) селяни платили з волоки по 36 грошів [12, 146, 148, 156, 157, 165 – 169, 172]. Грошовий чинш в Жилові та Туличові складав 30 грошів, в Облапах – 24 гроші, в Бахові – 22, і найменше в Гойшині – 12 [12, 145, 149, 151, 170, 193].

Навідміну від попереднього інвентаря, інвентар 1590 р. містить відомості про розмір відробіткової ренти. В селах Ковельського та Виживського ключів вона дорівнювала трьом дням на тиждень, а в Милянoveцькому ключі – 4 дні на тиждень [12, 145 – 194]. Також селяни в більшості сіл повинні були надавати підводи «коли потреба» [12, 146 – 191].

В якості натуральних данин давали по одній гусці, по дві курки та по десять яйець, в багатьох селах, особливо Виживського ключа, – медову данину. Лише щодо селян Туличова вказано, що повинні давати по 2 маці вівса [12, 194].

На основі використаних описово-статистичних джерел другої половини XVI ст. можна простежити еволюцію грошової ренти, яку сплачували з волоки. Зміни, які відбулися в натуральній повинності

простежити вже набагато складніше у зв'язку з неповною інформацією в джерелах. Тоді коли еволюцію відробіткової повинності – взагалі не можливо. Можна лише зазначити, що на кінець XVI ст. вона коливалася від 3 до 4-х днів на тиждень.

Висновки Отже, дослідження розвитку селянства Ковельської волості другої половини XVI ст. ґрунтується на використанні описово-статистичних джерел, передусім інвентарів 1556 р. та 1590 р., поборових реєстрів 1576 р., 1583 р. Непогана забезпеченість Ковельщини цим видом джерел порівняно з іншими територіями північно-західної Волині робить особливо актуальним дослідження становища селян цього регіону.

В даний період в Ковельській волості знаходилося трохи більше як 30 сіл, відповідно до джерел різна кількість в окремі періоди, які входили до Ковельського, Виживського та Милянoveцького ключів. На початку другої половини XVI ст. Милянoveцький ключ був найменшим, але ситуація змінилася в кінці століття, внаслідок включення до нього сіл, які належали раніше до Виживського ключа.

Селяни Ковельщини за розміром землі якою вони користувались поділялись на волочних, півволочних, дворищних, півдворищних селян, городників, а також бояр. У зв'язку з проведенням волочної поміри кількість дворищних та півдворищних селян поступово зменшувалася, а на 1590 р. взагалі дана категорія зникла. Так само збільшувалася кількість селян які володіли половиною волоки. Якщо за інвентарем 1556 р. вони становили приблизно п'яту частину, то 1590 р. – третину. Також з'являються селяни, які володіли лише чвертю волоки. Зовсім невеликий відсоток становили бояри, тобто селяни які виконували різні служби та городники.

Селянське господарство передусім було представлене землеробством та тваринництвом, про розвиток яких джерела вкрай скупи на інформацію, оскільки ревізорів передусім цікавило господарство фільварків. Робити певні висновки про нього можемо лише на основі відомостей про натуральні повинності селян. Важливе місце в господарстві займали медовий та рибний промисли, а також промисли по переробці зерна. Розвивалося в селах Ковельщини також ремесло. Особливо цінну інформацію про нього надає податковий реєстр 1576 р., який виділяє організацію сільських ремісників, об'єднаних у в'їтівства, до складу яких входило 126 ремісників. Найпоширенішими серед них були промисли по обробці деревини.

Повинності селян були представлені грошовою, натуральною та відробітковою рентою. Джерела дають можливість простежити еволюцію грошової ренти, яка рухалась у напрямку збільшення, в основному від 10 грошів з лану в 1556 р. до 20 грошів з волоки в 1576 р. та 36 грошів – в 1590 р. Зміни в натуральних повинностях простежити набагато важче, оскільки вони були різними в різних селах і не завжди зазначалися в джерелах. Відомості про відробіткову ренту містилися лише в інвентарі 1590 р., і становили 3 – 4 дні на тиждень.

Зміни які відбувалися в розвитку селянства Ковельщини протягом другої половини XVI ст. в основному були пов'язані з проведенням та реалізацією в життя аграрної реформи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гуслистый К. Колонизация Украины и закрепощение крестьян в XVI и в первой половине XVII столетия / К. Гуслистый; ред. В. Смольный. – 226 с.
2. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве / В. И. Пичета. – Москва, 1958. – 548 с.
3. Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий / Ф. Леонтович. – К., 1963 – с. 90
4. Шекера И. М. Усиление закрепощения крестьян и антифеодальные движения на Правобережной Украине во второй половине XVI в.: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / И. М. Шекера. – К., 1961. – 16 с.
5. Дворецька В. А. Польські селяни з кінця XVI по кінець XVII століття: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. / В. А. Дворецька. – Л., 1958. – 18 с.
6. Якубський В. А. Проблеми аграрної історії пізньосередньовікової Польщі / В. А. Якубський. – Ленінград, 1975. – 118 с.
7. Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності: становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій пол. XVI ст. / Д. І. Мишко – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1963. – 292 с.
8. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII століття / І. Д. Бойко. – Львів, 1963. – 328 с.
9. Kula Witold. Problemy i metody historii gospodarczej / Witold Kula. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 1983. – s. 786
10. Rutkowski Jan. Historia gospodarcza Polski (do 1864) / Jan Rutkowski: y przedm. Witolda Kuli. – Warszawa: Księżka i Wiedza, 1953. – 568 s.
11. Wyczacski Andrzej. Studija nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500 – 1580 / Andrzej Wyczacski. – Warszawa: Państw. Wydawn. Nauk, 1960. – 285 s.
12. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). – Ф 1 (Скарб коронний). – Оп. 1. – Спр. 4. – 196 арк.
13. Ерусалимский К. Ю. Реестр налоговых выплат с Ковеля и Ковельской волости 1576 г. / К. Ю. Ерусалимский // Весник университета Дмитрия Пожарского. – № 2 (6). – Москва, 2017. – С. 248 – 323
14. Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела XVI – XVII ст. з історії Ковельщини / В. Б. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – Ч.1. – С. 44 – 46.
15. Zrydla dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XIX. – 485 s.

References:

1. Guslistiy K. (n. d.) The colonization of Ukraine and the enslavement of the peasants in the XVI and in the first half of the XVII century (in Rus.)
2. Picheta V. I. (1958). Agrarian reform of Sigismund-August in the Lithuanian-Russian state. Moscow: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR (in Rus.)
3. Leontowich F. (1963) Peasants of South-West Russia according to Lithuanian law of the 15th and 16th centuries. Kyiv (in Rus.)
4. Shekera I. M. (1961). Strengthening of the enslavement of the peasants and anti-feudal movements in Right-Bank Ukraine in the second half of the 16th century. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (in Rus.)
5. Dworetzka V. A. (1958). Polish peasants from the end of the XVI to the end of the XVII century *Extended abstract of candidate's thesis*. Leningrad: Leningrad National pedagogical Institute (in Rus.)
6. Yakubskiy V. A. (1975). Problems of agrarian history of late medieval Poland. Leningrad (in Rus.)
7. Myshko D. I. (1963). Socio-economic conditions for the formation of Ukrainian nationality: the situation of peasants

and anti-feudal movements in Ukraine in the XV – the first half of the XVI century. Kyiv: Academy of Sciences URSS (in Ukr.)

8. Bojko I. D. (1963). Peasantry of Ukraine in the second half of the XVI - the first half of the XVII century. Lviv (in Ukr.)
9. Kulia Witold. (1983). Problems and methods of economic history. Warsaw: Wydawnystwo Naukowe (in Pol.)
10. Rutkowsky Jan. (1953). Polish economic history (up to 1864). Warsaw: Ksionska i Wedza (in Pol.)
11. Wychansky Andrej. (1960). Study of the noble manor in Poland in the years 1500 – 1580. Warsaw: State Scientific Publishing House (in Pol.)
12. Central State Historical Archive of Ukraine in the city of Kiev. Stock 1. Description 1, Case 4. (sheet 196)
13. Jerusalmitskiy K. (2017). Register of tax payments from Kovel and Kovelsky region 1576. *Vesnik universiteta Dmitriia Pozharskogo (Bulletin of Dmitry Pozharsky University)*, 2(6), 248 – 323 (in Rus.)
14. Atamanenko V. B. (2003). Descriptive-statistical sources of the XVI –XVII centuries from the history of the Kovel land: Mynule i suchasne Volyni i Polissia: Kovel i kovelchany v istorii Ukrainy ta Volyni (Past and present of Volyn and Polissya: Kovel and Kovelchans in the history of Ukraine and Volhynia). (Part 1). (pp. 44–46). Lutsk (in Ukr.)
15. Jablonowsky A. (1889). Historical sources. (Vol. XIX). Warsaw (in Pol.)

T. Dublianytsia

PEASANTRY OF KOVEL VOLOST IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

Introduction: the process of implementing the agrarian reform of the 16th century and its impact on the development of the peasantry of a particular region (in this case, Kovel region). The results of the study are also interesting due to the fact that Kovel region had experience in both state-owned and private-ownership possessions. It belonged to Prince Kurbsky and his descendants from 1564 to 1590.

Purpose: to trace the development of the peasantry of the second half of the 16th century on the example of Kovel region; to consider the structure of the Kovel Volost, the process of stratification of the peasantry, the development of the peasant economy, and to analyze the obligations of the peasants.

Methods: systematic, historical-typological, historical-genetic and comparative-historical methods were used in the study.

Results: the development of the peasants of the Kovel land in the second half of the 16th century was analyzed in the article. The categories of peasants and their duties, as well as the characteristics of the peasant economy and craft are investigated in this work. The peasants were classified according to the size of the land they were using. Determine the percentage of individual categories was on attempt. Agriculture, cattle breeding, fishing, hunting, grain processing, ore mining, potash production are described as the main occupations of peasants. The main handicraft specialties of the peasants were clarified and their representation in villages of the region was shown. The size of the monetary tax, the natural factor, the working rent is considered. The evolution of the money tax has been followed.

Originality: the development of the peasantry of the Kovel region of the second half of the 16th century was analyzed for the first time. Descriptive and statistical

sources have been used in the study of this problem. There are unpublished inventories of 1556 and 1590. The first was created at the transfer of possessions from Queen Bona to Zhygimont Augustus. The second – when the region returns from the descendants of Kurbsky to the state possessions. Published tax registers of 1576, 1583 were used in the research. These sources make it possible to trace the evolution of the situation of the peasants during the second half of the 16th century, since they were created in different periods of the studied time.

Conclusion: the results of the research can be used to study the peasantry of the northwestern part of Volyn, as this region is poorly equipped with descriptive statistical sources. Also, the results of the study can be used to compare the development of peasants in other regions. The study is important in connection with the priority study of the situation of peasants throughout the state, and not separate economic and administrative units in the past.

Keywords: peasantry, agrarian reform, townships, courtyards, gardeners, boyars, rural crafts, monetary and natural tax, working rent.

УДК 930.2:477.4(058.244)«19–20»

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-142-147

Ю. П. Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО НАДНІПРЯНЩИНИ ПІЗНЬОІМПЕРСЬКОГО ПЕРІОДУ: ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ

Статтю присвячено дослідженню «незручної» проблеми – формування модерних типів ідентичності українського селянства Надніпрянщини останнього періоду існування Російської імперії. Враховуючи ймовірну множинність розвитку подій, автор намагається оптимізувати науковий підхід до інтерпретації тих варіантів тотожності, які виявляли свою найбільшу живучість.

Ключові слова: селянство, інтелігенція, Надніпрянщина, уявлення, інтерпретація, російський націоналізм, ідентичність.

Постановка проблеми. На перший погляд проблема видається штучно надуманою, адже пропонуване трактування селянства як «українського», означає, що автор уже завчасно визначився з його ідентичністю. Причому незалежно від того, об'єднав цим терміном усю сільську людину великого регіону чи навпаки – виокремив із неї селян за етнічною ознакою. І хоча саме такі підходи зазвичай домінують в історіографії, проте вони вже не можуть задовольнити сучасних дослідників, позаяк обидва випадки помітно хибують невиправданим спрощенням.

Справа в тому, що і «об'єднавча», і «сепараційна» інтерпретаційні моделі не наближають нас до суспільних реалій пізньоімперського періоду. Вони лишаються даниною націоналізованому дискурсу (не важливо більше російському чи українському), пізнавальний потенціал якого в умовах постмодерних і наступних після них досконаліших дослідницьких

практик істотно підважений. Власне через використання цих підходів є підстави переглянути одне з принципових питань, яке давно стоїть на порядку денному селянознавчих студій – простежити і з'ясувати ідентичність селянства Надніпрянщини, яке історики чи звично йменують «українським», чи навпаки – свідомо відмовляються від вживання такої назви. Перший пізнавальний досвід такого авторського осмислення цього питання датований 2008 р. [1].

Методологічною особливістю розвідки є явище мультиінтерпретаційності. Це, зокрема, означає, що основну увагу доводиться приділяти не так аналізу джерел, як давати раду розмаїттю вже напрацьованого історіографічного досвіду. Утім, із огляду на надання пріоритету інтелектуальній епістемологічній парадигмі, ці два сегменти наукового пошуку можуть співпадати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До таких публікацій передусім належить наукове видання Р. Орищенко «Релігійний світ українських селян другої половини XIX – першої третини XX ст.», яке щойно побачило світ [2]. Серед міркувань автора, які привернули нашу увагу, є положення про історичну свідомість селянина як «здатність сільської людини пізнавати навколишній світ та саму себе за допомогою розуму, мислення, унаслідок чого формується інтелектуальний простір особистості» [2, 63]. Такою ж слушною є думка про те, що «первинні факти, власне самі життєві реалії такі добре приховані, а відтак і викривлені в індивідуальних і групових ідентичностях», що потребує «аналізу мережі колективної пам'яті», яка своєрідно зафіксована «в культурі, мові, мистецтві, письменстві, спогадах, молитвах, промовах, поодиноких репліках» [2, 20]. Спираючись на положення, котрі містяться в доробку польської дослідниці Е. Доманської, Р. Орищенко сформулював і почасти вирішив складну проблему релігійності надніпрянського селянства другої половини XIX – початку XX ст., обравши критеріями її аналізу «види історичної ідентичності» [3]. Цікаво, що навіть коли мова зайшла про трансформаційні процеси села початку XX ст., автор не вважав за потрібне визначати тотожність його мешканців таким мірилом як «українці». Треба думати, що на той час ця назва не стала формою самопізнання тутешнього селянства, але не будемо поспішати з остаточними висновками.

Крім того, до останніх досліджень, які так чи так стосуються різних аспектів заявленої нами проблематики, належать праці українських істориків Л. Зашкільняка [4], В. Масненка [5], С. Корновенка [6], також польських колег А. Стемпліка [7], Т. Вісліча [8], згаданої вище Е. Доманської. Автором опрацьовано й почасти використано міркування теоретичного характеру, окремі результати наукових розвідок Д. Бовуа, А. Граціозі, О. Михайлюка, Ю. Котляра, О. Приймака та інших сучасних селянознавців.

Мета статті полягає в з'ясуванні малодослідженої проблеми ідентичності селянства Надніпрянщини пізньоімперського періоду (добі правління останнього імператора династії Романових – Миколи II), передусім – як у «націоналізованих» уявленнях тогочасних еліт відображалася його етнокультурна сутність.

Виклад основного матеріалу. Проблема ідентичності надніпрянського селянства

пізньоімперського періоду вже давно турбує істориків. Власне наукової ідентифікації потребує не лише назва «українське», а й поняття «селянство». Спроби його тлумачення здійснювалися неодноразово, проте вони поки що не вийшли на той рівень узагальнених пояснень, коли б дослідники вважали проблему вирішеною в чинних на сьогодні інтерпретаційних парадигмах, синтезуючи нею зазвичай «розмитий, невизначений, нечіткий та аморфний світ селянства» [9, 78]. Зокрема й тому, що, як з'ясувалося, «труднощі проникнення сучасної... людини у світ модерних духовних цінностей, сформованих поза категоріями раціонального (наукового. – Ю. П.) розуму, зумовлено не тільки іншокультурністю цього світу, а й нашою «інтелектуальною зарозумілістю»» [10, 16]. Базовим положенням пропонованих автором розмислів є визнання факту, що до початку суспільних потрясінь та відповідних трансформацій перших десятиліть ХХ ст. селянство загалом «зберігало вірність» традиційній (тобто домодерній) культурі. Щодо українців, то вони порівняно меншою мірою виявилися залежними від соціальної мобільності, економічної інтеграції, і це на тлі державної політики протекторату стосовно євреїв, німців, вірмен, греків та ін., яка тривала аж до кінця ХІХ ст. Натомість на зламі ХХ ст. і в наступні роки, коли російський уряд узявся проводити протилежну політику антисемітизму, вірнемо- та германофобії, українцям довелося постраждати не меншою мірою. До того ж селянство помітно відставало від дворянства, буржуазії та інтелігенції – уже набагато більше залежних від модернізаційних змін.

Отже, перше, що привертає нашу увагу, це історичні умови, в які потрапляло село. Дедалі більше воно відчувало на собі трансформаційні модифікації, пов'язані з модерними впливами урбанізованого, «культурно-мистецького» міста. Їхню сутність досить складно визначити усталеними методологічними підходами. Приміром, терміни «капіталізація», «індустріалізація», «кооперація» тощо дають можливість і водночас спонукають зосереджуватися на якіс важливий, але одній стороні інтерпретації тогочасних суспільних процесів, хоча ситуація, як видається, аж ніяк не потребує такої однобічності. Навіть універсальні поняття «модернізація» та «соціокультурний підхід», яким ми віддаємо перевагу у своїй розвідці, – то надто узагальнений і десь умовний погляд на процедуру осмислення насправду «безмежного села» Наддніпрянщини пізньоімперського періоду. І все ж виникнення протягом другої половини ХІХ ст. у регіоні потужних промислових комплексів помітно маргіналізувало місцеве село, що своєю чергою й надалі спонукало «освічених» сучасників (щоправда, далеко не всіх) бачити його в оптиці старого, тобто домодерного устрою.

З огляду на ту обставину, що в українській історіографії напрацьовано багато інтерпретаційних ліній, зокрема в царині популярної в останнє десятиліття соціокультурної парадигми, звернемо увагу лише на один із доцільних ракурсів розуміння сільського життя перших десятиліть ХХ ст. Він пов'язаний із так званим «моральним розкладанням широких мас» [9, 79]. Тобто до ще мало врахованих у синтезованих дискурсах чинників еволюції

наддніпрянського села ми свідомо додаємо «руйнування патріархального побуту... підризу культури, порушення етичного образу людини», наростання процесів десоціалізації [9, 79]. Така тенденція, якщо її сприймати в практичній площині, означала лише одне – кризу історичної свідомості селян як репрезентантів традиційного суспільства. Але й про її одночасну, синхронну й тотальну українізацію говорити завчасно.

Наступне, на що варто звернути увагу, це регіональні відмінності того світу, який ми визначаємо поняттям «українське селянство» Наддніпрянщини. Їх не можна не враховувати бодей тому, що частіше всього йдеться про дійсно «різне регіональне становище та характер відносин багатоетнічного сільського населення» [14, 126]. І дотепер, коли автори тематичних досліджень намагаються виявляти психологічні та ментальні аспекти (особливості) селян різних місцевостей Наддніпрянщини, вони ідентифікують їх за власне територіально-локальною ознакою, наприклад «південноукраїнські». У такій іпостасі селяни мають «жити», «працювати», «боротися», «сприйматися», а ще – «поділитися» на бідняків, середняків і «куркулів». Ведучи ж мову про соціокультурну єдність селянства, дослідники частіше всього відмовляють селянам Півдня (чи якого іншого регіону) у власне культурній (ментальній) однотипності, зміщують акценти в організаційну (державно-політичну) площину, що добре нагадує нам уже призабуті традиції радянського політизованого історіописання.

Лише вряди-годи вони «рухають думку» в площину етнічну чи національну. Так, у прикінцевих висновках своєї монографії запорізький історик О. Приймак вважав за потрібне зазначити, що для південноукраїнського селянства початку ХХ ст. характерним було (крім способу життя та віросповідання) відчуття «української» або «російської» національної приналежності [11, 358]. Утім, як воно насправду «відчувалося» в реаліях повсякдення, він не пояснив. Та власне не ставив перед собою такої мети, а віддавав перевагу «більш зручнішим» соціальному та господарському (аграрному) аспектам інтерпретації. Тому вважаємо, що штучність ідентифікації селянства Півдня Наддніпрянщини як «південноукраїнського» є помітною, особливо в контексті логіки гіпотетичних аналогій – «правобережноукраїнське» чи, скажімо, «слобідськоукраїнське».

Формування ідентичності наддніпрянського селянства відбувалося в середовищі інтелектуалів, які своєю чергою були ментально й ідеологічно залежними від політичної культури та кон'юнктури. Ця підпорядкованість, потрібно визнати, виявляла себе по-різному, однак здебільшого не виходила за межі усталених норм і приписів. Бажання задовольнити існуючі запити, у такий спосіб уникнути політичної конфронтації, громадського дискомфорту, що, очевидно, мало мінімізувати ризики втрати зацікавлених читачів, водночас спонукало авторів модерної селянської ідентичності поводитися достатньо хитромудро. До такої поведінки їх по-своєму мотивувала ще й та обставина, що серйозну критику вони передбачували могли чути хіба що від ультра-політичних сил, бо решта інтелектуальних спільнот дотримувалися більш-менш схожих поглядів. Власне

тому національна тотожність, як уявний конструкт українського села, його мешканців, майже не привертала їхньої уваги. Почасти ще й тому, що продовжували потужно «працювати» традиційні види ідентичності («православні», «піддані», «росіяни» та ін.), а ще заявили про себе деякі новітні проекти, пов'язані з інтернаціональними та радикальними ідеологічними доктринами на кшталт більшовицької («дрібна буржуазія», «союзник пролетаріату» тощо). Зрештою, у творенні російського великодержавного міфу на початку XX ст. спостерігався певний дуалізм сприйняття українського села. З одного боку, апологети імперського дискурсу «не зважали... на існування чітко виражених відмінностей між двома племенами», з другого, стверджували, що «ми тут маємо справу з окремою, самобутньою етнографічною групою, з особливим народом, життя якого не може бути силоміць тримане в чужих для нього великоросійських рамках» [12, 206; 13, 250].

Селянство Наддніпрянщини перших десятиліть XX ст. ідентифікували представники різних «освічених» верств, передусім дворянство, духовенство та інтелігенція. Саме ж селянство перебувало в своєрідній якості підготовки до глибоких історичних змін, які воно вже добре відчувало, але реагувало на них переважно рефлексіями та емоціями людей традиційного суспільства. Про це, зокрема, свідчить зміст уявлень, знань і мотивів діяльності його численних представників. Чи не всі вони лишалися пов'язаними з бажанням реалізації ідеї чорного переділу наявної земельної власності (зазвичай у межах практики довічного користування ґрунтами, чим невдовзі у своїх інтересах скористаються ті ж таки більшовики), а вже меншою мірою – з агрокультурними нововведеннями, зростанням екологічного впливу людини на родючість чорноземів та, зрозуміло, з відсутністю більш-менш усвідомленого й послідовного препарування «віри й мови» своїх дідів-прадідів суспільним (національним) інтересам. У цих питаннях, які життя досить активно ставило на порядок денний історичного поступу, ініціатива й надалі лишалася в руках еліт, у структурі котрих тривали досить інтенсивні ротації.

Маємо підстави стверджувати, що саме на зламі XIX – XX ст. та в наступні роки інтерес до селянства Наддніпрянщини помітно зростав. На Правобережжі, зокрема, він був спричинений тенденцією послаблення польського та почасти єврейського впливів, що сприймалося сучасниками далеко не завжди однозначно. Це означало, що на перший план виходили українсько-російські відносини, які, на відміну від конфлікту навколо «українського питання» другої половини XIX ст., уже не могли бути позбавлені «присутності» селянського загалу, який і надалі становив домінуючу частину місцевого населення [14, 134]. Однак чисельна перевага ще не означала політичного превалювання, хоча після революції 1905–1907 рр. російський уряд і вірнопідданська громадськість «посилили свою популістську тактику залучення українських виборців (до Державної думи. – Ю. П.)» [14, 134]. І все ж селянство, як і раніше, не асоціювалося з «Україною», чимось «українським», радше – з соціально-економічними процесами, що помітно відбилося на характері творчості багатьом покоління істориків, зокрема й зарубіжних (А. Каппелер та ін.). Унаслідок тривалих асиміляційних

процесів, які охопили не одне покоління, ситуація виглядала так: майже ніхто з репрезентантів офіційних урядових кіл, численного чиновництва та вірнопідданських престолу духовенства й інтелігенції не визнавав саме існування «української проблеми». Хоча, і це очевидний парадокс, значна, а на думку К. Мацузато, навіть переважаюча частина цих «служилих» людей складалася з «етнічних українців» [14, 125]. Отже, зростання інтересу до наддніпрянського селянства супроводжувалося з боку офіційних кіл імперії схожим за інтенсивністю запереченням його «українськості» [15, 59].

В історіографії вже давно поставлена проблема ефективності русифікаторської політики Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Більшість дослідників (американець Джон П. Ледон, австрієць Андреас Каппелер, ірландець Раймонд Пірсон, японець Кімітака Мацузато та ін.) схилиються до думки про неспроможність царизму асимілювати іногородців та іновірців, до яких, до речі, етнічні українці не потрапляли. Щоправда, у випадку з «малоросійським племенем», то слабкість імперського потенціалу не означала відмови від намірів – можливості, кажучи умовно, тут мали поступатися бажанню й діям. Відмовляючи українцям у «бездержавності», їх максимально «культурно наближали» до великоросів, у такий спосіб підміняли культурною асиміляцією асиміляцію адміністративну [14, 128]. Для нас важливо акцентувати увагу саме на термінологічній сутності відображення цих процесів, бо вона краще інших аргументів пояснює реальний стан справ.

Певною мірою ігноруючи поняття та ступінь модернізації суспільства пізньоімперського періоду, зарубіжні дослідники вважають, що українці «не могли бути об'єктом обрусіння» через те, що вони апріорі були «руськими» [14, 129]. Тобто історичні обставини їхньої життєдіяльності вони сприймають як об'єктивну дійсність останніх століть. Проте з урахуванням активізації модернізаційних пертурбацій другої половини XIX ст. ситуація, на наш погляд, виглядала дещо інакше. Про це свідчить той факт, що на шпальтах періодичних видань фактично розгорнулася справжня термінологічна війна. Для імперської влади справа ускладнювалася тим, що усталений «прийом» русифікації місцевих еліт шляхом політичної лояльності та станової приналежності (на що звертають увагу сучасні історики) вже мало спрацьовував. Це помітно простежувалося в поглядах частини російських консервативних діячів рубежу XIX – XX ст., яка пропонувала повернутися до слов'янофільської доктрини – створення з окраїнних земель імперії «буферних зон» або країн-сателітів. Але, як відомо, на той час «ідея слов'янської конфедерації перестала бути самостійною і набула підлеглий геополітичним цілям Російської імперії характер» [16, 100–101].

Не залежно від того, домінувала в імперській політиці, словами російського монархіста початку XX ст. Лева Тихомирова, «русифікація національна чи державна», селянству було відмовлено від того, аби «згадувати» власне етнічне коріння, ставати «українським». Передусім тому, що влада самодержавного монарха інтерпретувалася як «народна», як носій «Божої правди», і в цьому контексті будь-яка спроба запропонувати неросійську альтернативу розвитку суспільства розглядалася як

«посягання на священний устрій» [17, 342]. За логікою історичного процесу, в якому продовжував домінувати вплив російського чинника, ідентичність наддніпрянського селянства зазнавала складної модифікації – від малоросійської до східнослов'янської. Щодо української ідентичності, то вона могла розраховувати хіба що на локальне й значною мірою компромісне визнання.

Висновки. Автор спробував підважити етнічну (національну) безособовість селянства Наддніпрянщини, представлена численними студіями. В умовах, коли його ідентифікація з боку інтелектуалів дедалі частіше пов'язувалася з Україною, ігнорування цього аспекту видається нам недоречним. Сприйняття селянства як чогось «безнаціонального», в умовах порівняно інтенсивного формування національної парадигми уявлень і мислення, навряд чи може розраховувати на пізнавальну продуктивність (хоча такий підхід продовжує домінувати в значній частині зарубіжної історіографії, зокрема російській, австрійській, японській та ін.). Здавалося б, поняття «українське селянство» вже отримало прописку в історіографії, що є відповіддю на такі сумніви. Однак ситуація потребує додаткових пояснень з огляду на очевидну спрощеність та політичну заангажованість наукового націоналізованого дискурсу. Зокрема й російського, де в межах консервативного (консервативно-православного) та ліберального (ліберально-конституційного) тлумачення визнання та критику отримав лише антисемітський характер самодержавної політики росіян, проте аж ніяк не українофобський. Саме ж селянство, перебуваючи в статусі «соціального дна» суспільства, продовжувало ідентифікувати себе пріоритетно за параметрами місцини проживання, релігії (церкви), способами ведення господарки, соціальними уподобаннями й повсякденними турботами. Тож його українізація відбувалася досить інтенсивно лише у вузькому колі інтелектуалів, де зустрічала потужний спротив представників набагато численнішого російського великодержавного націоналізму, до того ж ніби скоком-боком від уявлень самих землеробів.

Список використаної літератури та джерел:

1. Присяжнюк Ю. Історична свідомість та ментальність українських селян на зламі XIX – XX ст. / Ю. Присяжнюк // *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku* / Pod redakcją J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaskilniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. – S. 348–355.
2. Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини XIX – першої третини XX ст. / Р. Орищенко. – Черкаси : «Вертикаль», вид. Кандич С. Г., 2019. – 80 с.
3. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика : дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська ; пер. з польськ. та англ. В. Склокіна ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
4. Зашкільняк Л. Неоромантичні тенденції в українській історіографії початку XX століття / Л. Зашкільняк // *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku* / Pod redakcją J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaskilniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. – S. 321–334.
5. Масненко В. Як українські селяни стали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917 – 1921 pp.) / В. Масненко // *Український селянин*. – Черкаси,

2018. – № 19. – С. 49–59.

6. Корновенко С. Селянське республікотворення на початку XX століття в Україні / С. Корновенко // *XXVIII сесія Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах* : Матер. доп. на засіданнях секцій і комісій 10 – 27 березня 2017 р. / За ред. В. В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2018. – С. 9–20.
7. Stępnik A. «Swój» i «obcy» w polskiej myśli historycznej – problem teoretyczne / A. Stępnik // *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku* / Pod redakcją J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaskilniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. – S. 33–43.
8. Вісліч Т. Дослідження домодерну у перспективі постгуманістики / Т. Вісліч // *Ейдос. Альманах теорії та історії іст. науки* / Гол. ред. В. Смолий ; відп. ред. І. Колесник. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2016/2017. – Вип. 9. – С. 113–128.
9. Михайлюк О. Хуліганство в селах Наддніпрянської України на початку XX ст. / О. Михайлюк // *Питання аграрної історії України та Росії : Матеріали VIII наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* : зб. наук. пр. / Редкол. : В. В. Іваненко та ін. – Д. : ДНУ ім. О. Гончара, 2010. – С. 74–81.
10. Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоанія Галатювського / Н. Яковенко. – К. : Лаурис ; Критика, 2017. – 704 с.
11. Приймак О. М. Селянство Південної України : соціальна історія кінця XIX – початку XX століть : моногр. / О. М. Приймак. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – 458 с.
12. Присяжнюк Ю. Поняття «народ» у ретроспекції українських і польських інтелектуалів XIX ст. / Ю. Присяжнюк // *Rozdroża. Dolsko-ukraiński dyskurs humanistyczny* / Redakcja naukowa : R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. – Częstochowa ; Humań ; Poznań : Wydawnictwo «Taurus», 2013. – S. 201–208.
13. Великоросс. Письмо великоросса / Великоросс // *Киевская старина*. – 1905. – Т. LXXXIX. – С. 249–252.
14. Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века / К. Мацузато // *Ab Imperio. Исследование по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*. – 2000. – № 1. – С. 123–144.
15. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908 – 1914) / В. Б. Любченко // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 2. – С. 55–65.
16. Кудряшев В. Н. Консервативно-утопическая интерпретация русификаторской политики в конце XIX – начале XX в. / В. Н. Кудряшев // *Вестник Томского государственного университета*. – 2007. – № 296. – С. 96–101.
17. Тихомиров Л. А. Критика демократии / Л. А. Тихомиров ; вступ. ст. и комментарии М. Б. Смолина ; оформл. М. Ю. Зайцева. – М. : Москва, 1997. – 672 с.

References:

1. Prisiazhniuk Yu. (2008). Historical consciousness and the mentality of the Ukrainian peasants at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. History – mentality – identity. The place and role of history and historians in the life of the Polish and Ukrainian nation in the nineteenth and twentieth centuries. Edited by J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaskilniak. Rzeszów : Publishing house of the University of Rzeszów, 348 – 355. (in Pol.)
2. Oryshchenko R. (2019). The religious world of Ukrainian peasants the second half of the nineteenth – first third of the twentieth century. Cherkasy : «Vertykal», ed. Kandych S. H., 80 p. (in Ukr.)
3. Domanska E. History and Modern Humanities: research on the theory of knowledge of the past / E. Domanska;

translation from Polish and English by V. Sklonin, S. Troian. K. : Nika-Centr, 2012, 264 p. (in Ukr.)

4. Zashkilniak L. (2008). Neo-romantic tendencies in Ukrainian historiography at the beginning of the twentieth century. History – mentality – identity. The place and role of history and historians in the life of the Polish and Ukrainian nation in the nineteenth and twentieth centuries. Edited by J. Pisuliński, P. Sierżęgi, L. Zashkilniak. Rzeszów : Publishing house of the University of Rzeszów, P. 321 – 334. (in Pol.)

5. Masnenko V. (2018). As Ukrainian peasants became warriors (to socio-cultural and militaristic aspects of the revolution of 1917 – 1921. *Ukrainian Peasant*. Cherkasy, a 19, 49 – 59. (in Ukr.)

6. Kornovenko S. (2018). Peasant republic creation in the early twentieth century in Ukraine. XXVIII Session of the Branch of the Taras Shevchenko Scientific Society in Cherkasy: materials of the report at sessions of the sections and commissions March 10 – 27, 2017. Ed. V. V. Masnenko. Cherkasy : Branch of the Taras Shevchenko Scientific Society in Cherkasy, 9 – 20. (in Ukr.)

7. Stępnik A. (2008). «Yours» and the «stranger» in Polish historical thought – a theoretical problem. History – mentality – identity. The place and role of history and historians in the life of the Polish and Ukrainian nation in the nineteenth and twentieth centuries. Ed. J. Pisuliński, P. Sierżęgi, L. Zashkilniak. Rzeszów : Publishing house of the University of Rzeszów, 33 – 43. (in Pol.)

8. Vislich T. (2016 – 2017). Research in pre-modern in perspective of post humanities. Eidos. Antology of the theory of history and historical science. Chief Editor V. Smoliy; Responsible Editor I. Kolesnyk. K. : Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Issue 9, 113 – 128. (in Ukr.)

9. Mykhailiuk O. (2010). Hooliganism in the villages of the Naddniprianshchyna Ukraine at the beginning of the twentieth century. Issues of agrarian history of Ukraine and Russia: *Materials of the VIII scientific readings devoted to the memory of D. P. Poida : digest of scientific works*. The editorial board : V. V. Ivanenko and others. Dnipro : Oles Honchar Dnipro national university, 74 – 81. (in Ukr.)

10. Yakovenko N. (2017). In search of the New Heaven. Life and lyrics by Yoanikii Galiatkovsky. K. : Laurus ; Krytyka, 704 p. (in Ukr.)

11. Pryimak O. M. (2012). Peasantry of Southern Ukraine: social history of the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries. Zaporizhzhia : ZNU, 458 p. (in Ukr.)

12. Prysiazhniuk Yu. (2013). The concept of «people» in the retrospection of Ukrainian and Polish intellectuals of the nineteenth century. Rozdroza. The Polish-Ukrainian discourse on the humanities. Scientific editors: R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. Częstochowa ; Humań ; Poznań : Publishing house : «Taurus», 201 – 208. (in Pol.)

13. Letter of the velikoros (1905). Kyiv Antiquity. T. LXXXIX, 249 – 252. (in Ukr.)

14. Matsuzato K. (2000). The Polish factor in Right Bank Ukraine from nineteenth to the beginning of the twentieth centuries. Ab Imperio. Research on new imperial history and nationalism in the post-Soviet space, a 1, 123 – 144. (in Rus.)

15. Lubchenko V. B. (1996). Theoretical and practical activities of Russian nationalist organizations in Ukraine, a 2, 55 – 65. (in Rus.)

16. Kudriashev V. N. (2007). The conservative-utopian interpretation of Russification policies at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries. *Bulletin of Tomsk State University*, a 296, 96 – 101. (in Rus.)

17. Tikhomirov L. A. (1997). Critique of democracy. Introductory article and comments by M. B. Smolin ; typography by M. Yu. Zaitseva. M., 672 p. (in Rus.)

Y. Prysiazhniuk

UKRAINIAN PEASANTRY OF NADDNIPRIANSHCHYNA OF THE LATE- IMPERIAL PERIOD: IDENTITY PROBLEM

Introduction. Use in Ukrainian historiography of the concept «Ukrainian peasantry» for the representation of the rural population of the Naddniprianshchyna in the end of the nineteenth – the first decades of the twentieth centuries is a established norm. However, not all researchers follow this view. Somewhat artificially localizing Ukrainian intelligentsia («nationalists») into a separate category of contemporary society, they interpret peasant masses of this transitional period as entirely devoid of ethno-cultural representations of the population. Often they are denied to belong to national projects, which then actively formed the intellectual circles of the empire. Therefore, the problem proposed only at first can seem artificial, as if it is excogitate to justify some personal ambitions of the author. However, it is in demand for intensive analysis. Most needs to be answered by the question of the «gap» existing in historiography between two historical and cultural societies – traditional and modern. It is worth mentioning that the first experience of author's studies of this problem dates back to 2008.

Purpose. The purpose of the article is to find out the little investigated problem of the identity of the peasantry of the Naddniprianshchyna in the late-imperial period, in particular to clarify how its ethno-cultural content was reflected in the «nationalized» (or other) views of the contemporary elites.

Methods. The methodological feature of reconnaissance is the multi-interpretation phenomenon. Among other things, this means that the author's emphasis should not be on analyzing sources, how to manage to the diversity of the already worked historiographical experience. However, given the obvious priority to the intellectual epistemological paradigm, these two segments of scientific research may coincide

Results. After conducting research, we are aware of the relativity (locality) of the results presented here. This is due to the complexity of tasks that have to be solved step by step, involving synchronously and the latest methodological approaches, and, accordingly the original factual material. However, the results quite reasonable and reliable. We managed to underline the ethnic (national) impersonality of the peasantry of the Naddniprianshchyna. Under conditions where his identification with the intellectuals was increasingly associated with Ukraine, the total ignoring of this aspect by modern researches seems inappropriate to us. In other words, the perception of the peasantry as something «non-national», when the national paradigm of the ideas and thinking was formed quite intensively, is unlikely to rely on serious cognitive productivity. This despite the fact that such an approach continues to dominate in the part of foreign historiography, in particular in Russian, Austrian, Japanese, and others.

Originality. The scientific novelty of the research is to change the angle of interpretation of those ideas, views and interpretative models of the peasantry of the Naddniprianshchyna, which were inherent in the intellectual circles of the late-imperial period. The problem was further explained by the rejection of the apparent

simplicity and political engagement of the dominant nationalist discourse in the scientific literature. In particular, Russian, where within the conservative-orthodox and liberal-constitutional models of interpretation of recognition and critique received only anti-Semitic character of autocratic politic, but not Ukrainianophobia.

Conclusion. Today, the historiography of the creation of the national constructs of the peasantry of the Naddniproshchyna of the late-imperial era remains insufficiently developed. In addition, it is still over-politicized, which significantly impedes the unbiased interpretation of the intricate historical processes of modernity advancement of the Ukrainian community. Together with his postgraduate students, the author plans to focus on this problem in their next studios.

Key words: peasantry, intelligentsia, Naddniproshchyna, imagery, interpretation, Russian nationalism, identity.

УДК 94(477):1944/1955

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-147-151

Б. І. Романюк

здобувач кафедри історії та етнології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ВІДНОВЛЕННЯ І РОЗБУДОВА БІБЛІОТЕЧНОЇ МЕРЕЖІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х РОКІВ

У статті на основі архівних джерел та літератури проаналізовано становлення бібліотечної мережі на селі в перші післявоєнні роки. Автором вивчено діяльність сільських бібліотек, їх матеріальну базу, соціальне становище бібліотечних працівників. Дослідник виокремив особливості функціонування бібліотек республіки у досліджуваній період.

Ключові слова: село, культура, бібліотека, книги, селянство, дозвілля, масовість, кадри, мережа, заклад.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем післявоєнної відбудови соціально-культурної сфери України є відновлення і розбудова бібліотечної мережі в українському селі другої половини 40-х – першої половини 50-х років ХХ століття. В останні десятиліття у вивченні історичного минулого дедалі більше посилюється інтерес до соціально-культурних проблем села різних періодів нашої історії, зокрема і перших повоєнних років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує наявність окремих праць вітчизняних дослідників, які стосуються соціально-культурних проблем колективного селянства, насамперед умов функціонування бібліотечної мережі на селі у післявоєнні роки. Різні аспекти цієї теми висвітлено у дослідженнях та публікаціях І. Рибак [1], В. Мічути [2], В. Ревенко [3], Т. Терещенко [4], І. Романюка [5], О. Шамрая [6] та інших. Водночас не всі аспекти цієї багатогранної теми розкрито повною мірою.

Мета нашої статті полягає у тому, щоб дослідити відновлення, розбудову бібліотечної мережі в українському селі у перше повоєнне десятиліття.

Виклад основного матеріалу. Серед культурно-просвітницьких закладів повоєнного села особливе місце в духовному житті селян належало бібліотекам. Заходи широкомасштабної відбудови і подальшого розвитку закладів культури і науки були передбачені Законом про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР у 1946–1950 рр., прийнятий Верховною Радою СРСР у 1946 р. [6, 14–15]. Однак визначені п'ятирічним планом завдання мали загальний характер і суттєво не вплинули на поліпшення бібліотечного обслуговування сільського населення. Мережа стаціонарних сільських бібліотек відновлювалася дуже повільно. У повоєнний період бібліотеки потребували не лише відбудови, але й суттєвого збільшення сільської бібліотечної мережі, удосконалення організаційної структури.

На початку 1950-х рр. мережа масових бібліотек, зокрема сільських, кількісно перевищувала довоєнний рівень. Якщо в 1940 р. у сільській місцевості було 17 327 бібліотек, то в 1950 р. – 29 426 [7, 576; 8, 658; 9, 665]. Проте книжковий фонд сільських бібліотек залишався обмеженим і нараховував лише 18 982 тис. примірників. У середньому в республіці на 10 сільських читачів припадало 9 книг. У центральних областях України стан із забезпеченням селян книгами був ще гірший. На 10 сільських жителів у Дніпропетровській та Кіровоградській областях припадало 7 книг, у Вінницькій, Київській та Полтавській – 6 [4, 178].

Бібліотечне будівництво у другій половині 1940-х рр. – на початку 1950-х рр. потребувало не лише кількісного збільшення мережі сільських бібліотек. Існувала нагальна потреба в удосконаленні організаційної структури, її раціональному розміщенні.

У перше десятиріччя повоєнної відбудови усі бібліотеки в Україні розподілялися на три основні типи: державні бібліотеки, відомчі бібліотеки, бібліотеки колгоспно-кооперативних і громадських організацій. Такий розподіл був дещо умовним, бо не завжди можна точно визначити, до якої мережі належить бібліотека. Поняття «мережа» вживалося в широкому і вузькому розумінні. У широкому – розуміли велику кількість бібліотек державних, відомчих, колгоспно-кооперативних чи громадських організацій. У вузькому – позначення бібліотек, що належали певному міністерству чи відомству.

До мережі державних бібліотек належали сільські й районні бібліотеки. Досить розгалуженою у досліджувані роки була мережа відомчих бібліотек, до якої входили бібліотеки, що належали усім міністерствам і відомствам, крім Міністерства культури. Це спеціальні, медичні, технічні, сільськогосподарські та інші бібліотеки.

Третю групу бібліотек становили бібліотеки колгоспно-кооперативних і громадських організацій. До мережі бібліотек колгоспно-кооперативних і громадських організацій належали бібліотеки колгоспів, які їх фінансували.

Поєднання цих трьох названих мереж створювало бібліотечну систему, яка діяла в українському селі у 1940-х – першій половині 1950-х рр. [5, 183–184].

У післявоєнний період більшість сільських бібліотек перебувала у поганому стані, внаслідок руйнування за чотири воєнні роки. Загальна кількість бібліотек зменшилася більше ніж на половину. В

районах, які перебували в тимчасовій окупації, більшість бібліотек було зруйновано або спалено. Велику кількість бібліотечних приміщень у роки війни використовували для інших потреб і не за призначенням. Бібліотеки розміщувалися в аварійних і непридатних для роботи приміщеннях. Слабка, а й інколи повна відсутність фінансування ремонту призводила до цілковитої технічної непридатності робочих приміщень, які потребували негайної реконструкції. Часто бібліотеки розміщувалися в приміщеннях приватних будинків, червоних кутків, сільських рад.

Матеріальна база сільських бібліотек була дуже слабкою, вони не забезпечувалися достатньою мірою необхідним обладнанням, у більшості не вистачало стелажів, книжкових полиць і вітрин, каталожних ящиків та інших меблів. Так, наприклад, сільська бібліотека Ширяївського району Одеської області, розташована у маленькій кімнаті сільської ради, майже вся була закладена книгами, не мала жодного стелажу. Книги лежали в купі на долівці нічим не відгороджені від читачів, залишаючи лише вузький прохід до столу для обміну книг [10, 167]. Більшість бібліотек не була достатньою мірою забезпечена і необхідним обладнанням [2, 128].

Серед сільських бібліотек було багато дрібних із застарілим книжковим фондом. Невеликим залишався книжковий фонд колгоспних бібліотек. Знесилені повоєнною розрухою колгоспи не мали змоги на належному рівні утримувати бібліотеки. Обстеження їх стану органами ЦСУ УРСР у 1952 р. виявило надто обмежений книжковий фонд. 87% бібліотек мали лише трохи більше 100 примірників книг, 27% – більше 200 і лише у 3,2% закладах книжковий фонд нараховував більше 500 книг. Середня чисельність читачів сільської бібліотеки, що припадала на одного бібліотечного працівника, становила 270 осіб, тоді як у міських бібліотеках – 730 осіб [2, 191].

Станом на осінь 1954 р. у республіці функціонувала 7 751 сільська державна і 11 482 клубні бібліотеки. У середньому кожна сільська бібліотека нараховувала 3140 книг і журналів, районні бібліотеки мали в середньому 13 100 книг і журналів [11, 4-5]. Рівень 1940 р. за кількістю масових бібліотек був перевершений на 56,8% [12, 8-9].

Зростання кількості сільських бібліотек вже у другій половині 1950-х рр. перестало задовольняти потреби культурного розвитку, попри те, що лише в двох областях – Херсонській і Кримській – не була відновлена довоєнна мережа бібліотек, а у багатьох областях відбулося значне зменшення кількості колгоспних бібліотек [5, 184]. Значна частина сільських околиць, хуторів, віддалених колгоспних бригад, тваринницьких ферм також не була охоплена бібліотечним обслуговуванням. Власне, в третині українських сіл не було бібліотек. Книжковий фонд сільських книгозбірень у повоєнні роки майже у 12 разів поступався фондами масових бібліотек міста. У значній кількості населених пунктів сільської місцевості зовсім були відсутні бібліотеки [12, 24]. Наприклад, у Запорізькій області понад 300 населених пунктів, в яких проживало 500 і більше жителів, не мало бібліотек, у Ровенській – 210, у Вінницькій – 186, у Кримській – 97. Незважаючи на це, у другій половині 1950-х років мережа бібліотек на селі ще більше

скоротилась внаслідок ліквідації колгоспних книгозбірень [1, 228].

У досліджуваній період гостро стояла проблема кадрового забезпечення бібліотек фахівцями. У післявоєнні роки на бібліотечну роботу прийшло багато працівників, що не мали фахової освіти й досвіду. Частіше всього бібліотекарями працювали бухгалтер, голови колгоспів, за сумісництвом, розглядаючи посаду бібліотекаря як додатковий зарібок [3, 136]. У другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. важливою для села залишилася система підготовки і перепідготовки бібліотечних кадрів.

Однією з форм підготовки фахових бібліотекарів у повоєнні роки були курси з різними термінами навчання. Вони створювалися головним чином для підготовки бібліотекарів сільських та районних бібліотек. Як правило, місячні або двомісячні курси існували при обласних бібліотеках для дорослих. Для забезпечення кадрами сільських бібліотек західних областей було створено постійно діючі шестимісячні курси в Тербовлі (Тернопільська область), Львові і в м. Хусті Закарпатської області. У 1950-х рр. у зв'язку із збільшенням випусків із училищ ці курси переключились на підготовку керівників гуртків художньої самодіяльності. Для підготовки сільських бібліотекарів широко застосовувалися в обласних і районних бібліотеках системи бібліотечного учнівства. Основними методами навчання було вивчення посібників і практична робота в бібліотеці. Учні в 1950-ті рр. було одним із важливих джерел поповнення сільських бібліотек фаховими кадрами [13, 234].

У роботі бібліотек були також загальні проблеми, що і в усій культурно-освітній сфері села: висока плінність кадрів, незадовільний їх освітній рівень. Значна кількість сільських бібліотек обслуговувалася не підготовленими працівниками, які виконували обов'язки бібліотекаря за сумісництвом, або як громадське доручення.

Знесилені післявоєнною розрухою колгоспи не мали змоги на належному рівні утримувати свої бібліотеки. Згідно з положенням про колгоспну бібліотеку, колгоспи, розташовані в населеному пункті, де є державна сільська бібліотека, могли за рішенням загальних зборів направляти кошти на поповнення книжкового фонду державної бібліотеки з сум, виділених колгоспам на культурні потреби. Однак, як правило, у більшості колгоспів не планувалися витрати на придбання літератури. Їх керівництво вважало, що можна обійтись і без них, гроші, виділені культфондам, часто не використовувались. Деякі колгоспи йшли шляхом найменшого спротиву і замість створення бібліотек користувалися пересувками районних і сільських бібліотек. Більше того, окремі населені пункти були взагалі позбавлені будь-яких форм обслуговування. Перевірка показала, що частина сільських населених пунктів у досліджуваній період не обслуговувалася бібліотеками зовсім. Книжковий фонд бібліотек був загальнодоступним і безкоштовним для всіх верств населення. Однак кількість читачів у бібліотеці була недостатня, особливо мало залучали дорослого населення, зокрема колгоспників. Читання у більшості випадків залишалося «дитячим», на рівні потреб шкільного навчання. Так, у селі Стара Маячка

Цюрупинського району Херсонської області з 125 читачів бібліотеки 109 складали учні, 2 вчителі, з яких 12 були в селі, 3 агрономи з 38,5 працівників МТС, 1 медсестра, 1 ветлікар, 2 колгоспника, 2 рахівника, 1 священник [3, 135-136].

Більша частина колгоспників читала нерегулярно і безсистемно. Загалом статистика книговидань мала позитивну динаміку. Щоб досягти високих показників у кількості книговидань, бібліотекарі вдавалися до хитрощів: традиційним був запис всієї сім'ї при відвідуванні бібліотеки хоча б одним її членом, якщо читач брав навіть одну книгу, то в «навантаження» для нього і для всіх родичів дописувалось ще 4-5 примірників книг або журналів. Бібліотекарі, щоб хоч якимось чином засвідчити свою діяльність, вели роботу зі збільшення абонентів, оскільки за їх кількістю визначався рівень роботи. За офіційною статистикою, 98 сімей із 100 були охоплені бібліотечним обслуговуванням, або кожний третій житель села був читачем бібліотеки. Проте не всі вони брали й читали книги, значна їх кількість навіть і не знали, що вони є «абонентами».

У колгоспі «Заповіт Ілліча «села Садове Гарбузинського району Полтавської області працювало 11 Героїв Соціалістичної праці, 89 орденоносців. Але культурно-масовою роботою з ними та й іншими жителями фактично ніхто не займався. Бібліотека нараховувала біля 1500 книг, брошур і журналів. Усі книги лежали на землі. Приміщення було сирим і холодним. У так званому читальному залі цієї бібліотеки стояла лише невеличка лавка, стільці взагалі були відсутні. Із усіх Героїв праці лише одна ланкова М. Мельниченко час від часу брала книги в бібліотеці» [5, 192-193]. Як бачимо, трудівники села в реаліях свого буття так і не стали «найбільш читаючою масою» населення.

Поряд із стаціонарними, громадськими закладами культури на селі у першій половині 1950-х рр. діяли і книжкові пересувки. У сільській місцевості пересувні бібліотеки створювалися в бригадах, на польових станах, тваринницьких фермах тощо. Розмір їх книжкового фонду визначався кількістю читачів, враховуючи, що один читач може одночасно одержати 3 книги. У сільській місцевості значний приріст читачів йшов за рахунок пересувок [13, 100]. Переважно вони обслуговували окремі населені пункти. Понад 10 тис. сільських населених пунктів (або 25% від загальної кількості) обслуговувалося нестационарними формами, котрі не могли задовольнити зростаючих потреб населення у книзі. У ряді областей, зокрема Донецькій, Одеській, Кіровоградській, Волинській, Закарпатській та Дніпропетровській, значну кількість філіалів і пунктів видачі та пересувок було створено формально. Вони не мали відповідних приміщень, навіть мінімуму для задоволення запитів населення в літературі. Години і дні їхньої роботи не були чітко визначені [16, 43].

Для обслуговування сільського населення книгами були розроблені спеціальні нормативи, які передбачали роботу філіалу найбільшої бібліотеки в селах від 200 до 500 мешканців, у селах від 100 до 200 мешканців – пунктів видачі книг, а там, де проживало менше 100 осіб – пересувних бібліотек. Однак статистичні дані не свідчили про якісь роботи філіалів і пересувок, більшість із них працювали формально.

Більше того, окремі населені пункти були взагалі позбавлені будь-яких форм обслуговування. Перевірка стану бібліотечного обслуговування населення в Одеській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській областях показала, що частина сільських населених пунктів у досліджуваній період бібліотеками не обслуговувалася зовсім [16, 44].

Однак були в Україні села, де була налагоджена робота бібліотек. Наприклад, у с. Самчик Старо-Костянтинівського району Кам'янець-Подільської області [17, 82], у клубі колгоспу ім. Свердлова Харцизького району Сталінської області [17, 7], у Водяньській сільській бібліотеці Софіївського району Дніпропетровської області [18, 8].

Загалом у більшості бібліотек робота велася на низькому рівні, дуже відстаючи від культурних запитів трудящих. Лише в деяких бібліотеках інколи влаштовувалися тематичні книжкові виставки, проводилися книжкові огляди, літературні вечори, читальні конференції [3, 130].

Висновки. Отже, у діяльності сільських бібліотек було багато проблем і недоліків. Через загальну бідність і недостатню матеріальну базу бібліотечна робота на селі залишала бажати кращого. Для сільського жителя бібліотека була єдиним закладом, де йому могли надати художню або спеціальну літературу.

Велике значення мала загальна доступність книг, однакові умови користування бібліотеками, створені для представників всіх вікових категорій, незалежно без рівня освіти. Якщо до клубу на лекції, в кіно, на танці і в гуртки в основному ходила молодь, то книги були доступними всім бажаючим [5, 195-196].

Таким чином, у діяльності бібліотек у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. було багато проблем і недоліків. Бібліотечна практика була пронизана суцільною регламентацією, одноманітністю, формалізмом, показухою. У гонитві за цифрами, паперовими показниками на другий план відійшли читач і його інтереси.

Список використаної літератури та джерел:

1. Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1991 рр. / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
2. Мічуда В. Побут і дозволя сільського населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. / В. Мічуда. – Переслав-Хмельницький, 2009. – 235 с.
3. Ревенко В. Побут та дозволя сільського населення Південної України в повоєнний період (1945-1955 рр.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. / В. Ревенко. – Миколаїв, 2013. – 250 с.
4. Терещенко Т. Розвиток бібліотечної мережі в українському селі в період відбудови народного господарства (1943-1950 рр.) / Т. Терещенко // Український селянин. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2002. – Вип. 6. – С. 47–49.
5. Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. / І. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
6. Шамрай О. Відновлення бібліотечної мережі в селах Центральної України в повоєнний період / О. Шамрай // Борисфен. – 2009. – №11. – С. 14–15.
7. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний щорічник. Київ: Державне статистичне видавництво, 1964. – 654 с.
8. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. Київ: Державне статистичне видавництво, 1960. – 731 с.

9. Сільське господарство Української РСР: статистичний збірник. – Київ: Статистика, 1970. – 685 с.
10. ЦДАВО України, Ф. 4762, Оп. 1, Спр. 220, 268 арк.
11. ЦДАВО України, Ф. 5116, Оп. 9, Спр. 123, 286 арк.
12. ЦДАВО України, Ф. 5116, Оп. 9, Спр. 123, 130 арк.
13. Сокальський О. Організація бібліотечної справи. / О. Сокальський. – Харків: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1970. – 241 с.
14. ЦДАВО України, Ф. 5116, Оп. 8, Спр. 123, 29 арк.
15. Керекез Я. Бібліотеки-культурний центр на селі / Я. Керкез // Соціалістична культура. – 1995. – №3. – С. 34–35.
16. ЦДАВО України, Ф. 5116, Оп. 9, Спр. 465, 151 арк.
17. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 30, Спр. 1359, 106 арк.
18. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 30, Спр. 3594, 105 арк.

References:

1. Rybak, I. (2000). Social and household infrastructure of the Ukrainian village 1921-1991. Kamianets-Podilskyi: Alphabets, 304. (in Ukr.)
2. Michuda, V. (2009). Life and leisure of the rural population of Ukraine in the post-war period (1945-1953). *Candidate's thesis*. Pereslav-Khmelnytsky. (in Ukr.)
3. Revenko, V. (2013). Life and Leisure of the Rural Population of Southern Ukraine in the Postwar Period (1945-1955). *Candidate's thesis*. Nikolaev, 2013. (in Ukr.)
4. Tereshchenko, T. (2002). Development of the library network in the Ukrainian village during the period of reconstruction of the national economy (1943-1950). *Ukrainian peasant*, 6, 47-49. (in Ukr.)
5. Romanyuk, I. (2005). Ukrainian village in the 50's - the first half of the 60's of the twentieth century. Vinnitsa: Book-Vega, 256. (in Ukr.)
6. Shamray, O. (2009). Restoration of the library network in the villages of Central Ukraine in the post-war period. *Borisfen*, 11, 14–15. (in Ukr.)
7. National economy of the Ukrainian SSR in 1963. (1964). Kyiv: State Statistical Publishing House, 654. (in Ukr.)
8. National economy of the Ukrainian SSR in 1959. (1960). Kyiv: State Statistical Publishing House, 731. (in Ukr.)
9. Agriculture of the Ukrainian SSR (1970). Kiev: Statistics, 685. (in Ukr.)
10. TsDAVO Ukrainy, F. 4762, Op. 1, Spr. 220, 268 ark. (in Ukr.)
11. TsDAVO Ukrainy, F. 5116, Op. 9, Spr. 123, 286 ark. (in Ukr.)
12. TsDAVO Ukrainy, F. 5116, Op. 8, Spr. 123, 130 ark. (in Ukr.)
13. Sokalsky, O. (1970). Organization of Library Affairs. Kharkiv: Editorial Department of the Book Chamber of the USSR, 241 p. (in Ukr.)
14. TsDAVO Ukrainy, F. 5116, Op. 9, Spr. 62, 29 ark. (in Ukr.)
15. Kerekez J. (1995). Libraries-cultural center in the countryside. *Socialist culture*, 3, 34-35. (in Ukr.)
16. TsDAVO Ukrainy, F. 5116, Op. 9, Spr. 465, 151 ark. (in Ukr.)
17. TsGAOO Ukrainy, F. 1, Op. 30, Spr. 1359, 106 ark. (in Ukr.)
18. TsGAOO Ukrainy, F. 1, Op. 30, Spr. 3594, 105 ark. (in Ukr.)

B. Romanyuk

RESTORATION AND DEVELOPMENT OF THE LIBRARY NETWORK IN UKRAINIAN COUNTRYSIDE OF THE SECOND HALF 1940'S - FIRST HALF OF 1950'S

Introduction. One of the topical issues of the post-war reconstruction of the socio-cultural sphere of Ukraine is the restoration and development of a library network

in the Ukrainian countryside of the second half of the 40's - the first half of the 50's of the twentieth century.

In recent decades, the historical interest in the socio-cultural issues of countryside of different periods of our history, in particular, the first post-war years, has been intensifying.

The **purpose** of our work is an objective analysis of the characteristics of the activity of the library network in the Ukrainian countryside in the studied years.

Results. Among the cultural and educational institutions of the post-war countryside a special place in the spiritual life was occupied by libraries. In the early 1950's, the network of mass libraries, including rural ones, exceeded the pre-war level quantitatively. Library building, which was carried out in the second half of the 1940's and the beginning of the 1950's, required not only a quantitative increase in the network of rural libraries. There was an urgent need to improve the organizational structure, its rational distribution.

During the study period, all libraries in Ukraine were divided into three networks by state libraries, departmental libraries, libraries of collective-farm cooperatives and public organizations. This division was somewhat arbitrary, since it is not always possible to determine exactly which network the library belongs to. Moreover, the word "network" was used in the broad and narrow sense. The combination of these three named networks created a library system that operated in the Ukrainian countryside in the 1940s and first half of the 1950's. In the postwar period, most rural libraries were in poor condition due to the ruin of four military years. The number of libraries in general has decreased by more than half. The material base of libraries was very weak, they were not provided with sufficiently necessary equipment; in the majority of rural libraries there were not enough shelves, bookshelves and showcases, catalog boxes and other furniture. Among the rural libraries there were many small, with an outdated book fund. The book stock of collective-farm libraries remained small. The post-war devastation of the kolkhoz did not have the ability to maintain libraries at an appropriate level. Actually, in one-third of Ukrainian villages there were no libraries. The book fund of village bookshops in the post-war years was almost 12 times inferior to the funds of mass libraries of the city. Kolkhoz libraries were particularly in difficult condition. The post-war devastation of the kolkhozes was not able to hold them to the proper level. In work, libraries also had common problems, as in the whole cultural and educational sphere of the countryside: high staff turnover, poor educational level. A large number of rural libraries were served by non-trained staff, who were librarianship liaison officers, or as a public order.

The post-war devastation of the kolkhozes were not able to maintain their libraries at an appropriate level. Most of the collective farmers did not read regularly and unsystematically. Librarians, in order to at least somehow certify their activities, were working to increase subscribers, because their number determined the level of work. Along with the stationary, public cultural institutions in the countryside and the first half of the 50's, there were also book transfers. Moreover, individual settlements were generally deprived of any form of service. The examination of the state of library service of the population in Odessa, Kherson, Zaporizhzhia, Dnipropetrovsk regions showed that some of the rural

settlements were not served at all during the survey period.

Conclusions. Consequently, libraries had many problems and disadvantages. Due to the general poverty and lack of material resources, library work in the countryside left much to be desired.

For the peasant, the library was the only institution where he could provide artistic or specialist literature. Of great importance was the general availability of books, the same conditions for the use of libraries, created for representatives of all age categories, regardless of the level of education. If the club at a lecture and in the cinema, especially on dancing and in groups mainly went young, then the books were accessible to all interested persons, including those of the older generation.

Thus, in the activity of libraries of the second half of the 40's - the first half of the 60's, there were many problems and disadvantages. The library practice was permeated with continuous regulation, monotony, formalism, display. In pursuit of figures and paper indices, the reader and his interests fell to the forefront.

Keywords: countryside, culture, library, books, peasantry, leisure, mass, personnel, network, institution.

УДК 943.23.1:811.161 (477) (092) «1859-1876»
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-151-155

Л. Г. Сосюра

аспірантка кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

МОВНЕ ПИТАННЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ М. ДРАГОМАНОВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Стаття присвячена діяльності М. Драгоманова, як педагога та наукового діяча. Досліджено основні етапи, методи та способи боротьби М. Драгоманова за розширення сфери вживання української мови на території України в II пол. ХІХ ст. М. Драгоманов словом боровся проти царя і його уряду, підтримував починання в освітянській роботі на Україні, відстоював позицію, що кожна людина має право навчатися і бути освіченою особистістю. Основна увага статті націлена на його педагогічні погляди, його вплив на підняття культурно-освітнього рівня українців. Висвітлено теоретичну і практичну діяльність. Розкривається практична діяльність М. Драгоманова у сфері педагогіки, погляди на освітню політику російського царизму.

Ключові слова: навчання, освіта, наука, українська мова, освіченість селянства, недільні школи, педагог, методи боротьби М. Драгоманова.

Постановка проблеми. Починаючи з ХVI-ХVII ст. українські землі входили до складу Російської імперії, яка розвивала їх як аграрно-сировинний придаток. Населення України фактично не мало змоги отримувати освіту, зважаючи на відсутність достатньої кількості, як початкових так і середніх навчальних закладів, брак часу для їх відвідування та дефіцит коштів. Ті родини і учні, що все-таки могли знайти доступ і кошти для відвідування навчальних закладів часто зустрічались із проблемами навчання – покарання учнів, незрозумілість мови викладання (російська).

М. Драгоманов – учасник активної боротьби, що велася науковими і громадськими колами проти

антидемократизму та антиукраїнської політики російського самодержавства. Його погляди базувалися на ідеях національної рівності й справедливості. М. Драгоманов завзято обстоював національні права українського народу, намагався вирішити державно-правові та соціально-економічні питання його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність М. Драгоманова присвячене широке коло досліджень, які формують дорадянську, радянську, діаспорну та сучасну українську історіографію питання [1].

Мета статті полягає в тому, щоб на основі узагальнення і опублікованих матеріалів, історичних досліджень висвітлити науково-педагогічну діяльність М. Драгоманова, визначити місце та роль мислителя в суспільно-політичних процесах та його особистий внесок у розвиток педагогічної думки та освіти населення другої половини ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу. У 1863 р. уряд, зокрема і російська інтелігенція, дійшли висновку, що для Російської імперії особливо смертельну загрозу має український рух. «Проти українофілів почалася кампанія, яку очолили російські газети «Вісник Південно-Західної Росії», «Киянин» та «Московські відомості» [2, с. 53]. Царський уряд не міг прихильно ставитися до просвітницької діяльності, що велася в Україні, адже йому було вигідно тримати пригнічені народи в темряві й покорі. Міністри освіти С. Уваров і Д. Толстой домагалися повної русифікації. І не із перших місць у цьому посідала політика заборони у школах рідної мови. «Д. Толстой цілком народної освіти для неросійських національностей бачив асиміляцію цих народів в російському народі» [3, 137].

18 липня 1863 р. з'явилося розпорядження міністра П. Валуєва про припинення друкування книг духовного змісту, навчальних, а особливо книг для початкової освіти, українською мовою – «Валуєвський циркуляр». «За цим циркуляром давалася згода на друкування українською мовою лише творів, які належать до красного письменства» [4, 29].

У цій ситуації М. Драгоманов розумів, що боротьба за мову, якій він приділяв дуже багато уваги, починає виходити далеко за межі філологічних суперечок і що її функціональний статус не може існувати нормально до тих пір, поки нація позбавлена політичної свободи. М. Драгоманов нищівно критикував царських чиновників, які впроваджували в життя таку політику, витісняли рідну мову зі шкіл неросійських народностей, рішуче висловлювався проти зневаги до національних мов, проти твердження про вищість деяких із них. М. Драгоманов вважав, що з усіх ознак національності найбільшу вагу має мова, і казав, що боротьба за українську мову в Росії за найменшої політичної вольності може піднятися на новий щабель. «Коли б упала попередня цензура, то впали б теперішні перешкоди для українських книг, переважно для популярних. Уже й тепер українці впевнилися, що вони можуть видавати популярні книжки настільки цінні, що їх перекладали й великоруси. У 1874 – 1876 рр., коли українських книг, що були видані й поширювалися в невеликій кількості, розходилося по 27000 примірників у рік, тоді як всеросійський офіційний комітет грамотності розширив тільки 42000 примірників російських популярних книг на всю Росію, можна стверджувати, що за найменшої волі українська популярна література зробила б неможливою всяку конкуренцію з нею на Україні, навіть коли б школи народні й zostались цілком російськими» [5, 54].

Розглядаючи мовну проблему, М. Драгоманов констатував, що оскільки територія Російської імперії не пристала до загальноєвропейського протестантського руху, то і мовна традиція була підпорядкована церковнослов'янській та староболгарській мовам. Отже, «на нашій землі склався сумний стан речей: щонеділі або навіть щодня в церкві, котру наш народ привчили поважати, як найвищого суддю в справах духовних, виявляється зневага мові нашого народу, показується, що мова та недостойна стати способом розмови між богом і людьми» [6, 517].

М. Драгоманов попереджував, що завдання для тих, хто не зрієся українства, надзвичайно важливе: на відміну від багатьох численнішої інтелігенції інших країн, українській треба було виконувати не по одній, а по декілька справ одночасно [7, 52]. Інтелігенція, найперше письменники, мала зрестися не йти з України, упертися на тому, що «кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українськи, єсть видаток з української мужицької скарбниці» [6, 306].

Заслуга М. Драгоманова в тому, що він із властивою йому ерудицією та інтелектом проаналізував різнобічні сторони русифікації рідного народу. Характерною особливістю його критики є те, що вона стосується не окремих чи випадкових фактів, а типових у загальнодержавному масштабі процесів суспільного життя, до оцінки яких учений і політик підходив із загальносоціальних, наукових і філософських позицій. У XIX ст. починає формуватися нове покоління спільноти, яка спирається на спільність мови та культури. В Україні, як і в інших країнах, виникнення й поступове поширення ідеї національної свідомості, що базувалося на етнічній тотожності, стає однією з головних тем нової історії.

Імператор Олександр II, якого прославляли як царя-реформатора і визволителя селян від кріпацтва, з метою знищення українського національного руху 18 травня 1876 р. підписав указ про заборону в Російській імперії друкування українською мовою будь-яких текстів, окрім художніх творів та історичних документів. Заборонялися також прилюдні читання українською мовою, постановка театральних вистав тощо. Міністерство народної освіти заборонило викладання будь-яких дисциплін українською мовою, наказало вилучити зі шкільних бібліотек книжки, написані українською мовою або українофілами, розпорядилося замінити вчителів-українців на росіян.

Емський указ завдав тяжкого удару розвитку української культури, яка тільки-но розпочала бурхливо відроджуватися і виховала геніальну плеяду українського письменства. Багатомільйонний народ, його культура й історія виявилися поза законом.

Величезне обурення викликав у М. Драгоманова Емський указ. Учений одним із перших виступив з його критикою. Дізнавшись про скликання в Парижі Всесвітнього літературного Конгресу під патронатом всесвітньовідомих письменників В. Гюго та І. Тургенєва, М. Драгоманов звернувся до учасників конгресу з протестом проти ганебної заборони самодержавства. Він підготував і видрукував французькою мовою брошуру під назвою «Українська література, заборонена російським урядом», яка була роздана всім делегатам Конгресу і набула поширення й широкого відгуку в Європі та світі.

Трохи згодом з'явилася праця М. Драгоманова «Питання про малоросійську літературу», де у передмові автор писав, що українцям залишається тільки йти своєю дорогою і працювати, працювати та ще раз працювати для свого народу, сподіватися лише на власні сили, не звертати уваги на круків, «що каркають безглуздими циркулярами» [8, 351].

У мові втілені всі думки нації, її традиції, історія, релігія, культура, освіта, її серце та душа. «Мова пов'язує різні класи й релігії, вона не лише засіб спілкування, але, оскільки вона виступає унікальною системою світобачення та самовираження окремої нації, також дає змогу представникам цієї нації розуміти одне одного на глибинному, підсвідомому рівні» [9, 73].

М. Драгоманов наголошував, що головне завдання прихильників української національної ідеї полягало у розбудові культури та творенні літератури. Мислитель казав, що «У Цюріху нам не напишуть ні нового Кобзаря, ні Другого Костомарова, ні навіть Робінзона Крузо не перекладуть нашою мовою, – також не напишуть і лексику та граматику. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексику і граматику, не видамо пам'яток нашої мови розпочинаючи з XI століття, не напишемо історії свого народу, – доти мусимо сидіти, посипавши попелом голову, у політику не лізти і прокламацій не писати!» [10, 5].

Особливістю функціонування мови є те, що вона з давніх часів свого існування є і знаряддям, і об'єктом ідеологічної боротьби. У такому напрямі М. Драгоманов порушує це питання в багатьох своїх працях. Зокрема, у 1870 р. у журналі «Вестник Европы» вчений надрукував рецензію, що мала назву «Малоросія в її словесності», на працю російського фольклориста І. Прижова. В перших же рядках статті М. Драгоманов наголошує на тому, що ніхто не зможе заперечити значної участі України в становленні та творенні російської культури, але її значення не вивчене. Однією з причин цього є те, що «на неї дивляться або як на одну із незначних провінцій Росії, яка нічим особливо не відрізняється від інших, або як на край, який якщо і мав історію і зберіг відмінності, то ця історія і ці відмінності мають занадто місцевий інтерес, як історія та побут якого-небудь Казанського або Астраханського царства» [6, 55].

Оскільки від історії та розвитку культури невід'ємні розвиток та становлення мови цього народу, М. Драгоманов досліджував джерела виникнення української мови. Він наголошував, що освіта на Русі з'явилася на півдні, у Києві, де створювалися літописи і звідки бере свій початок християнство. Освіта й література також почали поширюватися з Києва, де жили П. Могила, Ф. Прокопович та інші інтелектуали. В своїх поглядах на історію України, на її відносини з Росією в давні часи, М. Драгоманов звертав увагу на питання мови. Його обізнаність з цією проблемою підтверджує посилення на твори видатних лінгвістів, зокрема Ф. Буслаєва: «Малоруська мова відрізняється від великоруської самостійними етимологічними формами в родах, помічених в старовині» [11, 155].

М. Драгоманов наводив чимало цитат, якими відомий учений доводив існування української мови ще за часів «Слова про Ігорів похід». М. Драгоманов звертався до цієї визначної пам'ятки давньоруської літератури і, виявляючи глибокі знання мовознавця, писав: «Велика кількість слів вживаних до цього часу в Малоросії: година, туга, оксамити т.д., багато форм

мови, виразів, розмір та рима точно, як в українських думках...» [11, 10].

М. Драгоманов казав: «При одній волі вживати українську мову в школах приватних, навіть попри обов'язковій російській, скоро б показалося, що в українських школах діти хутчіше виучуються читати й розуміти книги, навіть російські, ніж при теперішньому порядку, а се б притягло до українських шкіл народ і земства, так що останні б почали вводити українську мову в свої школи, а коли б закон тому перечив, то добились би відміни закону. Так в які-небудь 5–10 років однією силою педагогічних аргументів початкові народні школи у нас стали б національними, хоч би з них і не витіснено було цілком і російської мови, та певно й церковнослов'янської» [5, 59].

М. Драгоманов підтримував російську мову, оскільки вважав, що неможливо відразу обійтися без її культурних засобів. Він не вважав російську мову шкідливою для українського народу і категорично стверджував, що «наука все-таки наука, та що поки українського письменства, а надто навчального, майже нема, то треба користуватись хоч російським» [12, 156].

М. Драгоманов багато уваги приділяв питанню зросійщення українців. «Обрусіння не є наслідок якоїсь національності, а є вселюдська проява певного державного порядку і мусить бути побиване певними вселюдськими заходами до реформи їх» [11, 149]. Статті М. Драгоманова «Малоросія в її словесності» і «Чудацькі думки» стали оглядом-підсумком попереднього шляху розвитку української мови і літератури. Ними автор заперечував тим, хто вважав, що «по-малоросійськи почали писати тільки весельчаки і чудаки з часів Котляревського», хто був переконаний, що мова української літератури XVII–XVIII ст. була або загальноруською, або церковнослов'янською, або сумішню руської і польської мов. Саме такі виступи підкреслювали сміливість і патріотичність М. Драгоманова в той скрутний час, коли позбавлена рідної мови Україна перетворювалася на частину Російської імперії, а «підданий фронтальній русифікації і денационалізації український народ обікрадений історично і культурно, перетворювався у вірнопопдане населення» [6, 79].

Царизм сам того не усвідомлюючи, все-таки деше робив для розвитку української мови та літератури: друкувалися в російських журналах статті про Україну, з'являлися деякі твори письменників українською мовою. Задовго до цього М. Драгоманов полемічним шляхом намагався спрямувати цю роботу в потрібне русло. Такі наміри вченого підтверджує лист до В. Навроцького від 15 липня 1873 р. [4, 91]. Теоретично, не заперечуючи критики російського уряду, М. Драгоманов переконував не накидатися на Росію, щоб «криками не пошкодити тій роботі, якій сприяє сам уряд, як, наприклад, створення відділу Російського географічного товариства в Києві». У цьому ж листі М. Драгоманов радив народовцям зважити свої внутрішні сили і для цього поставити перед собою питання чітко: «чують вони в собі силу Мадзіні (борець за визволення Італії), а в Києві бачать молоду Італію. Якщо так – тоді нехай ідуть проти Росії, та тільки нехай вже прямо кличуть революцію» [13, 73].

М. Драгоманов підкреслював, що студенти, виходячи з університету, говорять українською мовою про Спенсера, про медицину, про тригонометрію. І це так само природно, як у Парижі про це говорять мовою французькою, а у Москві – російською.

Оуюстоюючи свою позицію, М. Драгоманов підводить підсумок: відроджувати українську націю немає необхідності, оскільки вона і не вмирала, а існувала завжди, і продовжує існувати, хоча в Росії вона існує майже виключно серед так званого простонароддя. І якщо видимою ознакою національності служить мова, то варто визнавати її існування, оскільки українська мова збереглася, як мова самостійна і досить чиста. Людина, яка досконало володіє мовою, легше і повніше реалізує свій інтелектуальний потенціал, швидше й адекватніше налагоджує стосунки з іншими людьми. Тому що мова – найважливіший засіб не тільки спілкування, а й мислення, здобуття знань, саморозвитку і самовираження людини.

Мову вважають основним чинником у педагогічному та освітянському процесах. Але українська мова ще не така сильна, щоб зайняти провідне місце в українській школі. М. Драгоманов писав: «... педагогічно-практичної потреби вводити тепер українську мову в школи немає, а що потреба ця дальшого, сказати б, ідеального порядку. Недобре для громади, коли просвіта в ній різко ділиться на вищу й нищу, бо тим спиняється натуральний обмін між верствами громадянства. Але цю потребу зразу можуть зрозуміти тільки радикальніші ідеалісти, демократи» [6, 115].

Один із яскравих представників партії слов'янофілів В. Ламанський не раз висловлювався в журналі «День» про те, що «думка про якусь окрему українську літературу є величезною нісенітницею, адже самостійна українська література є немислима». На його думку, українці, що перебували під владою Австрії, не повинні писати мовою Т. Шевченка і М. Вовчка; вони, як і всі інші українці, повинні прийняти російську мову, а свою рідну вживати тільки в ролі сільських говорів, для власних хатніх, побутових потреб. «Спільної української мови, переконував В. Ламанський, немає, а є лише місцеві наріччя, на яких і рекомендується розвивати «місцеву словесність малоруську». Він навіть не припускав, що ця «місцева словесність» може служити спільним зв'язком для малоросійського народу» [2, 75].

В окресленні планів діяльності прихильників українського національного руху М. Драгоманов виходив із тієї тези, що оскільки «ми вже стали холопською (селянською) нацією, то з тим треба пов'язати подальші плани діяльності», які полягали у тому, щоб молодь полишила надії на уряд та самостійно зайнялася народною справою, «піднесенням народного багатства та просвіти». На думку М. Драгоманова, це була б реальна політика, оперта на розуміння реальних умов, а не «на плутані хитрі комбінації».

Мислитель наголошував, що, вдаючись до перекладу творів іноземних авторів на українську мову, потрібно орієнтуватися передусім на смаки широкого загалу – «народних читачів». Коли галицький громадський діяч М. Бучинський, який упродовж першої половини 70-х рр. XIX ст. перебував у переписці з М. Драгомановим висловив певні сумніви з приводу перекладів творів В. Шекспіра Ю. Федьковичем, мислитель заспокоїв свого співбесідника, зазначивши, що такі літературні твори В. Шекспіра як «Гамлет», «Макбет», «Лір» може бути пущено «у низ», тобто до народу.

М. Драгоманов вважав, що важливими етапами у розвитку української мови є її повернення на сторінки газет та журналів та видання україномовних видань. Він запропонував співвітчизникам

скористатися цим часом і підготувати якомога більше книг рідною мовою.

Учений запевняв, що величезну користь народові принесла б наукова бібліотека, в якій обов'язково має бути популярна енциклопедія, що охоплює арифметику й геометрію, механіку й астрономію, фізику й хімію, геологію й біологію, антропологію й соціологію. Саме така література викличе повагу до малоруського діла та приверне повагу народу до мови, викличе бажання вивчати її, спілкуватися та писати нею нові літературні твори. У цьому М. Драгоманов не тільки обмежував порадами чи висловлював власні міркування, а виявив глибокі наукові лінгвістичні знання. Він говорив, що така енциклопедія, як будь-яка наукова література, повинна бути викладена у справжньому науковому стилі, що вміщує у собі різноманітну термінологію. Зважаючи на те, що українська мова перебуває ще на шляху власного розвитку та становлення, то вироблення української наукової термінології буде справою новою і нелегкою. М. Драгоманов наголошував, що націоналісти ставитимуть понад усе оригінальність і тому вимагатимуть зовсім нових термінів. Вони відшукуватимуть старі слова в історичних документах або користуватимуться термінами інших народів. Вироблення термінології, – справедливо вважав М. Драгоманов, – справа, яка вимагає великих знань. Він висловив думку про те, що в розробленні української термінології можуть бути використані й одноплемінні мови, і переклади інших слів, й утворення нових коренів; окрім того, можна використовувати іншомовні слова, якщо вони часто вживаються й утворюють похідні форми. Окрім таланту і знань, наголошував вчений, необхідно, щоб люди, які займаються цією справою, користувалися системою і поставили за мету створити не просто оригінальну термінологію, а практичну і зрозумілу народові. Тому це мали б виконати передусім кваліфіковані вчені та справжні патріоти. Він радив: враховуючи обставини, в яких живе український народ, щоразу, коли не можна знайти або придумати українського слова, можна було би брати і російські терміни, які походять від церковнослов'янської мови, або перекладати англійські чи німецькі слова. М. Драгоманов упевнений, що за такої системи українська термінологія, не втративши свого значення для України, могла б принести чимало користі й самим росіянам.

Всім відомо, що для розвитку мови, зокрема й літературної, велике значення мають словники, лексикографічні праці, в яких відображено картину словникового складу національної мови, зафіксовано її розвиток, зміни значень різних слів, утверджено певні норми словотворення і слововживання, відокремлено діалектизми, вульгаризми, просторіччя від норм літературної лексики, якою користується розмовна і писемна літературна мова [2, 97].

М. Драгоманов високо цінував працю людей, які на науковому рівні займалися лінгвістикою як наукою, називав їх ученими українцями. Велике значення в боротьбі за визнання прав української мови на самостійний розвиток, за утвердження її як рівноправної національної мови в сім'ї східнослов'янських і взагалі слов'янських мов мали наукові розвідки вчених О. Потебні та П. Житецького, які водночас працювали і в російській, і в українській філологічних науках.

М. Драгоманов про українську мову казав, що «це не мова лише простонароддя, як стверджують російські невіглази, а мова цілої нації, політичне

майбутнє якої ще попереду, але чие місце на право самостійного розвитку в ряді цивілізованих народів уже завойовано і не може бути зайняте ніким іншим» [14, 145]. Саме тому він вважав, що українська мова має бути обов'язковою в початковому навчанні дітей з поступовим розширенням її вжитку в середній і вищій школі.

Царський уряд цілеспрямовано й послідовно знищував українське слово, традиції, культуру. Ще у XVIII ст. українське село відзначалося освіченістю та педагогічними традиціями, адже близько 50% населення вміло читати й писати, а в XIX ст. цей показник знизився приблизно до 5%. Проведення реакційних заходів царським урядом істотно перешкоджало поширенню грамотності та знань серед дітей. Результатом такої політики було те, що в 60-90-х роках XIX ст. в Україні майже не існувало офіційних шкіл.

М. Драгоманов вважав, що українська мова – мова самостійна. І це не потребує ніяких доказів після численних праць російських та українських лінгвістів, філологів, істориків О. Потебні, П. Житецького, В. Антоновича, П. Лавровського, М. Максимовича.

Так, полемізуючи з рецензентом петербурзького видання «Гражданин», який висловлював думку про те, що українська мова – «суміш російської та польської мов», «зіпсована форма польського та російського коріння», М. Драгоманов цитував члена слов'янського благодійного комітету, колишнього професора Харківського, а потім Оренбурзького навчального округу П. Лавровського: «Перебираючи подумки ознаки української мови, легко помічаємо, що між ними є багато таких, які безсумнівно дають цій мові право на таке ж самостійне місце, яке займають й інші слов'янські мови» [96, 216].

Окрім того, П. Лавровський вважав, що після російської мови найбільша подібність української мови спостерігається не з польською, а із сербською. І сам М. Драгоманов робить висновок: «Нема чого пускатися в тонку філософію, щоб визначити самостійність української мови; цілком досить житейського та літературного досвіду. Якщо ж українці розуміють російську мову, то це завдяки школі та великій лінгвістичній сітці, що розвивається серед етнографічного складу населення» [15, 17].

М. Драгоманов хотів довести, що якраз навпаки: середньостатистичний українець погано розуміє російську мову. Учений наводить приклад, що слово «губить» в російській мові має значення «знищувати насиллям», тоді як в українській – «втрачати». Тобто, чуючи знайоме слово, українці не розуміють його значення. Що, звичайно, впливало на якість отриманої освіти українськими дітьми російською мовою.

М. Драгоманов стояв на сторожі українського слова, багато зробив для розвитку і визнання української мови, був переконаний, що духовний розвиток людини нерозривно пов'язаний із розвитком її мовних здібностей, що через мову відбувається духовне єднання нації.

М. Драгоманов дотримувався погляду, що будь-яка людина має право вчитися і бути інтелігентною особою. Він казав, що мова – це живий організм. Мова єднає націю у просторі й часі, доносить з давніх-давен надбання поколінь, а водночас служить і для зв'язку з майбутнім.

Висновки. Заслуга М. Драгоманова в розвитку української мови полягає передусім у тому, що він збагачував її виражальними ресурсами, інтелектуалізував термінами, підніс її до рівня державних європейських мов. Своїми

концептуальними напрацюваннями мислитель допомагає ствердженню літературної української мови у її багатоманітному функціональному статусі, пришвидшував її розвиток, поліпшував громадсько-культурне та педагогічне життя української нації.

Погляди М. Драгоманова на освітню політику Російської імперії були чіткі. Він розумів, що Валуєвський циркуляр та Емський указ були видані для того, аби обмежити усне та друковане українське слово, не дати людям отримувати освіту рідною і зрозумілою мовою. У такий спосіб уряд намагався підкорити собі населення міст і сіл, не дати їм розвивати і в майбутньому політично виступати.

М. Драгоманов вважав, що українці мають навчатись українською мовою, починаючи з початкової освіти. Також не потрібно зупинятися на тих здобутках, що є, і продовжувати досліджувати мову, писати словники, розробляти граматику, перекладати твори відомих зарубіжних письменників, поетів тощо.

Список використаної літератури та джерел:

1. Костенко Н. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. П. Драгоманова: історіографія проблеми: дисертація канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2000. 226 с.
2. Климчик Л. Педагогічні погляди М. П. Драгоманова: дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Київський ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 1995. 194 с.
3. Кістяківський Б. М. П. Драгоманов по його листах. Російська думка. 191. Кн. 9. С. 132–150.
4. Куца О. М. П. Драгоманов, розвиток української літератури другої половини XIX ст. Тернопіль: Підручники і посібники, 1995. 298 с.
5. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Вибране. Київ: Наукова думка, 1991.
6. Драгоманов М. Вибране «... мій задум зложити очерк історії цивілізації в Україні». Київ: Либідь, 1991. 684 с.
7. Лукеренко В. Видатний просвітитель. Войовничий атеїст. 1963. № 9. С. 51–53.
8. Довгич В. Українська ідея в політичній теорії Михайла Драгоманова. Київ, 1991. 156 с.
9. Горський В. Розвиток академічної філософії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Наукова думка, 2001. 278 с.
10. Грушевський М. Місія М. Драгоманова. Україна. 1926. Кн. 3. С. 4–26.
11. Драгоманов М. Розвиток народної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Либідь. 1991. – 290 с.
12. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: в 2-х т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. 515 с.
13. Бачинський Ю. Моя переписка з М. П. Драгомановим. Львів, 1900. С. 72–74.
14. Драгоманов М. Гете и Шекспір в перекладі на українську мову. Літературно-публіцистичні праці. Київ: Либідь, Т. 1. 1970. 586 с.
15. Попович М. М. П. Драгоманов і ми. Наука і суспільство. 1991. № 8. С. 15–17.

References:

1. Kostenko N. (2000). Worldview and socio-political activity MP Drahomanov: historiography of a problem. *Thesis candidate of historical sciences*. Dnipropetrovsk. (in Ukr).
2. Klymyk L. (1995). Pedagogical views of M. P. Drahomanov. *Thesis of the candidate of historical sciences*. Kyiv. 194 (in Ukr).
3. Kistyakovsky B. (1991). M. P. Drahomanov on his letters. *Rosijjska dymka*. (Russian thought). 132–150 (in Ukr).
4. Kytsa O. (1995). P. Dragomanov, development of Ukrainian literature of the second half of the XIX century. Ternopil. 298. (in Ukr).
5. Dragomanov M. (1991). Chudatsky opinions about the Ukrainian national affair. Selected. Kyiv: Naykova dymka. (in

Ukr).

6. Drahomanov M. (1991). Choosing «... my intention is to reproduce the essay on the history of civilization in Ukraine». Kyiv: Lybid. 684. (in Ukr).
7. Lukerenco V. (1963). Prominent educator. *Vojovnichij ateist. Military atheist*. 9. 51–53. (in Ukr).
8. Dovgich V. (1991). Ukrainian idea in the political theory of Mikhail Drahomanov. Kyiv. 156. (in Ukr).
9. Gorsky V. (2001). Development of Academic Philosophy in Ukraine (end of the XIX - the beginning of XX century.). Kyiv: Naykova dymka. 278. (in Ukr).
10. Grushevsky M. (1926). Mission of Dragomanov. *Ukraine*. 4–26. (in Ukr).
11. Drahomanov M. (1991). Development of public education and pedagogical thought in Ukraine. Kyiv: Lybid. 290. (in Ukr).
12. Drahomanov M. (1970). Literary and journalistic works/ Kyiv: Naykova dymka. 515. (in Ukr).
13. Bachinsky Yu. (1900). My correspondence with M. P. Drahomanov. Lviv. 72–74. (in Ukr).
14. Dragomanov M. (1970). Goethe and Shakespeare in translation into Ukrainian. *Literary and journalistic works*. Kyiv: Lybid. 1. 586. (in Ukr).
15. Popovich M. (1991). P. Drahomanov and us. *Science and Society*. 8. 15–17. (in Ukr).

L. Sosyura

THE LINGUISTIC ISSUE IN MIKHAYLO DRAGOMANOV'S ARTISTIC INHERITANCE AND ACTIVITY DURING THE SECOND PART OF XIX CENTURY

Introduction. The Ukrainian population did not actually have the opportunity to receive education due to the lack of sufficient number of educational institutions, both primary and secondary, lack of time for visiting and lack of funds.

Purpose is based on the generalization and published materials, historical studies to highlight the scientific and pedagogical activity of M. Drahomanov.

M. Dragomanov's merit in the development of the Ukrainian language is, first of all, that he enriched it with expressive resources, intellectualized terms, and thus brought it to the level of the state European languages. Through his conceptual work the thinker assisted in asserting the literary Ukrainian language in its diverse functional status, accelerated its development, and improved the socio-cultural and pedagogical life of the Ukrainian nation. M. Drahomanov's views on the educational policy of the Russian Empire were more than clear. He understood that the Valuev Circular and the Ems Decree were issued in order to restrict the oral and printed Ukrainian word, preventing people from learning in their native and intelligible language. Thus, the government tried to conquer the population of cities and villages, not to allow them to develop and in the future to act politically.

Originality. From the new methodological positions, M. Drahomanov's participation in the movement of progressive intellectuals for the spread of education among Ukrainians and popularization of the thesis about the necessity of democratization of the pedagogical sphere were considered; an analysis of M. Drahomanov's public position regarding the use of the Ukrainian language in the public space.

Conclusions. M. Drahomanov believed that Ukrainians should study in Ukrainian, starting with elementary education. Nor do you need to dwell on those achievements that were and continue to explore the language, write dictionaries, develop grammar, translate works of famous foreign writers and poets, and so on.

Key words: disciplina, educationem, scientiam, ut coloni Ucraina lingua educationem: schola magister Solis, Dragomanov agendi modi.

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-156-157

Гай-Нижник П. П. Історико-географічні уявлення і національна ідентичність. Рецензія на монографію: Трубочанінов С. В. Конструювання національного простору: історико-географічні уявлення в українській науковій і суспільно-політичній думці 1830–1930-х рр.: Монографія. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2019. 480 с.

На початку 2019 р побачила світ довгоочікувана монографія доцента Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Сергія Трубочанінова. Поціновувачі історичної географії та інтелектуальної історії давно спостерігали за науковими публікаціями цього автора, в яких по-новому засяли фігури добре відомих і менш відомих вчених, таких як Володимир Антонович, Олександр Грушевський, Мирон Кордуба, Філіп Бруун, Василь Данилевич та ін. Автор також дослідив діяльність наукових установ, які займалися історико-географічними дослідженнями в 1830–1930-х роках.

Монографія складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Структура роботи розроблена відповідно до цілей і завдань дослідження, побудована за проблемно-хронологічним принципом.

У першому розділі монографії йдеться про історико-географічні уявлення в інтелектуальному середовищі 1830–1870-х рр. У першому параграфі автор показав співвідношення і взаємний вплив історії та географії в університетській освіті в європейських країнах і в Російській імперії. Тривалий час існували об'єднані кафедри історії, географії та статистики, була відсутня спеціалізація викладачів, а також і студентів. Лише в середині XIX в. філософські факультети університетів були розділені на історико-філологічні й фізико-математичні. Історія вивчалася на перших факультетах, а географія – на других. Однак довго ще йшли дискусії про необхідність викладання географії для студентів-істориків. Маловідомий факт – один із курсів географії був розроблений В. Антоновичем. Важливими складниками світогляду української інтелігенції були історико-географічні уявлення, про які йдеться в наступних підрозділах. Зокрема, українців цікавило, що за території в далекому минулому займали Скіфія і Сарматія, або Київська Русь, на яких кордонах захищали християнський світ запорізькі козаки.

У другому розділі розповідається про історико-географічне бачення України з точки зору імперської і регіональної історичної науки. Вказано на значущість для формування історико-географічних уявлень різноманітних описів Російської та Австрійської імперій. Цікаво показана інтелектуальна біографія Філіпа Якоба Брууна. Цю людину, який народився у далекій Фінляндії, а повні творчість роки провів в Одесі, сучасники називали «першим історико-географом Півдня Росії». Розповідається також про погляди на історичну географію України професорів Київської

Духовної Академії. Один із найвідоміших учених того часу професор Микола Петров став головним виконавцем видавничого проекту дійсного таємного радника Помпея Батюшкова з опису в імперському дусі історії західних губерній Російської імперії.

У третьому розділі показано відчутний вплив історико-географічних уявлень В. Антоновича і представників заснованої ним наукової школи на наукову і суспільно-політичну думку України. Зокрема, розповідається про наукові праці учнів В. Антоновича, а також про викладання історичної географії в російських імператорських університетах. В окремому параграфі йдеться про розвиток історико-географічних уявлень у приналежній Габсбургам Галичині, а також про роль в їх популяризації М. Грушевського.

Четвертий розділ роботи присвячений 1914–1921 рр. – періоду Великої війни і Української національної революції. На думку автора дослідження, в цей період історико-географічні знання були дуже затребуваними. Преса воюючих країн була сповнена міркувань експертів про етнічні терени і можливі «справедливі» кордони. В Російській імперії існував навіть спеціальний громадський комітет, який вивчав матеріали, що обґрунтовували проходження нового кордону на Заході. Під час правління гетьмана П. Скоропадського в проекті створення Української академії наук спеціально ставилося питання про необхідність видання історико-географічного словника. Адже саме над цим проектом в останні роки свого життя працював В. Антонович. Навесні 1919 р. розпочала свою діяльність Постійна комісія для складання історико-географічного словника української землі, яку очолив учень В. Антоновича – Олександр Грушевський. Про важливість комісії свідчив той факт, що її голова за службовим становищем був прирівняний до академіка.

У п'ятому розділі йдеться про розвиток історико-географічного знання у Радянській Україні в 1920–1930-х рр. Більшовицьке керівництво вирішило поставити науку на службу «соціалістичного будівництва». Тому в діяльності Історико-географічної комісії Всеукраїнської академії наук в другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. в пріоритеті стають аж ніяк не історико-географічні теми. Так, найважливіше значення приділялося комплексному вивченню Сталінського округу (Сталіно – нині Донецьк). Історико-географічними дослідженнями займалися також в інших закладах ВУАН. Важливе значення мала організаційна діяльність академіків Д. Багалія та М. Грушевського. У різних регіонах УСРР/УРСР історико-географічними дослідженнями займалися викладачі вишів та ентузіасты-аматори. Автор монографії розповів і про викладання історичної географії в радянських вищих навчальних закладах.

Спільному баченню історичної географії західноукраїнських земель в 1920–1930-х рр. присвячений останній (шостий) розділ роботи. Автор розповідає про спроби української громадськості довести право на свою споконвічну етнічну

територію. Українські вчені (М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін.) підготували відповідні історико-географічні дослідження, в яких було показано давність заселення українцями земель Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Водночас значні історико-географічні дослідження проводилися в Університеті Яна Казимира у Львові. Проте для польської науки була характерна міфологізація «кресів».

Монографія С. Трубчанинова є завершеним, оригінальним, самостійним дослідженням, яке вирішує важливу наукову проблему. Вона суттєво збагачує сучасні знання про українську науку і суспільно-політичну думку 1830–1930-х років. Автор на документальній базі показав розвиток і поширення історико-географічних уявлень про Україну в досліджувану добу. Праця стане у нагоді широкому колу читачів.

*Гай-Нижник П. П., доктор історичних наук,
завідувач відділу історичних студій Науково-
дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України*

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-157

Фареній І. А. «ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ / Вступне слово Євгена Нишука; Передмова, авторський текст Василя Марочка. – Дрогобич: Коло, 2018. – 576 с.»

Трагічна сторінка української історії знайшла відображення в черговій фундаментальній науковій праці. У Дрогобичі у видавництві «Коло» вийшла друком «Енциклопедія Голодомору», яка стала підсумком багатолітньої науково-дослідної роботи Василя Івановича Марочка – відомого українського історика, доктора історичних наук, професора, головного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, голови Асоціації дослідників голодоморів в Україні.

«Енциклопедія» узагальнено, але водночас докладно відобразила багатолітні напрацювання як її автора, так і рівень української та зарубіжної історіографії у сфері дослідження Голодомору 1932–1933 років. У вступній частині праці В. І. Марочко відзначив, що ідея її створення виникла ще на початку 1990-х років. Однак знадобилися десятиріччя досліджень Голодомору для втілення цього проекту. Тільки в 2010-х роках робота набула конкретних обрисів і успішного завершення.

В «Енциклопедії» відображено широке коло питань, які безпосередньо чи в певному контексті стосуються Голодомору. Статті видання у проблемно-тематичному відношенні загалом стосуються періоду 1932–1933 років, присвячені головним подіям трагедії, його соціальним, демографічним, політичним та економічним наслідкам, посадовим особам, установам і організаціям, що причетні до неї, видним сучасникам епохи. У статтях «Енциклопедії» подано зміст і аналіз документів законодавчого, нормативного, управлінсько-розпорядчого та іншого характеру, які викликали чи відобразили явище Голодомору. Закономерно, що асортимент предметів, що вживався у якості засобів харчування у 1932–1933 роках, також належно відобразила «Енциклопедія».

Певні статті видання присвячені постраждалим від Голодомору регіонам, населеним пунктам, конкретним особам. Предметом розгляду стало й відображення Голодомору у закордонних засобах інформації, реакція на нього у суспільній думці держав світу. «Енциклопедія» також розкриває широке коло термінів і понять, що стосуються історії Голодомору.

Поряд із проблемами, які безпосередньо стосуються подій 1932–1933 років, автор охопив питання, що відображають процес дослідження Голодомору та ставлення до нього широких кіл громадськості в наступні часи. Об'єктом розгляду стали наукова спадщина істориків та інших вчених, літературні твори письменників, погляди державних і політичних діячів, позиції і діяльність державних і громадських інституцій, пам'ятні місця і меморіали, тощо. Голодомор та пов'язані з ним проблеми в «Енциклопедії» постали як широкий спектр гуманітарних, наукових, демографічних та політичних аспектів суспільного буття, як непересічне питання історичної свідомості народу та національної пам'яті.

Як і кожний науковий доробок, рецензована праця може викликати певні застереження щодо тематики статей та їхнього змісту. Водночас кожний її критик однозначно зробить висновок, що вона є якісним науковим продуктом, який за своїм інформаційно-теоретичним наповненням, змістовною структурою виконаний на рівні кращих зразків фаховості, професійного сумління та щирого вболівання за долю українського народу.

Не можна не відмітити й таку немаловажливую характеристику кожного друкованого видання, як ергономічність підготовленої праці, що має значення для його читачів-користувачів. Хоч видання дуже об'ємне за своїм розміром та кількістю сторінок, однак не створює ефекту громіздкості під час користування. Запорукою того, крім суто поліграфічного виконання, стало передусім вдало підібрана якість паперу та формат, які не створюють вагові та інші перепони під час пошуку необхідної інформації та її використання і аналізу. Зрештою, потрібно високо оцінити працю дрогобицьких видавців «Енциклопедії», яка показово засвідчила не лише їхні можливості, а й продемонструвала приклад належної роботи столичним видавництвам. Останні, хоч і були географічно максимально наближеними до місця створення праці, однак не спромоглися забезпечити її надрукування.

«Енциклопедія Голодомору» написана академічною мовою, однак доступною для сприйняття широким читацьким загалом. Книжка стане добротним набутком усіх бібліотек, розрахована як на фахівців гуманітарного профілю, так і пересічних громадян, учнівської і студентської молоді.

Праця має науковий характер. Водночас, зважаючи на її конкретність, змістовність, образність відображення порушених у ній проблем, буде відігравати й виховну роль, формувати шанобливе ставлення до історичного минулого свого народу, до долі співвітчизників та відповідальне ставлення до майбутнього.

*Фареній І. А., доктор історичних наук, професор,
професор кафедри архівознавства і спеціальних
галузей історичної науки Черкаського
національного університету імені Богдана
Хмельницького*

УДК 94 (477) (08)
У – 45

ISSN 2413-8142

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 21

(Збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – *Ю. Г. Пасічна*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2019. – Вип. 21. – 158 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства, зокрема, проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний поступ селянства на основних етапах еволюції; досліджено роль громадських діячів у житті селянства, внесок учених у розвиток аграрної історії.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів, студентів, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 07.06.2019. Формат 84х108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 29,7. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:

ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення

до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.

Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com